Roberto S. Lopez

La nascita dell' Europa

Secoli V—XIV

Edizione italiana riveduta e ampliata

© Copyright Armand Colin Paris

S talijanskoga preveo

BERISLAV LUKIĆ

Roberto Lopez

RODENJE EVROPE

Stoljeća V—XIV

Školska knjiga — Zagreb 1978

Urednik
IVE MAŽURAN

Opremio
ŽIVKO HARAMIJA

Kartograf
BORIS ŠAROTAR

Lektor
BRANKO PERICA

Grafički urednik
KREŠIMIR HALUGA

KČH 8208 | 2010

Tisak: NIŠRO »VJESNIK« — OOUR TMG — POGON VS

Roberto S. Lopez

R. Lopez, jedno od najznačajnijih imena suvremene historiografije, rođen je u Genovi 1910. godipe, gdje je od 1936. do 1938. predavao na genovljanskom sveučilištu ekonomsku povijest. Od 1939. nalazi se u Sjedinjenim Američkim Državama i za II svjetskog rata surađuje u »Glasu Amerike« i CBS. Od 1946. profesor je povijesti na glasovitom Yale University, gdje je od 1962. na čelu Fakulteta za srednjovjekovni studij. Kao »visiting professor« predavao je i na drugim američkim sveučilištima, posebno na Harvard University. Među brojnim djelima pisanim na talijanskom i engleskom s tematikom iz srednjega vijeka, u znanstvenim svjetskim krugovima osobitu je pažnju pobudilo djelo »Rođenje Evrope«, koje se prvi put pojavljuje i na hrvatskom jeziku.

Lopezovo djelo *Rođenje Evrope* nov je i značajan rad, nov po svojoj koncepciji, duhovit po svojoj interpretaciji glavnih tema političke, kulturne i društveno-ekonomske povijesti razdoblja od V do XIV stoljeća, kada se počela formirati moderna Evropa. U središte svoga istraživanja i proučavanja Lopez stavlja postanak Evrope, a ne »srednji vijek«, ni »kršćanski vijek«, nego stvaranje sustava različitih država, životnih običaja i zavisnosti, političkih ustanova »zbliženih jednom kulturom i načinom života relativno jednakim«.

Shvaćanje »srednjeg vijeka« kao epohe formiranja Evrope odavno je poznato u kulturnoj povijesti, ali je odavno i u krizi. To je romantičko shvaćanje koje se temeljilo i temelji na objedinjavajućoj funkciji religioznih vrijednosti i snaga, kao i na diferencirajućoj funkciji nacionalnih elemenata i snaga. U posljednjih dvadeset godina javlja se nova dimenzija historiografije sa širim djelokrugom, hemisferske ako ne svjetske, koja sinkrono prati historijski razvoj i traži srodnosti između carstava i civilizacije čitava trokontinentalnog prostora Staroga svijeta. Lopez, kao najizrazitiji i najznačajniji predstavnik hemisferske historiografije, iznosi deset stoljeća srednjovjekovne povijesti prema jednoj od njezinih tradicionalnih kronoloških artikulacija u terminu »Rođenje Evrope«. Iako knjiga nije pisana na osnovi tradicionalne sheme, u okviru »esprit de système«, ni s nastojanjem da se njome dade idealna i idealizirajuća vizija srednjega vijeka, ona je u svojoj esejističkoj i sintetičnoj obradi sjajan mozaik jednog vremena i njegova duha.

Karakterizacija Lopezove srednjovjekovne povijesti je slijedeća: odbacivanje shvaćanja srednjega vijeka kao prijelaznog doba, osim konstatacije »ukoliko se odnosi na agoniju klasične mediteranske civilizacije i pripremanja moderne evropske civilizacije«; odbijanje da se srednji vijek smatra kao »doba vjere«, ili »kršćansko doba«, budući da »vjera nema doba«, a kršćanstvo ima »Kristovo doba«; i konstatacija da »stupanje evropske civilizacije na pozornicu nije jedini značajan događaj koji objašnjava srednji vijek, nego jedini koji ga ispunja ne izlazeći iz svojih granica«. Osim toga, »stupanje na

pozornicu evropske civilizacije« nije pojava geografski uvjetovana, jer je izbor različitih mogućnosti što ih je evropskim narodima pružala geografija prije svega »čin duha« koji »ne duguje sve materijalnim uvjetima što su ga pratili«. Tu svoju tvrdnju Lopez temelji na činjenici što su evropski narodi, ili, kako ih on naziva, »narodi katoličkog svijeta« podijeljeni u države »različito organizirane, ali zbližene jednom kulturom i načinom života razmjerno jednakim, postali evropski a da toga nisu bili svjesni«. Lopez misli na evropske narode u sadašnjim geografskim granicama kontinenta, na narode one Evrope koja je u moralnoj i geografskoj stvarnosti istisnula jedno drugo »prirodno područje kojemu je Mediteran bio središte, a granice Dunav i Rajna na sjeveru, velika pustinja na jugu« — područje na kojemu je klasična grčko-rimska civilizacija stvorila i razvijala svoj povijesni ciklus koji su antički narodi navikli da razaznaju isto tako jasno kao i mi našu Evropu.

Raspravljajući o povijesti stvaranja Evrope, još uvijek politički podijeljene, Evrope »domovina«, Lopezu je osnovna metodološka poenta, njegovo temeljno polazište, njegova idejna preokupacija, da ne »daje sliku jedne epohe zanemarujući materijalne uvjete« i da ta ekonomska zbivanja uzme kao »temeljnu temu na istom stupnju, ako ne na istoj razini kao i formiranje Evrope«, jer i evolucija srednjovjekovne ekonomije, po Lopezovu mišljenju, ima svoje unutarnje jedinstvo u tom smislu da sadrži dvostruko kretanje kontrakcije i ekspanzije-kontrakcije otprilike od III do IX stoljeća, ekspanzije od X do XIV stoljeća, poslije čega se javlja novi ciklus, iako se ističe da »ekonomska evolucija i politički razvoj nisu tekli savršeno istovremeno« u dinamici feudalnog razvoja. Središte Lopezova istraživanja nije dakle »srednji vijek«, ni »kršćanski vijek«, nego stvaranje sustava različitih država, životnih običaja, zavisnosti političkih ustanova i ravnoteža »zbliženih jednom kulturom i načinom života relativno jednakim«, što ne znači jedinstvenost nego različitost po svojim ekonomskim i demografskim osnovama, vitalnom ritmu, koji se ne poklapaju s religioznom sviješću, iako je uvjetuju. O tom različitom razvojnom putu, a zajedničkim obilježjima koja nameće jedna civilizacija, već je bilo spomena u viziji Evrope M. Blocha, »koja je postojala već u trenutku kad je za nju otpočelo doba feudalizma u pravom smislu riječi« s jedinstvenim obilježjem »zajedničke civilizacije Zapada«, one civilizacije koja se rascvjetala »među ljudima što su živjeli između Tirenskog mora, Jadranskog mora, Labe i oceana«. Lopez ne prihvaća tendencije onih historičara koji u ocjenjivanju političkih postupaka Karla Velikoga, Karla V ili Napoleona vide pokušaje stvaranja jedinstva evropskih naroda unatoč povijesnom razvoju nacionalnih država, pa smatra da je carstvo Karla Velikog više »lažno polazište« nego »preludij Evrope«, i zaključuje: »Tko danas misli na Evropu, ne misli na jedinstvenu vjeru ili na univerzalnu državu, nego na cjelokupnost političkih ustanova, vjekovnih spoznaja, umjetničkih i književnih tradicija, ekonomskih i društvenih interesa što učvršćuju mozaik mišljenja i nezavisnih naroda«.

S toga stajališta Lopez i proučava stvaranje srednjovjekovne Evrope, pa mu kao polazište služi slika materijalnih uvjeta Rimskoga Carstva čiju organsku slabost vidi u ekonomskim razlozima. Ali i agonija Rimskog Carstva samo je epizoda u dugoj i teškoj krizi koja je vezana uz dekadansu čitave Evroazije u prvim stoljećima kršćanske ere. Stvaranje barbarskih država na području zapadnog dijela Rimskoga Carstva Lopez razmatra u okviru onih suprotnosti što su nastale između političkog i kulturnog starorimskog nasljeđa i rudimentarnih elemenata barbarskih institucija. Nekoliko stoljeća evropske srednjovjekovne povijesti u ranom srednjem vijeku, u aspektu toga barbarskog razdoblja, značajno je više po onome što je barbarstvo preobličilo od rimskog nasljeđa nego po onome što je sačuvalo. U toj razvojnoj fazi ekonomske kontrakcije i duboke demografske krize stvarala se duboka društvena preobrazba: stapanje slobodnih ljudi nižih klasa i većine robova u novu klasu — kmetova. Ako je barbarstvo srušilo jednu skleroziranu kulturu koja je bila osuđena da propadne, ono je, dijalektički gledano, stvorilo i osnove za razvoj moderne civilizacije. Zašto bi onda barbarsko doba bilo i sinonim za apsolutnu vladavinu mraka?

Ističući ulogu crkve u toj ranoj fazi srednjega vijeka, Lopez se manje zadržava na ocjeni značenja crkve kao elementa duhovnog jedinstva na osnovama jedne vjere i jednog pogleda na svijet, što je u središtu pažnje svih značajnijih rasprava o povijesti srednjega vijeka. Zato će temeljitije analizirati dva trenutka evropske srednjovjekovne povijesti: feudalni partikularizam i sukcesivno suprotstavljanje snažnih suverenih teritorijalnih vlasti, ne ulazeći, kao M. Bloch, u svestranu i temeljitu analizu same strukture feudalnog društva, što nije svrha i zamisao njegove knjige. Obratit će pažnju ekspanziji evropske prekomorske i orijentalne trgovine, promjenama u razvojnoj liniji carstva i papinstva, religioznim pokretima, političkoj misli, pravnim ustanovama, kao i stremljenjima kulturnog i umjetničkog života. Zanimljiva su mu razmatranja o stvaranju francuske nacionalne monarhije u dva stoljeća vezana uz političku povijest Francuske, uz imena Filipa Augusta, Filipa IV Lijepog i Luja X, o problemu ekonomske ekspanzije, o inflaciji kao historijskoj pojavi u razvoju složenije ekonomske dinamike, ističući pri tome razlike u shvaćanjima o njezinu karakteru u početku XIV stoljeća i modernog doba. Te stranice, na kojima Lopez raspravlja o stvaranju nacionalnih zapadnih monarhija, gdje dodiruje cijenu rata i mira, poreznu politiku kao element na kojemu počiva moderna država, svojom oštroumnošću i izražajnom jednostavnošću, svakako su najistaknutije među onima gdje se raspravlja o »državi kao dobrom poslu« i uspoređuju shvaćanja srednjovjekovne buržoazije o oblikovanju i upravljanju državom sa shvaćanjima renesansnih vladara koji su htjeli modelirati državu »kao umjetničko djelo«. Takva shvaćanja, po kojima se politika ne »podređuje slavi pojedinca«, nego interesima ekonomskim, dobro je pristajala, kako to ističe Lopez, »načinu gledanja vladajuće klase koju su činili poslovni ljudi, ali je proizlazila prije svega iz prvobitne strukture komunalne vlasti koja je nastala ne kao država javnog prava nego kao privatno dobrovoljno udruženje«. Zato Lopez fenomenu komuna i daje mnogo veće značenje nego što je do sada isticala novija medioevistika s obzirom na to da je komuna bila ekonomski faktor prvoga reda u razvoju srednjovjekovne ekonomike.

Ekonomska i demografska povijest, kako to ističu analitičari Lopezova djela, najvredniji je doprinos koji je do sada dan u najnovijoj historiografiji o deset stoljeća evropske povijesti, počinjući s analizom gospodarskog stanja Rimskog Carstva u IV stoljeću, kojom osvjetljava i karakterizira kritičnu ekonomsku situaciju Rimskog Carstva lapidarnim konstatacijama, kao što su »nemilosrdni porezi«, »poljoprivreda bez rezervi«, »trgovina bez ugleda«, »zanatstvo bez sprava«. Osobita su i ona zapažanja u vezi s izlaganjem ekonomskih činjenica u početku karolinškog perioda, kao i ona o demografskoj prekretnici oko 1 000. godine. Pokreti pučanstva, ratarske tehnike, trgovinske

revolucije, napredak gradova, društvene prilike i pravne ustanove, intelektualno kretanje i tehnički izumi, životni standard i svakidašnji život prikazani su s bogatstvom pojedinosti i s rijetkom jasnoćom ideja. Lopez se više zadržava na dvostrukoj vezi između demografskog rasta i poljoprivrednog progresa, s jedne strane, a s druge strane, između gradskog razvoja i trgovinske revolucije, smatrajući ih odlučnim faktorom u stoljećima rasta kapitalističke proizvodnje, pogotovo što je Evropa XVI i XVII stoljeća podnijela teške ratne napore vjerskih ratova u Francuskoj, nizomesku pobunu, tridesetogodišnji rat, kao i revoluciju cijena, uvoz dragocjenih metala iz Novog svijeta, te demografsku ekspanziju. Osvijetljena je demografska, ekonomska i društvena situacija XIV stoljeća, koja potvrđuje onu sliku Evrope koju je dao i Pirenne u svojoj *Povijesti Evrope*, ali u toj slici sumraka srednjovjekovne Evrope javljaju se i prvi obrisi novoga vremena koje će pripremiti čovjeka za veliki podvig obnove: »Poslije 1350. neće više biti barbarskog doba kao tisuću godina prije«. Srednji vijek koji je započeo jednom krizom završit će drugom koja je zahvatila čitavu »evroazijsku sferu«.

Koliko god je Lopezovo djelo značajan doprinos suvremenoj medioevistici, koliko god se isticalo svojim originalnim, zanimljivim shvaćanjima, ipak se Lopezu zamjera što su pojedini problemi ostali nedovoljno objašnjeni, kao npr. problem investitura i borbi za univerzalnu supremaciju na temeljima sukoba između feudalnog i kanonskog prava, nedovoljno društveno obrazloženje pozadine vjerskih pokreta XIII stoljeća koji su u uskoj vezi s katoličkom, pa i evropskom dramom što su je ti pokreti u sebi nosili. Ako ta vjerska dimenzija nije svestranije osvijetljena, zato je izvrsno dan presjek društveno-političke i ekonomske povijesti srednjega vijeka u kojemu se okviru i rađaju vjerski pokreti. Povijest rođenja Evrope, ujedno i povijest materijalnih uvjeta koji su ga pratili, zapravo je paralelna povijest, kojoj možda nedostaje čvrst dijalektički odnos i čvrsta strukturalna povezanost, a više se osjeća empirička upojedinjenost koja izbija u čimbenicima cikličkog karaktera (klima, epidemije itd.), što ih Lopez navodi kao značajne odrednice u krizi Rimskoga Carstva, u okviru »dekadencije čitave Evroazije za prvih stoljeća kršćanske ere«. Nameće se pitanje: zašto je kriza u IV stoljeću dovela do uspavanosti ljudske radoznalosti i inventivnog duha, tako da barem za dva stoljeća ne vidimo nikakav progres, a kriza u XIV stoljeću, koja je više ili manje izazvala sličan demografski i ekonomski nazadak, bila je na zalazu srednjega vijeka predznak »zore preporoda«? Kako objasniti »opću analogiju« uzroka i posljedica između rimskog i evropskog svijeta i onog kineskog, indijskog, islamskog? Mogu li se uzroci i posljedice određivati općom analogijom koja bi objašnjavala iste faze iscrpljenosti u IV stoljeću ili krizu u XIV stoljeću? Hemisferska shema, kao metodološki bitan element u Lopezovoj artikulaciji naučne materije i u njezinu razvrstavanju, ne može se uzeti kao determinativan faktor u zajedničkom povezivanju mnogih i različitih povijesti nastalih u posebnim društvenim i historijskim uvjetima. Ni hemisferska shema ni zaključivanja po analogiji ne mogu nam objasniti sve izvanevropske povijesne pojave. Hemisferski sinkronizam, metodološki prikladan i sugestivan u povezivanju prostorno i vremenski različitih povijesnih zbivanja, nije naučno siguran, ni dovoljno uvjerljiv, jer i sam Lopez napominje da se »sličnost zbivanja u Kini u Rimskom Carstvu pomućuje čim ih razmatramo u najmanjim pojedinostima«, budući da u najmanjim pojedinostima faktor različitosti dolazi više do izražaja. To ipak ne znači da dijelove ekonomske i demografske povijesti

u širokom okviru Lopezove interpretacije srednjovjekovne povijesti moramo uzimati s izvjesnim naučnim oprezom. Naprotiv, najvredniji su i najznačajniji doprinos što je do sada dan u najnovijoj historiografiji o deset stoljeća te povijesti, kako to misle mnogi kritičari Lopezove knjige.

Kako danas u historiografiji dominira, više ili manje, mit specijalizma i tehnicizma, kult malih problema skopčan s nedostatkom širih i dubljih naučnih sinteza, kao i nedovoljno, temeljito poznavanje društvenih nauka, nužnih za takve sinteze, to Lopezova knjiga — smjelošću svojih naučnih interpretacija, temeljitim poznavanjem naučne materije i nastojanjem da se jedno od ideološki najspornijih razdoblja osvijetli s različitih aspekata — ostaje »putokaz za naučno temeljitija dijalektička čvorišta povijesnog i kulturnog razgovora«. Poticajna i provokativna knjiga i po onome što je uspjela da nam kaže, osvijetli i dokaže, kao i po onome, možda i više, što je uspjela da sugerira o temama najznačajnijim i najtežim na području povijesti srednjega vijeka. Ako i nije nova filozofija povijesti srednjega vijeka, što bi morao biti konačan cilj svakog historičara koji stvara široke naučne sinteze, nije opet ni pisana na osnovi tradicionalnih shema, ni poznatih teza o karakteru srednjega vijeka. U građanskoj historiografiji, gdje se osnovna polazišta u tumačenju povijesnih epoha još uvijek temelje na preživjelim mitovima građanskih ideala, ova je knjiga iznimna po preokupaciji piščevoj da ne daje sliku jedne epohe ne uzimajući u obzir materijalne uvjete koji prate cjelokupni društveni, politički i kulturni život te epohe. Iznimna je i po tome što njezin pisac ističe i najznačajniji faktor u stvaranju povijesti — faktor čovjeka, i što izričito spominje najmanje isticani element — seljački element. Lopez piše: »Ljudi stvaraju povijest. Politička povijest slavi kraljeve, vitezove, katkada i znamenite građane, a zaboravlja seljake koji su pripremili sjedinjenu Francusku da postane najveća evropska nacionalna država«. Esejistička struktura knjige, podijeljenost sadržaja u manje cjeline, možda razbija kompozicijsku cjelovitost knjige i ne daje jedinstvenu misaonu premisu koja bi čvršće povezivala čitavu sadržajnu materiju u jedinstvenu strukturalnu cjelinu, ali je to nadoknađeno zanimljivošću i duhovitošću piščeva izlaganja, širinom piščevih ideja i piščeve svestrane kulture, sintezama obuhvaćenih problema, eliminirajući pozitivističku tendenciju koja u nabrajanju i sistematizaciji činjenica vidi i njihovo povijesno opravdanje i smisao. Kako svakoj sintezi moramo žrtvovati nešto i od preciznosti, po mišljenju Lopezovu, to nam ova knjiga pruža veliko zadovoljstvo što nam »svaka sinteza« omogućava da ne zamijetimo one nedostatke koje u sebi skriva »žrtvovana« preciznost.

Berislav Lukić

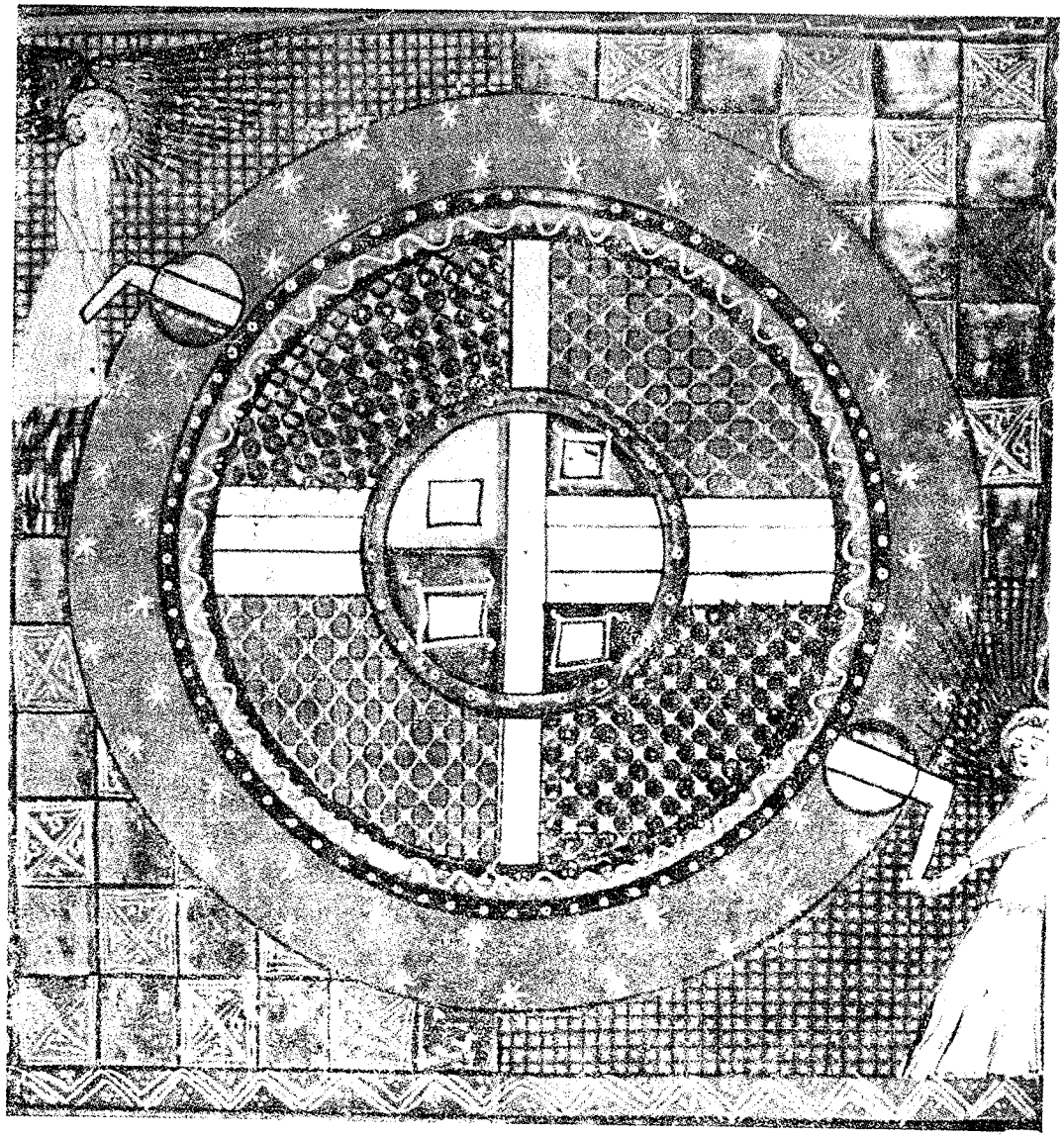

Anđeli upravljaju ručkom za pokretanje prvog pomičnog neba (teološko-astronomske slike iz jednog provansalskog rukopisa iz XIV stoljeća)

Rođenje Evrope

Stoljeća V—XIV

Mojoj supruzi

Nakon originalnog teksta na francuskom, nepromijenjenog prijevoda na španjolskom, prerađenog na portugalskom, temeljitije prerađenog na engleskom, pisac objavljuje talijanski tekst kao djelo barem djelomično novo. Nisu promijenjeni okvir ni osnovne ideje, ali je prvi dio dopunjen za dobru trećinu da bi se mogao čitati bez obzira na druge knjige serije čiji je dio prvo francusko izdanje; malo je strana gdje nešto nije preinačeno prema primjedbama kritičara i čitalaca ili su unesena drukčija mišljenja i najnovija tumačenja piščeva. Posebno zahvaljujem, među mnogima koji su mi pomogli, Girolamu Arnaldiju, Robertu Boutrucheu, Georgeu Cuttinu, Leopoldu Génicotu, Vitorinu Magalhaësu Godinhu, Dimitriju Obolenskome, de Oliveiru Marquesu, Konstantinu Reichardtu, Gustavu Vinayju, Coradu Vivantiju; nijedan od njih, dakako, ne može biti okrivljen zbog pogrešaka kojih se pisac i dalje tvrdoglavo drži.

Listopad 1966.

Predgovor

Dajući ovoj knjizi, posvećenoj srednjem vijeku Zapada, naslov *Rođenje Evrope,* nisam to učinio iz oholosti. Koliko god bila značajna povijest toga malog azijskog poluotoka, Evropljanima zaista ne treba pridavati osobine izabranog naroda. Stupanje na pozornicu evropske civilizacije, iz kojeg će mnogo kasnije poteći i civilizacija »prekomorske Evrope« u Americi i na drugim kontinentima, nije jedini važan čin koji objašnjava srednji vijek, ali je jedini koji ga ispunja ostajući u njegovim granicama.

Izraz »srednji vijek« možda je najnetočniji od brojnih koje mi, povjesničari, dajemo iz navike proizvoljnoj podjeli prošlosti. Bilo koju epohu možemo nazvati »srednjim vijekom«, prijelazom između prošlosti i budućnosti. Ono što nazivamo »srednjovjekovnim« — tisućljeće između IV i XIV stoljeća — samo je utoliko prijelaz ukoliko se odnosi na agoniju klasične sredozemne civilizacije i dozrijevanje civilizacije moderne Evrope.

Uzalud ćemo pokušavati opravdati takav kronološki okvir jednim ili drugim od onih unutarnjih jedinstava koja su kasnija doba s nepravom smatrala da su ih otkrila u »srednjem vijeku«. Možda više nije potrebno pobijati negativna tumačenja što su se činila dovoljnim ljudima renesanse, reformacije, prosvjetiteljstva ili francuske revolucije i osuditi srednji vijek u cjelini i odrediti ga na osnovi takve osude. Neukost i partikularizam, kmetstvo i feudalizam (čak i ako se prizna da je svaka od tih pojava korak nazad u usporedbi sa zlatnim grčko-rimskim dobom) nisu bili samo obilježja srednjeg vijeka i nisu ga sasvim proželi. Ali ni naziv »vijek vjere« ili »kršćanski vijek«, što su ga prihvatili romantičari XIX stoljeća i naših dana kako bi rehabilitirali to oklevetano doba, nije točan. Vjera ne pozna vjekova; pripada i Egiptu faraona i puritanskoj Engleskoj. Kršćanstvo počinje s Kristom, naime, rođeno je za Augusta i ukorijenjeno u misli i u institucijama orijentalne i klasične starine, koliko god bilo izmijenjeno u kasnijim stoljećima. Sa stajališta onih vjernika koji su živjeli u srednjem vijeku (a da, naravno, nisu toga bili svjesni), prijelazno doba obuhvaćalo je vrijeme između pada i otkupljenja, nakon čega je nastalo »moderno« doba. Iako je religija u srednjem vijeku imala glavno značenje, ipak nije bila jedina pokretačka snaga.

Naprotiv, evropska civilizacija oblikovala se u srednjem vijeku. Nije dovoljno reći da je spontano nastala, neovisno o fizičkoj i ljudskoj geografiji koja je evropske zemlje vodila jedinstvu. Ako smo mi, moderni ljudi, navikli da na planisfernoj karti raspoznajemo golemo prirodno područje što se prostire od Portugala do Rusije i od Arktika do Sredozemlja, ljudi antike isto su tako jasno raspoznavali drugo prirodno područje, kojemu je središte bilo Sredozemlje, a granice Rajna i Dunav na sjeveru, velike pustinje na jugu (k. 1). U oba slučaja riječ je o različitim narodima, ali zbliženim zajedničkom

kulturom. Izbor što su ga ti narodi učinili, među različitim mogućnostima koje im je pružala geografija, pripada prije svega duhovnom činu. Ne duguje mnogo, ili barem ne duguje sve materijalnim uvjetima koji su taj izbor pratili.

Ipak, kada dajemo sliku jedne epohe, ništa ne bi bilo neprirodnije i prema tome pogrešnije nego zanemariti materijalne uvjete. Ono što je srednji vijek vidio kao borbu između duha i pûti, između duše i tijela, u našim je očima to neprestani dijalog između duhovne i ekonomske povijesti. Na sreću, i razvoj srednjovjekovne ekonomike ima svoje unutarnje jedinstvo. Obuhvaća dvostruki pokret — stezanja i širenja — stezanja koje traje, otprilike, od III do IX stoljeća, širenja od X do početka XIV stoljeća — nakon čega se najavljuje novi period.

Ta ekonomska plima i oseka, ako i nije posebno spomenuta u naslovu ove knjige, ipak će biti osnovna tema, na istom stupnju, ako ne na istoj razini kao i stvaranje Evrope. To što su narodi Evrope uspjeli pronaći, na kraju nizbrdice na kojoj su se našli u prvih pet stotina godina srednjega vijeka, potrebnu energiju za stvaranje novog društva, čin je isto tako važan kao i stvaranje novog i trajnog kulturnog jedinstva.

Osim toga, i pored tih dviju tema proučit ćemo i druga bogatstva »srednjovjekovne« povijesti u onoj mjeri u kojoj se mogu uključiti u našu sliku a da je suviše ne opterete. Nemamo namjeru da stvaramo priručnik od deset stoljeća cjelovite povijesti. U nekoliko stotina strana takva se povijest ne bi mogla zbiti kao u školskom priručniku (možda ni u školskom priručniku). Priznajem da nisam sposoban za takvu vrstu knjige. Ono što sam htio pružiti čitaocu to je esej, u etimološkom smislu riječi, to jest pokušaj interpretacije.

Opći plan zbirke u kojoj je ova moja knjiga objavljena u francuskom izdanju nametnuo je mojem eseju točne geografske granice: Labu, Jadran, sjevernu obalu Sredozemnog mora. Španjolska i Sicilija ne ulaze u te granice kada postaju muslimanske pokrajine. Da li će mi biti oprošteno što sam se, u već ionako suženom okviru, rado zadržao na sunčanim obalama juga, na obalama Sredozemnog mora? Rođen sam u Genovi, živim i predajem u Sjedinjenim Američkim Državama. Ako Kristof Kolumbo nije postao manje Genovljanin zato što je otkrio Ameriku, ne može se ni od njegova skromna sugrađanina zahtijevati ravnodušna neutralnost. Unatoč Koperniku, naš način gledanja ostaje ne samo geocentričan nego — bez igre riječi — egocentričan.

Naposljetku, priznajem da sam žrtvovao proučavanje ličnosti i bitaka kako bih razmrsio ono što mi se činilo zamršenim klupkom te goleme kolektivne povijesti i sveo složenije razvoje na jednostavnije odnose uzroka i posljedica, propustivši teorije, kadšto vrlo oprečne, mojih prethodnika. Nisam to učinio bez dubokog žaljenja, jer se stvarnost sastoji od pojedinaca i sudara; ljudski razvoj zavisi izravno i neizravno od bezbrojnih djelomičnih uzroka i mnogostrukih posljedica, i moje dugovanje današnjim, jučerašnjim i nekadašnjim povjesničarima vrlo je veliko. Od Tacita i dvojice Plinija, do Fernanda Braudela i mojih kolega na sveučilištu Yale, svima velika hvala! U trenutku kada predajem javnosti ove stranice, možda vrlo ambiciozne, moja slabost nalazi utjehu u jednoj slici toliko dragoj srednjovjekovnim ljudima: i patuljak može daleko vidjeti kada sjedi na ramenima gorostasa koji su bili pred njim.

Srpanj 1962. R. L.

KNJIGA PRVA

Od rasula do obnove carstva

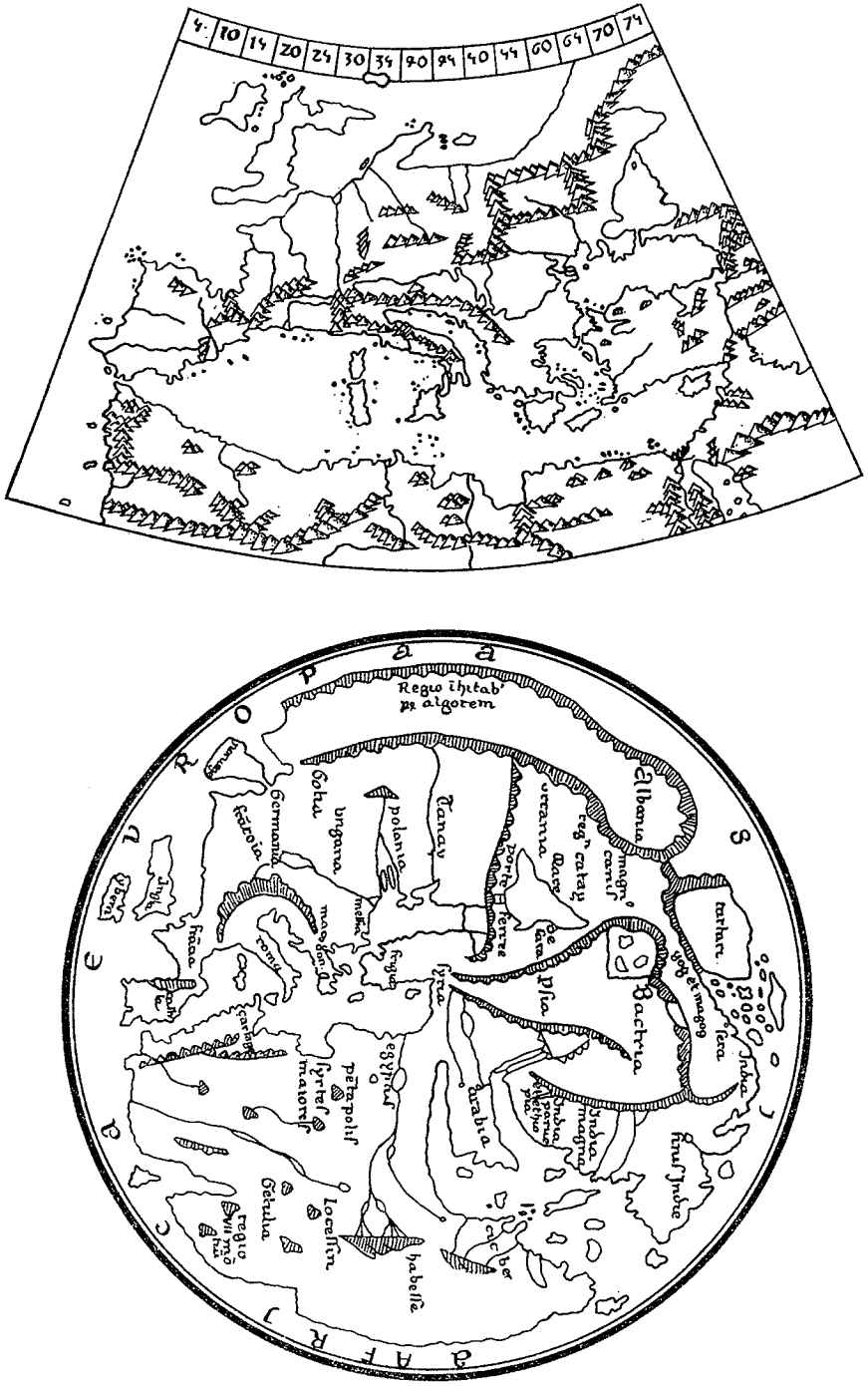

Karta 1. Ptolomejev mediteranski svijet i karta svijeta Pietra Viscontija (1320)

Prvo poglavlje

Tragovi rimskog iskustva

1.

Sredozemne zajednice: granice i susjedstva

»Prije svega treba znati da Rimsko Carstvo svuda zadržava bijes naroda koji oko njega urlaju i da podmuklo barbarstvo, zaštićeno prirodom mjesta, nadire sa svih strana na naše granice«. Tako jedan nepoznati pisac IV stoljeća, malo poslije Konstantinova obraćenja na kršćanstvo, opisuje utvrđeno poprište kakvo je tada bila *respublica romana,* velika zajednica grčko-rimskih naroda.

Borba nije bila tako žestoka za Augustova zlatnog doba i srebrnog Trajanova. Ali se kasnije pretvorila u čitav niz nesmiljenih sukoba za Galijenova željeznog doba uz strašne unutarnje trzavice. Na kraju, uz nadljudski napor, carstvo se oporavilo. Car je ponovo zadobio vlast nad vojskom koja je ponovo zadržavala barbare, a *respublica,* oslabljena ali oporavljena, produžila je svoje trajanje. Ako ustrojstvo carstva, njegovi zakoni, njegovo gospodarstvo, njegova umjetnost nisu bili isti kao u vrijeme njegove mladosti (je li uopće moguće nadživjeti četiri stoljeća bez preobrazbe?), njegove granice ostale su gotovo iste (k. 2).

Civilizirana područja i barbarski svijet. U svojoj mladoj dobi rimska je vlast dostigla, gotovo svuda, granice civiliziranog svijeta ili ih je prešla kako bi pripojila plodnija ili manje zaostala barbarska područja. U zrelije doba učvrstila se unutar dugog koridora što su ga zaštićivali bedemi *limesa* od povremenih napada nomada i polunomada sa sjevera i juga: barbara sa stepa, iz šuma, gdje vinogradi nisu dozrijevali zbog nedostatka sunca, barbara s pješčanih i kamenitih pustinja gdje se maslina sušila ne dočekavši cvjetnja. Na zapadu zjapio je ocean kao bezdan, i otisnuti se daleko bila bi ludost. Na istoku prostiralo se Perzijsko Carstvo, ne tako moćno i sređeno kao rimsko, ali upravljano prema gotovo sličnim principima, carstvo koje se privremeno podnosilo jer su pokušaji da ga se pokori propali. Još dalje nalazilo se vrlo malo poznata Kina — *Serica,* carstvo svile, koja je podizala bedeme protiv drugih barbara. Te tri gorde države — Rim, Perzija, Kina — stvarale su gotovo neprekinut lanac od Atlantika do Pacifika, jedinstveni, a da toga nisu bili svjesni, u organiziranju civiliziranih naroda i u zadržavanju primitivnih.

Istina je da u očima Rimljana svi ti narodi nisu bili jednako »primitivni«. Etiopija je bila izgubila gotovo svaku vezu s Egiptom pošto je postupno bivala i njezin vazal i njezin gospodar; ipak je imala nekakav ugled jer je bila izvorište zlata, različitih mirodija i Nila, dragocjenijeg od zlata. I Indija je zablještila Grke svojim bogatstvima i očuvala trgovinske i kulturne veze s istočnim provincijama Rimskoga Carstva. Arabljani nisu bili poznati ni po bogatstvu, ni po moći, ali pokoje od njihovih plemena redovito je posjećivalo

SREDIŠNJA

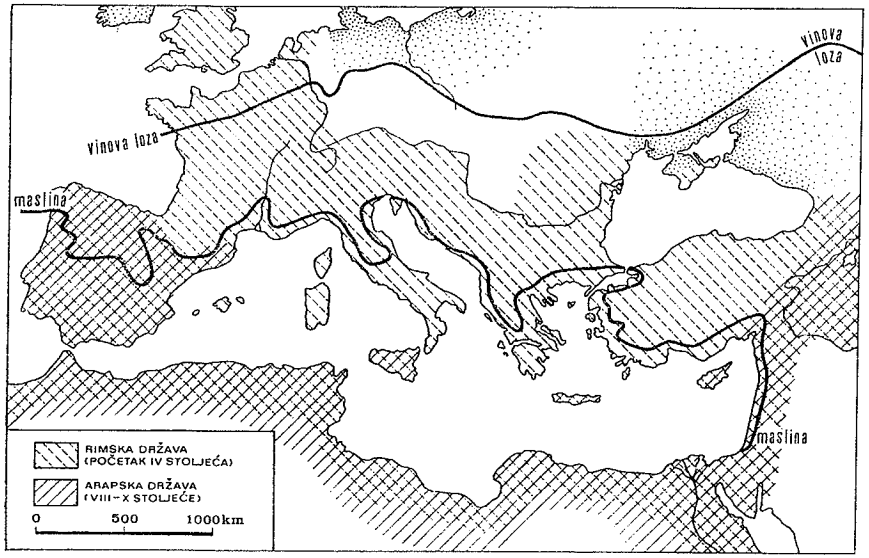

Karta 2. Današnje sjeverne granice kultura vinove loze i masline

rimske isturene položaje u Siriji i Mezopotamiji, što su bili posljednja karavanska pristaništa prije »mora bez vode«, kako se nazivala pustinja, i tako stjecalo prve osnove civilizacije. Čak su i Germani, unatoč njihovoj prirodnoj surovosti, imali svoju cijenu, kako se mislilo. Pružali su katkada piscima uzorak za idealnu sliku plemenitog primitivca, vojskama pomoćne čete prekaljene u borbi, trgovcima zahvalne kupce i plave robinje, ako su bogovi bili milostivi.

Bogovi su se nedvojbeno rasrdili u III stoljeću, ali to teško iskušenje već je pripadalo prošlosti. Vojnički i administrativno obnovljeno od čitava niza velikih vladara, od Klaudija II (268—270) do Dioklecijana (284—305), pomireno s neodoljivom Kristovom vjerom za Licinija i Konstantina (306—337), carstvo je smatralo prolaznom krizom onu oluju za koje su Perzijanci zarobili jednog cara, Goti ubili drugog, a najbolje provincije otpale. Sve u svemu, Germani (kao i nepokoreni Berberi, koji su im u mnogočemu bili nalik) činili su se manje opasnim od dobro uređene perzijske države. U epohi koju smo spomenuli na početku poglavlja car Julijan (360—363) — posljednji predstavnik staroga morala — pružio je vidljiv dokaz takva shvaćanja zanemarivši Germane, koji su bili potučeni ali ne i uništeni, pokušavajući još jednom da pobjedonosno završi stari dvoboj s Perzijom.

Tako su se granice carstva jedva pomakle u tijeku vjekova. Na jugu je granicu tvorio lanac Atlaskog gorja, slapovi Nila, a sve ostalo — pustinja. Pokoje bi utvrđenje bilo napušteno a da se situacija nije osjetljivo promijenila. Na istoku je podjednako bila granicom pustinja, u Palestini i Siriji i odatle do kavkaskih klanaca prostiralo se brdovito područje gdje su se Rim i Perzija katkada žestoki sukobili zbog neznatnog komadića zemlje bez trajnog rezultata. Na sjeveru Dunav i Rajna, dvije duge rijeke što dijele područje

koje nazivamo Evropom, označavale su granicu između Rimskog Carstva i barbarskih zemalja. Ta se granica produživala preko Sjevernoga mora sve do planinskog područja između Engleske i Škotske. U Škotskoj, Sveviji i — da nije 180. Marko Aurelije prerano preminuo — u Boemiji, carstvo je zamislilo ambiciozan plan da zaštiti vlastitu granicu obrambenim bedemima, ali je moralo od toga odustati. Granica je bila zaista vrlo duga, a opravdavala ju je činjenica što je išla linijom, više ili manje paralelnom s obalama Sredozemnog mora, tako da je zaštićivala duboki pojas koji se gotovo u jednakoj širini prostirao duž mora.

Države, dar Mediterana. Obično se kaže da je Egipat dar Nila. Gotovo bi se isto tako moglo ustvrditi da je rimska država dar Mediterana. Zbog njezina fizičkog i organskog svojstva sasvim se razlikovala od drugih država staroga vijeka koje su nastale u riječnim dolinama i od velikih kraljevina srednjovjekovnih sa središtem u ravnici ili na visoravni. Tako bi se na grčko-rimsku zajednicu mogla primijeniti ona zanimljiva slika Platonova o Grcima, njegovim sugrađanima, koje prikazuje kako su se okupili oko mora »kao žabe oko bare«. I zaista, Mediteran je služio kao kičma golemoj republici rimskoj *(respublica romana)*, osiguravajući joj klimu razmjerno jedinstvenu i komunikacije razmjerno lake. Sam Rim, koji se nalazio u središtu, slao je svoje naredbe preko Ostije i Tibra, a svoju opskrbu osiguravao brodovima.

Istina je da je mreža rijeka i putova omogućila Rimljanima izvjestan prodor u unutrašnjost zemalja. Dovitljivošću, izdržljivošću, koloni su uspjeli prilagoditi biljke i mediteranski način uzgoja drukčijoj klimi i dalje od svoje domovine (na primjer lozu koju su prenijeli na sjever). Kako su se udaljavali od umjereno toplog mora, Rimljani su se osjećali sve nelagodnije. Njihovi problemi oko nastambe, opskrbe i upravljanja postajali su sve složeniji, njihova sposobnost da asimiliraju pokorene narode sve je više slabila, a njihova želja da sasvim upokore neprijatelje također je kopnila. Zadovoljavajući se time da carstvo proglase »univerzalnim«, bili su ipak toliko razumni da se zaustave tamo gdje nisu mogli obnavljati svoje snage i da vrlo brzo uspostave vezu, u svome zaleđu, s Mediteranom koji ih je uzdržavao.

Jedinstvenost klime i lakoća komunikacija omogućili su to dugotrajno čudo staroga vijeka: preobrazbu niza različitih naroda u skladnu, jedinstvenu zajednicu. Car Filip, koji je slavio prvu tisućugodišnjicu osnutka Rima, godine 248, bio je arapskog podrijetla; njega su sumnjičili da je prigrlio prevratničku i prostačku kršćansku doktrinu. Je li to bilo uopće važno? Vjekovima naviknuti da zajedno žive pod istom upravom, stanovnici carstva stekli su zajednički način mišljenja i djelovanja. Jedan građanin mogao se preseliti iz Yorka u Aleksandriju, iz Trapezunta (Trabzona) u Cadiz a da se nije osjećao više otuđen nego što bi osjećao jedan Talijan koji bi se danas preselio iz Torina u Palermo. Svi slobodni ljudi bili su građani, pa ako svi građani nisu imali ista prava, te su nejednakosti bile gotovo iste u čitavu carstvu. Robovima je bilo najgore, ali su za careva filozofa osjetili prva ograničavanja samovolje njihova gospodara; u V stoljeću jedan je poslanik na Atilinu dvoru mogao izjaviti: »Mi, Rimljani, postupamo bolje s našim robovima nego kralj Huna sa svojim podanicima«. Ipak je rob mogao steći slobodu i postati građaninom koji ima sva prava. Tko je više veličao slavu Rima od Horacija koji je bio sin roba oslobođenika?

U čitavu carstvu vojska, uprava, škole, saloni, teatri, bijahu mjesta gdje su se otpori i partikularizmi rastvarali na plamenu rimskog patriotizma. Doduše, nijedan patriotizam nije nikada sasvim uklonio nehaj i nezadovoljstvo; ali nemogućnost alternativa gotovo je sasvim isključivala mogućnost izdajstva. Danas i najvatreniji nacionalist mora ipak priznati da je njegova nacija dio velike porodice u kojoj kulturne razlike nisu tako duboke; starodrevni Rim bio je u očima svojih građana jedina ljudska zajednica usred drugih, napola ljudskih bića, kakvima su smatrali Perzijance, ili poluvučjih, kakvi su bili barbari. Takvo je stajalište samo donekle bilo ublaženo univerzalizmom kojeg kršćanskog pisca.

Jedinstvo i različnost. Postojale su, dakako, lokalne razlike u jeziku, zakonima, ustanovama, običajima, ali su bile ublažene, prekrivene istovrsnom, postojanom, blistavom vanjštinom. Dva su jezika gotovo svi razumjeli, iako ne s istom lakoćom: latinski je bio jezik uprave i operative, a grčki jezik misli i elegancije. Stilom i rječnikom klasičnih uzora ti su jezici služili piscima dvojezične literature, ali jedinstvene po duhu i temama. U fluidnije i jednostavnije oblike pučkog jezika latinskog i grčkog prodirali su malo-pomalo lokalni dijalekti. Umjetnost i tehnika izražavali su se isto tako jednakim jezikom, unatoč različitostima talenata i naobrazbe, običaja i klime. Građansko pravo, koje su brižljivo izradili genijalni pravnici, a svakidašnja praksa obogatila, potiskivalo je sve više posebne tradicije. Malo-pomalo mnogobrojni kultovi i lokalna božanstva stopili su se u jedinstveni sinkretizam. U isto vrijeme mistična »praznovjerja« Istoka potisnula su formalističke »religije« zapadne tradicije. Naposljetku je kršćanstvo slavilo pobjedu nad drugim univerzalističkim orijentalnim vjerama. Dugotrajnost i žestina borbe ne mogu uostalom prikriti pred našim očima međusobne pozajmice, duboke sličnosti između boginje-majke i trojstava svih vremena, srodnosti između Celza i Origena, Augustina i Julijana.

Dakako, ta jedinstvenost nije bila podjednako čvrsta u svim klasama i u svim provincijama. Unutar toga što obično nazivamo grčko-rimskom civilizacijom težina naglaska bila je na riječi »rimski« u zapadnom dijelu carstva, a na riječi »grčki« u istočnom. Iz suprotnih razloga Engleska i Palestina nisu bile tako temeljito »romanizirane« kao Španjolska i Dalmacija. Ponoseći se svojom slavnom prošlošću, Židovi nisu dopuštali da im individualnost oduzme strana kultura; Engleska nije bila dugo pod okupacijom, ni taliko kolonizirana da bi mogla duboko upiti višu kulturu razvijenijeg naroda. Osim toga, gradske aristokracije mogle su lakše uzimati za uzor aristokraciju u pravom smislu riječi, a to je bila rimska, ali seljaci su — kako je to bilo uvijek i svuda — bili vezani uz svoj rodni kraj, pogotovu ako su živjeli daleko od gradova, mora i prometnih putova. U početku V stoljeća jedan ugledni biskup iz Cirenaike ovim je sarkastičnim riječima završavao svoju pohvalu seoskog života u unutrašnjosti: »Sigurno znamo da je car još uvijek u životu jer pobirači poreza spominju njegovo ime svake godine, ali ne znamo tko je. Ima ih među nama koji misle da je naš vladar još uvijek Agamemnon, sin Atrejev«. Nebočna je ta čežnja za Atrejevićima; ali je, naposljetku, i Agamemnon dio zajedničke baštine grčko-rimske kulture. Nehaja i nezadovoljstva bilo je, ali su rijetke bile pobune protiv rimske države *(respublica romana).*

2.

Tradicionalne snage.

Što je držalo tako povezanim taj golemi sastav Rimskog Carstva za pet stoljeća? To što je Rim u početku tako mnogo osvojio, svakako je izvanredan čin, ali nije jedini u povijesti; to što je Rim malo-pomalo morao propadati i podleći, to je bila zajednička sudbina svih carstava u prošlosti; to što je Rim dugo zadržao svoju vlast u tako različitim i udaljenim provincijama, to je zaista pojava koju bi trebalo objasniti. Carstvo je bilo snažno i odlučno, ali i savitljivo: nije htjelo na sebe uzeti sve odgovornosti, nego ih je podijelilo s velikim brojem lokalnih ustanova; nije oko metropole stvorilo satelitske ekonomije, nego je nastojalo da ih stvori što više nalik na svoju.

Republikanski imperij. »Imperium« ne znači vlast u modernom smislu, nego samo pravo da se upravlja s punim ovlaštenjima; takvo pravo moglo se obavljati s narodnim ovlaštenjem. Rimska država nikada se nije drukčije zvala nego *respublica,* to jest stvar sviju, zajednica. To je, ako se hoće, pravna fikcija; ako narod stvarno nije imao nikakve vlasti, značajan je bio princip što je imperator bio pozvan da upravlja zajednicom a ne samo da iskorištava stvar koju smatra svojom.

Predsjednik jedne imperijalne republike nije mogao automatski primiti vlast; morao je biti predložen kao čovjek najdostojniji te dužnosti i kao najpopularniji. Zato je bilo teško pronaći sigurno pravilo za nasljeđivanje. Danas sebi uobražavamo da se najzaslužniji i najomiljeniji čovjek pronalazi posredstvom jedne ili druge kombinacije zastupničkog sustava na temelju općeg prava glasa; ali u starom vijeku takva sustava nije bilo, a opće pravo glasa, moguće u malim središtima, bilo bi lakrdija u golemoj republici čiji građani ne bi mogli biti izravno obaviješteni o kandidatima i njihovim programima. Malo-pomalo bile su iskušane i odbačene sve ostale metode: posvojenje od strane vladajućeg vladara, prijedlog od strane senata, proglašenje od strane vojske, nasljedstvo prikriveno izborom. Nijedna od tih metoda nije bila besmislena, nijedna besprijekorna. Posvojenjem *imperium* je pripao Neronu i Marku Aureliju, vojska je podigla Heliogabala i Dioklecijana, senat je izabrao Nervu i Gordijana, nasljedstvom je *imperium* dopao Julijanu i Honoriju. Bilo to dobro ili loše, narodna punomoć bijaše neporeciva i davala je imperatoru praktično neograničenu vlast.

Imperator je opet lokalnim ustanovama povjeravao znatan dio svojih ovlaštenja; to je bio jedini djelotvoran lijek protiv despotizma. Bilo je previše posla za jednu jedinu osobu; imperij je nastojao održati aktivnim sve zajednice, organizacije i korporacije koje bi mogle uzeti na sebe bilo koju upravnu funkciju. »Nema mira bez vojske, nema vojske bez plaćanja, nema plaćanja bez poreza; sve ostalo je zajedničko«. U tim riječima, koje je, prema Tacitu, uputio jedan rimski general Galima, sažeti su ideali imperijalne politike, iako ne uvijek njezina ostvarenja. I najgori tirani I stoljeća, razni Kaligule i Neroni, poštedjeli su male senate provincijskih gradova onih poniženja koja bi sa zadovoljstvom nanijeli velikom rimskom senatu. Pa ipak, kako su zahtjevi rata i težina upravljanja rasli, središnja vlast bila je prisiljena da malo-pomalo proširuje svoja ovlaštenja i stvara sve veći broj službi. Tako je stvorena birokracija, koja se, kao i sve birokracije, neprestano granala. U posljednja dva stoljeća carstva postala je prekomjerna, nametljiva, preskupa za usluge koje je činila.

Uza sve to imperatori su nastojali sve do kraja održati lokolne autonomije i podjelu odgovornosti. Nnjihovo opiranje da centraliziraju vlast, što je bilo suprotno rimskoj tradiciji, pokazalo se na razne načine. Vrhovno zapovjedništvo (čast imperatora, ne države koja je bila i ostala nedjeljiva) bilo je podijeljeno između dvije ili čak između četiri osobe. Od svakoga vojnog i upravnog središta u provincijama zahtijevalo se da se osloni prije svega na lokalne izvore. Municipalni magistrati, starješine zanatskih udruženja, veliki latifundisti, imali su puna ovlaštenja da svojim podređenim prenesu sve veće zahtjeve središnje vlasti.

Seljačka vojska. Rimska država jedina je nadzirala čitav Mediteran i od njega stvorila svoje težište; ali, suprotno općem shvaćanju, nije marila za trgovačke prednosti koje joj je pružalo gospodstvo nad morem, nego je i dalje živjela kao nacija zemljoradnika. Kome nije poznata poučna priča o Cincinatu koji se vraća svome plugu poslije svake svoje pobjede? To je uvijek bio najviši ideal Rima, iako je praksa od toga sve više odstupala.

Kada je rat obogatio manjinu samostalnih poljoprivrednika Lacija i upropastio većinu, traganje za jednim Cincinatom proteglo se na ostali dio Italije, Galije, Balkana. Novo sjeme seljačke vojske bilo je posijano u svakoj koloniji, same su se legije pobrinule za rasadnike u svakom garnizonu, a biljka, stalno ugrožena u svome rastu, bila je posebnim zakonima zaštićena. U III stoljeću carstvo su spasili balkanski seljaci, u IV stoljeću vojska je bila prisiljena da novači barbare, ali su i oni dobili zemljišta i postali zemljoradnici. U općoj klonulosti V stoljeća posljednji otpor protiv invazija pružali su vojnici-seljaci što su bili nastanjeni duž granica. U preostalom dijelu države mali su zemljoposjednici stupali pod zaštitu latifundista koji su ih mogli bolje zaštiti od stalnih nevolja invazija, od katastrofa loših žetvi i, nadasve, od sve jačeg pritiska poreza.

Ako su mali zemljoposjednici bili jezgra vojske, srednji i krupniji činili su upravne i vojničke kadrove. Za građanskih ratova što su prethodili kraju republike njihova prevaga na upravnim položajima bila je u posnosti zbog uspona »vitezova« (koji nisu bili feudalni plemići, kao što tu to bili srednjovjekovni vitezovi, nego plebejci obogaćeni trgovinom, javnim zakupima i pozajmicama novca); da su ti pobijedili, Rim bi bio možda snažniji i poduzimljiviji, ali i manje čvrst. Međutim, August i njegovi nasljednici više su se oslanjali na odlične porodice zemljišnih vlasnika, umjerenih i konzervativnih, koji nikada nisu pomišljali, kao izvjesni srećolovci, da sruše vlast s pomoću svjetine.

Carski Rim obično nije uzimao u obzir trgovce kao moguće suradnike. Trgovci su morali plaćati poreze i pomagati u sakupljanju živežnih namirnica te nabavljati za vojsku i birokraciju; ali od njih se nisu tražila mišljenja i zajmovi, iako bi zajmovi bolje pokrili izvanredne troškove i inflaciju nego prihvaćene mjere i pretjerani porezi. Rim nikada nije bio svjestan perspektiva koje bi joj mogao pružiti državni dug; to je bila velika nesreća. Dok je srednji zemljoposjednik mogao izdržati pokraj velikog posjeda, carstvo je imalo društvenu podlogu razmjerno široku iznad seljačkih osnova. Kada su inflacija i porezi upropastili srednju klasu, ostavljajući samo krupne latifundiste i gladne seljake, čitavo je državno zdanje bilo podrovano.

Civilizacija dolazi od riječi »civitas«. Civilizacija države bila je agrikulturna, ali ne ruralna. Grad-država *(civitas)*, osnovna ćelija državnog organizma, bila je remek-djelo grčko-rimskog svijeta. Još i danas toj civilizaciji nesvjesno

iskazujemo poštovanje kada riječi »divljak« (onaj koji živi u divljini, u šumi) suprotstavljamo riječ »civiliziran« (etimološki — onaj koji živi u gradu — *civitas*).

Rimljani što su pripadali vladajućoj zemljoposjedničkoj klasi hvalili su selo, ali su pratili zbivanja živeći u gradu. U svakom gradskom središtu *(urbs)* nalazili su se: javni trg kao političko i književno sastajalište, javne kupke za fizičku rekreaciju, javna kazališta za umne užitke — a da ne govorimo o tržnicama i dućanima. A ipak je *civitas*, iako razvijena, proistekla iz najjednostavnijeg tipa ljudske organizacije što ga nomadsko društvo može stvoriti kada se trajno naseli: utvrđena jezgra, usred malog poljodjelskog područja, koja služi za prikupljanje zaliha, za održavanje zborova, a kada ustreba i za pružanje sigurne zaštite od neprijateljskih nasrtaja. U početku je ta jezgra imala samo zgradu za bogove, za starješine i spremišta, a zatim velik prazan prostor za zborovanje, prostor što se ispunjao za vrijeme svetkovine, sajma ili opasnosti. Malo-pomalo umnožile su se kuće, i selo je postajalo grad koji su naselili upravnici, zanatlije, trgovci, kao i krupni zemljoposjednici. Ti su nastavili vladati političkim i društvenim životom grada, sačuvavši vezu s okolinom koja ih je hranila. Gradska se jezgra nije razlikovala od ostalog dijela područja zbog zanimanja njezinih stanovnika, nego zbog činjenice što su njezini stanovnici živjeli jedan pored drugoga, a stanovnici okoline živjeli su rasuto.

Bilo je neizbježno da grad-država bude samo etapa u razvoju krupnih jedinica. Prije ili kasnije oni koji su bili jači, a vodio ih je sposoban poglavar, nametnuli su svoju vlast drugima. Tako su nastale države starog Orijenta, obično u okviru geografski prirodnog područja: tako su, na primjer, izgubili svoju nezavisnost *nomi* u dolini Nila i došli pod upravu kralja-boga koji je nadgledao podjelu voda važnih za život.

Geografski uvjeti nisu svuda pogodovali okupljanju gradova-država u jednu državnu cjelinu. U najvećem dijelu Grčke i talijanskog poluotoka dizale su se planine, oko svakoga grada-države bili su iskopani jarci, ali je zato svaki imao komadić mora kao jedini izlaz u svijet. Razvoj jednostaničnog organizma u složenije strukture bio je zbog toga usporen. Stanica je tako imala vremena da razvije dvije klice koje bi, prerano uključene u prevelik sastav države, izumrle: žilaviji individualizam i u isto vrijeme jači osjećaj zajedništva. Njezini su se stanovnici bolje poznavali; da bi se mogli sasvim predati državnoj zajednici koja bi što bolje odražavala njihovu volju i njihove interese, nisu morali žrtvovati svoju ličnost. Kada je grad-država u Grčkoj i Italiji izgubio svoju nezavisnost, bilo je prekasno da se izbriše lokalno rodoljublje. Bolje je bilo njime se poslužiti i pretvoriti tek pobijeđene u suradnike.

Rim, koji je bio grad-država, nastojao je proširiti svoju vlast ne uništavajući druge *civitates*, nego ih privlačeći u svoju sferu utjecaja. Bez sudjelovanja svojih mnogobrojnih saveznika njegova bi moćna vojska možda mogla stvoriti državu, ali joj ne bi mogla osigurati trajnost. Tamo gdje još nisu postojale *civitates* Rimljani su ih osnivali ili poticali njihovo osnivanje; njihova je ekspanzija u pravom smislu riječi bila »civiliziranje«. *Respublica* se razvila kao mreža gradskih ćelija što su držane na okupu s pomoću neznatne provincijalne administracije. Karta rimske države pokazuje mnoštvo gradova-država (pet stotina samo u sjeverozapadnoj Africi), tu i tamo s nejasnim mrljama, gdje su nedavno pokorena plemena učila da se vladaju na uljuđen način.

3.

Nove zategnutosti

Za većinu rimskih građana, sigurnih da »sunce nije moglo vidjeti veće stvari od Rima«, propadanje i pad države bijaše neočekivana i gotovo nevjerojatna mòra. Orozije, učenik svetoga Augustina, upravio je pogled prema nebu: »Pogani izjavljuju da je sadašnjost pritisnuta velikim nevoljama zato što su... idoli sve više zanemareni«, ali kršćani znaju da su »nevolje kazna jedinoga Boga zbog ljudskih grijeha«. Sve to ne ulazi u okvir povjesničara, ali se treba časkom zaustaviti na nekim novim trvenjima koja neće slomiti Rimsko Carstvo, ali će ga prisiliti da traži novu prilagodbu.

Kriza gradova. Neosporna je činjenica da su gradovi, osnovne ćelije države, bili izloženi teškim iskušenjima. Već u II stoljeću, kada je vladao mir, a porezi bili umjereni, neki su municipiji gradili teatre, terme i javne veličajne spomenike iznad svojih financijskih mogućnosti. U III stoljeću gradovi su izgubili svoju sigurnost. Carevi su jurili s jedne granice na drugu da bi posvuda utvrdili svoju nazočnost i zatvorili proboje kroz koje su barbari navaljivali na *civitates* već iscrpljene od izvanrednih nameta. U takvim su prilikama gradska središta, ako i nisu bila zaposjednuta, ipak pretrpjela teške nevolje. Ali sve su im te nesreće vratile prvotnu ulogu koju su imali kao utočišta, što su je izgubili u povoljnim vremenima kada su bili zaštićeni od dalekih i sigurnih granica pa nisu imali druge brige nego da se uljepšavaju i napreduju. Svaki je grad imao svoju posadu pa se zatvarao u svoje nove ili popravljene zidine, kao Aurelijanov Rim i drugi gradovi.

Kada su mir i sigurnost ponovo bili uspostavljeni — privremeno — život je gradski izgubio mnogo od svojih čari. Zapuštene zidine mnogih gradova pokazivale su da ih je zauvijek napustio velik dio stanovnika. Autonomna municipalna uprava došla je pod kontrolu velikog broja činovnika koji su gradske magistrate *(curiales)* smatrali odgovornim za utjerivanje poreza; ako je štogod nedostajalo, kurijali su morali platiti vlastitom imovinom i vlastitom slobodom. Bogati i siromašni nastojali su pobjeći u selo gdje je državna kontrola bila slabija, a živežnih namirnica više. Unatoč tome netočan bi bio zaključak da su gradovi izgubili svoju ekonomsku, političku i kulturnu važnost: sve u svemu, posljednja dva stoljeća carstva bila su isto tako teška za selo kao i za grad, ali su seljaci bili šutljiviji; njihove jadikovke došle su do nas preko često rastresenih tumača. Ipak se može govoriti o umjerenom ekonomskom oživljavanju u istočnim metropolama i u nekim gradovima sjeverne Galije, Britanije, Afrike, nizine rijeke Po. U vrijeme barbarskih osvajanja rimska se civilizacija još uvijek oslanjala na gradove.

Unatoč njihovoj iscrpljenosti, gradovi su s uspjehom priveli kraju posljednji velik napor carstva u propadanju: utvrđivanje kršćanske ortodoksije i njezino širenje među poganima (u dobrom latinskom ta riječ obilježava seljake ili obrađivače zemlje). Crkva se organizirala po uzoru na carstva, birajući glavne gradove provincija za svoje koncile, a *civitates* za sjedišta svojih biskupija. Gradski je kler, dobro vođen i discipliniran, te oslobođen poreza, obavljao evangelizaciju sela. Osim toga, kršćanstvo je već od početka bilo u svojoj biti gradski pokret. Njegove prve pristalice bili su proleteri, a najbolji širitelji intelektualci, jedni i drugi većinom iz većih gradskih središta koja su bila pristupačna novim idejama. Jačajući gradove u trenutku njihove najteže krize, crkva je djelovala u prilog postojećeg poretka.

Zakon ljudski i zakon božanski. Optuživati kršćanstvo da je pospješilo raspad Rimskog Carstva znači pomiješati simptom s uzrokom. Da bi se nova vjera mogla utvrditi unatoč općem otporu moćnih porodica staroga kova, kao i umjetničke i filozofske elite, nedvojbeno je trebalo da postojeći poredak bude vrlo slab. Da je u IV ili V stoljeću bio jedan Marko Aurelije, on bi sigurno pokušao stati na put širenju kšćanstva; to je učinio Julijan bez uspjeha. No mnogo stoljeća prije toga republikanski je Rim upio grčke ideje i običaje koji su bili isto tako tuđi njegovoj tradiciji, a ipak nije propao, kako su to proricali konzervativci; nije bilo razloga bojazni od propasti zbog obraćenja na kršćanstvo, što se i pokazalo.

Zapravo, apsolutna monarhija i apsolutni monoteizam lako se prilagođuju jedno drugome. U Perziji su, autokratski Sasanidi smatrali da im je koristan monoteizam Zaratustre pa su ga prihvatili kao državnu vjeru. Pojedini rimski carevi u III stoljeću pokušali su pronaći neku vrstu monoteističkog rješenja: kult Sunca kao božanstva, prema kojemu su druga božanstva bila samo njegov odraz. Međutim je kršćanski monoteizam stvarao u svojih pristalica duh discipline koji je mogao poslužiti državi: godine 314, odmah poslije prvih proglasa o toleranciji, koncil u Arlesu donio je odluku da se izopće iz crkve svi oni koji uskrate vojnu službu imperatoru. Prije kraja IV stoljeća afrički je biskup Optatus iz Milevija izrazio odanost svojih suvjernika postojećim vlastima ovim riječima: »Država nije uklopljena u crkvu, nego crkva u državu, to jest u rimsku državu; iznad imperatora samo je Bog«.

Da bi mogli prihvatiti kršćanstvo, carevi su se morali odreći posmrtnog proglašavanja carske osobe božanstvom, kako je to činilo poganstvo. Ali su zato carevi postali glavari jedne zanesenjačke vjere. Zar nije bilo bolje za života biti obasjan jedinstvenim svjetlom Kristovim nego poslije smrti biti sporedna zvijezda na mračnom nebu Olimpa? Zahvaljujući kršćanstvu carstvo je širilo svoje međe od zemlje do neba: njegov cilj nije više bila borba civiliziranih protiv barbara, nego vjernika protiv nevjernika.

Kršćanstvo je moglo biti uzrokom razdora da je dopuštalo nonkonformizam. Ali svaka vjera koja prisvaja monopol istine nosi u sebi klicu nesnošljivosti: ako je progoni ne uguše, često postaje još tvrdokornija. Nije prošlo ni jedno stoljeće a kršćanstvo se pretvorilo od progonjenoga u progonitelja. Godine 311. car Galerije otvorio je kršćanstvu uska vrata popustljivosti »kako bi država uživala potpuno blagostanje«; godine 341. Konstantin je zabranjivao poganske žrtve, osim onih u hramovima izvan grada; godine 392. Teodozije je stavio izvan zakona svako obavljanje pogonskih obreda, iako im je većina seljačkoga puka ostala vjerna.

U samom krilu crkve rasprave između suparničkih sekti razbuktale su se prije odluka o toleranciji. Postale su strastvene čim su se koncili mogli osloniti na pomoć države u provedbi svojih odluka. Ali sve te vjerske borbe samo su isticale neizbježne sukobe koji su već postojali između pretendenata na carsko prijestolje — stara pokrajinska suparništva. Sve dotle dok su se otpadnici nadali da će državu pridobiti za svoje stajalište, napadali su više pojedine vladare nego vladu.

Kasnije će ta nepopustljivost »pravovjernih« prema »krivovjernima« pružiti novu podlogu za patriotizam. Rimljani su u barbarskim arijevcima u isto vrijeme vidjeli i neprijatelje njihove vjere i njihova naroda. Taj osjećaj izbija iz jednog natpisa što ga je oko 580. uklesao neki ubogi balkanski vojnik na slabom ali dirljivom grčkom jeziku: »Kriste Gospode, pomozi i čuvaj Romaniju!«

Budući da je mogla pružiti više od poganskih vjera, kršćanska crkva nije bila tako popustljiva. S Teodozijem Velikim — o kome pričaju da ga je sveti Ambrozije, nadbiskup milanski, osudio na pokoru zbog pokolja solunskog stanovništva — počinje niz careva koji su poniznošću postigli spas svoje duše. Ali u svakidašnjem životu crkva nije zazirala od kompromisa s državom: dokaz je tisućugodišnja povijest Bizanta. Već je evanđelje odvajalo božju vlast od zemaljske; izvještačeni prezir što ga je sveti Augustin pokazivao prema Zemaljskoj državi isticao je činjenicu kako je nemoguće upravljati njome prema strogom zakonu Nebeske države.

Poganska država nikada se nije zanimala za teologiju. Njezin politeizam bio je stvaran i praktičan. Apstraktne ideje i moralna načela pripadali su filozofiji (za odabrane) i pravu (za puk). Neizbježni su bili izvjesni sukobi između grčko-rimske filozofije i hebrejsko-kršćanske vjere, premda se vićini mislilaca nije činilo teškim da pomire jednu s drugom. Nije postojao nikakav stvarni antagonizam između kršćanstva i prava koje je kroz Ulpijanova usta progovaralo: »Pravi su propisi: da živimo čestito, da nikome ne škodimo i da svakome damo ono što mu pripada«.

Pa ipak, da su svećenici doslovno uzeli Kristovu opomenu da ne smiju oduzeti ni jedno slovo iz Mojsijeva zakona, ili da su se pravnici previše držali pravila prema kojemu je »pravna znanost poznavanje božanskih i ljudskih stvari«, odmah bi bili izbili sukobi zbog vlasti, ako ne zbog doktrine. Na sreću, u onim odlučnim godinama kada su carevi prihvatili kršćanstvo, svećenici i pravnici bili su podjednako razumni. Suradnja države sa crkvom temeljila se na podjeli vlasti.

Bilo bi suvišno isticati važnost duhovne poruke što ju je izraelski zakon, s kršćanskim tumačenjem, predao srednjem vijeku. U sumraku antičkih zakona i filozofije spram štovatelja sile i nasilja njezini se predstavnici nisu uvijek pokazali dostojnim: unatoč tome, veličanje poniznih, siromašnih, miroljubivih, ostao je glas dobrote koji vapi u pustinji, glas koji ništa više nije moglo ugušiti.

Vlast i sloboda. Izuzimajući kršćanstvo kao uzrok padu carstva, kakvu odgovornost moramo pripisati sve većem carskom apsolutizmu? Je li apsolutizam umrtvio želju građana da aktivno sudjeluju u spasavanju države? Još jednom napominjem da ne treba miješati simptom s uzrokom. Ako je apsolutizam bio otrov, onda je vrlo sporo djelovao; ako je s vremenom postao krući, bilo je to dijelom zato da ispuni prazninu koju je stvorilo već prošireno nezadovoljstvo.

U praksi politička sloboda nije nikada dolazila do izražaja izvan lokalne uprave. Unatoč gorljivoj želji da sačuva republikanske oblike, August je prenio na svoje nasljednike neograničenu vlast. I »najbolji carevi« II stoljeća, od Nerve i Trajana do Antonina Pija i Marka Aurelija, koji su se neprestano savjetovali sa senatom, nikada ne bi prihvatili njegove naredbe. U III stoljeću takozvana vojnička anarhija sasvim je uništila ono što je ostalo od vlasti senatske, oslabila autonomne lokalne ustanove te potkopala i sam carski ugled.

Da bi obnovio carsko dostojanstvo, Dioklecijan ga je posvetio. Otada su se carevi zaodijevali grimiznim ruhom, svoju su službu i svoju osobu nazivali »svetom« i zahtijevali da njihovi podanici ničice padaju pred njima. Prijelaz je bio više prividan nego suštinski; Neron nije bio »svet«, a ipak je bio veći

despot od Diokleciјana i ne manje krvoločan od Konstantina. Od Konstantina pa dalje, car, sve da to i nije htio, ne bi mogao izbjeći da podanici u njegovoj dijademi ne vide odraz Kristove aureole.

U kršćanskom carstvu senatori i gradski magistrati nisu htjeli prihvatiti preteške odgovornosti koje im je vlast nametala; intelektualci i idealisti u velikom broju gubili su nadu u ljudsku državu i obraćali se bogu. U toj nezainteresiranosti i najsuroviji ili najnespretniji carevi bili su najbolji mogući oslonac onom malom ostatku slobode. Unatoč svemu, još su uvijek priznavali da njihova vlasti proistječe iz »narodne punomoći«, stalne i neopozive; to je dovoljno da ih sasvim drukčije zamišljamo nego kraljeve koji su to postali pravom sile ili kraljeve po božjoj milosti, kako je to bilo poslije pada Zapadnog Rimskog Carstva.

4.

Carstvo na glinenim nogama

Veliku su prazninu, ipak, u znatnoj mjeri uzrokovale pretjerane porezne obveze što su ih nametnuli carevi IV i V stoljeća. Doduše, Dioklecijan je nastojao da teret raspodijeli podjednako, namećući zemljarinu prema površini, plodnosti i proizvodnosti tla. Drugi su porezi, plaćani u naturi, mogli biti podnošljiviji: trgovci su morali, dakako, plaćati u novcu, seljaci poljoprivrednim proizvodima, a radnici koji su se bavili rukotvorinama većim brojem sati rada. Porezna stopa, u usporedbi s današjom, čini se umjerenom; ali je sigurno bila visoka zbog ograničene mogućnosti plaćanja ondašnjih građana. Da je bila primijenjena za kratko razdoblje, možda bi natjerala pučanstvo na izvanredan napor kako bi se spriječila izuzetna kriza; kako je ostala na snazi dva stoljeća, pokazala se u isto vrijeme i neprovedivom i pogubnom.

Nesmiljene dažbine. Ekonomska politika kasnog Rimskog Carstva osnivala se na pretpostavci da vlast može i mora nametnuti svoju volju ekonomskom životu nacije. Novčana inflacija i deflacija utjecale su na skok cijena: zakon je želio da ih zadrži na nižoj razini u cijelom carstvu. Mnogi građani nisu mogli plaćati poreze ili davati tražene usluge: zakon je onda obvezivao njihove susjede (građane iz istoga grada, seljake iz istoga sela, zanatlije iz istog udruženja) da plate ili služe umjesto njih. Susjedi su pokušavali izbjeći kolektivnoj odgovornosti mijenjajući mjesto boravka ili zanimanje: zakon im je zabranjivao da napuštaju mjesto i tu je obvezu proširio i na njihovu djecu. Jedini im je izbor ostao — ne uvijek — da plate u novcu ili u naturi. Malo-pomalo bogati i moćni uspjeli su se osloboditi i onih nameta koje su mogli podnijeti, dok su slabiji bili uništeni, a siromašni brisani s popisa mogućih poreznih platiša.

Na to bi se moglo odgovoriti da carevi nisu imali drugog izbora: gotovo neprekidan rat već od III stoljeća nije dopuštao porezne olakšice. Možda; ali vlast nikada nije popuštala u svome pritisku, ni onda kada su prilike bile povoljne. Konstantin Veliki pobijedio je svoje suparnike, klonio se vanjskih ratova i zaplijenio riznice poganskih hramova; unatoč tome stavljao je u okove slobodne seljake što su bježali da bi izmaknuli dažbinama i udario porez na razmjenu, koji su njegovi agenti utjerivali bičem. Na takvim temeljima bio je izgrađen Carigrad. Carevi se nisu zadovoljili time da ostrigu svoje stado, nego

su ga živa oderali. Spasio se mali broj povlaštenih, kojih je bogatstvo osobito odskakalo od opće bijede: godine 467, devet godina prije svrgavanja Romula Augustula, rimska je aristokracija slavila svadbu kćerke cara Artemija s barbarskim generalom Ricimerom nevjerojatno raskošnim svečanostima i gozbama.

Činjenica što je vlast smatrala nužnim da bude nesmiljena kako bi podmirila izvanredne troškove, bilo zbog ratnih potreba ili zbog graditeljskih ambicija, ukazuje na to da njezina ekonomska podloga nije bila dovoljno čvrsta, uravnotežena i elastična zbog tereta što ju je pritiskao i udaraca koje je morala podnositi. Čovjek teško može shvatiti da je ta država, čiji nas spomenici još uvijek ispunjaju divljenjem, čiji je životni standard u cjelini bio najviši što ga je svijet poznavao i što će ga poznavati za mnogo stoljeća — da je ta država ipak bila div na glinenim nogama.

Poljoprivreda bez zaliha. Poljoprivreda je bila dika Rima, ne bez razloga. Jednostavnim oruđem, ali usavršenim načinom natapanja, drenaže i podizanja terasa, razboritim izborom biljki i prokušanim sustavima uzgoja, Rimljani su dobivali potrebne živežne namirnice za pučanstvo koje je za onu epohu bilo vrlo gusto naseljeno. Baš zato što je bilo gusto naseljeno, nedostajale su zalihe: seljaci su zadovoljavali svoje normalne potrebe upornim radom živeći gotovo od same biljne hrane, ali nisu mogli ostavljati zalihe za loše godine niti stvarati viškove za prodaju na gradskoj tržnici.

Uzrok toj zasićenoj poljoprivredi bili su geografski uvjeti velikog dijela poluotočne Italije i drugih sredozemnih područja: uske doline između kamenih brda, gdje je trebalo zaštićivati polja od isušivanja preoravajući ih u svim pravcima, sprečavati eroziju podupiranjem strmih padina, njegovati kao vrt ono malo zaista plodnog prostora, ljubomorno čuvati šume koje su regulirale otjecanje vode. Da bi se poštedjela radna snaga, a ishrana bila manje biljna, trebalo je prepustiti krupnoj stoci dio dobre obradive zemlje; kakav bi to bio čudan postupak kod onako malo plodne zemlje! Radije uzgajati sitnu stoku: magarca, ovce, koze, koji su bili od male pomoći i pridonosili eroziji, ali su se zato hranili onim što nije bilo potrebno ljudima. A ljudi su se množili, zahvaljujući klimi koja je poticala umjeren način ishrane, i množeći se isticali značajke mediteranske poljoprivrede: obilje radne snage i nedostatak zemlje. Svi napori agronoma i seljaka nisu mogli spriječiti prekid ravnoteže: s vremenom se tlo iscrplo zbog slabog gnojenja i periodičnog ugara, voda se gubila zbog krčenja šume i pretvaranja zemljišta u močvaru. U posljednjim stoljećima carstva primorski dio Etrurije pretvarao se u močvaru, a sama Campagna, gdje su u vrijeme Ciceronovo godišnje bile tri žetve, sasvim je opustjela.

U svome napredovanju kroz cisalpinsku Galiju, sve do Velike Britanije, Rimljani su se namjerili na obilne kiše, prostranije ravnice, pašnjake, na kojima je rjeđe naseljeno pučanstvo uzgajalo krupnu stoku. Tu su mogli ostvariti bogatu poljoprivredu primjenjujući naprednu tehniku svoga kraja, ne odbacujući ni onu koja je odgovarala sjevernoj klimi, zemljištu toga kraja, obilju stoke. Međutim, osvajači, naviknuti na nedostatak prostora, nisu znali cijeniti prednosti galskog i germanskog iskorištavanja zemlje s rijetkim naseljima i obradivim površinama, jer im se to činilo više proizvodom zaostale i rasipničke kulture nego darežljive prirode. Kako je *civitas* bila oznaka njihove civilizacije, tako je i zbijeno selo bilo oznaka njihove kolonizacije.

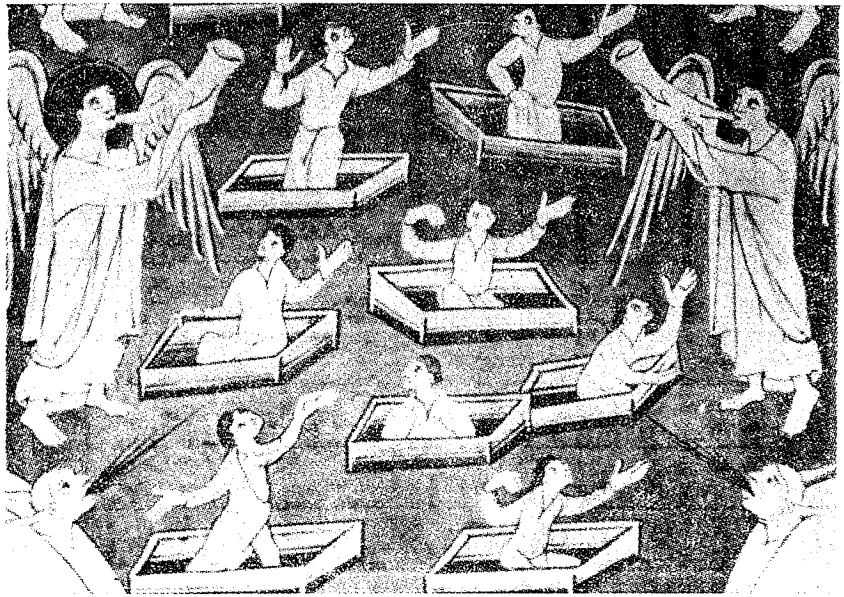

Dvije vizije kraja svijeta (zapadna i bizantska)

Uskrsnuće od mrtvih (detalj iz Knjige biblijskih odlomaka Henrika II s početka XII stoljeća)

Strašni sud. Bizantska intarzija od bjelokosti (IX stoljeće)

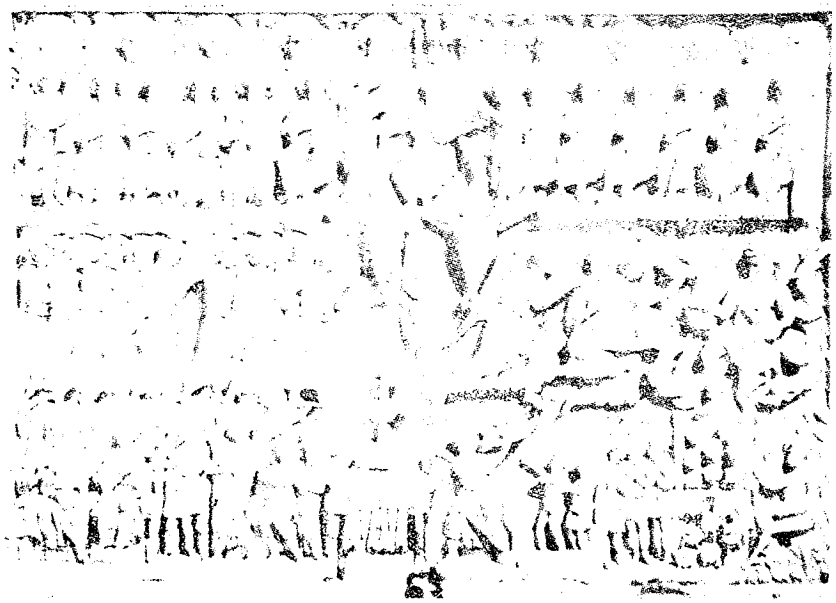

Invazijski ratnici u liku bogova

Bog Huan Ti — Kuan Yü, kineski general, proglašen za boga (III stoljeće), otisak s jedne stele iz Pei Lina, Si-gnan foua, provincija Shensi)

Bog Wotan, u liku germanskog konjanika (VII stoljeće)

Iako je omjer između polja, pašnjaka i šuma u novim krajevima bio ujednačeniji nego u staroj postojbini, rijetki su bili seljaci koji su proizvodili viškove i prodavali ih na tržištu.

Bilo je ipak imućnijih vlasnika i velikih posjednika koji su na svojim seoskim imanjima s pomoću rada robova i zavisnih seljaka proizvodili više od onoga što im je trebalo. Da su uložili svoje viškove u trgovinu, industriju i financije, mogli su oživiti čitavu privredu; to su činili rijetko i preko volje, jer vlastelin nije mogao postati poslovan čovjek a da ne izgubi svoje dostojanstvo. Jedni su potrošili sve što su mogli, a ostatak razdali; drugi, štedljiviji, uložili su dobitak u kupovinu zemljišta i robova. Bilo ih je koji su na svojim posjedima organizirali manju industriju kako ne bi bili zavisni od gradskog tržišta, ali gotovo nitko nije htio izgubiti svoj ugled podižući radionice zbog javne prodaje. Premda su lihvarstvo držali još nečasnijim, ono je mamilo aristokrate zbog velikih kamata; doličnost je, dakako, zahtijevala da se pri tome služe tuđim imenima, što je sprečavalo da se vlastelini zajmodavci pretvore u bankare. Isto je bilo i u trgovini. Uostalom, zakon iz V stoljeća, koji se temeljio na tradicijama i zakonima iz republikanskog doba, branio je plemićima (nobiles), bogatima i visokim funkcionarima bavljenje trgovačkim poslovima »kako bi plebejci i trgovci lakše prodavali i kupovali«.

Trgovina bez ugleda. Visoko rimsko društvo bilo je previše urbanizirano i profinjeno da bi moglo biti neprijateljski raspoloženo prema trgovcima; zato im je bilo naklonjeno. Obično su trgovci, sitničari i zanatlije prepuštali municipalne časti urbaniziranim zemljišnim vlasnicima, čak i u gradovima gdje su bili brojniji; »Javni trg«, govorio je Aristotel, »ne smije biti uprljan trgovačkom robom i služiti kao prolazno mjesto zanatlijama i radnicima. Tržnica mora biti daleko i sasvim različna od javnog trga«. Središnja vlada željela je bogate trgovce koji bi plaćali porez i site radnike koji se neće buniti; ali sve što je učinila u njihovu korist bilo je to da je održavala niske unutarnje carine, ne miješajući se u privatne poslove. I to je pravilo imalo svoje iznimke: vanjska trgovina, sumnjičena zbog mogućnosti špijunaže i krijumčarenja, bila je pod paskom, pa se mnogo robe nije moglo izvoziti: unutarnja trgovina morala je odolijevati državnoj konkurenciji, jer je vlast imala monopol nad mnogim proizvodima i svojim dažbinama u prirodnim proizvodima i radom u državnim radionicama pribavljala sve što je bilo potrebno vojsci i birokraciji; imala je obzira prema zanatlijskim udruženjima, čak ih je i podržavala kao poludržavne organe za uzajamnu pomoć i od javne koristi, ali ih je suzbijala i zabranjivala ako bi ustajali u obranu ekonomskih interesa radnika.

Uza sve to unutarnji mir i opće blagostanje (dok su trajali) pružali su bezbroj prilika za trgovinu. More, rijeke, izvanredne vojničke ceste, tržnice u tisućama i tisućama gradskih središta bili su puni »plebejaca i trgovaca« koji su prodavali i kupovali. Bio je to većinom skroman svijet, jer je kupovna moć seljačkih i gradskih masa bila vrlo mala, a cijena prijevoza vrlo velika; svijet sitnih trgovaca i preprodavača koji su nekako kuburili, ali su rijetko pribavljali dovoljno kapitala za trgovačke spekulacije u dalekim područjima i velike pozajmice s kamatama, pa su, poput sitnih i srednjih zemljišnih vlasnika, bili na milost i nemilost loših ljetina, povećanje poreza, neprijateljskih upada ili pobuna. Na sve bi se njih mogla primijeniti jezgrovita Ciceronova

napona: »Trgovinu na malo treba prezirati«. Ali dodaje: »Ako je trgovina na veliko i uvozi mnogo robe sa svih strana da je pošteno razdijeli mnogima, ne treba je prezirati«.

Zaista je opstojala, ili je barem mogla opstojati, trgovačka elita koju su činili veliki izvoznici, uvoznici i financijeri. Nije ih bilo mnogo i nisu imali lak život. Sol, žito, metali, bili su pod državnom kontrolom; nije bio dopušten izvoz skupocjenih metala; svaki je grad-država imao svoju industriju koja se brinula za lokalne potrebe; zajam s kamatama bio je dopušten, ali je bio poistovjećen s lihvarstvom. Dakako da su se obogaćeni trgovci rado držali savjeta Ciceronova, koji je bio inteligentan skorojević: »Ako se trgovac, koji se zasitio ili, točnije, zadovoljio svojim dobitkom, povlači na selo i postaje zemljišni posjednik..., čini mi se da zaslužuje svaku hvalu«. Lihvarima je takav kraj karijere gotovo nametala nužda jer su morali uzeti na se upravljanje zemljištem što je bilo zaplijenjeno dužnicima nesposobnim da plaćaju. Tako je novac, stečen velikim trudom i rizikom u trgovini, bio uložen u zemlju, u mjesto da unaprijedi poduzeća koja su ga proizvela.

Zanatstvo bez opreme. Bilo je gotovo nemoguće zaraditi novac u zanatskoj radinosti koju je Ciceron označio kao prljavu i nedostojnu slobodna čovjeka. Oskudan prihod od ručnoga rada s pomoću najjednostavnijih oruđa ograničavao je proizvodnju slobodnih zanatlija, a konkurencija robova nije dopuštala podizanje cijena. Grčko-rimska tehnika bila je bez sumnje sposobna da pronađe savršenija oruđe, ali zanatlije nisu bile dovoljno bogate da ih kupe, a kapitalistima nije bilo stalo da ih nabave.

Da spomenemo samo jedan primjer: mlin, tjeran vodom, pojavio se u istočnom dijelu države u prvom stoljeću prije naše ere. Olakšanje koje je mogao donijeti onima što su ručno mljeli žito — robovi, kućanice, kažnjenici — uzveličao je jedan grčki epigram, što bismo mogli nazvati prvim doprinosom Muze industrijskom napretku. Kome je bilo stalo do toga da se olakša rad siromasima? Vodenicu Rimljani nisu prihvatili prije IV stoljeća, a u Evropi se proširila u srednjem vijeku. Što bi inače bilo s rukama kad bi se upotrijebili novi strojevi? Samo bi bezdušni poduzetnici mogli misliti da se obogate na račun gladne sirotinje... kada im se ne bi činilo jednostavnijim da zaposle mnoštvo robova i slabo hranjenih proletera. Priča se da je car Vespazijan, koji je bio čuven po svojoj ravnodušnosti prema novcu, odbio ponudu da s pomoću jednog stroja podigne stupove uz mali trošak. »Pustite me da dadem jesti narodu«, velikodušno je uzvratio.

Taj puk, koji je često morao živjeti od velikodušnosti velikih, bio je najbrojniji element stanovništva u antičkim prijestolnicama. Njegova bijeda i nerad njegovih bogatih štićenika išli su više za tim da od gradova stvore parazite sela nego pokretače trgovine i industrije.

Zlatna sredina. Umjereno blagostanje prvih stoljeća carstva, ta *aurea mediocritas*, tako draga starom sredozemnom svijetu, bila je dakle rezultat dvaju začaranih krugova. Nalazimo ih gotovo u svim velikim poljoprivrednim civilizacijama svijeta, osobito u Kini, gdje su se održali sve do najnovijih vremena. Donji, siromašni ručni radnici, koji nisu imali ni životinja ni oruđa zato što su bili siromašni; gornji, trgovina i financije, koje nisu raspolagale dovoljnim kapitalima jer su ih prezirale, a prezirale su ih zato što nisu imale kapitala.

Tako je nastajala zasićena privreda, lišena zaliha i mogućnosti razvoja, koja je omogućavala aristokraciji blagostanje, a narodu razmnožavanje dotle dok je red i mir bio osiguran. Nije se mogla promijeniti a da ne bude sasvim uništena, a nije mogla biti uništena a da se svima ne nametnu velike žrtve. Trebalo je desetkovati radnike da bi se sačuvale njihove snage i poboljšale plaće. Trebalo je da gotovo sasvim ponestane kredita i trgovačke robe da bi njihova vrijednost bila priznata, da gradske jezgre budu odsjećene od svoga zaleđa i gotovo paralizirane da bi se stvorio novi odnos između gradova i sela na pravednijim osnovama.

Uskoro ćemo vidjeti kako su se prvi simptomi te preobrazbe počeli bolno očitovati već u sumrak carstva. Bilo bi nepravedno osuđivati careve IV stoljeća zato što nisu predvidjeli mogućnosti koje im je pružala daleka budućnost, pa su se grčevito hvatali za prošlost koja se rušila pokušavajući da svakog radnika vežu za njegovo zanimanje, svakoga službenika za njegovu službu, svakoga vojnika za njegovo mjesto i čak svaku cijenu za njezinu prijašnju visinu. Vrijeme je moralo pomesti i odluke i careve, ali je trebalo nekoliko stoljeća da bi srednji vijek uklonio ruševine i stvorio gipkiju i u cjelini uravnoteženiju privredu: privredu koja je postala osnovom današnje evropske civilizacije.

5.

Epilog

Iako je organska slabost carstva bila ekonomskog karaktera, rat je bio prividan uzrok njegova rasula. Građanski ratovi, barbarske najezde u III stoljeću nametnuli su carstvu izvanredne napore: početak IV stoljeća donio je dragocjeno primirje, ali bi samo dugi mir mogao pridonijeti potpunom ekonomskom oporavljanju. Na nesreću, barbari su neprestano navaljivali i »urlali« na svim granicama. Martinsko ljeto svršilo je usred oluja, i ovaj put se carstvo rasulo.

Prije konca IV stoljeća Atilini Huni pokoriše germanske narode koji su im bili susjedi, prisiljavajući druge da traže spas u »daljem bježanju« — u unutrašnjost rimskog teritorija. Čitavo jedno stoljeće trajali su novi napadi na Rimsko Carstvo. Nisu bili teži od onih u III stoljeću, ali se carstvo nije moglo dulje opirati u isto vrijeme u svim pravcima. Zapad je gubio pokrajinu za pokrajinom: posljednji se čin dogodio 476. godine. Borio se ipak dosta dugo i time Istoku produžio život, tako da je Carigrad nastavio svoj razvojni put i živio, ne bez slave, još jedno tisućljeće.

Pojedinosti agonije ne bi mogle zadržati pozornost čitaoca koji hita prema srednjem vijeku. Ako ipak želimo da bolje upoznamo ishodište srednjovjekovne Evrope, morat ćemo se vratiti natrag i razmotriti najdužu i najtežu krizu u koju se uklopila kao epizoda agonija Rimskog Carstva: propadanje čitave Evroazije za prvih stoljeća kršćanske ere.

Drugo poglavlje

Prema dubini ponora

1.

Cijela hemisfera u krizi

»Ostarjeli svijet nema više prijašnje snage..., zima nema dovoljno kiša da bi natopila zasijana polja, a ni ljeto dovoljno sunca da bi dozrela ljetina..., ispražnjene planine ne daju dovoljno mramora, iscrpljeni su rudnici zlata i srebra..., na poljima nema ratara, na moru mornara, u taborima vojnika; u sudovima više nema pravde, zanatstvo je nesposobno, u običajima nema više reda..., pomor desetkuje ljudski rod..., približava se sudnji dan«.

Ta lista nesreća — koju smo skratili — a sastavio ju je 250. godine sv. Ciprijan, želi nam dati znanstven dokaz da su se proročanstva, koliko kršćanska toliko poganska, počela neumoljivo ispunjavati. »Sudbonosno šesto tisućljeće nakon stvaranja svijeta« približavalo se kraju. Završavala je duga borba između Boga i đavola. Je li uopće važno što je daljnji tok događaja pobijao predviđanja sv. Ciprijana? Osjećaj da je *Dies irae*, Sudnji dan, vrlo blizu, trajat će vjekovima, jačati pri svakom novom napadu, jasno se ocrtavati pri svakoj nestašici, stvarajući psihozu o dolasku Antikrsta kojega svijet otkriva u svakom zlotvoru. Straha će, malo-pomalo, nestati tek za obnove kasnog srednjeg vijeka, i u XVIII stoljeću činit će se smiješnim, pa će se ponovo javiti u drugim oblicima u naše vrijeme — u obliku rasnog mahnitanja i nuklearne znanosti. Nastojimo se tješiti nadom da će, unatoč svemu, pretegnuti razum i da će napredak na zemlji pobijediti; suvremenici sv. Ciprijana hrabrili su se gledajući u znakovima smrti najavu uskrsnuća.

Trube Sudnjega dana nisu zatrubile na koncu »šestoga tisućljeća«, ali ga antički svijet nije nadživio. Nije se naglo srušio u Plamen Apokalipse; godine 476. svrgnuće posljednjeg rimskog cara na Zapadu, što obično držimo za početak srednjega vijeka, prošlo je gotovo nezapaženo. Ali ako je promjena bila postupna, nije zato bila manje temeljita. Kada bi se Platon i Aleksandar Veliki vratili na zemlju sedam ili osam stoljeća poslije svoje smrti, u Julijanovo doba ili u doba jadnoga Romula, koji je bio svrgnut 476. godine, sigurno bi našli ljude koji bi ih slušali i divili im se. Stotinu i pedeset godina kasnije učinili bi se tuđima i neshvatljivima suvremenicima jednog Degoberta ili Agilulfa.

Od Rima do Kine. Revolucija je bila široka i duboka. Sve nas navodi na mišljenje da su se potresi širili s jednog na drugi kraj evroazijskog kontinenta, svuda gdje su se organizirane i civilizirane države odupirale barbarima. Na žalost, ne poznamo dovoljno perzijsku povijest da bismo mogli povući korisnu paralelu između zbivanja u Perziji u prvom stoljeću naše ere i onih u Rimskom Carstvu u trenutku njegova sumraka; pa ipak, duboke razlike u političkim, ekonomskim i društvenim strukturama dviju država ne

bi dopustile strogu usporedbu. Sasvim je drukčiji slučaj Kine čiju prošlost bolje poznajemo i čije osnovne strukture, unatoč velikom kulturnom i materijelnom razmaku, nisu mnogo različite od rimskih.

Kao i u sredozemnom svijetu, i u Kini su se počeli javljati simptomi slabosti već od II stoljeća naše ere i postali uznemirujući u III stoljeću. Građanski ratovi, podjela carstva, privremena uspostava jedinstva, osvajanje prijestolnice i polovine carstva od sjevernih barbara koji su već odavno u nj prodrli: drama je imala podjednak razvoj na Dalekom istoku i gotovo iste etape kao i na Zapadu, s tom razlikom što se dio koji se sačuvao, kineski »Bizant«, nije nalazio u istočnoj, nego u južnoj polovini carstva. U Kini, kao i u sredozemnom svijetu, politička i vojna kriza, koja se razvijala na površini, praćena je dubokom vjerskom i gospodarskom krizom. Stari konfucijanizam, postavši jalov zbog ponavljanja formula, ustupio je mjesto domaćem taoizmu, koji su preobrazili hinduski utjecaji, a nadasve sasvim stranome, mističnom i monaškom budizmu. Pučanstvo je osiromašilo, prorijedilo se, posebno u provincijama koje su podlegle osvajačima, a građani su se pokušavali osloboditi poreznog pritiska iseljavajući se i tražeći zaštitu moćnijih.

Dakako, sličnost između događaja u Kini i onih u Rimskome Carstvu gubi svoju jasnoću čim je promatramo u pojedinostima. Ali opća sličnost prilično je očita, pa se čovjek pita nema li taj paralelizam zajednički uzrok. Politička i vojna kriza, gospodarska i vjerska — i u Kini i u Rimu — koja je od njih prednjačila ili, barem, koja je pospješila drugu? Možda je to pitanje kokoši i jajeta: ako su građanski ratovi i invazije uništili materijalne izvore i usmjerili duhove prema religijama koje su isticale nadzemaljske vrijednosti ekonomsko slabljenje i odvraćanje od svjetovnog života izazvali su pometnju i otvorili vrata osvajačima. Pa dobro; ali zar među popratnim snagama koje su poremetile ravnotežu nije bilo razlika u jačini, ako baš nije bilo vremenskog redoslijeda?

Nasilna smrt je isključena. Hipotezom o nasilnoj smrti starih civilizacija zbog oružanih sukoba ne može se sve objasniti. Građanski ratovi nisu bili nepoznata stvar: puna ih je povijest Rima i Kine od početka do kraja. Same najezde bile su opasne, ali ih se moglo obuzdati: dokaz je tome što su Rimsko i Kinesko Carstvo izgubili znatan dio svoga teritorija, ali nisu bili uništeni.

Osim toga, nemoguće je objasniti osvajanje barbara drukčije nego napuklinama u rimskoj i kineskoj obrambenoj zaštiti. Visoki bedemi nisu bili neprobojni; rasuti duž beskrajne granice, carski garnizoni nisu mogli odoljeti iznenadnim napadima, usredotočenim na jednu točku, a pokretne rezerve, čak i onda kad su bile pojačane, nisu mogle odmah i svuda stići. Nije bilo dovoljno otvoriti sigurnosne ventile, to jest pozvati pojedina barbarska plemena da se nastane kao saveznici u unutrašnjosti države i da tako ojačaju njezine branioce; s vremenom su ta popuštanja ugrozila čitavu liniju otpora. Možda se može zamijetiti kakav materijalni element barbarskih uspjeha: napredak u metalurgiji, koji je potekao i proširio se iz jednog centra u središnjoj Aziji, opskrbio ih je mnogo čvršćim i gipkijim mačevima nego što su oni kineski i rimski; usavršavanje opreme za jahanje povećalo je njihovu pokretljivost. Ali su se najviše koristili svojom upornošću i iznenađenjem. Mongolska, turska, sarmatska, germanska plemena stvarala su saveze u stalnom pokretu, pa se njihov posljednji val neočekivano obarao na jednu ili na

drugu točku granice: naspram vojske koja se učvrstila na svojim položajima neprijatelj koji nesmiljeno udara mijenjajući stalno svoje položaje imao je dobru priliku da pobijedi. Iako su barbari rijetko pobjeđivali u frontalnim bitkama i jurišem osvajali gradove, ipak su iscrpljivali dobro organizirana carstva.

Barbari nisu bili osobiti jaki uporni. Kinezi i Rimljani su ih uzimali u vojsku onoliko koliko su htjeli, a oni nisu bili nepouzdaniji od nacionalne vojske, barem do onoga trenutka dok se ova posljednja nije razrijedila, kada su shvatili da mogu postati gospodari provincija koje su sami branili. Čak su ih i tada mogli zadržati poklonima, častima, davanjem državljanstva, a katkada su i sami bili uvjereni da nisu sposobni za vlast. Osim toga, bili su podijeljeni u male grupe međusobno neprijateljske, razdirani ljutom mržnjom između porodica i braće. Nisu nam ostavili literaturu koja bi nam posvjedočila njihovu misao, ali njihove legende, kasnije sakupljene, slažu se s izlaganjem rimskih i kineskih povjesničara koji nam dokazuju da poroci nisu monopol civiliziranih naroda, ni vrline svojina zaostalih naroda.

Osim toga, barbara je bilo vrlo malo! Čovjek se može nasmijati romantičnoj historiografiji koja nam prikazuje barbarske najezde kao provalu ljudskih masa kojima je bilo pretijesno na prostranim ravnicama sjevera, kada čita da se čitav ostrogotski narod, što ga je vodio Teodorik da osvoji Italiju, mogao skloniti nekoliko mjeseci iza zidina Pavije a da nije trebalo iseliti njezine stanovnike. Vandala, čini se, nije bilo više od 80 000 zajedno sa saveznicima, njihovim ženama i djecom. Ista slika i na drugom kraju hemisfere: T' ope, koji su vladali nad sjevernom Kinom gotovo dva stoljeća, vjerojatno nisu imali više od 50 000 boraca. Čitavo pučanstvo tatarskog podrijetla u pokrajini gdje je bila njihova prijestolnica brojilo je 14 700 osoba (ili porodica?), ako tome pribrojimo i ostatke prijašnjih najezdi.

Dokazi sv. Ciprijana. Razmotrimo još jednom jadikovanje sv. Ciprijana. Među tim očitim pretjerivanjima naći ćemo i bitnih podataka o situaciji. S jedne strane, pučanstvo obiju država bilo se smanjilo; s druge, izgubilo je pouzdanje: to jest, nisu imali ni potrebnu energiju da brane stari poredak, ni prijeko potrebno oduševljenje da stvaraju novi. Mase, odvojene od vlasti, opterećene porezima, zapale u bijedu, sasvim su klonule i onda kada se to ticalo njihove slobode i života. Vladajuće klase, site borbe, pogađale su se s barbarima ili su se povlačile iz svjetovnog života i predavale se kršćanskom i budističkom asketizmu.

Ne smijemo se prenagliti u zaključivanju da je dugo blagostanje u zlatnim stoljećima pokvarilo običaje i da su transcendentna obećanja što su im pružale nove religije omekšala njihovu narav. Korupcija, iako je bilo, nije imala takve razmjere kakve joj pripisuju ondašnji i današnji moralisti. Nada u nebesko carstvo nije nespojiva s hrabrošću na zemlji. Ono što je nedostajalo nije bila toliko hrabrost koliko elastičnost, originalnost misli i djela. Psihička utučenost, o kojoj ćemo kasnije govoriti, vjerojatno se povezuje s fizičkim propadanjem koje posvjedočuje opadanje pučanstva.

Imamo nepobitne dokaze za to opadanje iako to ne možemo brojkama izraziti. Čak i u povoljnijim prilikama stopa porasta antičkih društava bila je strogo ograničena zbog nedostatka higijene, nedovoljne ishrane, teškog rada, preranih brakova, izlaganja novorođenčadi i sprečavanja oplodnje. Neznatno povećanje jednog od tih faktora stvaralo je manjak. U posljednjim

stoljećima starih carstava imao je u tome udjela i crkveni celibat, a nadasve stalni ratovi, pogubni ne toliko za borce koliko za građansko pučanstvo koje je bilo često izloženo gladi.

Možda su ipak najznačajniji faktori cikličkog karaktera. Iako medicinska povijest čovječanstva nikada nije napisana, poznato je da su velike endemične i zarazne boleštine podložne dugotrajnim kolebanjima, ovisno o višem i nižem stupnju kolektivne imunizacije. Čini se da je najstrašnija zaraza, kuga, dostigla najviši stupanj za velike epidemije godine 180. p. n. e., kada je pokosila Marka Aurelija, posljednjeg »dobroga cara« rimskoga, i potkopala moć careva dinastije Han u korist jednog čudotvornog liječnika. Od tada su se pustošenja te pošasti ponavljala u kraćim prekidima nekako do polovine VI stoljeća, da bi se stanje ponovo pogoršalo u VII stoljeću, a onda popustilo sve do velike kuge godine 1348.

Isto je tako i malarija za posljednjih stoljeća Rimskoga Carstva i prvih stoljeća srednjega vijeka — koje razvoj možemo pratiti samo na Zapadu — opustošila velika područja što su ponovo bila naseljena u kasnom srednjem vijeku i opet ostala bez stanovništva u početku XIV stoljeća. Kako je ta bolest u vezi s protjecanjem voda, moramo ponovno pročitati tvrdnje sv. Ciprijana koje su nam se činile vrlo smiješnima: »Zima nema više dovoljno kiša«.

Znanstvenici počinju zaista obraćati pažnju na izvjesna kolebanja klime koja nam se čine periodičnima: promjene južne granice ledenjaka i plutajućeg leda, promjena jezerskih razina, razlike u godišnjem rastu godova na stablima, napredovanje i uzmicanje područja s kulturom vinograda i maslinjaka. Tim činjenicama, koje nam pruža objektivna knjiga prirode, možemo dodati i često sumnjive podatke ljetopisaca o poplavama, sušama, općoj nestašici. Sve to još nije sustavno popisano, ni smotreno i razložno objašnjeno, što je svakako bilo prijeko potrebno. Pa ipak, proučavanje klime moglo bi nam pomoći da shvatimo primjetnu istodobnost glavnih dugoročnih demografskih i ekonomskih promjena od jednog do drugog kraja civilizirane Evroazije.

Još bi trebalo utvrditi jesu li te pojave fizičkog i moralnog propadanja pogodile barbare onoliko koliko i razvijenije narode: pitanje je gotovo nerješivo jer nam nedostaju pisana svjedočanstva. Ipak neki arheološki i geološki znaci, činjenica da klima i bolesti nemaju granica, a nadasve ponašanje barbara nakon njihova stupanja u velike civilizacije sa sjedilačkim načinom života, izazivaju pomisao da se njihovo stanje nije korjenito promijenilo.

Ne smijemo uzimati njihovu silovitost kao snagu, ni njihovu nezrelost kao mladost. Istina je da je njihova labava i nerazvijena organizacija mogla bolje podnijeti smanjenje broja ljudi i misaonu slabost. Ali njihov trijumf nije donio svježe snage koje bi bile sposobne da izazovu spasonosnu reakciju. Samo je pospješio već očito propadanje iscrpljenog stanovništva carstava.

2.

Barbarske države na Zapadu

Na Zapadu je pad carstva u V stoljeću izazvao stvaranje mnogobrojnih barbarskih država srednje veličine, koje su nastale na osnovi slučajnih osvajanja i međusobnih sukoba, ali često okupljenih po geografskim (kao dolina Rhone za Burgunde), ekonomskim (područja bogata žitom za Vandale) ili administrativnim jedinicama (talijanska prefektura za Ostrogote). Pojedine

države, osobito Franačka, bile su na jednoj i drugoj strani granice koja je nestala. Druge, još primitivnije, organizirale su se u srcu Germanije, koja je postajala bliska mediteranskome društvu zbog njegove germanizacije. Isto je tako nestala granična linija između nezavisnih Kelta u Irskoj i Škotskoj te njihovih romaniziranih rođaka Britanaca, koje su upadi malo-pomalo potisnuli na zabačena mjesta zapadne Velike Britanije i Bretanje. Baski su očuvali svoju nezavisnost, ali su bili potisnuti na druga zabačena mjesta izgubivši svoju romansku prevlaku (k. 3).

Teško zbližavanje između barbara i Rimljana. Odcjepljenje Istoka, uključivanje jednog dijela Sjevera, mnogostrukost umjesto jedinstva: to su početni taktovi evropske simfonije koja je morala doći za Grčko-rimskom harmonijom. Ali je trebalo mnogo da bi svirači bili spremni!

Posvuda, osim Velike Britanije, koju su Anglosasi otrgnuli od njihovih stanovnika u nesmiljenoj dugoj borbi, barbari su rado dopustili svojim rimskim podanicima da se i dalje bave upravom, koje su zakoni i mehanizmi bili za njih vrlo zamršeni. Svuda, osim Italije, gdje su se Ostrogoti donekle trudili da prihvate pravo i ustanove svojih podanika, barbari su donijeli sa sobom svoj svijet, čuvajući svoje narodne običaje i ustrojstvo oružane družine u tuđoj zemlji. Takav zajednički život nije bio nov; u vrijeme svoje veličine Rim je pustio barbarska neobrazovana plemena na svoje područje nadajući se da će se prije ili kasnije naučiti uljuđenom načinu života. Ali su učenici postali gospodari koji više nisu bili skloni da se uče civilizaciji, niti još sposobni da stvaraju vlastitu kulturu u kojoj bi se dva društva što žive jedno pokraj drugoga mogla uskladiti i stopiti.

Sklad ne bi bilo teško ostvariti da se to zbližavanje provelo na najnižoj razini. Barbari, koji su po zanimanju ili sklonosti bili vojnici, ili seljaci u razdobljima svojih seoba, mogli bi se brže sporazumjeti s običnim seljacima sredozemnog svijeta nego s gospodom i obrazovanim ljudima koji su ih služili iz interesa ili malodušnosti. Mase su bile spremne da prihvate bilo koju vladu koja bi im olakšala porezne i vlasničke namete zbog kojih su postali ravnodušni prema propasti carstva. Ali barbari nisu osvojili vlast zato da se stope sa siromašnima. Osim toga, i među njima je bilo klasnih razlika koje su se još više zaoštrile kada su se nastanili na području Rimskog Carstva, jer su se njihove vojske najviše oslanjale na konjaništvo, što je nepovoljno utjecalo na društveni položaj običnih slobodnih seljaka koji su se borili i kretali pješice.

To je zbližavanje počelo odozgo. Novi i stari gospodari osjećali su potrebu da se međusobno pomažu kako bi održali porezni sustav i ustrojstvo zemljišnog vlasništva kojega su plodove dijelili. Ni način njihova življenja nije bio temeljito različit: rimska aristokracija velikim je dijelom napustila gradove i sasvim se preselila na svoja seoska imanja gdje je boravila kao i barbarska aristokracija; mnogi među barbarima otpočeli su svoju karijeru u barbariziranoj vojsci Zapadnoga Carstva, mnogi su još imali rođaka koji su stupili u vojsku Istočnoga Carstva. Dok je bilo nade jedan Sidonije Apolinar, carski zet, prefekt Rima neko vrijeme i kasnije biskup u Clermontu, više je volio da »prkosi bijedi, ognju, maču i kugi« nego da se pokori Vizigotima. Ali kada je car prepustio Vizigotima Clermont i južnu Galiju bez borbe, Sidonije se pomirio s time da živi s barbarima duge kose namazane užeženim maslom, žaleći se što ne može više pisati dobre stihove usred svijeta koji govori njemačkim jezikom i kupa se u soku od bijelog i crvenog luka. Tko bi preveo,

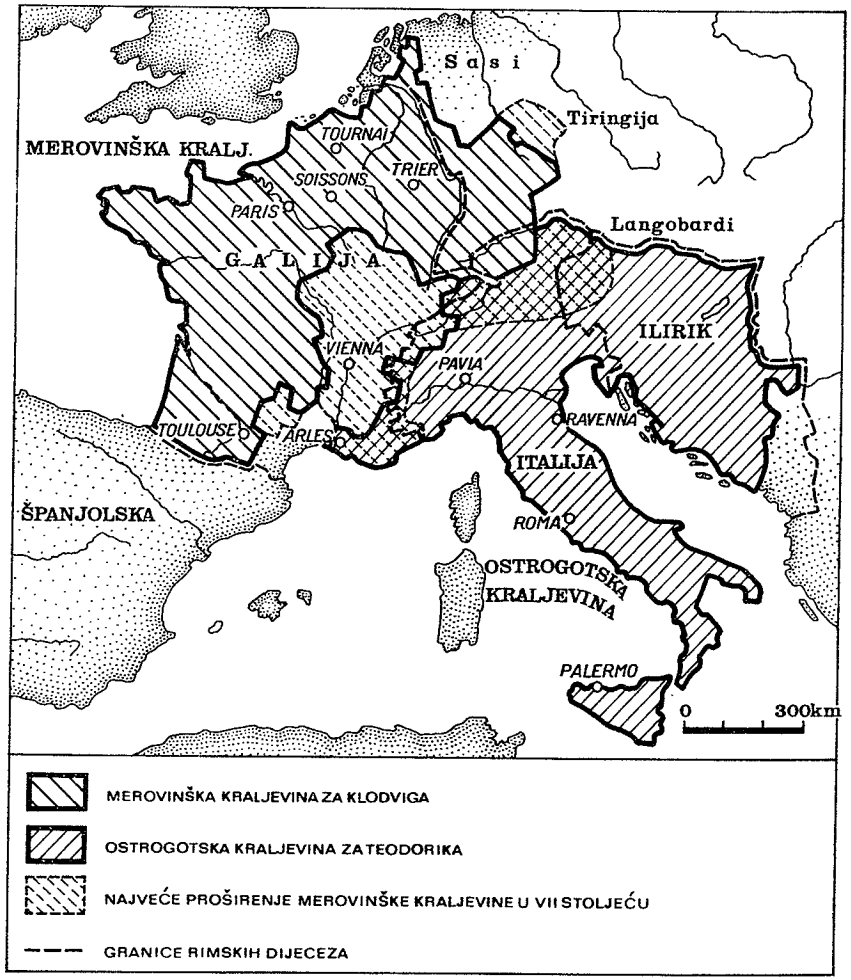

Karta 3. Barbarske države na početku VI stoljeća

poput Foscola, samo prva dva stiha Maksimijanove elegije, latinskog pjesnika u ostrogotskoj Italiji, mogao bi ih shvatiti kao izraz patriotskog bola: »Nisam više on što bijah, izginu nas velik broj a ono što ostade samo je žalost i tuga«. Čitajući dalje elegiju, opazit će se da je jadanju Maksimijanovu uzrok samo to što je previše ostario pa se ne može zabavljati s lakim ženama.

Unatoč tome, jedno je pomirenje sa sudbinom, a drugo sklapanje prijateljstva. Nije moglo biti stapanja između osvajača i osvojenih prije nego što spori napredak barbarske elite ne naiđe na brzo propadanje viših rimskih klasa.

Svjetla i sjene gotskog pokušaja. Već od početka nedostajao je evropskoj simfoniji dirigent orkestra. Goti dviju grana (»sjajni« ili Ostrogoti i »mudri« ili Vizigoti) bili su najnapredniji barbari, jedini koji su imali izvjesnu državnu koncepciju. Car Klaudije II godine 269. teško ih je porazio, ali su pod Hermanarihom obnovili veliki savez koji su Huni u IV stoljeću uništili. U V stoljeću kralj »mudrih Gota«, Ataulf, bavio se jednog trenutka mišlju da »pretvori Rimsko Carstvo u Gotsko« (ako njegove planove nije krivo shvatio osrednji povjesničar koji nam ih je prenio). Najzad je kralj »sjajnih« Gota, Teodorik, gospodar Italije i okolnih pokrajina (493—526) nastojao pod svojim pokroviteljstvom organizirati savez barbarskih kraljeva koji bi se prostirao od Germanije do Afrike. Ali ti kraljevi nisu bili jako oduševljeni tim prvim miroljubivim pokušajem evropskog sporazuma, a Goti, oslabljeni starim razmiricama, nisu ni sami bili dovoljno jedinstveni u svojoj zemlji. Paradoks je u tome što im je obraćenje na kršćanstvo prije svih drugih Germana najviše škodilo: bili su primili novu vjeru u trenutku kada arijanska doktrina nije još bila izgubila svoju posljednju bitku u carstvu. Arijanci i širitelji arijanizma kod svojih barbarskih susjeda, Goti, izazivali su u svojih katoličkih podanika veće zaziranje od samih pogana.

Vjerski antagonizam, nepovjerenje između Rimljana i Germana, skratilo je dane preranoga »preporoda« što se počeo javljati u Italiji pod Teodorikom. Nije bilo dovoljno što se talijanska aristokracija priviknula na strano gospodstvo pod njegovim prethodnikom, Odoakarom — »čovjekom dobre volje«, prema riječima jednog popustljivog kroničara — ni to što je Teodorik bio potvrđen nekom vrstom investiture na koju je pristao carigradski car, ni to što se oslobodio Odoakara ratom i izdajom. Niti je bilo dovoljno to što je Kasiodor, rimski ministar ostrogotskog kralja, organizirao administraciju i vodio službeno dopisivanje prema svim pravilima bivšega carstva, a ni to što je narod ponovo dobio cirkuske igre, ili što su pobjede kraljeve nad drugim barbarima donijele Italiji pokoji odbljesak njezina starog sjaja. Trebalo je da Teodorik postane sasvim Rimljanin a da ne izgubi svoj utjecaj na Ostrogote: to je bilo nemoguće sve da je i htio.

Kakve su, zapravo, bile njegove namjere? Izvještačen stil Kasiodorovih pisama, povijest koju je sastavio Got Jordanes, rimska legenda koja nam prikazuje Teodorika kao đavolsku osobu koju je progutao vulkan za kaznu zbog njegovih grijeha, germanska legenda koja ga prikazuje junakom bez mane, daju nam četiri različite slike, ali se sve slažu u isticanju njegove veličine. Drugi nam izvori govore da su za njegova kraljevanja živežne namirnice bile jeftine, ali u isto vrijeme spominju i rekvizicije, oskudicu i pretjerane namete. Njegov grob u Ravenni, koji u kamenu oponaša oblik nomadskog šatora, ističe njegovo svojstvo barbarskog vojskovođe; ali njegova veličanstvena palača u istome gradu, kako je prikazana na jednom mozaiku, potvrđuje mišljenje bizantskog povjesničara Prokopija: »Zvali su ga uzurpatorom, a zapravo je bio pravi car«. Teodorik je podijelio najviše službe rimskim plemenitašima staroga roda, kao što je bio Boetius, kojega su prijevodi grčkih tekstova na latinski postali glavni izvori glazbenih i znanstvenih spoznaja Zapada u stoljećima koja su zaboravila grčki. Boetius je napisao svoje najvažnije djelo *(De Consolatione philosophiae)* u zatvoru, malo prije nego što je bio pogubljen pod optužbom da je sa carigradskim carem skovao urotu protiv Teodorika.

Unatoč njezinim unutarnjim proturječnostima i tragedijama, vladavina Teodorikova izdvaja se kao posljednja stranica (koliko god bila zamršena) antičke *civilitas*, kako ju je sa zadovoljstvom nazivao Kasiodor. Borbe i pogreške njegovih nasljednika pružile su izgovor istočnome caru da napadne Italiju. Kada se sve činilo izgubljenim, Ostrogoti su dobili drugog velikog vođu, velikodušnijeg i dalekovidnijeg od Teodorika: Totilu, koji je pokušao zaustaviti masovno dezertiranje aristokracije i klera oslobađajući robove, dijeleći zemlju siromašnim seljacima i pozivajući ih da se bore pod njegovom zastavom. Bilo je već kasno. Carski generali pobijediše Gote u dvije odlučne bitke a jedna od prvih Justinijanovih odluka bila je da poništi Totiline odredbe i da osudi njegovu uspomenu (554. godine).

Pojava Franaka na svjetskoj pozornici. Još prije nego što je propao gotski pokušaj, zakon džungle i želja katoličke crkve složili su se u tome da dodijele prvo mjesto jednom narodu o kojemu se do tada nije mnogo čulo: bili su to Franci. U nizu munjevitih prepada, od kojih su mnogi obavijeni legendom, kralj je Klodvig (481—511) priključio svojoj kraljevini druge male kraljevine na koje su bila podijeljena franačka plemena, porazio Rimljane, Vizigote, Alamane, Turinžane, Burgunde, koji su se opirali njegovu napredovanju, zauzeo najveći dio Galije i dobar dio Germanije te izabrao za svoju prijestolnicu mali grad s velikom budućnošću: Pariz. Kao poganin obratio se neposredno na katoličku vjeru, a ne preko arijanizma. To je bilo dovoljno da bi galsko-rimsko pučanstvo u Francima vidjelo zatočnike prave vjere u borbi protiv arijanizma. Uz to, čini se da Franci, za razliku od drugih barbarskih osvajača, nisu oduzimali zemljišnoj lokalnoj aristokraciji velike dijelove zemlje (od jedne do dvije trećine), nego su se zadovoljili manjim prisvajanjima. Iako nisu bili tako razvijeni kao Goti, ipak su više uspjeli da osiguraju naklonost magnata i galsko-rimskog klera.

Merovinški kraljevi (koji potječu od Klodviga i njegova legendarnog pretka Meroveha) postali su gospodari najprostranije i najplodnije države na čitavu Zapadu. Bili su previše moćni i ratoborni da bi pustili u miru slabije susjede; rat im je bio razonoda i korist. Još se nekoliko godina činilo da bi Franci mogli nametnuti svoju vlast svim evropskim zemljama koje su pripadale carstvu, pridodajući tome i njihova osvajanja u zapadnoj Germaniji. Ako je merovinškim vladarima nedostajala jasna carska vizija, bilo ih je poslije njih koji su je mogli nagovijestiti. To pokazuje zlatni novac s okrunjenim likom Teodoberta I (534—547), a na jednom je pripisan carski naslov *Augustus* unuku Klodvigovu.

Merovinzima nije bilo suđeno da tu zamisao ostvare. To je učinio Karlo Veliki. Nijedan od njih nije imao carsku veličinu. Možda je najbolji među njima bio, kako ga kroničari nazivaju, »dobri kralj Guntram«, društven čovjek, koji je volio dobar zalogaj i lijepe pučanke, a kada bi se »sastao sa svojim biskupima, vladao se kao i oni«. Poput pape Grgura I, njegova suvremenika, i Guntrama je zahvalna crkva proglasila svecem; trebalo je prijeći preko mnogih njegovih umorstava — na primjer preko činjenice što je dao ubiti dva liječnika zato što nisu uspjeli izliječiti kraljicu. Dvije franačke kraljice bile su, doduše, proglašene sveticama, ali su to svakako i zaslužile: Jedna, Radegunda, bijaše podrijetlom turinška princeza, a druga, Batilda, saska robinja, ili vjerojatnije, anglosaska.

3.

Novi aspekti rimske veličine

Ravenski mozaici i cirkuske igre, koje je obnovio Teodorik, počasna dostojanstva koja su davali istočni carevi, a s ponosom ih prihvaćali barbarski kraljevi, naslov *Augustus* na Teodobertovu novcu, naslov *Flavius*, što su ga pojedini vladari dodavali svome germanskom imenu — sve su to bili dokazi ne toliko divljenja osvajača veličini rimskoj koliko nedostatka nezavisne barbarske političke tradicije koja bi mogla mješavinu plemena stopiti u jedinstvenu državu.

Hunski i bizantski uzor. Riječ »barbar« izvorno znači »mucavac«, a potom »onaj koji nije Rimljanin«; bio je to samo negativan termin. Velika većina barbara što su se nastanili na rimskom teritoriju govorili su germanskim narječjima, međusobno dosta sličnim, pa su se mogli sporazumijevati, ali ih nije vezala misao na nacionalno jedinstvo i zapravo su bili vrlo pomiješane rase. Čak i narodi koji su se najviše ponosili svojim podrijetlom nosili su u sebi ostatke svih nomadskih i polunomadskih naroda sjeverne Evroazije što su se našli na njihovu tragu prije ili kasnije: Balto-Slaveni, Iranci, Turci, Mongoli. Neki od tih ostataka nisu još izgubili svoj identitet u trenutku konačnog napada: kao Alani (iranski), saveznici Vandala, Sciri i Turcilinzi (Huno-Turci), saveznici Odoakara, toga mračnog začetnika svrgavanja posljednjeg cara na Zapadu. Mješoviti brakovi i obredi posvećenja pri uvođenju rodilje u crkvu sasvim su rastrojili te manjine, ali je zajednička osnovna tradicija bila kao u bilo kojega nomadskog naroda, ne više izrazito germanska, a ni stepsko-azijatska.

Njemačko i skandinavsko pjesništvo daje počasno mjesto Atili, vladaru Huna, ali mužu Germanke (Ildika u povijesti, Krimhilda u legendi). Nametnuvši se silom mnogim germanskim plemenima, Huni su pokazali primjer državne organizacije — horde — koja je ostala u sjećanju vjekovima. Horda je bila stvorena za brza pomicanja i stepu; nije bila prikladna za sjedilački život i obrađene ravnice. Kada su prestale seobe, carski rimski poredak bio je jedini mogući izbor, jedini prihvatljiv uzor za barbare.

Dotle dok je u Carigradu vladao car Rimljana i sebe također držao carem Zapada, s potpunim odobrenjem katoličke crkve, barbarski kraljevi nisu mogli prihvatiti taj uzor. Teoretska suverenost carstva nije im smetala dok se od njih nije zahtijevalo ni vojnika, ni novca, ni poslušnosti. Ako se njihovim podanicima sviđalo da novac nosi lik i ime cara, da dokumenti budu datirani imenom konzula, koje je svake godine postavljao Carigrad, to im je bilo slobodno. Stara imena mogla su samo olakšati prijelaz na nova u očekivanju da barbarski kraljevi steknu dovoljno ugleda da se utvrdi njihov autoritet.

Novo lice »novoga Rima«. Carigrad — »novi Rim« — imao je, međutim, druge ambicije: pripremao se potiho za trenutak kada će zahtijevati za se čitavu rimsku baštinu. Nije bez razloga Odoakar, svrgnuvši Romula Augustula, poslao u Carigrad carske oznake izjavljujući da je dovoljan jedan car čitavu svijetu!

Vojska cara Justinijana krenula je 533. godine, pola stoljeća prije nego što su južnokineski carevi stupili u borbu protiv barbara u svojoj zemlji. Nije trebalo ni godinu dana a Belizar je osvojio vandalsku kraljevinu u Africi; ali

je trebalo osamnaest godina ljute borbe da bi se upokorili Ostrogoti, a Belizar je, u početku pobjednik, kasnije osjetio gorčinu poraza. Najzad je eunuh Narset svladao Ostrogote, godine 553, iako su pojedini otpori trajali sve do 563. godine. Osim toga, »rimska« je vojska (iako su većinu činili barbarski plaćenici) oduzela Andaluziju Vizigotima i otjerala preko Alpa Franke koji su iskoristili pometnju i zagospodarili sjevernom Italijom. Na nesreću, cijela Italija bijaše opustošena, ali je postojala nada da bi rane mogle zacijeliti ako nastane dugi mir nakon dugog rata.

U četvrt stoljeća gotovo je polovina starog zapadnog carstva ponovo vraćena, a gotovo cijelo Sredozemno more opet je postalo rimsko jezero! »Nikada bog nije dopustio Rimljanima da toliko osvoje kao pod našim kraljevanjem«, uskliknuo je Justinijan u prvoj svojoj *Novelli*, zborniku zakona, koji je rezultat divovskog napora njegovih pravnika što su definitivno sastavili zakonik građanskog prava. U isto vrijeme novi je Rim bio pun divnih zgrada. Justinijan je ustao protiv ostataka poganske filozofije i dao zatvoriti atensku školu. Sasvim je razumljivo da je Justinijan, u euforiji zbog tih trijumfa, mogao zamišljati kako će mu bog uskoro »dati i onaj dio carstva... koji su Rimljani izgubili zbog svoga nemara«. Uzdajući se u to, Justinijan nije pokušavao odmah dovršiti svoj plan osvajanja goneći Franke i Vizigote do kraja. Prilika mu se nije pružila. Carstvo, koje je bilo iscrpljeno zbog napora, trebalo je svu svoju vojsku i sav novac koji je ostao da zadrži Perzijance, željne da dobiju prolaz do Crnoga mora, kao i barbare, stare i nove, koji su sa svih strana ugrožavali Balkan. Nasljednici Justinijanovi izdržali su to iskušenje, ali nikada nisu imali potrebnog mira da bi dovršili osvajanja velkoga cara. Bila su to, nedvojbeno, nesigurna osvajanja: 586. Langobardi su prodrli u Italiju; između 571. i 624. Vizigoti su ponovo osvojili Andaluziju; od 670. Arapi, gospodari Sirije i Egipta, napadat će sjevernu Afriku. Dakako, nije bio beznačajan pothvat ponovo zaposjesti Afriku za stoljeće i pol, a što se tiče Italije, provincije koje Langobardi nisu osvojili pri prvom naletu branjene su stopu po stopu. Ravenna je napuštena tek 751, Sirakuza 876, Bari 1071, a nitko ne može reći kada se Venecija odvojila od Bizanta.

Vrativši se ponovo kao oružana sila u srce Zapada, carstvo je barbarima otkrilo sasvim različito lice od onoga u V stoljeću. Umjesto umirućeg i propalog Rima, živi i borbeni Carigrad bio je prikladan uzor, utoliko više vrijedan ugledanja ukoliko je bio barbariziran. Naravno, primjer je imao osobit utjecaj na Langobarde, koji su, ne znajući kako da obnove talijansku državu Ostrogota, morali podnositi blizinu bizantskih posjeda duž vijugave i nedovoljno čuvane granice. Međutim su bizantski utjecaj osjetili i Vizigoti, čak i Anglosasi; ti su se utjecaji očitovali u vjeri, u umjetnosti, u ceremonijalu, administraciji. Franci su se pokazali odbojnijima; iako su ih politički interesi nagonili na sporazum s Bizantom na štetu Langobarda, svaki pokušaj sporazumijevanja propao je zbog uzajamnog dubokog nepovjerenja između starog uskrslog carstva i novog kraljevstva koje se moralo odreći carske ekspanzije.

Papa, vladar i protiv svoje volje. Dok se novi Rim na Bosporu učvršćivao, stari Rim na Tibru, svrgnut s prijestolja od barbara, ponižen od Bizantinaca, napušten od velikog dijela svojih stanovnika, kao da je morao nestati poput Ninive i Babilona. Ali, za razliku od Babilona, Rim je imao papu, kojega je vjerski autoritet jačao u onolikoj mjeri u kolikoj su ga političke vlasti napuštale.

Ipak je politička prevlast Rima u početku pomogla njegovu biskupu da se uzdigne. Čak i onda kada je car bio poganin, drugi su biskupi mogli osporavati teoriju o apostolskom nasljedstvu sv. Petra, ali nisu mogli odricati posebnu čast crkvenog administratora carske prijestolnice. Točno je da je Konstantin otišao iz Rima baš onda kada se obratio na kršćanstvo; ali njegov odlazak nije mogao odmah poništiti moralnu prednost grada koji je bio tvorac carstva. Na tom istom Zapadu prije je bio Milano, a zatim Ravenna carsko sjedište; unatoč tome, godine 445. car Zapada Valentinijan III naredio je svim biskupima svojih provincija da prihvate kao zakon »sve ono što bude potvrđeno od apostolske stolice«, to jest od rimskog biskupa. No ta je vlast ipak u svoje vrijeme nailazila na različite otpore. S jedne strane, afričko i istočno svećenstvo na čelu s patrijarsima velikih metropola, Carigrada i Aleksandrije, uporno je nastojalo da se održi osnovna doktrina o jednakosti svih biskupa. Osim toga, car je, kao svjetovni poglavar crkve, pridržavao sebi pravo da saziva koncile, da nadzire njihove rasprave, da pazi na izvršenje zaključaka; tako je neizravno ali uspješno nadzirao vjerske poslove.

Kada su ravnodušni barbari (jer su bili arijanci) ili popustljivi (novi katolici) otrgnuli Zapad od carstva, papa je bio oslobođen političke neposredne kontrole koju je imao car i tako bio zaštićen od zahtjeva istočnih i afričkih biskupa; u zapadnoj Evropi njegova vrhovna vlast nikada nije bila ozbiljno osporavana. Tako se dogodilo da je 494, za vladavine Teodorikove u Italiji, papa Gelazije I mogao smjelije istaknuti one teze što su ih njegovi prethodnici i Ambrozije, biskup milanski, samo iznijeli. Caru, koji se sada ograničio na Istok, pisao je da »dvije sile dijele vlast nad svijetom: sveta vlast papa i kraljevska vlast. Odgovornost svećenika utoliko je veća ukoliko moraju polagati račun pred sudom božjim i za same kraljeve«. Ako to pismo ne znači potpuno proglašenje prevlasti Petrove nad Cezarom, ono je barem njezin predznak. Kao poglavar crkve papa je isticao svoje pravo da sudi cara na ispovijedi. Ali je to isticanje bilo preuranjeno, a program, za onda, varljiv: kler je bio neposlušan, kralj arijanac, a car, u ono vrijeme, zadojen krivovjernim doktrinama. Nasljednik Gelazijev, optužen od jednog dijela svoga klera, morao se podvrgnuti sudu koncila talijanskih biskupa što ga je sazvao Teodorik. Kasnije, bizantsko osvajanje Italije dovelo je papu pod Justinijanovu kontrolu; Justinijan je iznudio od dvaju papa neke ustupke teološkim idejama istočnoga klera.

Odlučan događaj koji je oslobodio papinstvo i omogućio mu da konačno uspostavi prevlast nad cijelim Zapadom bio je langobardski upad. Zaustavljen za dva stoljeća pred vratima Rima, on je od rimskog područja stvorio granični pojas koji je samo po imenu bio bizantski, ali se oslanjao samo na vlastite snage. Tako je rimski biskup postao malo-pomalo neovisan svjetovni vladar i protiv svoje volje.

Nije čudno što papa, zaokupljen neposrednim problemima nesigurne ravnoteže, nije odmah shvatio dugoročnu korist takva položaja i što je neprestano dozivao u pomoć Bizant protiv »mrskih Langobarda«. Ali je već Grgur I učinio prve korake prema političkoj nezavisnosti djelujući kao posrednik između Bizantinaca i Langobarda, primivši na se odgovornost upravljanja gdje više nije dopirala carska vlast, organiziravši prvu od onih velikih misija što su pošle iz Rima da obraćaju barbare na kršćanstvo i u isto vrijeme na poslušnost Rimu. Bila je to misija redovnika Augustina — sv. Augustina Canterburyjskog, kako se zvao po prvoj biskupiji u Engleskoj — među Anglosasima koji su još bili pogani. Poslije prvog uspjeha na krajnjoj jugoistočnoj točki otoka (kraljevina Kent) propaganda misionara morala se boriti protiv žilavoga otpora ne samo pogana nego i keltskih misionara, kojih su se organizacije i obredi bili razvili bez dodira s ostalim katoličkim svijetom i nisu se držali rimskih propisa. Pobjednički savez Pende, poganskog kralja Mersije, s kršćansko-keltskim kraljem Walesa protiv rimskog katoličkog kralja Northumbrije, pokolebao je čitavo djelo Augustina i njegovih nasljednika. Najzad su se na sinodu u Whitbyju (664) odlučno nametnuli rimski propisi, i Engleska je s vremenom postala najprimjernija kći rimske crkve.

Organizacija anglosaske crkve postala je novi obrazac papinske vlasti. Crkve koje su prije bile osnovane u barbarskim kraljevstvima pokoravale su se papi, ali je svaka imala svoju upravu u okviru svakoga kraljevstva. U samoj Italiji Milano i Ravenna samostalno su postupali. Ali nove crkve koje je osnovao Grgur I i njegovi nasljednici — anglosaska od 597, langobardska i frizijska u tijeku VII stoljeća, njemačka u idućem stoljeću — podvrgnule su se »najkatoličkijoj« disciplini, to jest univerzalnoj i rimskoj, ali ne nacionalnoj. Njihov je primjer djelovao i na stare zapadne crkve da se čvrsto okupe oko pape i tako postave temelje katoličko-rimskog jedinstva, koje je, u nedostatku političkog jedinstva, pripremilo na vjerskom području razvoj evropske zajednice.

4.

Siromaštvo duha

Stalan napredak crkve, u razdoblju kriza kraljevstava i carstva, nije potjecao od njezine materijalne snage, gotovo beznačajne, niti od njezinih svjetovnih bogatstava, koja su bila znatna, iako manja od onih koja je kasnije zgrnula. Crkva je raspolagala ključevima neba, što joj je omogućavalo da se nametne silnima i da privuče pobijeđene, nezadovoljne, očajne. Odreći se svijeta nije se činilo tako teškim kao držati se njega.

Crkveni život omogućavao je da se zadovolje sve sklonosti. U njemu je skromnost podrijetla i umnih sposobnosti mogla biti smetnja, ali ne i nepremostiva zapreka. Jedni su sasvim utonuli u teološka raspravljanja, što je bila glavna manifestacija onoga što je obilježavalo intelektualnu djelatnost. Drugi su se bavili svakidašnjim poslovima administracije zamjenjujući slabe vlade ili nesposobne da osiguraju opskrbu hranom, pravosuđe, čak i vojničku obranu. Treći su se dali na obraćenje heretika i pogana, znajući da će često morati da uče obraćenike prvim osnovama uljuđenog života. Najzad je bilo i onih — možda najbrojnijih — koji su u samostanskom miru nalazili jedinu mogućnost da riješe vlastite probleme što su im se činili nerješivima u jednom pokvarenom i krvlju okaljanom društvu.

Samostani: velik uspjeh. Samostani su bili velik uspjeh ranog srednjeg vijeka. Kakav li je samo primjer Kasiodora, rimskog ministra četiriju ostrogotskih kraljeva, pisca vična svim finesama govorništva i učenosti, koji — kad su mu se rasplinuli svi zemaljski snovi — završava svoj život diktirajući pravila samostanske ustanove koju je sam osnovao!

Jedan skromniji čovjek, a ne on, Benedikt iz Nursije, ostavio je budućim generacijama obrazac u kojemu se dugo iskustvo istočnjačkog monaštva pri-

lagodilo zapadnjačkim željama. Doduše, nedavno se ponovo posumnjalo u izvornost pravila koja su vezana uz njegovo ime; njihovo bi podrijetlo proistjecalo iz jednog prijašnjeg obrasca. Svakako su riječi svetoga Benedikta utvrdile i osigurale u benediktinskim samostanima trijumf zdravog razuma i ravnoteže između strogom asketizma i zahtjeva duševnog i tjelesnog zdravlja.

»Poslušaj, sine moj, učiteljeve pouke. Ma tko ti bio, odreci se svoje volje i opaši se moćnim i sjajnim oružjem poslušnosti, vojujući pod pravim kraljem, Kristom Gospodom«. Poziv je brzo odjeknuo od Montecassina do Rima i Engleske, Španjolske, Galije i Germanije. Malo-pomalo istisnuo je pravila koja su proširili drugi časni ljudi, kao što su Cezarij iz Arlesa i Kolumban iz Irske. Zavjetom obvezane na ručni i umni rad, kao i na molitvu, samostanske zajednice bile su dugo jedini nasljednici latinskoga duha reda i organizacije, jedine skupine sposobne da rastu i da se množe usred općeg rasula i zbrke.

Te su zajednice ponovo uzele u svoje ruke djelatnost kulturnih žarišta i ekonomskih središta što su ih gradske jezgre zanemarile. U oblastima gdje nije bilo gradova, kao što je bila Irska, tu su djelatnost obavljale prema sredstvima kojima su raspolagale. Ipak su u Irskoj bezuvjetni individualizam i želja potpunog odvajanja od ljudskog društva zbog neposrednog razgovora s Bogom najdulje trajali. *Anglosaska kronika* iz godine 891. donosi nam priču o trojici redovnika »koji su pobjegli iz Irske u jednom čamcu bez vesala zato što su htjeli živjeti kao hodočasnici iz ljubavi prema Bogu«. Drugi su redovnici, na način korisniji za spasenje svoje braće, željni samoće, krenuli među pogane da pridobiju njihove duše. Treći su se opet zatvarali u svope ćelije da proučavaju i prepisuju klasične tekstove koje više nije razumijevalo društvo što se barbariziralo.

Crkva: velika sila. Nije više potrebno veličati crkvu ranog srednjeg vijeka: za to su se već pobrinuli pisci toga vremena, gotovo svi crkveni ljudi. Ne sumnjajući u njihove riječi, ipak spomenimo da su sve te velike zasluge bile rezultat golema zalaganja. Nemamo iz toga vremena nikakve vjerodostojne procjene, no nije vjerojatno pretjerano ako držimo da je gotovo svaka dvadeseta osoba pripadala kleru i da je taj omjer bio još veći među ljudima nadarenima i dobre volje. Ti su ljudi imali pravo da na zemaljske stvari obraćaju samo pažnju koja je bila podređena njihovim obvezama prema nebu. Njima je bilo zabranjeno da se bore i da imaju djecu. Božjoj službi morali su namijeniti znatan dio sredstava stečenih svojim radom i radom vjernika. U vremenu kada je unosnost posla i višak rođenih nad umrlima jedva nadmašivao prijeko potreban minimum da bi se društvo održalo, crkva je laičkom svijetu uzimala više od onoga što mu je preticalo. Unatoč prividnosti, barbarske države bile su preslabe da bi se s njome mogle mjeriti. Njezino neprijateljstvo satrlo je kraljevinu langobardsku, njezin pritisak ukočio je razvoj vizigotske kraljevine, njezino je blagostanje oslabilo anglosaske kraljevine, bio je potreban sav ugled Karolinga da se uspostavi izvjesna ravnoteža u korist Franaka.

U cjelini i unatoč neizbježnim odbacivanjima u jednoj mnogobrojnoj zajednici, crkva je u ranom srednjem vijeku bila mnogo obrazovanija od prosječnog broja vjernika. To ne znači da je izmakla općem opadanju.

Već od početka — to ne treba zaboraviti — kršćanstvo se najboljim predstavnicima klasične civilizacije činilo »bezumnim i pretjeranim praznovjerjem«, jer se pozivalo na osjećajnost i vjeru više nego na zdrav razum i

pamet. Ipak, već prije sumraka grčko-rimske kulture plejada izvornih mislilaca povezala je novu vjeru s filozofijom. Veliki krivovjernici III stoljeća objašnjavali su alegoričnim tumačenjem tajne Svetoga pisma (Origen) ili su smjelo veličali njegove prividne besmislenosti (Tertulijan). Koncili IV stoljeća i prve polovine V stoljeća odredili su bit vjerovanja, ne bez razdora, jer je trijumf kristologije, tako drage zapadnjacima, izazvao na Istoku otpor za otporom i stvorio: arijance, nestorijance, monofizite.

Kršćanska misao dostigla je svoj vrhunac za triju crkvenih otaca koji su pratili agoniju carskog Rima: Ambrozija, Jerolima i Augustina iz Hipona. Odmah nakon toga počela je nazadovati. Teološke rasprave, koje su nešto prije dovele do suptilne definicije važnoga problema kao što je Kristovo mjesto u Trojstvu (istobitnost s Ocem po božanskoj naravi, a ne po čovječjoj ... u dvije naravi nepomiješane i nepromjenjive, nepodijeljene i nerazdvojive« — kalcedonski crkveni koncil, 451), na Zapadu će se od tada baviti jednostavnijim pitanjima, kao što je oblik tonzure ili proslave Uskrsa. Između trojice crkvenih otaca prije 476. i četvrtoga, Grgura Velikoga, kojega tradicija stavlja u istu vrstu, zjapi ponor. Ovaj posljednji prezire proučavanje klasične književnosti, prikazuje Sveto pismo kao antologiju moralnih pouka koje se skrivaju pod velom alegorije i dokazuje nauk preko zbira čudesa u kojima se Bog i Đavao, počovječeni, sukobljuju. Krug se zatvara: pamet i zdrav razum uzmiču pred osjećajnošću i vjerom.

Imamo li pravo da se sablažnjavamo? Državnik, administrator, propagandist, Grgur I obraća se masama, prepuštajući svojim vrlo učenim prethodnicima brigu da zadovolje rijetke duhove još sposobne da ih shvate. Misionarima preporučuje da poštuju običaje i osjećaje poganskih naroda kako bi ih što bolje i postupno priveli istini; prvi je nazvao Langobarde »bezimenima«, prvi im je pružio ruku; miri se s time što ga jedan daroviti car naziva budalom i laska njegovu prostačkom nasljedniku. Uvijek i bez velika napora spušta se na razinu svoga vrlo neukoga stada jer je nasljednik starine kao upravitelj države, ali je čovjek svoga vremena kada se tiče naučavanja božje riječi. To je uzrok njegova golema uspjeha.

Priprosti stil. Sermo humilis, priprosti govor pape Grgura nije bio osamljen primjer. Nalik mu je bio *sermo rusticus,* pučki govor, kojim je sveti Martin iz Brage nastojao uvjeriti portugalske seljake da se ne odaju štovanju đavola: ako baš osjećaju potrebu za čarolijama i magičnim činima, zašto se ne služe »svetom čarolijom« *Vjerovanja* ili čudotvornim znakom križa? Već je sveti Augustin, znajući svaku majstoriju klasičnog govorništva, istaknuo da se Sveto pismo dade »lako čitati«, i, »prilagođujući se razini djece, ne zanemaruje nijedan izričaj od kojega bi se ... naše shvaćanje moglo postepeno uzdići do božanskih i uzvišenih pitanja«. S vremenom i padom kulture taj »priprosti stil, postao je ne samo omiljen nego i jedini pristupačan malom broju onih koji su još znali pisati i koji su željeli da ih drugi čitaju.

Svako zlo nije bilo za zlo. Govorništvo u periodu rimskog propadanja bilo je pretjerano kićeno i zastarjelo. Nakon baroknosti i učene razmetljivosti Kasiodorove pravo je olakšanje kada čovjek čita jednostavnu prozu sv. Benedikta. Poslije zaobilaženja i zapletenih razlaganja Justinijanovih *Novella* čak se može sa zadovoljstvom pozdraviti surovost zdravog razuma što se očituje u jednom članu Rotharijeva edikta koji zabranjuje proganjanje vještica ako se »ne može dokazati da jedna žena može progutati živog čovjeka«.

Na žalost, pravna ili religiozna djela ne obiluju zdravim razumom u barbarsko doba; priprosti stil nije toliko jednostavan koliko površan; ne pomaže mnogo uzdizanju do »božanskih i uzvišenih pitanja«.

Za onoga koji živi u XX stoljeću ništa nije teže nego objašnjavati oskudne dokumente VII i VIII stoljeća smjernošću, ali ne i pretjeranom popustljivošću. Sve u svemu, ta stoljeća čine relativno dva intervala između dviju oluja: nakon velikih barbarskih seoba i nastanjivanja Langobarda u Italiji i Avara na svojim odredištima u Ugarskoj, kada se još nije pokrenuo novi val provala u IX i X stoljeću, nije bilo velikih događaja osim običnih unutarnjih borbi, lokalnog banditizma i sukoba na granicama. Okrutnost mnogih vladara i praznovjerje masa ne bi smjeli iznenaditi našu generaciju koja je doživljela Hitlera i njegove brojne sljedbenike. Suprotnost između orlove glave na jednom francuskom sarkofagu iz VII stoljeća i onih na klasičnim bareljefima nije upadljivija od suprotnosti između Mirka (Basaldelle) i Michelangela.

Povjesničar ne mora biti moralist ili kritičar umjetnosti, nego mora zabilježiti jesu li sredstva koja je upotrijebilo određeno društvo odgovarala ciljevima što ih je nakanilo ostvariti. Očito je da religiozna književnost VII i VIII stoljeća nije bila sposobna da izrazi moralne pouke Kristove i da zakoni nisu mogli osigurati mir i pravdu, da poljoprivreda nije mogla redovito ishraniti pučanstvo, iako je bilo ograničeno, da su radoznalost i pronalazački duh, duboki nagoni koji su uzdigli čovjeka od Neanderthala do Babilona, Jeruzalema, Atene i Rima, bili obamrli. Barem za dvije stotine godina ne samo što nije bilo napretka nego se ne primjećuje ni bilo koji pokret. Možda je nešto (ali se ne može dokazati) tinjalo u podsvijesti ili tajnosti, ali na površini se vidi samo siva mješavina germanske nezrelosti i rimske oronulosti.

5.

Germanska nezrelost

Nastala na osvajanju, ostavši na pola puta između javne ustanove i privatne svojine, barbarska je država imala nerazvijene organe i funkcije. Temeljila se na snazi malog kruga gospodara i održavala kraljevom premoći. To znači da je u začetku bila slaba i nedjelotvorna.

Nestalni vladar. Od dva temeljna elementa rimske ideje o vlasti — narodno povjerenje i božanski mandat — ovaj drugi bio je Germanima dostupniji. Neke njihove legende povezivale su kraljevsku porodicu s bogovima ili čarobnjacima. Sama je crkva pripisivala monarhiji religioznu misiju; kao primjer služili su bizantski carevi koje je krunio patrijarh od 459. godine. Uza sve to, religiozno obilježje barbarske monarhije bilo je površno. Kada kroničari ranog srednjeg vijeka daju kralju nadimak »pobožni« ili »dobroćudni«, to znači da je riječ o slabiću ili o čudaku.

Princip narodnog ovlaštenja nije bio sasvim nepoznat. Ali se »narod« poistovjećivao s oružanim ljudima, koji su se katkada sastajali za zajedničkim vijećima plemena da obično odlučuju o vojnim pohodima, a rjeđe o objavljivanju zakona; ni te skupštine, ni uži savjeti kraljevih najpovjerljivijih ljudi nisu bili redovito sazivani. Glavna dužnost kraljeva bila je da vodi vojsku u pobjede i da pravedno dijeli ratni plijen, zadržavajući za se dio plijena: zemlje,

predmete, robove ili sluge. Ako nije osvajao i skupljao ratni plijen, njegova je moć slabila; tada je morao otpuštati dio svojih sljedbenika i, ako nije želio da izgubi krunu, nagrađivati druge dirajući im vlastitu imovinu.

Navika i sreća u oružju obično su jačale vlast kraljevu nad plemenima koja su tvorila barbarski »narod«, ali su isto tako mogle navesti plemena da misle kako im kralj nije potreban. Pošto su osvojili veći dio sjeverne i središnje Italije, Langobardi su deset godina bili bez kralja. Anglosasi, iako su s vremena na vrijeme priznavali neku vrstu saveznoga kralja *(Bretwalda)*, obično su se zadovoljavali manjim kraljevstvima, ne većim od langobardskog vojvodstva ili franačke grofovije, budući da su Kelti, njihovi neprijatelji, bili podijeljeni na još manje države.

Unatoč tome još živa rimska tradicija smjerala je na čvrstu monarhijsku upravu. Ta tradicija i izvanredni vojni uspjesi prvih merovinških kraljeva omogućili su Klodvigu da osnuje dinastiju, a njegovim potomcima da porazdijele kraljevinu između svojih sinova kao da je to privatna baština. Nadstojnici kraljeva dvora ili majordomi, koji su imali funkciju kraljevskih upravitelja i gotovo potkraljeva, malo-pomalo postadoše bogatiji i moćniji od svojih gospodara; trebalo je više od jednog stoljeća dok su se odvažili da prigrabe i samo prijestolje.

Naprotiv, vizigotska i langobardska aristokracija opirala se s uspjehom nastojanjima pojedinih energičnih kraljeva koji su pokušali osnovati dinastiju. Uzalud su neki od njih pribjegavali jednom ili drugom pravilu rimskog i bizantskog ceremonijala da sačuvaju svoj ugled; samo je sila bila poštovana, a ta je otupljivala kako je jačala civilizacija. Nijedan od vladara, razmjerno civiliziranih iz kasnog langobardskog perioda, nije bio ravan po ugledu prvome osvajaču Alboinu. Nakon što je uništio Gepide u dunavskoj oblasti, ubio njihova kralja i oženio se s njegovom kćerkom, morao je prepustiti Avarima svoje prekoalpsko kraljevstvo, a osvojio je veće u Italiji (568—572). Možda bi se mogao natjecati s Klodvigom u uspjesima da nije počinio grešku, u jednom trenutku pijanstva, pruživši ženi lubanju njezina oca, koju je pretvorio u pehar, da iz njega pije. Rosmundi se ta šala nije svidjela i dala ga je ubiti. Taj je događaj ispričao dvije stotine godina kasnije Pavao Đakon, pobožni ali rodoljubni povjesničar, koji je bez riječi prijekora Alboinu osudio »ženicu« koja je žrtvovala junaka zbog svoje osobne mržnje.

Slabost ustanova. Od osobne kraljeve sposobnosti zavisila je i čvrstina njegove vladavine, jer su ustanove bile slabe ili primitivne. Nije bilo dovoljno očuvati rimski mehanizam i osoblje: trebalo ih je preinačiti da bi se zadržalo raspadanje. Bizant je pružao primjer umjerene reforme, ali se njegov utjecaj prekasno i površno očitovao da bi mogao snažnije djelovati, osim u pojedinim područjima langobardske uprave (novac, policija, carine) i, u manjoj mjeri, u drugim barbarskim upravama.

Germanske ustanove, zamišljene tako da bi se mogle premještati u malim grupama i u ratu, bile su oslabljene zbog složenih zadataka koje im je nametalo trajno naseljenje na prostranim područjima. Zajedničko vijeće plemena sve se rjeđe sastajalo i izgubila svoju političku vlast, osim u Španjolskoj, gdje ga je ojačalo neobično stapanje sa crkvenim saborima. Družine »vjernika« i »drugova«, koje su okruživale vođe u bitkama i na gozbama, pokazivale su veću ustrajnost za stolom nego na polju časti. Organizacije plemena, sela i porodice izgubile su svoju povezanost, i njihove veze sa središnjom vladom oslabiše.

Ipak su se germanske ustanove bolje održale od rimskih, jer su se bolje prilagodile ograničenim funkcijama države. Malo-pomalo vladar se odrekao izravnog poreza, što je pučanstvo s olakšanjem prihvatilo. Zadovoljiše se dohotkom s javnih nepokretnih dobara, koji je bio sve manji zbog darivanja crkvama i privatnicima, i određivanjem bezbrojnih taksi na pustim ili upropaštenim putovima izbog neodržavanja. Osim toga, država nije pružala nikakve usluge svojim podanicima, čak ni one koje bi mogle biti izvori dobitka. Ratovala je samo s prekidima, i njezino je pravosuđe, koje se temeljilo na globama, bilo neuredno.

Ta opća slika, dakako, imala je i svojih različnosti. Langobardski kraljevi znali su povećati domene, a pojedini engleski mali kraljevi uredili su stroge katastre. U Francuskoj naprotiv — i samo u Francuskoj — biskupi su nagovarali svoje kraljeve da spale poreske registre ako žele spasiti svoju dušu. Porezi bez naknada u javnim službama činili su im se, s izvjesnim pravom, iznuđivanjem. Ali nered i zaostalost, iako nisu bili svuda jednaki, bili su opća pojava.

Očitovanja kulture. Germani su prihvatili u središnjoj Aziji najizvornije motive svoje umjetnosti: geometrijske spletove, stilizirane životinje, posebnu sklonost prema caklini, dragom ili poludragom obojenom kamenju i staklenim biserima. Te osobine ukusa, koji nije bio mnogo sklon realističkom zapažanju i ljudskom obliku, očitovale su se u početku ranog srednjeg vijeka i kod istočnih kulturnijih naroda (Bizantinaca, Perzijanaca, Kineza) i slagale se s onima keltske umjetnosti. Mogle su stvoriti predmete izvanredne ljepote, osobito na području draguljarstva, ali nisu pružale mnogo mogućnosti za obnovu i razrađivanje profinjenijih i duhovitijih stilova. Rijetka germanska remek-djela pripadaju gotovo sva prvim stoljećima i vremenu invazija; sve drugo je ponavljanje manjeg broja obrazaca koji se ne mogu prepoznati zbog pretjeranog ukrašivanja ili, naprotiv, zbog pretjeranog pojednostavljenja. Ne treba se zadržavati na rijetkim pokušajima prikazivanja ljudskog lika. Irska umjetnost bila je mnogo kreativnija, iako je njezino izražajno bogatstvo u početku bilo vrlo ograničeno; njezini apstraktni i figurativni motivi razvijali su se za čitava ranog srednjeg vijeka zahvaljujući dijelom rimskim i bizantskim motivima koji su bili ponovo prihvaćeni i predočeni. Ta neobična, maštovita, halucinantna umjetnost ipak ne pripada germanskome svijetu.

I arhitektura irska ostavila nam je nekoliko značajnih kamenih građevina s pretpovijesnim pečatom megalitske umjetnosti. To isto ne možemo kazati za germansku arhitekturu. Kamen i opeka bili su posebnost pobijeđenih Rimljana; ono malo građevina od manje trajnog materijala — jajolike kolibe od slame i blata, kolibe od debla stabala i drvenih dasaka — ne mogu se označiti kao stil. Više se darovitosti očituje u gradnji drvenih crkava, od kojih su neke još dobro očuvane u Norveškoj; ali ti primjeri ne pripadaju više ranom srednjem vijeku.

Znamo da se u cijelom barbarskom svijetu ranoga srednjega vijeka razvila epska poezija, ali od svega toga ostalo nam je vrlo malo primjera. Osim legendi utkanih u prozne latinske kronike, jedini je preostali uzorak germanske kontinentalne epike X stoljeća kratak fragment skromne vrijednosti *(Hildebrand);* poznatija djela, kao što je epopeja Nibelunga, sastavljena su kasnije i u njima se ogleda razvijeniji stil feudalnog doba. I u skandinavskoj književnosti XIII stoljeća nalazimo epske sastave X stoljeća, možda i prije, koji pripadaju usmenom predanju; možemo očekivati, ali ne možemo dokazati, da su ti sastavi vjerno preneseni.

Samo su Anglosasi napisali neka poetska djela prije kraja barbarskoga doba. Jedan jedini rukopis sačuvao nam je najznačajniji spomenik te polupismene kulture: to je *Beowulf.* Njegovi stihovi oporo zvuže uhu naviklu na klasične skladnosti, a ponavljanje jednakih suglasnika u stihu (aliteracija) podsjeća nas na neobične ukrasne spletove na minijaturama onoga doba. Ali borba junaka protiv valova, morskih čudovišta, podlosti ljudske, ima svoju mračnu veličinu. *Beowulf* završava notom malodušne dobrote u kojoj su kritičari vidjeli ruku svećenika koji je vodio bardovu ruku — kao kasnije u *Pjesmi o Rolandu,* prvoj epskoj poemi feudalnog doba.

Elementi prava. Barbari nisu bili »plemeniti divljaci«; bili su skloni anarhiji, ali nisu živjeli u raju bezgranične slobode. Ne može biti slobode ondje gdje pojedinac ne vodi računa o pravima drugih; ta individualna nezavisnost bila je podvrgnuta kontroli porodice i plemena. Onaj koji bi povrijedio načela zajedničkog društvenog života izazivao bi privatnu osvetu *(faida);* ali je jedna osveta poticala drugu, i krug se tek onda zatvarao kada bi povrijeđena strana, porodica ili pleme, prihvatila »nagodbu«, to jest materijalnu naknadu za »cijenu krvi«. Do nagodbe se moglo doći i bez državne intervencije. Kralj je ipak nastojao da spriječi *faidu* i da nagodbu pretvori u sudsku odštetu *(guidrigildo),* ne samo zato da istakne svoj autoritet nego i zato da prisvoji cijelu odštetu ili njezin dio. Na taj neizravan način kruna je postala čuvar reda i mira.

Ostale su nam mnoge zbirke barbarskih zakona, pisanih većim dijelom na latinskom jeziku. Pojedine otkrivaju tragove logičnoga reda i iskrene želje da se slabiji i siromašniji zaštite; druge su opet mješavine surovih i nesmiljenih odredaba, poganskih ili nedovoljno kršćanskih. Rijetko nailazimo na viziju cjeline, na apstraktne definicije, na jasno razlučivanje individualnih prava i prava zajednice ili države. Obvezno pravo je nerazvijeno; ljudi zamjenjuju jedan predmet s drugim ili, ako ta zamjena nije odmah moguća, dužnik daje vjerovniku stvaran ili simboličan zalog. Parnice ne teku na temelju posebnih dokaza, nego na općoj vjerodostojnosti optuženoga i njegove porodice ili prijatelja koji su spremni da zajamče njegovu časnost. Veći dio kazni sastoji se od globa utvrđenih po računskoj ljestvici — toliko za razbijeni zub, toliko za odsječenu ruku — obično bez ikakva obzira na prilike ili namjeru osuđenoga.

Zakonici nisu bili jedini izvori prava. U VII stoljeću jedna franačka zbirka isprava navodi slijedeće autoritete: »Rimsko pravo uči, seoski običaj dopušta, kraljevska vlast ne zabranjuje« da se neka pogodba izvrši. I crkveni sabori, neredovito sazivani, imali su određen utjecaj. Taj utjecaj, i onaj rimskog prava, unosili su malo reda i uzdržljivosti u vrlo surove običaje, ali nisu bili ni stalni ni djelotvorni. U V stoljeću Goti i Burgundi unijeli su u svoje narodno pravo mnoga načela rimskog prava, ali su sasvim zanemarili Justinijanova pravna načela; ako je langobardsko pravo s vremenom postajalo čovječnije, vizigotsko se pogoršavalo. Germanska je nezrelost općenito bila manje štetna u trenutku osvajanja nego kasnije za duge nedjelatnosti. Njezini plodovi uvenuli su prije nego što su sazreli.

6.

Rimska oronulost

»Osvojena Grčka osvojila je svoga surovog pobjednika«; ali ta stara izreka dobro ne pristaje prvim stoljećima. Istina, barbari su prihvatili vjeru pobijeđenih Rimljana, a ovi su je opet uveli iz pobijeđene Palestine. Pismeni jezik bio im je latinski. Isto tako prihvatili su mnoge grčko-rimske ustanove i misli, a i sami su predali neke svoje podjarmljenim narodima. Ako nisu zamijenili maslac za maslinovo ulje, zato su ubrzo počeli cijeniti vino. Unatoč tome, germanska se kultura stopila s rimskom tek onda kada su se osvajači, koji su bili u manjini, savim stopili s masom pokorenih stvorivši prvi novolatinski preporod. Prošlo je barem četiri stotine godina prije nego što su Franci postali Francuzi; nakon toga je Normanima, kojih je rod bio isto tako germanski, trebalo samo stotinu godina. To dugo zakašnjenje, u ranom srednjem vijeku, navodi nas na misao da je djelatnost pobjednika i pobijeđenih bila potpuno umrtvljena. Znamo da su učenici bili nesposobni i tvrdi, ali je i učiteljima nedostajalo energije.

Možda je preuzetno za jednog gospodarskog i društvenog povjesničara da izriče mišljenje o problemima u kojima se svojom učenošću i ukusom ističu povjesničari umjetnosti, književnosti i ideja; ukus koji se neizbježno mijenja s kolebljivošću suvremenog ukusa. Ne bi li bilo bolje da se oslonimo na njihovo mišljenje? Vjerojatno će nam reći da su i među »Rimljanima« ideje barbarskoga doba bile bez originalnosti ili barem bez snage, da je latinska književnosti, nakon što je dala do polovine VI stoljeća nekoliko značajnih djela, iako ne znamenitih, dugo vremena sasvim zamrla, da je, naprotiv, umjetnost, svladala tešku krizu i ponovo se uzdigla, iako daleko od visina klasične umjetnosti, ali ozračena jedinstvenom ljepotom, barem u onim krajevima koji su osjetili bizantski utjecaj. Spomenut ćemo nekoliko imena pisaca koje danas čita samo pokoji učenjak, ali imena dugo vremena slavnih, kao što su Orozije, Boetije i Fortunat. Očarani smo dobro poznatim ravenskim i rimskim mozaicima, freskama iz Castelseprija, zlatarskim tvorevinama, minijaturama, emajliranim predmetima sakupljenim u stotinama zbirki. Ne zadržavajući se na pojedinostima, istaknimo samo nekoliko bitnih podataka što nam ih pružaju umjetnički spomenici i književna djela da bismo mogli upoznati društvo koje ih je stvorilo.

Kruta i bezimena umjetnost. Prije svega iznenađuje nas postepeno raspadanje ljudske ličnosti. Na intarzijama od bjelokosti, mozaicima, ljudski lik nije odstranjen kao u barbarskoj umjetnosti, ali se pažnja sve više od njega odvraća i obraća na haljine i na oznake vlasti i zanimanja. Individualni i realistični portret postaje ukalupljena slika, očiju uprtih u prazno, pojednostavljenih crta lica, suzdržljivih pokreta, gledana uvijek sprijeda. Isto tako u književnosti biografija nije zapuštena, ali je prilagođena utvrđenom prikazivanju života svetaca, pravih strojeva za čudesa, koji su lišeni sumnja, nesavršenosti, onih nijansi koje obilježavaju svako ljudsko biće. Već je u V stoljeću historiografija tražila uzroke porazima rimske države u srdžbi napuštenih bogova ili u nezadovoljstvu novoga boga. S Grgurom Tourskim ona postaje mješavina banalnih anegdota, grijeha, božjih upletanja koja se očituju u pojavama meteora, sve podjednako važno, zanemarujući perspektivu kao i likovni spomenici onoga vremena.

Barbarska umjetnost

Krist, prikazan kao rimski general, pobjeđuje zmiju ljuticu i aždaju (terakota iz Grésina, Puy-de-Dôme)

Dva bareljefa iz barbarskoga doba (VII stoljeće)

Četiri evanđelista. Gornji dio jednog sarkofaga. Hypogaeum Martyrium — Poitiers.

Sunce koje drže dva anđela (Quintanilla de las Viñas, kod Burgosa, Španjolska)

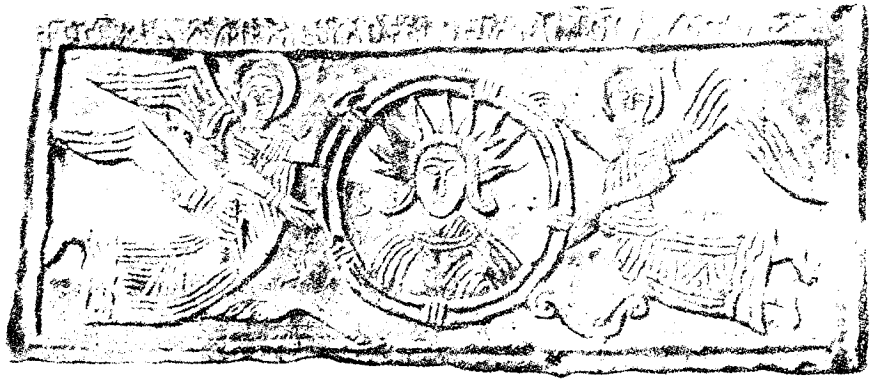

Povijest će još niže pasti u zbirci ljetopisa poznatih pod netočnim imenom »Fredegariusa«, a čak su i sastavljači zbirke bili svjesni te osrednjosti. Kada se jedan od njih tuži na to »da svijet stàri, da je oštrina njegove mudrosti postala tupa, da nitko više nije ravan nekadašnjim govornicima, niti se usuđuje da za tim teži«, mi mu samo dajemo za pravo. Nazadak kulture i tehnike? Bez sumnje: već u IV stoljeću, kada je Konstantin Veliki htio ukrasiti svoj slavoluk prema ukusu onoga doba koje mu se činilo sretnim, naredio je da se istrgnu neki medaljoni sa slavoluka Hadrijanova i stave na njegov. Za ostali se dio morao zadovoljiti kućom dekoracijom koja se, međutim, sviđa ukusu našega stoljeća.

Nepopravljivija od tehničke krize (koja se mogla riješiti promjenom obrasca) bila je kriza čovjeka: degradacija njegove snage i njegova osobnoga dostojanstva. Kako je mogla ljudska ličnost nadahnuti umjetnike ranog srednjeg vijeka važnošću ili povjerenjem koje je imala u starim rimskim gradovima? Građane je carska vlast lišila inicijative, a potom su, poslije njezine propasti, izgubili i svaku sigurnost. Barbari su ih gazili, a kršćanstvo poticalo na smjernost i grozilo im se sudnjim danom. Nagrizeni bijedom, bili su desetkovani zarazama. Da bi mogla preživjeti, njihova je umjetnost morala postati bezimena i skupna.

Njezin najsjajniji trijumf bilo je liturgijsko pjevanje. Poput kršćanstva i ono je došlo s Istoka na Zapad mnogo prije nego što je propalo carstvo. Ali su samo u tami barbarskog doba dobili svoj konačan oblik strogo i svečano pjevanje psalama, dijalozi između pripovjedača i kora, naizmjenično pjevanje koralnih grupa u antifonama, himne u kojima je pučki naglasak i ritam zamjenjivao kvantitativnu prozodiju starine. Tradicija koja ne spominje imena skladatelja ipak veliča imena dvaju organizatora: Ambrozija, prijatelja i protivnika Teodozija Velikoga, zbog pjevanja koje još odjekuje u crkvama milanske biskupije, kao i Grgura I Velikoga, zbog pjevanja koje prevladava u ostalom katoličkom svjetu. Ne odričući odlučan poticaj što ga je jedno i drugo pjevanje dalo crkvenoj glazbi, danas nastojimo da im odredimo granice. Papa Grgur nije skladao, ali je izvršio kodifikaciju crkvenog pjevanja svoga vremena; druge su liturgijske napjeve dodali druge pape u VI i VII stoljeću; u cjelini, repertoar ambrozijanskog i gregorijanskog pjevanja koje danas slušamo odražava kolektivan napor čitavog ranog srednjeg vijeka, preinačen za preporoda i ponovo uveden u izvornom obliku, koliko je to bilo moguće, u posljednja dva stoljeća.

Ne smijemo podcjenjivati čar apstraktnog ali uzbudljivog govora glazbe na priprosta srca. Arije, kako tvrde njegovi protivnici naveo je na krivovjerje naive duše učeći ih da pjevaju po melodijama vojničkih i mornarskih pjesama; sljedbenici sv. Ambrozija, zatvorivši se u crkvu kako bi se oduprli carici koja je bila sklona arijanizmu, snažili su se pjevajući psalme i molitve po melodijama koje su nedavno bile došle s Istoka.

Umjetnost prožeta simbolima. Glazba je ipak bila jedino područje apstrakcije. Da bi mogla pretočiti apstraktne ideje u stvarne termine, barbarsko je doba držalo da je lakše ako ih obavije velom alegorije.

Bez dvojbe, ta težnja nije bila nova. Orijentalizirana umjetnost kasnoga carstva bila je već opterećena životinjskim, biljnim i neživim simbolima; alegorija je onda bila, i uvijek je bila, važno oružje u arsenalu književnosti. Ali se barbarsko doba osobito ističe neobičnošću svojih alegorija i pretjeranošću

svoga simbolizma. Nije bilo dovoljno što je hebrejsko zabranjivanje slika ustupilo mjesto antropomorfnom predočavanju božanske osobe: Sin Čovječji bio je prikazivan u liku pauna, ribe, janjeta, ili monograma. Zabrana, koju je izdao jedan istočni koncil, da se Krist ne može prikazivati u obliku životinja nije bila prihvaćena na Zapadu. Nije bilo dovoljno da alegorija podupre i upotpuni razumno objašnjenje; shvaćena je kao najviša stvarnost pod velom privredne stvarnosti. Za Grgura Tourskoga pojava zimskog opadanja lišća i proljetnog listanja samo je simbol smrti i uskrsnuća Kristova.

Još uvijek se smješkamo kada jedan Afrikanac iz V stoljeća, Marcianus Capella, zamišlja *Vjenčanje Merkura s Filologijom* kao naslov i uvod jedne rasprave o sedam predmeta koji tvore osnovu srednjovjekovne obuke. Ali se počinjemo uzbuđivati kada jedan Francuz iz VII stoljeća, koji je tako umišljen da se naziva »Vergilije Maron«, pokušava da latinski razudi u niz hermetičnih žargona i savjetuje da se piše u obliku rebusa kako bi od njega udaljio neupućene. Širokogrudniji je Izidor Seviljski koji pravi izbor »svega što se mora znati« iz stranica kršćanskih i poganskih pisaca koji ispunjavaju petnaest odjela njegove privatne biblioteke, i sve to jasno izlaže običnom čitaocu u glomaznoj enciklopediji. Ključ za razumijevanje biti svake stvari jest etimologija: *formica* (mrav) dolazi od izričaja *fert micas* (nosi mrve); *nox*, noć, od *nocendo* (škoditi), jer škodi očima ... To što smeta modernom čitaocu nije toliko besmislenost tolikih napisa, koje možemo obrazložiti nesklapnostima grčko-rimskih Izidorovih izvora, koliko nedostatak sintetične misli i želje za produbljivanjem. Ali baš ti nedostaci Izidorove *Etymologiae* bili su temelj njegove goleme popularnosti koja je trajala čitav srednji vijek i očaravala mnogo izvornije i kulturnije čitaoce nego što je bio on: njegova zbirka anegdota bez ikakve međusobne veze bila je laka za povremeno čitanje i vrlo zgodna za citiranje.

I »Vergilije« kao i Izidor pripadaju VII stoljeću, ali su njihova gledišta sasvim različita. »Vergilije« se drži svoga latinskoga kao kakvog plemenitaškog naslova. Jedan je od onih kulturnih Rimljana koji su iskazivali jednak prezir prema smrdljivim barbarima, obučenim u kože, kao i prema domorocima utonulim u neznanje, praznovjerje, ropstvo. Zaklonjeni iza bedema zastarjele retorike, s otrcanim temama i arhaičnim jezikom, koji je postajao sve nerazumljiviji ne samo osvajačima nego i većini pobijeđenih, ti su Rimljani bili samo ostaci kojima je bilo suđeno da nestanu. U istom duhu Prokopije, povjesničar ponovnih bizantskih osvajanja, nazivao je *talijanskima* samo velike posjednike ne mareći za siromašnije starosjedioce i njihove gospodare Ostrogote. Tako možemo shvatiti zašto su Justinijanove pobjede u Italiji ostale bez rezultata.

Ne smijemo ipak biti prestrogi prema tim upornim braniteljima prošlosti: latinski je, naposljetku, bio jedini jezik koji je razumijevala aristokracija na cijelom Zapadu. I Grgur I, koji se hvastao da je »prezirao umijeće razgovora što ga utuvljuju u glavu pravila svjetovne pouke«, bijaše prisiljen da upotrebljava latinski jezik kako bi ga razumjeli crkveni krugovi. Ipak je preporučivao da vjera neukim ljudima govori slikovnim jezikom; to dokazuje koliko je malo povjerenja imao u latinsko poučavanje, kojemu su, prema odlukama koncila, svećenici morali poučavati djecu u svojim župama.

Izidor i početak nove Španjolske. Izidor (oko 560—637) je također pisao na latinskom, jeziku svojih pređa, ali mu to nije smetalo da veliča predaju posljednjih bizantskih utvrđenja svome kralju: »Najzad te je hrabro pleme Gota, Španjolska zemljo, otrgnulo od Rimljana ... Sada je rimski vojnik gotski sluga«. Je li mogao bolje očitovati da je Španjolac? Njegova učenost nije uvijek pouzdanija od one gramatičara Vergilija, ali je manje zastarjela. Često se oslanja na vječno područje folklora, na Ezopov svijet i na *Roman o liscu Renartu.* Proces unazađivanja bližio se kraju: uskoro će rimsko propadanje dostići barbarsku nezrelost na dnu ponora. Kako su se ideje zastirale alegorijom, umjetnost ukrućivala u simbolu, jezik prožimao dijalektom, a jasnoća rimskog prava tamnila u dodiru s običajima narodnoga prava koje je bilo više suglasno s barbarskim normama, tako se približavao dan kada će pobjednici i pobijeđeni, moćnici i siromasi razumjeti jedan drugoga.

Otprilike pedeset godina poslije Izidorove smrti činilo se da je Španjolska napredovala na putu te preobrazbe više nego sve druge barbarske države. Njezini izopačeni zakoni bili su primijenjeni i na Vizigote i na Rimljane. Njezin sabor plemenitaša i crkvenih dostojanstvenika djelovao je kao još nerazvijeni parlament. Čini se da su neke feudalne ustanove ovdje našle svoju kolijevku. Jedan od njezinih kraljeva, Wamba, držao je da može izvršiti opće novačenje — kamen kušnje za nacionalno ujedinjenje — i da u to uključi čak i svećenike i jedan dio robova. Dakako, to mu nije uspjelo.

Španjolska je bila razdirana osnovnim nesuglasjem između kralja i velikaša, kao i njihovim posebnim suglasjem s dvije stvari: s progonom Židova (ili jezgrom građanstva) i s otporom prema oslobađanju klase robova. Kada su Arapi 711 godine napali kraljevstvo, bila je dovoljna samo jedna bitka da ga sruše. Ali nova Evropa nije imala nikakve mogućnosti da se sazda dok ne budu obnovljeni sami temelji društva.

7.

Neznanci

Povjesničaru je uvijek teško dokučiti što se događa pod gornjim slojevima stanovništva i izvan gradskih središta: seljaci su šutljiv i trom sloj, a njihova brazda, duboka i tamna, osjetljivo mijenja krajolik samo na ljestvici stoljeća. Rijetki pisci barbarskoga doba ne zanimaju se za svakidašnji život. Samo nas ponekad obavještavaju o iznenadnim nesrećama koje pretvaraju u očajno stanje sivu bijedu bezimenih masa.

Iznosim tri slučajna primjera: »Kada je Hilperik poginuo, stanovnici Orléansa i Bloisa navališe iznenada na građane Châteauduna i poubijaše ih, spališe im kuće, zalihe i sve ono što nisu mogli sobom ponijeti, oduzeše im stada i opljačkaše sve što se moglo uzeti. Dok su se povlačili, stanovnici Châteauduna i Chartresa uzvratili su im istom mjerom« (Grgur Tourski). »Korzika je tako pritisnuta nasiljem poreznika i težinom poreza da ih stanovnici mogu jedva jedvice pribaviti prodajući svoju djecu. Zato moraju napuštati republiku (bizantsko područje) i bježati k mrskim Langobardima: što bi okrutnije i gore mogli doživjeti od barbara?« (Grgur I). Poslije tri godine suše »dopao je narod strašne oskudice koja ga je uništila ... Govori se da je često četrdeset do pedeset osoba, glađu iscrpljenih, zajedno krenulo prema provaliji ili moru i svi se zajedno strmoglavili držeći se za ruke« (Beda).

Razina bijednoga života. Ne smijemo zamišljati normalne uvjete života na osnovi tih katastrofa. Uz to treba spomenuti da su lokalni nemiri smanjivali mogućnost općih ratova. Golemost žrtve koju su nametali porezi izazivala je neizbježivo uzmicanje pred najtežim teretima. Smrtnost koju je uzrokovala glad uklanjala je suvišno pučanstvo, pa je ostatak bio manje ranjiv. Ako je istina da svaka bolest nosi sobom i svoj lijek, onda se lijek u barbarsko doba uvijek sastojao u amputaciji.

Pravni, arheološki, jezični dokumenti, sve ono što nam pomaže da nešto raspoznamo u magli epohe, potiče nas na zaključak da je velikašima onoga vremena, svjetovnim i duhovnim, malo ostalo od antičke raskoši, a narodne mase morale su se malo-pomalo odreći svih materijalnih udobnosti. Langobardska Italija morala je biti vrlo siromašna kada zakonodavac obraća pažnju na četiri ukradena grozda; jamačno je standard života Anglosasa vrlo nisko pao kad se riječ *lord* — u prvotnom značenju »čuvar kruha« — najčešće upotrebljava između trideset i šest sinonima u *Beowulfu* u značenju »poglavara« ili »gospodara«. Zacijelo je kupovna moć siromaha jako pala kada se brončani novac, koji se za carstva upotrebljavao za sitne trgovačke poslove, nije više kovao na Zapadu. Kovao se, međutim, zlatni novac, čak i na područjima gdje ga prije nije bilo, kao u Skandinaviji i Irskoj. Služio je bogatima za njihove rijetke nabavke, a još više za čuvanje. Kako je dragocjenih metala, kovanih ili nekovanih, bilo sve manje u opticaju, njihova vrijednost sve više rasla, cijene sve niže padale kao nikada do tada, to su kovači novca postajali vrlo uvažene osobe. U VII stoljeću kovač novca, zlatar Eligije iz Noyona, bio je postavljen za blagajnika franačkog kraljevstva, izabran za biskupa i poslije smrti proglašen svecem. Za cijelog barbarskog doba srednju su klasu ponajviše činili pokoji kovač novca i međunarodni trgovac; previše mali broj da bi mogao biti protuteža zemljišnoj aristokraciji i masi siromašnih ljudi.

Prorijeđeno pučanstvo. Vidjeli smo da je demografsku krizu, dugotrajnu i duboku, pratilo ekonomsko slabljenje. Ta kriza nije dokinula suprotnosti između mediteranskog svijeta, stalno nastanjenog i gusto naseljenog, i sjevernog svijeta, rijetko naseljenog i nestalnog, nego ih je učinila manje odlučnima.

Doduše, seobe Germana i njihovih saveznika prema jugu zaoštrile su demografsku krizu u sjevernoj i istočnoj Evropi, ali su zato privukle nova nomadska i polunomadska plemena iz unutrašnjosti Rusije i Azije: Slavene, Balte, Avare, Bugare... Jesu li nadošlice bile manje brojne i primitivnije od starosjedilaca? Možda; ali razlika nije bila takva da bi mogla bitno izmijeniti kraj koji ni sami Germani nisu nikada obrađivali ni nastambama ispunili, kraj gdje je bilo mnogo prašuma i neistraženih močvara i gdje su se ljudi morali braniti od vukova.

Zato je najdublju preobrazbu doživjelo staro rimsko područje, iako su njegove promjene velikim dijelom bile nastavak onih tendencija koje su se već javile u posljednjim stoljećima carstva. Krupni zemljišni posjednici napuštali su gradska središta i odlazili u svoja boravišta na selu (*villae* u kasnom carstvu, budući dvorci u feudalno doba). Seljaci su opet napuštali nezaštićena sela tražeći zaštitu na velikim posjedima. Šume, močvare i ledine pokrile su napuštenu zemlju. Taj razvoj, koji je smjerao da uništi mediteransko obrađivanje zemlje na jednako oblikovanim četvorinama, bio je ubrzan pod utjecajem barbarskih ratarskih navika i demografskog nazadovanja. Gotovo se

svuda mreža gradova pocijepala, područje obrađenih i neobrađenih polja se ispremiješalo, a među napučenim naseljima stvorili su se veliki nenaseljeni prostori.

Rimska nazočnost u agrarnoj i urbanoj geografiji. Tragovi klasičnih rimskih utjecaja bili su još uvijek tako duboki da je bio potreban izvanredan napor da bi se mogli izbrisati. Nitko to nije ni kanio. Barbari zacijelo nisu bili skloni urbanoj civilizaciji: njihova sklonost zemljoradnji i lovu, njihova antipatija prema uskim ulicama i ograđenim poljima to dokazuje. Neki su se privoljeli gradskom životu, osobito među Langobardima. Drugi su opet osnovali sela malih posjednika oponašajući primitivni Sjever. Osim toga, pasivnost sredozemnih poljoprivrednih tradicija ometala je neizbježno napredovanje velikoga posjeda i često sprečavala seljake da iskoriste opadanje pučanstva i zaokruže svoja polja.

Tu i tamo još i danas na zemljištu nalazimo plan pravilno »podijeljenih«* polja rimskih mjerača: među tim nepromijenjenim okvirima živjele su bezbrojne seljačke generacije. Čak i u središtu mnogih modernih gradova raspoznajemo ostatke plana sa zbijenim šahovskim rasporedom rimskih urbanista (k. 4 i 5); to nas iznenađuje utoliko više što su gradovi manje konzervativni nego sela i što su bili osobito pogođeni u ranom srednjem vijeku. Crkve, međutim, nije mogla biti ravnodušna prema njima jer su gradovi postali središta biskupija. Ona je učinila još više: kako se rimska kolonizacija oslanjala na gradove sa samostalnom gradskom upravom, *municipije,* tako je širenje vjere pridonijelo podizanju novih biskupija, kojih je središnje sjedište postalo jezgro gradskog središta na područjima koja nikada nisu bila poznata. Isto tako i trgovina, iako vrlo oslabljena, održala je u životu brojna gradska središta i stvorila nova. Unatoč njihovom fizičkom i moralnom propadanju, gradovi barbarskog doba imali su i dalje značajnu funkciju.

Revolucija bez potresa: pojava kmetstva. Moramo paziti da ne podcijenimo naslijeđe što je srednjovjekovnoj Evropi prenijelo koju iskru velike svjetlosti klasičnog doba. Barbarska vremena važnija su po onome što su preobrazila nego po onome što su očuvala. Ako nijedna preobrazba u to doba nije uljepšala lice svijeta, nekoliko ih je pripremilo teren za bolje dane. Preobrazba koja je zahvatila najviše ljudi, razvoj kmetstva, izvršena je gotovo bez potresa cijelim nizom neuspjeha ili privatnim pobudama koje su kadgod bile i zakonski potvrđene. Kao i veći dio revolucija ranog srednjeg vijeka, i ova se pripremala još prije pada carstva i došla do svoje završnice u doba Karolinga; ipak je njezin razvoj, kakav izvori gotovo ne poznaju, ispunio povijest neznanih masa barbarskoga doba. Malo-pomalo slobodni ljudi nižih klasa i većina robova slili su se u novu klasu — kmetova.

Robove u starom Rimu jedva smo spomenuli, jer historiografija ne obraća veliku pažnju na domaće životinje. Zakon i običaji staroga doba stavljali su robove i životinje u istu vrstu. Tom načelu ništa nije smetala činjenica što je bilo nježnih duša koje su zavoljele koju drugu »životinju« ili plemenitih duša koje su nastojale da životinje obdarene govorom zaštite od njihovih okrutnih gospodara. Priroda je ipak pružala robovima sredstvo nedostupno

* Na latinskom *centuriatio,* što znači podjelu na centurije. *Centurija* je značila i staru zemljišnu mjeru od 200 jugeta (op. prev.).

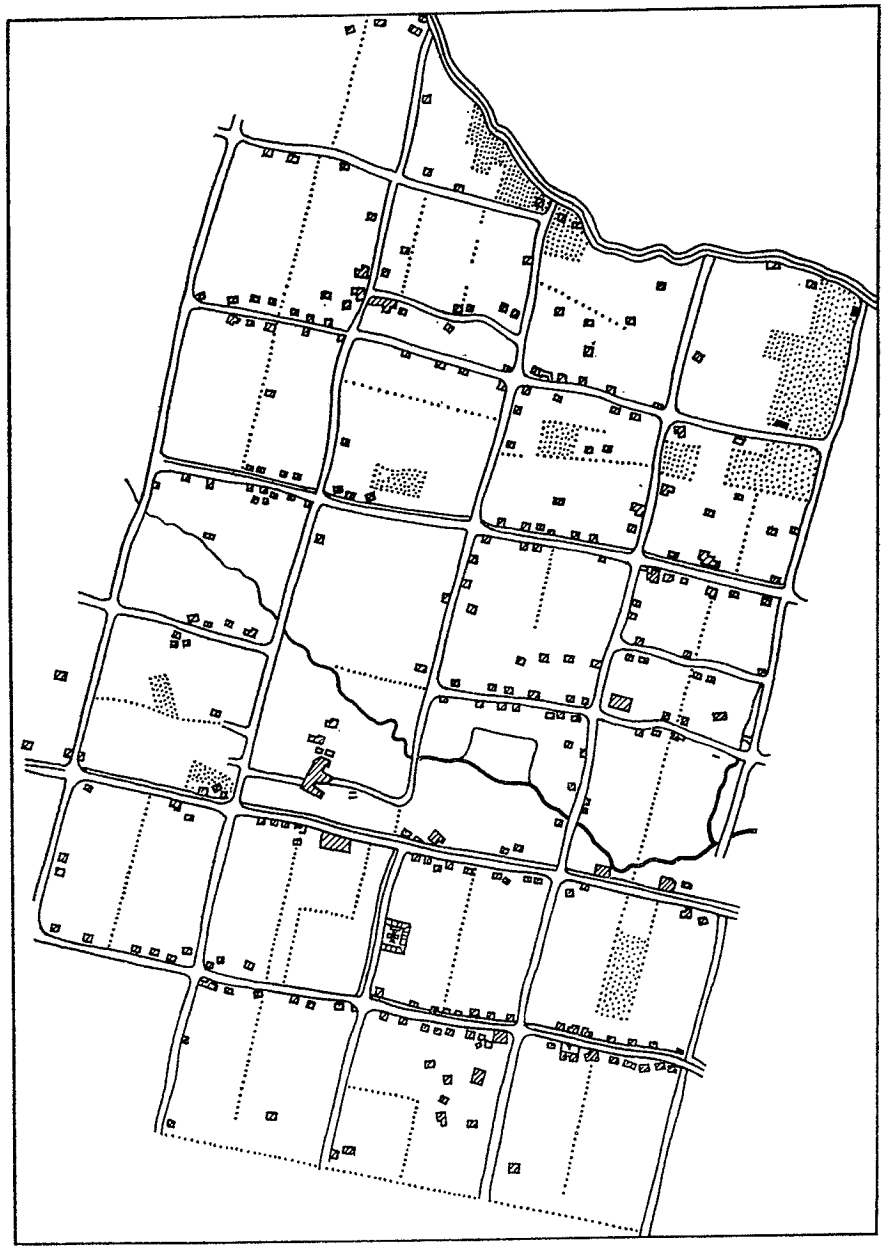

Karta 4. Ostaci rimske *centuriatio* u Italiji: četverokutna polja u okolici Padove (po Meitzenu)

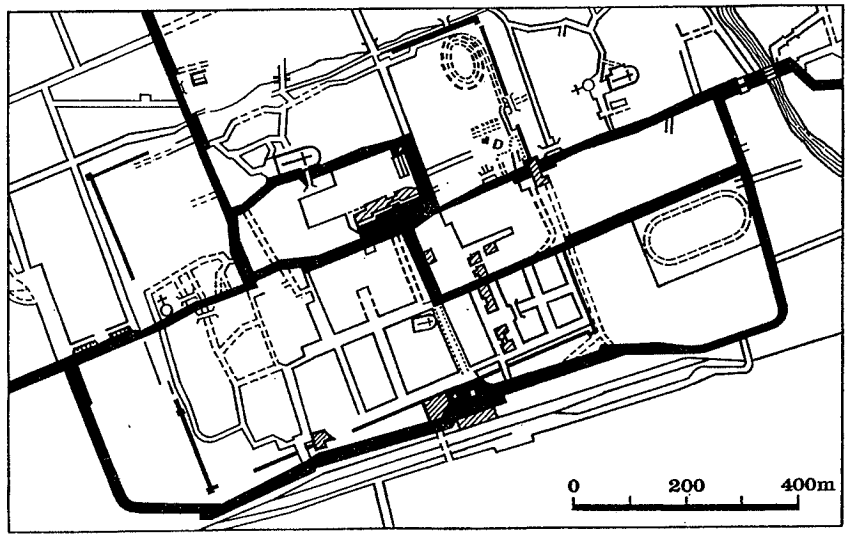

Karta 5. Sadašnji »Šahovski« plan Aoste

luksuznom psu ili konju trkaču: mogli su biti oslobođeni i zahtijevati ljudska prava jer »po prirodnom pravu svi su ljudi jednaki«. Klasično građansko pravo svojom jasnoćom nije dopuštalo gotovo nikakvo međustanje između ropstva i slobode, niti kakvih nijansi unutar tih kategorija. Međutim je rimsko pravo u periodu propadanja razlikovalo podgrupe, kao što su »moćni« i »smjerni« među slobodnima, a »sposobni« i »snažni« među robovima. Barbarsko i crkveno pravo još su više umnožili te hijerarhijske kategorije, od kojih je najviša osiguravala sve privilegije, a najniža potpunu podložnost, dok su druge između njih prolazile kroz sve stupnjeve poluslobode i poluropstva. Najzad se iz tih čistilišta pravne misli pojavila prilika kmeta, vezana uz zemlju ili uz svojega gospodara vezama nedostojnim slobodna čovjeka, ali slobodna — ili malo manje slobodna — u svojim odnosima prema trećim osobama.

Ta pravna evolucija nije, vjerojatno, mnogo zavisila od razvoja religiozne i političke misli uz koje su je često vezivali. Crkva je zaista postojano isticala tvrdnje poganskih filozofa o prirodnoj jednakosti svih ljudi, ali nije nastojala više nego oni da sruši te nesavršene ustanove koje su se činile prijeko potrebnima u nesavršenom svijetu. S jedne strane, preporučivala je svima posebno svećenicima, da ne postupaju surovo s robovima i hvalila one vjernike koji su zbog svoga izuzetnog milosrđa ili prezira prema zemaljskom bogatstvu oslobađali robove. S druge strane, usprotivile se onim svećenicima utopistima ili rasipnicima koji su izlagali opasnosti ekonomsku stabilnost pojedine vjerske ustanove time što su oslobađali robove. Ako je crkveni sabor u Reimsu 652. zabranio da se slobodan čovjek pretvara u roba, dva su crkvena sabora prije ovoga (u Orléansu 511. i u Toledu 589.) to dopuštala kao sudsku kaznu. Ako su barbari držali korisnim da dopuste neku vrstu poluslobode, suglasne

s neodređenošću njihovih običaja, pobijeđenim narodima koje ne bi bilo moguće natjerati u kolektivno ropstvo, to sigurno nisu učinili zato što su poštovali prirodnu jednakost ljudi. Svi su barbarski narodi imali robova i prije seoba. Nastavili su da ih novače poslije osvajanja istim načinom kao i Rimljani: ratom, trgovinom robljem, osudom, dugovima, izravnom kupovinom djece od roditelja i katkada dobrovoljnim pristankom kojeg nesretnika.

Antičko ropstvo — moderni rasizam: koliko god bili iskreni i gorljivi oni koji se iz moralnih razloga suprotstavljaju, uzalud se upinju ako na njihovoj strani nije vojna sila ili ekonomski interes. Osnovni razlog poboljšanja položaja robova bila je demografska kriza. Čak i onda kada nema krize, ljudska je stoka najosjetljivija i teško se obnavlja. Već u prvim stoljećima carstva osjećao se njezin nedostatak; unatoč povremenom poboljšanju, broj robova u toku rimskog propadanja i barbarskog doba sve se više smanjivao. Što je stoka rjeđa, to je više pazimo. Bilo je potrebno poboljšati postupak s robovima, dati mu nekakvu pravnu sposobnost, potaknuti ga da stvara obitelj osiguravajući mu seljačku kuću *(casa)* i stalno uživanje komada zemlje koji je obrađivao. Ako je bio zanatlija, trebalo mu je osigurati plaću i točno određenu zakonsku zaštitu. Riječ je bila o sredstvima uzgojitelja stoke ugroženih u njihovoj imovini, ali su to »životinje« iskoristile na veliku korist onoga što mi nazivamo civilizacijom.

Ako bi te tekovine što su ih robovi postigli izazvale u nama vjerovanje u izvjestan progres ljudskih osjećaja, dovoljno će biti da se oslobodimo zablude čim razmotrimo sudbinu slobodnih ljudi. Osim vladajuće klase i sve manjeg broja pripadnika srednje klase, ti su slobodnjaci sve niže padali do točke gdje je seljak *(colonus)* postajao praktično nerazlučiv od roba koji je imao stan *(servus casatus)* i gdje slobodno rođenje ništa nije dodavalo onim koristima koje je imao zanatlija.

U korijenu tih nevolja, kao i u sudbini robova, nalazimo opet demografsku krizu. Vidjeli smo kako je carstvo, prisiljeno da traži sve veće žrtve od pučanstva u opadanju, bilo u porezima bilo u tlaci, primijenilo na zanatske korporacije, na seoske zajednice, princip uzajamne odgovornosti. Živi i platežno sposobni morali su plaćati za nestala i platežno nesposobne. Rad više nije bio slobodno odabrano zanimanje, nego *officium,* javni i neopozivi teret. Oni koji nisu htjeli podnositi teret mogli su se »rekomandirati« moćnijemu, to jest podrediti mu svoju slobodu — odričući se potpuno vlasništva na svojoj imovini i prava da rade za drugoga osim za njega — kako bi taj mogao uzeti na se breme njihovih odgovornosti.

Zar nije bilo drugog izbora? Mogućnik kojega je pritiskivao fiskus, a još više nedostatak radne snage, vraćao bi im imovinu i pravo na vlastitu inicijativu u zamjenu za obveze što su bile tek nešto lakše od onih koje su se »rekomandirani« nadali da će ih izbjeći.

Barbarsko doba nastavilo je taj put razvoja. Vidjeli smo da je država manje zahtijevala, postala slabija, što je bilo na isključivu korist mogućnika. Biti bogat nije više bilo dovoljno da bi se održala nezavisnost — trebalo je biti dobro naoružan. Većinu slobodnih ljudi, koji još nisu bili vezani »rekomandacijom«, bila je prepuštena volji jednog gospodara. Malo-pomalo izgubilo se i sjećanje na staru slobodu; zanatske korporacije i seoske zajednice postadoše obične skupine kmetova, a zakoni su kažnjavali kao »buntovničke« rijetke pokušaje deklasiranih slobodnjaka da se silom odupru svojim gospodarima. Unatoč tome te su poluslobodne osobe, kao i polurobovi, našle izvjesnu zaštitu u činjenici što je rijetkost radne snage prisiljavala svakog dobrog upravnika da s njima dobro postupa.

Neuspjeh ili obećanje? Bez sumnje, barbarsko doba nije bilo apsolutna vladavina mraka: dovoljno je poći s germanskog stajališta, umjesto da upiremo pogled u grčko-rimski svijet, da bi se odnos između starine i ranog srednjeg vijeka preokrenuo. Za Germane prva su stoljeća srednjega vijeka značila lom pregrada koje su ih za starog vijeka odvajale od velikih žarišta mediteranske civilizacije, od kršćanske religije, usporavale njihove prve korake prema postojanom i organiziranom političkom životu. Rimljani su od Germana naučili sporedne vještine, kao npr. upotrebu skija ili pravljenje klobučine. Ipak su stupili u dodir s jednim društvom koje je, živeći u drugoj klimi i drukčijim intelektualnim životom, našlo drukčija rješenja za neke zajedničke probleme. Neka od tih rješenja nosila su u sebi klice koje nisu mogle uroditi osobitim plodom u nerodnoj Evropi barbarskog doba, ali su morale uroditi u evropskoj zori kasnog srednjeg vijeka. O tome ćemo još govoriti.

Jednom riječju, barbarske provale zadale su posljednji udarac jednoj kulturi koja je postala sklerotična nakon što je dostigla svoj najviši stupanj i kojoj kao da je bilo suđeno da propadne. Pri tome nam padaju na um ona nesmiljena bombardiranja našega vremena koja su, rušeći stara, oronula zdanja, omogućila gradnju novih po modernijim mjerilima. Ako imamo na umu da je obnovu nakon provale barbara trebalo čekati četiri do pet stoljeća, onda ćemo oklijevati da ukažemo počast onima koji su bili odgovorni za rušenje.

Glas Panglossa, vječnog Voltaireova optimista, došaptava nam da se moderna civilizacija ne bi mogla rascvjetati da antička civilizacija »nije bila izbačena udarcima nogom iz svoga lijepog dvorca«. Što bi se, zapravo, bilo dogodilo da dvorac nije napušten? Da bismo lakše dali odgovor, okrenimo se prema krilu dvorca koji nije promijenio vlasnika: prema Bizantskom Carstvu.

Treće poglavlje

Raskid između Istoka i Zapada

1.

»*Imperator Romanorum, Vasilevs Romeon*«

»Papa je neotesanac: ne zna da je sveti car Konstantin prenio ovamo (u Carigrad) žezlo, cijeli Senat i rimsku vojsku, ostavljajući u Rimu samo nevrijedne robove...«

»Mi dobro znamo da je ovamo prešao car Konstantin; kako ste vi promijenili jezik, običaje, čak i oblačenje, sveti otac papa je mislio da vam se isto tako ne sviđa ni ime rimsko...«

Ovaj razgovor, koji nema potvrde da ga je 968. godine točno prenio poslanik cara Otona I na dvoru grčkog cara Nikefora II, Liutprand Kremonski, ne dopušta iluzije o uzajamnim osjećajima što su ih gojile dvije srodne civilizacije pet stoljeća nakon njihova razdvajanja iz grčko-rimske matice. Proći će još pet stoljeća i Carigrad će postati Istanbul. Možda s manje žaljenja nego što ga je to stajalo 1204. godine, kada je postao »satelitom« Latina.

Stare i moderne predrasude. Unatoč neospornim uspjesima kojima se zapadni srednji vijek s pravom može ponositi, to postupno udaljivanje naroda što su tako dugo dijelili trostruko naslijeđe Atene, Rima i Jeruzalema, tragičan je neuspjeh, neuspjeh koji nije sasvim stran antagonizmu između Istoka i Zapada, zbog čega i danas trpimo. Ali kako nitko ne voli da prizna svoju odgovornost zbog izgubljenih prilika, jedna vrlo raširena tradicija na Zapadu svu krivnju svaljuje na Bizant i na ono što se naziva u lošem smislu »bizantizmom«. Raskid između oronulog i pokvarenog Istoka i dinamičnog, idealističkog Zapada bio je već od početka neizbježan; autentična rimska civilizacija, prava kršćanska vjera, svježi germanski zanos, ne bi se nikako mogli pomiriti s trulom atmosferom »kasnijega carstva«.

Stvarnost je sasvim drukčija. U općoj malaksalosti prvih stoljeća ranog srednjeg vijeka Bizant je jedini sačuvao malo dinamizma; tri puta je carstvo, s Justinijanom, Heraklijem i Leonom III, nanovo poduzelo ofenzivu nakon što je zamalo izbjeglo uništenju; u tri područja — u umjetnosti, teologiji i pravu — nove su ideje nakalemljene na stablo antičke civilizacija. Istina je da je sve više rasla razlika između grčkog i latinskog svijeta; ali se ne može reći da je suprotnost bila veća, barem u početku, nego ona između Latina i Germana, ili Grka i Slavena. Ako su se Latini i Germani, Grci i Slaveni na kraju sporazumjeli, nije bilo nemoguće da do sporazumijevanja dođe između Latina i Grka.

Onaj isti poslanik koji iznosi prepirku između dviju prijestolnica, iako je rođen u Italiji i biskup je rimske crkve, ipak je zadržao najneprijaznije izraze za građane svoje prijestolnice: »Mi, Langobardi, Sasi, Franci, Lotarinžani, Bavarci, Svevi i Burgundi, preziremo Rimljane tako da naše neprijatelje, kada ih želimo uvrijediti, nazivamo Rimljanima, jer to ime sadrži...

sve poroke koji postoje«. Sam car Nikefor, tako ohol prema papi, nije se ustezao da Sasima dade još otrovniji nadimak (*pellicei*, odjeveni u kožu, što je u očima jednog Bizantinca, obučena u raskošnu svilu, značilo da su nalik na divlje životinje); iskoristio je i prvi diplomatski spor s Bugarima i nazvao njihova cara »knezom koji je odjeven u životinjske kože i vlada nad prljavim prosjacima«. Germani su pak bizantsko odijevanje smatrali vrlo ženskastim!

Pitanje jezika. Te predrasude ne smijemo tumačiti na svoj način. Odijelo ne čini čovjeka, ni koža divlje životinje divljaka, ni svilena haljina ženskasta čovjeka. Neumorni ratnik Nikefor II nije oklijevao da svuče dvorske haljine i navuče težak oklop oklopljena konjaništva; Liutprand Kremonski, književnik, veličao je Germane, ali je bio zadojen latinskom kulturom. S vremenom je Zapad stvorio izvorniju civilizaciju od bizantske, ali ne zato što je bio vjerniji antičkim običajima; naprotiv, zato što ih je djelotvornije pobarbario.

Od tri optužbe što ih je izrekao Liutprand protiv rimske zakonitosti Bizantskog Carstva (promjena jezika, običaja i oblačenja) samo jedna ima svoje istinsko opravdanje. Od Justinijanova doba latinski je napušten zbog grčkoga koji je postao službeni jezik carstva. Od Heraklijeva vremena (610—641) sam naziv *imperator Romanorum* preveden je na grčki *basileus Romaion*, ili prema bizantskom izgovoru *vasilevs Romeon*. Kasnije, u IX stoljeću, *vasilevs* Mihajlo III nije se skanjivao da kaže papi Nikoli I kako je latinski »barbarski i skitski jezik«, a Nikola mu je s pravom uzvratio »kako postaje smiješan vladar koji se naziva rimskim, a ne razumije rimskog jezika«.

Zapravo je nestajanje latinskog jezika više škodilo Bizantu nego što je nestajanje grčkoga škodilo Zapadu. Istina je da je grčki jezik omogućio bizantskim izobraženim ljudima da crpu iz neposrednijih izvora antičke misli; ali kako Bizant nije uporno nastojao oko toga da nametne svoj jezik stranim narodima koje je preobraćao, to se jezik duhovno osamio i onemogućio stvaranje jedne sveopće zajednice. Samo je Zapad imao zajedničko sredstvo širenja i povezivanja — latinski »esperanto«, koji će omogućio Rimljanima i barbarima svih naroda da se međusobno sporazumijevaju i da se obogate idejama svojih susjeda. Nije onda čudno što su se međusobno bolje razumijevali nego s carstvom gdje se govorilo grčki.

Vjersko pitanje. Možda bi ipak vjerovanja i obredi, bremenitiji emotivnom snagom i više rašireni, mogli čvrsto povezati sve kršćanske narode da je duh vremena bio snošljiv onoliko koliko je bio religiozan. Međutim su se Istok i Zapad najviše prepirali baš u ime Kristovo. Nećemo spominjati već otrcane izraze: teološku bizantsku suptilnost, neuništivo latinsko poganstvo, slijepi srednjovjekovni fanatizam. Priznajmo radije da nježna biljka snošljivosti, uvijek i svuda, nije nikada uspijevala usred naših duhovnih livada; ona samo životari na onim područjima do kojih nam baš nije mnogo stalo. Naše je stoljeće mnogo griješilo u političkoj ili nacionalističkoj nesnošljivosti da bismo mogli prekoravati druga vremena zbog toga što nisu prihvatila nagodbu ili razliku u onim pitanjima od kojih se činilo da zavisi vječno spasenje.

Već od početaka srednjega vijeka raspre o naravi Sina i njegova položaja u Trojstvu bijahu neiscrpan izvor razdora. Osuda Arija koji je nijekao istobitnost Oca i Sina umalo što nije odvojila od kršćanske republike većinu

Germana i, da su ih slijedili njihovi podanici, gotovo i čitav Zapad. Borba je trajala sve do uništenja »krivovjerstva«. U VII stoljeću nastojanja bizantskih careva da nađu formulu o dvjema naravima Sina, koju bi prihvatili katolici na Zapadu kao i monofiziti i nestorijanci u Egiptu i Siriji, baciše ih u ruke perzijskih i arapskih osvajača. Katolici su tek onda bili zadovoljni kad su se carevi sasvim priklonili njihovim gledištima. Ali u VIII stoljeću odluke careva protiv ikona raspališe Istok i nagnaše katolike prema franačkom kralju. Još jednom su se pokazale uzaludnim nagodbe i polovične mjere: mir je obnovljen tek nakon bezuvjetne kapitulacije careva. I najzad: je li Duh sveti proistekao iz Oca, prema prvotnom obrascu *Creda,* ili iz Oca i Sina, kako su htjeli katolici? To je pitanje izazvalo raskol koji nikada nije imao kraja.

Iako su se obično rađali u crkvenim krugovima, teološki sukobi brzo su se širili po svim sredinama, čak su dopirali i do najudaljenijih krajeva. Vjerniku koji je bio željan sigurnosti nije bilo potrebno da shvati apstraktne dokaze učenih teologa kako bi se oduševio za njihove zaključke, bilo da je riječ o stvarnoj nazočnosti Boga u slikama (za neke su držali da su naslikane ili izvajane ne ljudskim rukama nego čudesnim božanskim posredovanjem) ili o jednakosti utjelovljenog Sina i Oca daleko na nebesima. Gotovo uvijek kad je trebalo izabrati između dvije teorije zapadnjaci su se više priklanjali onoj koja je približavala Boga ljudima, a istočnjaci su odbijali svaki sporazum koji bi mogao poniziti božju duhovnost. Ali izbor nije zavisio samo od toga; na Zapadu, kao i na Istoku, postojali su učeni ljudi i narodne mase, mistici i pristalice racionalizma.

U osnovi svake posebne raspre bila je neizbježiva suprotnost između dviju zajednica koje su potjecale iz istog izvora i svaka za se svojatala čitavo nasljedstvo rimskog univerzalizma. Zapadni i istočni carevi, rimske pape i »ekumenski« carigradski patrijarsi, podjednako odlučni da istaknu vlastito prvenstvo, mučili su se oko toga da stvore zajednički vjerski front protiv muslimana i pogana. Često su svađe među braćom najžešće; pa ipak su to braća, što ne smijemo zaboraviti. Knjiga, ograničena poput naše, može pružiti samo jedno gledište: zapadnjačko, jer je ovdje riječ o povijesti Zapada. Pravoslavna Evropa bit će, dakle, žrtvovana. Neka nam barem bude dopušteno da umirimo svoju savjest povjesničara i da prihvatimo od sada točniji naziv — »katolička Evropa«, da bismo time označili zapadni svijetu nastajanju, koji jedna preuzetna navika naziva »kršćanskom Evropom«.

2.

»Aduti« Istoka

Nema veće napasti nego što je objašnjavanje toka događaja neizbježnim i unaprijed određenim uzrocima. Budući da je Istočno Carstvo nekako preživjelo oluju koja je progutala Zapadno Carstvo, to su povjesničari istaknuli ekonomske, strateške i intelektualne prednosti koje su ga učinile snažnim ili manje ranjivim. Istok je imao više plodne zemlje, bio je napučeniji, trgovački razvijeniji. Njegova granica, manje razvučena, bila je i manje izložena napadima Germana, osobito nakon što su najratobornija plemena zadovoljila svoje težnje na račun zapadnih područja. Osobito je Carigrad, smješten na rubu trokutastog kopna, bio neusporedivo jači negoli Rim, Ravenna i bilo koje drugo središte otpora na Zapadu. Naposljetku, prijestolnice helenističkog

Rođenje Kristovo (freska iz VIII stoljeća u Santa Maria di Castelseprio, u Vareseu)

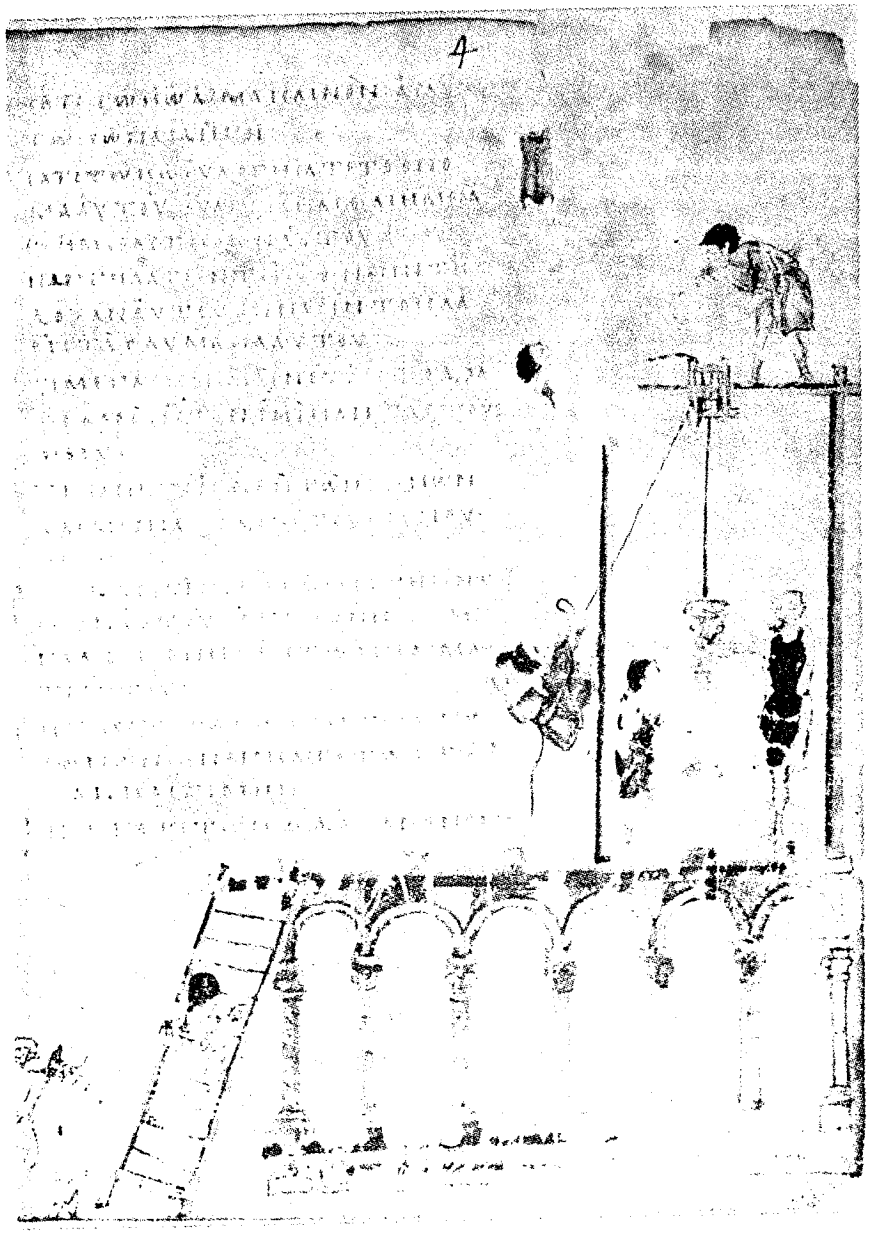

Zidari podižu stup (bizantska minijatura)

Istoka nikada nisu izgubile svoju premoć nad zapadnim gradovima kao žarišta književne, umjetničke, vjerske i pravne kulture.

Sve se to slaže s istinom, ali ne sasvim. I Zapad je imao svoje žitnice i svoje vinograde, kao što je Istok imao svoje pustinje i kamenjare. Ako su Germani pritiskivali osobito Zapad, Slaveni su zato pritiskivali Istok. Na istočnoj se granici osjećao isključivo pritisak Perzijanaca, a Istok je bio prvi, ako ne i jedini koji je morao izdržati udarce azijatskih nomada: Huna, Avara, Bugara, Mađara, Pečenega i Turaka. Kakvi su to bili susjedi! Ako je na početku srednjeg vijeka ekonomski i intelektualni razvoj istočne polovine carstva premašio u cjelini razvoj zapadne polovine, bilo bi pogrešno ako bismo smetnuli s uma milanski i kölnski obrt i nepravedno poricali kulturni doprinos Afrike sv. Augustina, Galije Ausonija, Italije sv. Ambrozija i kasnije Boetija.

Bizant preživljuje jer se prilagođuje. Činjenica je da je Istok imao na raspolaganju veći broj *aduta.* Ali njegova nadmoć nije bila neosporiva: njegova različita sudbina zavisi nadasve od činjenice što je igra bila u istim rukama. Grčko-rimska civilizacija, ta teška bolesnica, nije bila neizlječiva, samo da je barbari nisu uništili. Na Istoku, gdje se nekako izvukla iz njihova zagrljaja, oporavila se i preživjela deset stoljeća, čitavo razdoblje zapadnog srednjeg vijeka. Preživjela je, dakako, uz cijenu mnogih preobrazbi; ali bez prilagođivanja nema života (k. 6).

Samo mali dio tih preobrazbi značio je povratak oblicima vladavine prije krize. Opće blagostanje i zlatna osrednjost vremena Augusta i Antonina Pija sasvim su nestali; ali strašan pritisak koji je držao na njegovu mjestu i u njegovu zvanju svakog radnika, seljaka, zanatliju ili namještenika, malo-pomalo je popustio, a pojedini teški nameti bili su ukinuti ili smanjeni. Pri kraju V stoljeća osjetila se u čitavu mediteranskom svijetu skromna ekonomska obnova jer se vratio mir. Neki povjesničari, osvrćući se samo na Italiju ili Francusku, zaslugu za to pripisali su Teodoriku ili Klodvigu; ali je i car Anastazije, njihov suvremenik, poboljšao životne uvjete svojih podanika i ostavio punu blagajnu ne odričući se birokratskog ustroja i raskošnog dvora koje je carstvo, iako ograničeno na Istok, smatralo prijeko potrebnim.

Zato što je htio imati više, to jest ponovo zadobiti sve izgubljene zemlje, Justinijan je (527—565) ispraznio blagajnu i ponovo prekoračio granice koje i nesmiljena državna blagajna ne bi smjela nekažnjivo zanemariti ako misli na budućnost. Njegovi nasljednici, od konca VI do početka X stoljeća, nisu imali takvih ambicija, sretni što su mogli ponovo osvojiti koju od nedavno izgubljenih pokrajina. Ali su ih ratovi i prirodne nevolje sprečavale da bitno olakšaju fiskalne terete. Ne uzimajući doslovno brojne jadikovke bizanskih izvora na grabežljivost vlada (zar je ikada pobirač poreza imao prijatelja u javnosti?), sigurno je da su raznovrsni nameti bili u Bizanskom Carstvu neusporedivo veći nego što su bili oni u barbarskim državama. Ali je isto tako sigurno da su bizanski carevi, za razliku od barbarskih kraljeva, uvijek imali na umu razliku između državne blagajne i privatne imovine i da se bizantska uprava trudila da žrtve koje je nametnula svojim podanicima nadoknadi odgovarajućim javnim uslugama. Žrtve su bile teške, ali podnošljive: to dokazuje dugotrajnost carstva.

Srednji vijek — dà, barbarsko doba — ne. Druge promjene u toku ranog srednjeg vijeka bile su većim dijelom iste kao i na Zapadu, ali usporene i ublažene otporom ustanova i antičkih tradicija.

Bizant je postao srednjovjekovan bez skokova i naglih promjena. I on je znao za postupno oblikovanje klase kmetova od djelomično oslobođenih robova i slobodnih ljudi koji su bili sputani tegobnom zaštitom mogućnika. Ali nikada nije upoznao prave robove i slobodne ljude skromnog podrijetla bez ikakva političkog, ekonomskog i društvenog značenja. Može se čak tvrditi da je većina pučanstva bila pravno slobodna, barem do X stoljeća, i da je brojčana nadmoćnost slobodnih u nižim klasama bila protuteža zahtjevima »mogućnika«. Kao i na Zapadu, kultura je opadala i sve se više vezala uz crkve i samostane; klasičan se jezik — u Bizantu grčki umjesto latinskoga — izopačio; upotreba pismenog jezika postala je sve rjeđa; pravo je izgubilo svoju izoštrenost, svoju jasnoću; umjetnost je sve više postajala simbolična i u izvjesnom smislu djetinjasta.

U to opadanje umiješalo se toliko elemenata veličine da bi bilo sasvim netočno govoriti o propadanju. Nije bilo iznenadnog rušenja prema dnu ponora, nego silaženja prema jednoj fazi koja nije bila sjajna kao ona antička, ali nije bila ni sasvim lišena izvornoga svjetla. Intelektualna aristokracija teologa, ljetopisaca, arhitekata, zlatara, trgovaca, stvorila je još pokoje remek-djelo. Mase su iza njih mnogo zaostale, ali su ipak bile na kudikamo višoj materijalnoj i moralnoj razini nego što je bila ona na Zapadu.

Bizant, mješavina naroda. Iako epopeja nije vjerno ogledalo narodnog karaktera, vrijedi truda da se usporede Roland i Digenis Akritas, njegov bizantski takmac, koji je poginuo u borbi s Arapima deset godina poslije Rolanda, 788. godine. Junak koji se proslavio na granici također velikim junačkim djelima za slavu, vjeru i svoga cara. Ali, za razliku od Rolanda, našao je vremena da se književno izobrazi i da očara mnoge ljepotice nadahnut proljećem. Bizantski ga pjesnik veliča kao narodnog zatočnika, ali ističe činjenicu da otac Digenisov nije bio Grk nego Arapin preobraćen na kršćansku vjeru.

Koliko je Rimsko Carstvo grčkog jezika bilo zaista helensko? Tko bi se osvrtao samo na rasu, mogao bi u to dvojiti. Neki od najboljih bizantskih careva bili su Armenci; najbolji pravnici bili su Sirijci; Slaveni su, čini se, imali jakog utjecaja na poljoprivredno gospodarstvo i na bizantske ustanove; Skandinavci i Talijani dali su Bizantincima, kako se čini, uzorke brodova; Iran i Egipat dali su im najljepše nacrte koje su bizantske zanatlije izatkale koncem od svilene bube uvezene iz Kine.

Ništa zato. Kao što je antički Rim, tako je i novi Rim, makar u manjem razmjeru, bio velik jer je znao da pretopi narode, originalan jer je izdašno upio ideje drugih ne gubeći svoju samosvijest. I dok je na Zapadu trebalo mnogo stoljeća da se »barbari« i »Rimljani« stope, svrstavajući se u skupine zasebnih naroda, dotle je Bizant nastojao da bude zajednička domovina svih onih koji su prihvatili građanske i vjerske zakone i zajedno htjeli da budu na straži protiv stranih »barbara«. To je bio njegov najbolji »adut« s gospodarskim, strateškim i intelektualnim koristima o kojima smo govorili.

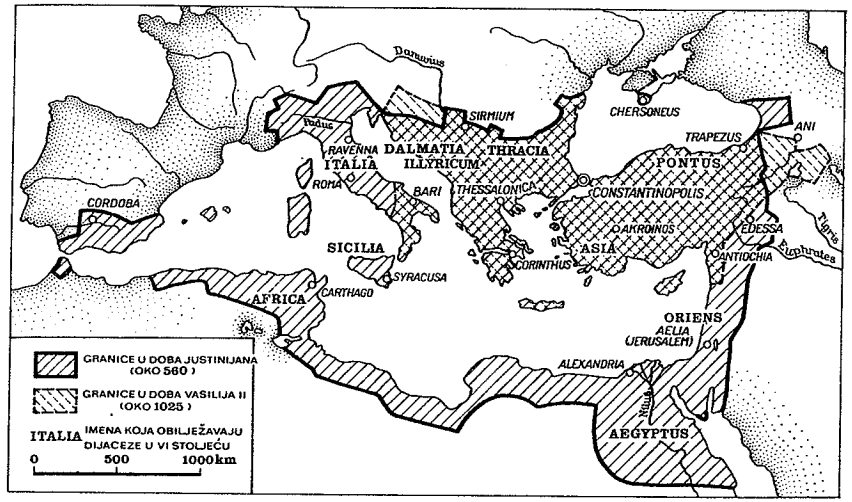

Karta 6. Bizantsko Carstvo pri kraju života Vasilija II (1025)

3.

Bizantska civilizacija ranoga srednjeg vijeka

Dati u nekoliko stranica sažet pregled izvornih obilježja bizantske civilizacije bio bi beznadan pothvat. Zato ćemo u nekoliko redaka ocrtati ono što će nam pomoću da shvatimo što je nazočnost Bizanta na vratima katoličke Evrope mogla značiti u ranom srednjem vijeku, to jest u doba kada je Zapad bio najviše zaostao.

Jedina država dostojna toga imena. Vjerojatno je najviše djelovala na maštu bizantskih susjeda slika centralizirane država, sa stalnom vojskom, brojnom i savršenom birokracijom, školama, subvencioniranim bolnicama, ukratko, vizija jedine države dostojne toga imena koja se u kršćanstvu održala. Njezin je vladar morao, u načelu, poštovati svoje zakone i one svojih prethodnika, slušati glas svoga naroda — izražen preko različitih centralnih i lokalnih organa — i držati se i prisiliti druge da se drže zapovijedi crkve.

Ako su ta opća pravila bila dovoljna da ga razlikuju od barbarskih kraljeva — zapovjednika vojske i vlasnika kraljevstava više nego vladara po javnom pravu — samo su slabo ograničavala vlast carevu koji se ubrzo proglsio *autokratorom* i *isapostolosom,* to jest jednakim apostolima. Narod je bio ukroćen još prije Justinijana i ponovo dobio izvjesnu važnost za ikonoklastičkog sukoba; obično bi narodni gnjev provalio za rijetkih pobuna protiv pojedinog tiranina koji mu se činio slabiji od drugih.

Crkva je bila ozbiljniji suparnik, ali se na Istoku nije usuđivala osporavati Cezaru ono što je po tradiciji samo njemu pripadalo. Papa je bio daleko od bizantske prijestolnice i suviše se često morao zamjeriti Grcima

kao zatočnik latinskih ideja. Carigradski patrijarh, na dohvatu cara i njegove vojske, osjećao je, uostalom, veliku potrebu za njihovom podrškom kako bi sačuvao svoju nezavisnost od rimskog pape.

Monasi i ikonoklasti. Ako je bilo opasnog suparništva između crkve i države, prijetnja nije dolazila od patrijarha i svjetovnog klera, nego od samostana koji su vrvjeli monasima, ili su šćućereni stajali na stupovima nasred gradskih raskršća, ili se opet odali lutalačkom, gotovo avanturističkom životu. Posvudni, neuništivi, čudotvorci, zloguci, monasi su bezbrojnim ikonama i svetim moćima ustajali protiv cara, oružjima kojima su vjernici mogli teško odoljeti.

Ipak se otpor razbuktao u trenutku kada se činilo da je njihov trijumf siguran. Bilo je još mnogo vjernika koji su se neprijatno osjećali misleći na biblijsku zabranu kulta svetačkih slika; sve da su to i zaboravili, podsjećali su ih na to hebrejski i muslimanski polemičari. Bogatstvo što su ga nagomilali samostani izazivalo je prijekor i pohlepu. Širenje monaštva još je više opterećivalo svjetovnjake jer su državi morali davati vojnike i radnu rentu, dok su svećenici bili toga oslobođeni. Car koji bi se usudio napasti jedine opasne suparnike svojoj vlasti našao bi mnogo saveznika.

Pobjednik Arapa koji su opsjedali Carigrad, Leon III, držao je sebe dosta jakim da bi mogao otpočeti neprijateljstva na unutrašnjem frontu prije nego što prihvati rat koji bi iziskivao mobilizaciju svih materijalnih i ljudskih izvora carstva. Godine 726. dao je uništiti Kristovu ikonu na vratima svoje palače. To je bio početak borbe koja umalo što nije uništila carstvo: ikonoklasti i ikonoduli — to jest ikonoborci i ikonopoklonici — borili su se svim sredstvima više od jednog stoljeća. U tom sukobu, kao kasnije u borbi za investituru, što je izbila na Zapadu, crkva je trijumfirala u načelnom pitanju: štovanje, ako ne kult, ikona bilo je konačno obnovljeno godine 843, a uspomena na ikonoklaste omražena. U međuvremenu je polet monaštva bio prekinut; iako su monasi opet postali moćni, Bizant nije postao teokratski.

Pokrajine i lokalne samouprave. Drugu polovičnu pobjedu izvojštio je car na području lokalnih samouprava. Na Istoku, kao i na Zapadu, bilo je nemoguće središnjoj vladi sačuvati potpunost vlasti i osobno upravljanje poslovima na cijelom području carstva koje je bilo prostrano i nakon toga što su Germani, Slaveni, Bugari i Arapi oduzeli carstvo najudaljenije pokrajine.

Car je brigu za vladanje i boj uvijek prepuštao svojim povjerenicima — egzarsima, vojvodama, stratezima, municipalnim odborima — koji su to obavljali onim osobljem kojim su raspolagali, ne oslanjajući se previše na upute i pojačanja koja im je slala središnja vlada kada je to bilo moguće. Mnoga takva zapovjedništva, okružena neprijateljem godinama i stoljećima, postadoše nezavisna — kao Sardinija, Napulj, dalmatinska obala — ili su pustila da ih progutaju — kao Kartaga, Ravenna, Hersonez. Druga su davala otpor dok se sreća nije okrenula i ponovo ih dovela u okrilje carstva. Iako se povijest Bizanta, gledana izdaleka, može učiniti kao dugo povlačenje, zapravo je to bilo naizmjenično nazadovanje i napredovanje. Uostalom, središnje oblasti carstva — zapadni dio Male Azije, Trakija, evropska obala Egejskog mora — rijetko su bile načete tim procesom raspadanja unatoč punim ovlaštenjima njihovih stratega i upadima koji su ih katkada surovo opustošili.

Car je iskorištavao tu plimu i oseku da bi zamijenio tvrdoglave plemiće i veleposjednike drugima koji su bili vjerniji ili je pak stvarao kolonije slobodnih seljaka iz dalekih krajeva koji su bili spremni da krvlju brane svoju zemlju, kako su to činili rimski vojnici-zemljoradnici. Unatoč tome, bilo je nevjernih namjesnika, nepopravljivih veleposjednika, otpadničkih kolonija. Ali vladar nikada nije bio, kao na Zapadu, kralj lijenčina ili maršal plemstva ili klera. Carski zakon nikada nije popuštao volji pojedinaca ili lokalnim običajima, niti je itko sumnjao u carevo pravo da diže vojsku i ubire poreze posvuda i kad god mu to ustreba.

Mornari i zemljoradnici. Veza što je povezivala Carigrad s njegovim pokrajinama nije bila prekinuta ni u početku VII stoljeća kada su Perzijanci i Avari gotovo uspjeli da ga ukliješte, ni kasnije kada su Arapi i Bugari ponovili smrtnu prijetnju. Unatoč velikim izvorima koje smo spomenuli, ta obrambena snaga bila bi nepojmljiva bez onoga što je jedan seoski plemić XI stoljeća označio kao »posebnost Romanije«, a to je: njezina mornarica. Nije samo riječ o čuvenoj grčkoj vatri koju su brodovi u posljednji čas izbacivali iz »sifona« (bacači plamena), nego mnogo više o sklonosti prema moru koju nikada nisu izgubili Odisejevi potomci. Tako su Bizantu osigurali ne samo redovite veze sa stranim zemljama nego i najnužnije unutrašnje veze u vremenu kada je najveći dio svijeta bio podijeljen na sve manje zatvorene dijelove.

More se uvlačilo u središte carstva, okruživalo mnoge od njegovih pokrajina. Kriza demografska i gospodarske teškoće mogle su natjerati Bizant da sasvim zapusti velik dio cesta koje je Rim uzdržavao s velikim troškovima; industrija i trgovina, poticajna snaga gradskog života, mogle su oslabiti, ali su bile dovoljno jake da bizantskim gradovima dadu polet kakav je imao rijetko koji grad na Zapadu. Carigrad, koji je za cijelog ranog srednjeg vijeka bio najveći grad u kršćanskom svijetu, bogat i aktivan, grad »lučonoša« Evrope prije Pariza, živio je zaslugom mora. Ne smijemo zamišljati masu trgovaca i gomile trgovačke robe. Ako danas jedna zemlja razmjerno razvijena poput Velike Britanije ima 70% poljoprivrednika, možemo Bizantu pripisati više od 90% ne poričući njegovo prvenstvo nad zemljama koje su ih imale 98% ili 99%.

Ipak su nepoljoprivredni staleži bili suviše malobrojni da bi mogli prebroditi stare predrasude koje su od davnine za poljoprivredu pridržavale monopol političke vlasti i društvenog ugleda. Bizant, koji su njegovi pomorci više puta spasili od poraza i gladi, dopustio im je da se vladaju po svojim običajima *(Nomos Nautikos,* pomorski zakon, jedina je zbirka privatnoga prava koja je imala čast da bude uvrštena u veliki carski zakonik IX stoljeća — *Bazilike),* ali je dao povlastice krupnim zemljoposjednicima i, poslije njih, seljacima. Već smo istaknuli kako je to držanje škodilo razvoju antičke privrede.

Zbog nedostatka kapitalističkog duha, zbog nebrige za napredak koji se drugdje ostvario u industrijskoj opremi, bizantska se privreda pokazala isto tako nesposobnom da prikupi zalihe za godine rata i oskudice, ili da upotrijebi eventualne viškove od dobre ljetine kao ishodište ekspanzije. Ali nije postigla ni rezultate grčko-rimske klasične privrede, jer je imala ograničeniju zemljišnu osnovicu i rijetko duža razdoblja mira. Napredak koji je postigla na nekim područjima — u pomorskoj tehnici, u industriji svile, u iskorišta-

vanju kmetova umjesto robova u poljoprivredi — bio je tako spor da ga je Zapad, zaostaliji u ranom srednjem vijeku, bez teškoća premašio poslije X stoljeća.

Ali od kakve je koristi uspoređivanje privreda triju različitih doba? U općoj depresiji ranog srednjeg vijeka Bizant je izdržao više nego katolička Evropa: u kraljevstvu slijepih jednooki postaju kraljevi.

Književnost i umjetnost. Ista razmišljanja vrijede i za razvoj ideja. Osim malog broja darovitih pisaca, sve rjeđih, bizantska književnost ranog srednjeg vijeka pruža poraznu sliku. Bez sumnje, ljetopisi nam daju korisna obavještenja; u životima svetaca nalaze se i zanimljive pojedinosti iz svakidašnjeg života. Općenito je najnaivnija lakovjernost združena s izazovnim prezirom originalnosti: ne može se nazvati originalnom činjenica što svaki pripovjedač nadmašuje svoga prethodnika pričanjem čuda i priviđenja. Razumni čitalac možda će se utješiti time što će ponavljati riječi koje je kazao časni iguman — u *Duhovnoj livadi* Ivana Moskosa — mladom monahu kojemu je bilo dosadno u samostanu: »Ne bi ti bilo dosadno da misliš na pakao.« Treba istaknuti da su se osjećaji bizantskog naroda, kao i osjećaji naroda na Zapadu, najsnažnije izrazili u liturgijskom pjevanju i epskim pjesmama, kojih se tragovi nalaze prije svega u djelima što su ostvarena poslije IX stoljeća. Osim toga, reakcija nakon 843. godine stvorila je veliku prazninu u književnoj dokumentaciji jer je uništila gotovo sva djela ikonoboraca.

Potomcima je nadoknadila štetu time što je osigurala trajnost figurativne umjetnosti koja je bila u opasnosti da bude uništena zbog nesposobnosti Zapada i vjerskih dvoumica muslimana. Mozaici, najviša slava Bizanta, nisu obnovili realizam rimskog doba (osim tehničke vještine potrebne za njegovu izvedbu, sasvim se izgubio i osjećaj za stvarnost), nego su prošli kroz razne faze apstrakcije koje su sve podjednako privlačne. Prije konca VII stoljeća teatralne kompozicije iz Justinijanove epohe, pune stiliziranih ali teških i bogato ukrašenih likova, ustupaju mjesto velikim jednobojnim površinama, na kojima se isticao središnji lik, znak božje nazočnosti. U isto vrijeme nestadoše alegorične slike božanstva koje je zabranio koncil od 962. godine (što Zapad nije prihvatio). Kasnije, kada se plamen ikonoklastične borbe ugasio, ta se stroga i hladna umjetnost ublažila. Ne gubeći svoj svečani izgled, Bogorodice i Isukrsti poprimiše ljepotu još uvije malo krutu, ali duboko ljudsku.

I u umjetnostima koje s nepravom nazivamo »sporednima«, kao što su mozaička umjetnost i slikarstvo, Bizant je pokazao osobitu sklonost prema bogatstvu boja i materijala, koja je, čini se, osobito došla do izražaja u razdobljima novčane oskudice i duhovnog siromaštva. Zar nisu i barbari ukrašavali svoje križeve, krune i nakit blistavim kamenjem i raznobojnom ocaklinom? Bizant je raspolagao ekonomskim izvorima i umjetničkim iskustvom koji su mu omogućavali da zasjeni franačkog i langobardskog zlatara ili rezbara, ako ne i kovača, dragog teutonskim bogovima i svecima. Zlato, srebro, bjelokost, drago kamenje, mramor, stakleni predmeti, emajl, svilene i lanene tkanine, sve ono što sja i što se može obojiti raznobojnim preljevima tako se obilno iskorištavalo da se nije ni u čemu zaostajalo iza remek-djela arapske i kineske države, koje su bile prostranije i napučenije nego bizantska. Druge su civilizacije ostavile svojim potomcima uspomenu na svoju moć,

uravnoteženost ili skladnost: Carigrad se nametnuo pučkoj fantaziji i svojom je raskoši pobudio maštu izobraženih ljudi.

Sveta Sofija, remek-djelo Justinijanovih arhitekata, i mnoge druge crkve skromnijih razmjera, ali blistavih boja i uljepšanih čitavim nizom kupola, palače kroz koje su prolazile povorke dostojanstvenika ogrnutih grimiznim plaštevima od teške svile, tržnice dupkom pune mirodija, miomirisa i živežnih namirnica, nadasve zlatni novac, bizantin, koji je u povijesti novčarstva stoljećima sačuvao nepromjenjivu vrijednost i težinu — to su, eto, najvažniji simboli drugog Rima.

Privredna politika. Carigrad ipak nije bio Eldorado. Unutar njegovih zidina što su okruživale površinu nešto veću od one Aurelijanova Rima (trećina Pariza u opsegu utvrda osamnaestog stoljeća, ili petina kineske prijestolnice Ch'angan u VIII stoljeću) živjela je masa siromaha. Nekoliko se careva trudilo da taj broj smanji naređujući policiji da sve besposlene uvrste u pekarska i vrtlarska udruženja gdje će morati obavljati najteže poslove. Roman II, milostiv čovjek, dao je pregraditi natkrivene galerije sa stupovima u glavnim ulicama kako bi zaštitio od hladnih vjetrova i Bospora prosjake što su tamo noćili.

Ručni rad bio je težak i u najdjelatnijim i najbolje plaćenim zanatima; konkurencija robova i slugu smanjivala je plaću slobodnih radnika. Raspodjela kruha narodu, koju je stari Rim na trošak pokrajina uveo za svoje proletere, nije se održala nakon gubitka Egipta u VII stoljeću. Koliko god vlada nastojala da prijestolničke mase budu mirne, željela je da ne ošteti seljake u Maloj Aziji i Trakiji, kojih je blagostanje služilo kao oslonac državnoj blagajni i vojsci. Učinila je ono što je mogla, u sporazumu s gradskim korporacijama, da spriječi bogaćenje manjine na štetu svih i da osigura jeftin kruh, meso i ribu. Zato je poduzimala čitav niz mjera, kadšto i proturječnih, što je karakteristično za kontroliranu privredu.

Nijedna država ranog srednjeg vijeka, a možda nijedna u starome vijeku, nije imala tako dosljednu i svjesnu svojih ciljeva privrednu politiku kao bizantska država. Na žalost, takve je ciljeve bilo teško postići i nisu bili međusobno usklađeni. Bizant je želio raskošan dvor, punu državnu blagajnu i blagostanje naroda. Nije bio sasvim kriv što je rijetko kada uspio ostvariti treću točku svoga programa: sve da je i mogao prisiliti bogate da podijele sa siromašnima svoj suvišak, ne bi mogao odjednom zadovoljiti sve potrebe. Već i to nešto znači što je njegova vlada bila time zaokupljena u vremenu kada su se mogućnici tako malo brinuli za narodno blagostanje. Da bi napunio državnu blagajnu ne povećavajući previše poreze koji su već bili opasno teški, Bizant je pokušao gotovo sve načine, koje će kasnije, s većom dosljednošću i strogošću, primijeniti stručnjaci u doba merkantilizma: od mjera za porast poljoprivredne i industrijske proizvodnje sve do ograničenja izvoza dragocjenih kovina, strateškog materijala i najpotrebnijih živežnih namirnica. Nakon prekida liberalističke euforije, naše su se vlade prihvatile takve politike a da nisu uspjele otkloniti ni njezine neprilične strane ni osigurati uspjeh. Bizant je bolje uspio u svojoj namjeri da ostvari raskošan dvor. Prije nego što iznesemo neprijepornu zamjerku da je taj raskoš skupo stajao, istaknimo da je dvorski sjaj djelovao na strance i očarao građane Bizanta. Još živi u umjetničkim djelima koja nas ispunjaju radošću.

4.

Pojava Arapa

Već smo spomenuli da se Justinijanovo »ponovo osvajanje« slučilo malo prije nego što je Kinesko Carstvo ponovo zadobilo nekadašnja svoja područja. Kina je u svome nastojanju potpuno uspjela, a Bizant se zaustavio na pola puta. Ne želeći da pretjerujemo u uspoređivanju dviju tako različitih država, istaknimo da su se Kinezi morali boriti samo protiv barbara, a Bizant je morao ratovati i protiv barbara i protiv civiliziranih naroda: najprije protiv Perzijanaca, a zatim protiv islama.

Rimljani su s pravom ili nepravom gotovo uvijek držali da borba sa slabijima nije preča od borbe s onima koji su im ravni. Barbari nisu nikada svoja osvajanja do kraja ostvarili, a polako su napuštali i ono što su osvojili. Utvrđeni gradovi služili su zato da barbare drže u škripcu, da ih podbadaju na međusobnu borbu, a kadšto da ih učine i dobrim građanima.

Vjerni tradiciji, prvi su Justinijanovi nasljednici oklijevali s Langobardima i Vizigotima, sa Slavenima i Avarima, da bi što bolje odoljeli Perzijancima. Munjevite pobjede »kralja kraljeva« Hosroea II iznenada su gotovo odlučile vjekovni dvoboj u korist Perzije, ali se malo kasnije sreća dramatično okrenula i omogućila caru Herakliju da između 614 i 630. godine dovede Perziju u beznadan položaj. Nakon što je Egipat bio ponovo osvojen, a preosvojenje Egipta izazvalo je vjerski zanos koji je prethodio križarskim ratovima, Hosroea je svrgnuo njegov sin i prihvatio ponižavajući mir. Činilo se da će biti ostvaren san o kojemu su uzalud sanjali Kras, Cezar, Antonije, Trajan, Sever i Julijan.

Baš u tom trenutku jedan narod, do tada nepoznat, nešto malo napredniji od Garmana, ali malobrojniji, pretvorio je san u mòru. Kako su mogli carigradski *vasilevs* i ktezifonski kralj kraljeva, zauzeti svojom epskom borbom, opaziti bijeg iz Meke u Medinu 622. godine jednog pastira i trgovca s proročkim duhom i male čete njegovih pristalica? Taj je događaj bio beznačajniji nego što je bilo raspinjanja na križ jednog siromaha za vladavine Tiberijeve! Ali deset godina nakon smrti Muhamedove najmlađa od velikih religija na zemlji bila je već stvorena, s vjernicima spremnim na sveti rat koji je islamu u vremenu manjem od jednog stoljeća donio državu veću nego što je bila rimska kada je bila na vrhuncu svoje moći.

Arapi su već 638. progutali čitavu Perziju i otali Bizantu Palestinu i Siriju. Godine 642. zauzeli su Egipat; mnogo prije 732. godine zagospodarili su središnjom Azijom sve do Krova svijeta, sjevernom Afrikom sve do granica obratnica, Iberskim poluotokom sve do pirenejskih klanaca i prolaza. Njihove predstraže čak su prekoračile ili su se spremale da prekorače te granice u nizu ofenzivnih pothvata protiv Kineza, Indijaca, Bizantinaca i Franaka, koje bismo mogli nazvati u cjelini prvim »hemisferskim ratom«, ako ne »svjetskim«, za koji svijet zna.

Izvornost arapske sinteze. Unatoč izvjesnim obilježjima koja su u početku bila zajednička s drugim barbarima i koja vrijeme i trijumfi nisu sasvim izbrisali — težnja za nomadskim životom i avanturom, nepodnošljivost svake vlasti koja bi prelazila plemenske i porodične okvire — Arapi su već od početka njihove pojave pokazali svoje organizacijske i asimilatorske sposobnosti koje su premašile sposobnosti svih drugih barbarskih naroda prije njih. Moramo istaknuti da su u njima bile sjedinjene i snaga iskustva i gipkost obnove. Brži od Germana u prihvaćanju onoga što je bilo životno u grčko-rimskoj tradiciji, slobodniji od Bizantinaca u spajanju te tradicije s isto tako bogatim naslijeđem Perzije, bliži od Latina jeziku i tradicionalnom ambijentu Staroga zavjeta, imali su na dohvatu ono što je nedostajalo njihovoj kulturi. To su obilno iskoristili, ali su sačuvali vlastitu izvornost. Uvidjeli su, na primjer, da su Kinezi najbolji umjetnici, Indijci izvrsni matematičari, Grci najviši u filozofiji; ali su se u književnosti smatrali neusporedivima i zato su se držali pravila pjesništva što je cvalo u Arabiji prije Muhameda.

Iako mnoge oznake arapske civilizacije sežu u predislamsko doba, nova ih je vjera sasvim pretopila. Ona je utvrdila ne samo osnove duhovne svijesti i nastrljiva rodoljublja čitava svijeta muslimanskog, nego i sustav vladanja, pravne, čak i jezične propise, jer Kuran, što su ga čitali i učili napamet u svakoj zajednici, ostao je sve do danas nepromjenjivi uzor književnog arapskog jezika. Stari zavjet imao je isto značenje za Židove, koji su bili i ostali mali narod. Evanđenje je osvojilo svijet, ali se predugo borilo protiv civilne vlasti da bi moglo nametati svoja pravila na svim područjima; nesumnjivo je utjecalo na jezik, pravo i na političke teorije naroda koji su ga prihvatili, ali nije pokopao prijašnje tradicije.

Nova vjera nasuprot staroj. U većini zemalja koje su Arapi osvojili vladajući sustav, pravne ustanove, sam duh zakona, čak jezik i pismo, morali su se prilagoditi prorokovu učenju koje je sadržano ili u Kuranu ili u usmenoj predaji više ili manje vjerodostojni. Treba istaknuti da je to bio trijumf vjere, a ne teokracije: islam niti je imao niti ima posvećeni kler, ni crkvenog poglavara, a njegovi su kalifi bili nasljednici prorokovi samo u svjetovnom vladanju. U zemlje u kojima se taj trijumf najpotpunije očitovao treba ubrojiti Palestinu, Siriju, Egipat i sjevernu Afriku, to jest dobru trećinu stare *respublicae romanae,* upravo onu trećinu u kojoj je najprije navješćivano evanđelje.

U čemu je bila tajna privlačnosti muslimanske vjere? Povjesničar nije mjerodavan da izreče svoj sud o pitanjima vjere, ali smije pripomenuti da je islam, dijete ranog srednjeg vijeka, bio primjeren svome vremenu koliko i kršćanstvo za kasni stari vijek u kojemu je i nastalo. Bila je to priprosta vjera jednog sasvim osiromašenog doba. Njezina temeljna načela bila su dovoljno apstraktna da zanesu mase. Njezin nepopustljivi monoteizam nije dopuštao probleme koji su razdvajali kršćane, kao što su tajne Trojstva ili značenje svetih slika. Krist čašćen kao najveći prorok poslije Abrahama i prije Muhameda, bio je uostalom samo čovjek. Alah, kao Elohim Staroga zavjeta, kojega je svojstva preuzeo, bio je nedostupan za počovječenje u slici. Raj, naprotiv, otvoren svima onima koji su živjeli ili umrli za vjeru, imao je sve ljudske oznake koje je strogost bogoštovlja odricala Tvorcu; bio je pun opipljivih, stvarnih radosti. Zapadnjaci nisu nikada oprostili Muhamedu njegove *hurije,* vječne djevice obećane blaženima; ali, ne obaziruć se na *hurije,* raj što su ga prostodušni kršćanski pisci ranog srednjeg vijeka opisali vjernicima nije bio mnogo idealniji. Tim privlačnostima moramo dodati i ugled koji je prirodno vezan uz vjeru jednog osvajačkog naroda i materijalne koristi koje je obraćenje na islam pružalo podložnim narodima. Muslimani su za ono vrijeme zaista bili neobično snošljivi prema kršćanima, Židovima i pri-

stalicama Zoroastrovim, ali su im nametnuli poseban namet. Da ga ne plate, dovoljno je bilo da se obrate na islam; da bi se obratili, dovoljno je bilo da se odreknu ili da ublaže neka vjerovanja i da se priklone vjerovanju koje se sastoji od osnovnih načela zajedničkih svim monoteističkim vjerama.

Dvojbeno je jesu li Bizantinci shvatili revolucionarnu važnost muslimanske vjere. Njihovi su teolozi u njoj tvrdoglavo gledali kršćansku herezu koju je izmislio luđak ili varalica; tako su mislili i katolički teolozi. Ali im nije izmaklo da Arapi nisu bili obični »barbari«. Mjesto koje je do tada imala Perzija, kao protivnik i protuteža grčko-rimskoj zajednici, sada je pravno pripalo osvojiteljima Perzije. Ne gubeći sasvim iz vida Zapad, koji je trebalo ponovo zadobiti, ne povlačeći vojsku s balkanskih granica kojima su zaprijetili novi barbarski narodi, država i narod bizantski svu su pažnju obratili na glavno bojište: na područja koja su zauzeli Arapi. Glavni grčki povjesničar toga doba, Teofan, zamjenjuje jednog papu s drugim, ali je izvanredno upućen u nasljedstvo kalifa. U početku X stoljeća carigradski patrijarh obraća se kretskom emiru ovim riječima: »Dvije svjetske sile, Saraceni i Rimljani, sjaju poput dviju najsjajnijih nebeskih zvijezda. Zato moramo živjeti zajedno kao braća, iako se razlikujemo po običajima, navikama i vjeri«.

Očito je da je ta diplomatska ljubaznost više uvjetovana uzajamnim strahom nego pravom srdačnosti. Svaka od tih »dviju sila« vrebala je priliku da se poveća na račun druge; svaka je po svojoj vjeri očekivala osudu ili obraćanje vjernika druge strane, prije ili poslije Strašnoga suda. Ipak su se oba suparnika pomirila s činjenicom da žive ravnopravno jedan pored drugoga od polovine VIII stoljeća, očekujući da trijumf Istine ukloni »željeznu zavjesu« koja ih je dijelila.

»Hemisferski rat« i nova ravnoteža. Ta je ravnoteža bila rezultat žestoke borbe koje je posljednja faza bio »hemisferski rat«. Arapska plima i oseka povukla se poslije četiri bitke, od kojih su dvije bile u središtu, a dvije na suprotnim krajevima golemog islamskog svijeta. Naši priručnici, koji su obraćeni na položaj Rima ili na grinički meridijan, spominju samo jednu bitku: poraz što ga je Karlo Martel nanio 732. između Poitiersa i Toursa jednoj muslimanskoj prethodnici koju su pojačale akvitanske čete. Odjek te bitke na kršćanskom Zapadu bio je neusporedivo veći od njezine vojničke važnosti; polet Arapa nije bio dovoljan da ih duže zadrži u jednoj pokrajini koja je bila tako daleko od njihova polažišta. Takav nam se zaključak nameće ako uspoređujemo rezultate bitke kod Poitiersa s rezultatima jedne druge bitke u kojoj su Arapi, pojačani turskim četama, izvojevali pobjedu nad Kinezima na obalama Talasa, u Turkestanu, godine 751. Tu su porazili najboljeg carskog generala T'anga i zarobili tisuće vojnika. Kinesko širenje prema središnjoj Aziji bilo je zaustavljeno, na veliku radost pjesnikâ, koji su, poput Li Poa, držali da je ono krivo za beskrajno i nekorisno krvoproliće. Arapi nisu išli dalje, čak nisu ni iskoristili svoje pobjede u području Inda niti su se pojavili u dolini Gangesa. Na istočnom kraju njihove države, kao i na zapadnom, iscrpio se njihov polet.

Naprotiv, u središtu svoje države, naspram svojih budućih prijestolnica (kao što su Damask i Bagdad) mogli su pokazati svu svoju moć. Ali tu su imali posla s Bizantskim Carstvom, nesavladivim unatoč nesrećama. Odbijeni nekoliko puta u blizini Carigrada, doživjeli su težak poraz od cara Leona III — neprijatelja ikona — kod Akroinosa, u Maloj Aziji godine 739. Bizantinci

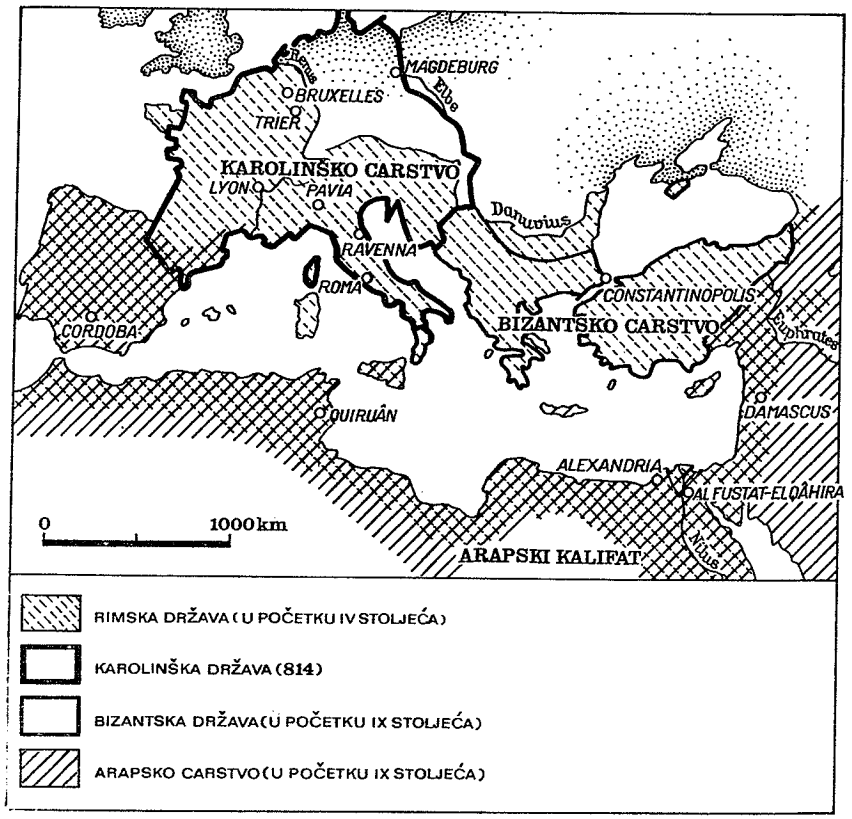

Karta 7. Rimska, karolinška, bizantska i arapska država (IV—IX stoljeće)

su još jednom slavili pobjedu u pomorskoj bitki 747. Granica između islama i kršćanstva se ustalila — ili se gotovo ustalila — na pola puta između bizantske i arapske prijestolnice. Arapi su sačuvali tri četvrtine teritorija otetog Bizantu, ali je Bizant postao bedem dovoljno velikog prostora da bi se mogla podići Evropa (k. 7).

5.

Arapi i Evropa

Ako su Germani omogućili rođenje Evrope, Arapi su je učinili neizbježnom. Da nije bilo Muhameda, Bizant, oslobođen perzijske opasnosti, mogao se ponovo prihvatiti osvajačkih Justinijanovih planova na Zapadu. Duhovna i gospodarska zajednica povećana na sjeveru, ali uvijek usredotočena na Sredozemlje, mogla je nanovo procvjetati na starom stablu *respublicae romanae*

i bez ponovnog političkog ujedinjenja. Ta je mogućnost otpala, jer je Bizant bio prisiljen da se vojnički i trgovački povuče u ostatke svoje države, pa su azijske i afričke obale Sredozemlja bile privučene i priključene islamskoj zajednici koja je težila Damasku i Bagdadu, zajednici drukčijoj po vjeri, jeziku, pravu, ustanovama i načinu življenja.

Zapadna Evropa, prepuštena sama sebi, morala je tražiti novu ravnotežu. Ugled Svete stolice i draž uspomena na carstvo i dalje su je privlačili Mediteranu u čijem su sklopu još bili velikim dijelom: Languedoc, Provenca i Italija sve do prilaza Napulju i Bariju. Ali kao protuteža starome zatvorenom moru, koje je postalo granica, jedan novi Mediteran, koji je obuhvaćao Sjeverno i Baltičko more, tek izronio iz pretpovijesne magle, otvarao se germanskim i slavenskim narodima. Najotporniji narodi i najplodnija polja nalazili su se na pola puta između ta dva mora, u poljoprivrednoj unutrašnjosti kontinenta. Ovdje će srednjovjekovna Evropa naći svoje novo gravitacijsko središte nakon kratkog kolebanja: Aachen pod Karolinzima, Goslar pod salijskim carevima, najposlije i konačno — Pariz.

Tri razine, tri kulture. Ne smijemo zamišljati kao iznenadni preokret ono što je bilo postepeni proces ustrojavanja. Stari uzlovi ne mogu se odjednom presjeći, već malo-pomalo popuštaju u toku stoljeća. Materijalno i moralno, Evropa ranog srednjeg vijeka bila je previše siromašna da bi dostajala samoj sebi kao što je to bio grčko-rimski svijet kojega je dio bila. Iako je međunarodna trgovina bila svedena na najmanju mjeru zbog ekonomske propasti Zapada, ipak je i dalje povezivala obale Sredozemlja i protegnula se na sjeverna mora. Rim, vjerska prijestolnica, i dalje je usmjeravao oslabljene duhovne tokove prema latinskome Jugu koji se nije nikada sasvim odvojio od Bizanta. Ni Arapi se nisu odvojili od zapadne Evrope; povijesni je paradoks što su oni sačuvali važne grčke tekstove i ponovo ih predali, od X stoljeća, latinskom svijetu koji ih je izgubio.

Glavna smetnja uzajamnim utjecajima između katoličke Evrope i njezinih susjeda, starih i novih, nije bilo neprijateljstvo ili međusobna antipatija, nego razlika u razini kultura, razlika koja nije u najvećoj mjeri zavisila od različnosti vjere. Bizant je, tako reći, oblačio svoju civilizaciju u isto ruho kao i katolički Zapad, ali su tkanine bile bogatije. U izvjesnom smislu bilo mu je lakše sporazumijevanje s Bagdadom (koji je za različite haljine upotrebljavao iste tkanine) nego sa svojom siromašnom i seljačkom rodbinom. Kada čitamo izvještaje mnogobrojnih bizantskih i arapskih putnika što su prešli »željeznu zavjesu«, nalazimo vrlo mnogo znakova nerazumijevanja i uzajamnog zamjeranja, ali i otvorenog priznavanja potpune jednakosti na većini područja, kao što su: političke ustanove, društvene strukture, gradski život, intelektualni i trgovački razvoj.

Kakva li je razlika između muslimanske Španjolske i katoličke Francuske! Da bismo o tome imali približnu sliku, neizbježno netočnu, jer nemamo ni brojčanih podataka ni općih prikaza, zamislimo razliku, kakva je bila pred stotinu godina, između jedne evropske nacije i njezinih kolonija. U ranom srednjem vijeku vještina pisanja bila je rijetka sjeverno od Pirineja; južno, bila je gotovo općenita u visokom društvu i vrlo rasprostranjena među gradskim pučanstvom, iako ne i među seoskim. Francuska je izvozila gotovo samo sirovine, a Španjolska gotove proizvode.

Civilizacija muslimanske Španjolske (al-Andalus) u biti je poglavlje islamske povijesti, i zato nećemo ni pokušati da je uvrstimo u knjigu posvećenu povijesti Evrope. Dovoljno je napomenuti da je nakon teških početaka, pod namjesnicima koji su došli iz vrlo udaljenog kalifata, otpočelo doba uspona i izgradnje godine 750, kada je bila utemeljena nezavisna muslimanska država s prijestolnicom u Cordobi. Nadošlice Arapi, Berberi, robovi i svi mogući oslobođenici, te prijašnji osvajači iberski Rimljani, Židovi i Germani, surađivali su u atmosferi snošljivosti. Svaka je skupina mogla sačuvati svoju vjeru, svoje običaje, čak i neprekinute veze sa svojim istovjernicima koji su živjeli u drugim zemljama. Unatoč tome ugled islama pridobio je mnoge nove pristaše, i arapski je postao glavni, ako ne i jedini jezik. Al-Andalus, emirat, kasnije kalifat kordobski, sjajio se kao sjajna zvijezda u zvjezdanom jatu muslimanskih država koje su iz Kurana crple zajedničko nadahnuće razvijajući svaka svoja nacionalna svojstva. Kada je u X stoljeću dostigao vrhunac svoga razvoja, bio je po svome duhovnom, gospodarskom i političkom sjaju gotovo ravan Bizantskom Carstvu koje je na suprotnoj strani, Mediterana zračilo nad Evropom.

Nije bio daleko dan kada će se katolička Evropa, koja se uzdigla vlastitim snagama, moći okoristiti vezama sa svojim muslimanskim susjedima. Ali u ranom srednjem vijeku bila je od toga dvostruko daleko. Njezina civilizacija imala je drukčije ruho i prostiju tkaninu. Čak su i male kršćanske države, nastale južno od Pireneja od vizigotske jezgre, što su je osvajači nesmotreno zaboravili u planinama Asturije, držale da im je lakše ako se nadahnjuju karolinškom i kapetovskom Francuskom nego kordobskim kalifatom. U XI i XII stoljeću Italija je bila s mnogo gledišta bolji provodnik islamskih utjecaja negoli »pet kraljevina« (Asturija, Leon, Kastilija, Navara i Aragonija) katoličke Španjolske.

Jarci i mostići. Istina je da su ratovi spriječili veze između kršćanskoga i islamskoga svijeta. Borba za *reconquistu* Iberskog poluotoka, iako prekidana dugim primirjima, ispunila je španjolski srednji vijek. Bizant je u izvjesnim trenucima vrlo uspješno zaustavljao islam na kopnu i na moru. Nema ipak razloga vjerovanju da su ti ratovi iskopali dublje jarke od onih što su nastali iz sukoba između naroda iste vjere. Uostalom, muslimani su našli saveznike, otvorene ili tajne, u raznim krajevima katoličke Evrope; oni su prestali da stvaraju zajednički front čim se kalifat počeo mrviti 750. godine. Pola stoljeća kasnije Karlo Veliki i Harun al Rašid ujedinili su se protiv Bizanta i Cordobe. Stoljeće kasnije papa Ivan VIII (872—882) uzalud se trudio da otrgne iz saveza muslimanskoga napuljskog biskupa-vojvodu. Napomenimo uzgred da je papir na kojemu je papa pisao svoja službena pisma izrađen u Egiptu te imao kao zaglavlje arapski natpis u čast Alaha, natpis koji je očito u njegovim očima bio »samo arapski«.

I na vjerskom području bilo je manje sukoba između muslimana i kršćana nego između »pravovjernih« i »krivovjernih« unutar svake od dviju vjera. S jedne i s druge strane crkveni učitelji bili su i previše uvjereni u isključivo pravo na istinu a da bi ozbiljno strahovali od protivničke propagande: više su savjetovali svoje istovjernike koji se nisu razumijevali u teologiju da se ne upuštaju u raspravljanje s bogoslovima suprotne vjere kako bi izbjegli opasnosti da se nađu u podređenom položaju. Ipak su zebrojni ugovori predviđali održavanje crkava na islamskom području i džamija na kršćanskom

koje su služile etničkim manjinama i stranim trgovcima. A kada se ticalo svjetovnih nauka, kao što je medicina, matematika, astrologija, nikome nije bilo odviše stalo do vjerovanja njihovih rijetkih privrženika. Iako je svatko tko je bio previše upućen u te nauke bio sumnjičen zbog čarobnjaštva, ljudi su ipak više voljeli da osiguraju njegove usluge nego da se izlože njegovu neprijateljstvu. Tako je Gerbert d'Aurillac unatoč svome, inače skromnom, znanju astronomije i arapske matematike mogao postati papom pri koncu X stoljeća; nije uopće bilo važno što ga je kasnije legenda prikazala kao krivovjernog čarobnjaka.

Jednom riječi, razlika u vjeri manje je škodila razmjeni ideja negoli razlike u jeziku. Latinski i arapski, kanonsko i sunitsko pravo, slike i arabeske, imali su premalo zajedničkoga da bi omogućili razuman razgovor. Tek u XI stoljeću našlo se dovoljno tumača ne samo arapskih izvornika nego i ponovnih prevodilaca s arapskoga nekih grčkih zaboravljenih ili izgubljenih izvornih tekstova. Arapi, naprotiv, nisu se potrudili da prevedu srednjovjekovne zapadne tekstove. Taj prezir, koji je u početku bio razumljiv, kasnije će ih skupo stajati.

Trgovačka razmjena. Što se tiče trgovačke razmjene, nova smetnja nije bila toliko u razlici vjere koliko u opsežnosti arapskih osvajanja. Muslimanska vjera već se u početku pokazala sklonom trgovcima, i kalifat je prema stranim trgovcima bio uslužniji od bizantske države. Stvaranje političkog i carinskog jedinstva od Gaskonjskog zaljeva do delte Inda moralo je neizbježno razviti unutarnje ekonomske tokove na štetu veza s kršćanskim obalama Mediterana.

Istina je da je tako golema teritorijalna zajednica, kao što je islamski svijet, mogla izvoziti u kršćansku Evropu raznovrsne robe više nego što su rimska Afrika i Azija slale u rimsku Evropu; isto je tako mogla i više uvoziti. Moguće je da su kupovine muslimana u katoličkoj Evropi pribavljale ovoj posljednjoj zlatnog i srebrnog novca potrebnog za kupovine u Bizantskom Carstvu, pri čemu je imala aktivan dobitak kojim se koristila za razvoj svoje trgovine.

Ne smijemo ipak zamišljati da je trgovina u ranom srednjem vijeku bila zamašna. Roba koju je islamski svijet tražio od Evrope pripadala je velikim dijelom onoj vrsti dobara koju nijedna vlada ne želi slati svojim mogućim neprijateljima: strateški materijal, oružje, brodovi, robovi. Ali, trgovina je trgovina: sve su vlade mogle zabranjivati trgovinu robljem, a predstavnici svih vjera i proklinjati; unatoč tome trgovina robljem bila je jedna od najvažnijih grana trgovačkog prometa u ranom srednjem vijeku. Kako ratni zarobljenici nisu bili dovoljni, to su grabili djecu ili su ih, što je bilo češće, kupovali od roditelja koji su bili otvrdnuli zbog bijede ili škrtosti; takva je trgovina svuda cvjetala: u Engleskoj, u Loreni, Toskani, u Bugarskoj, Siriji, Egiptu...

Nastavlja se demografska kriza. Činjenica da su ljudi bili jedan od najviše traženih »artikala« dokazuje da je demografska kriza, koje smo poraz an učinak vidjeli u doba kada su se rušile stare države, još trajala u vrijeme kada je cvala arapska država. Možda glavni »hemisferski« događaj u VIII stoljeću nije bio rat sa četiri bitke, nego kuge od 742—743, koja je iz dubine

Kine doprla sve do srca Evrope pustošeći bez razlike kršćanska i muslimanska ognjišta. Demografska i ekonomska povijest Azije u ranom srednjem vijeku nije temeljito proučena, a ona evropska je klupko nerazrješivih problema, budući da nije moguće doći do točnih statističkih podataka zbog rijetkih i nesigurnih izvora onoga vremena. Unatoč tome, znamo dosta da bismo mogli biti uvjereni kako je osnovna tendencija, iako su se periodična kolebanja smjenjivala od skromne obnove do dubokih padova, ostala svuda i uvijek ista: nedostatak ljudi i sredstava, smanjivanje proizvodnje, teškoće raspodjele, prosječnost potrošnje.

Čovjek se na sve navikne. Ta mračna atmosfera nije spriječila stvaranje država koje su doživjele trenutke slave, ali je ograničila njihov uspjeh i trajanje. Kina dinastije T'ang, Justinijanov i Heraklijev bizantski Rim, kalifat Omajada, čak i karolinška država, uzastopno su doživjeli više ili manje izrazite vojničke i kulturne preporode. Unatoč tome, svaki od njih bio je krhki div, kojemu je zbog slabosti njegovih materijalnih osnova, zbog njegove biološke prirode, bio određen prijevremeni kraj. Nije naš zadatak da opisujemo nedaće istočnog carstva, ali treba da razmotrimo sudbinu zapadnoga carstva što ga je obnovio Karlo Veliki.

Četvrto poglavlje

Karolinška država — div na glinenim nogama

1.

Od majordoma kraljevskog dvora do gospodara Evrope

»Karlo, mudar, skroman... gospodar svijeta, miljenik naroda, sljeme Evrope..., heroj, uzvišen, pobožan..., gradi zidove budućeg Rima«. Tko prikazuje nepoznati pjesnik Karla Velikoga i njegovu prijestolnicu — Aachen, ne Rim — nekoliko mjeseci prije Božića godine 800, kada je papa položio carsku krunu na glavu vladarevu — u Rimu, ne u Aachenu.

Godina 801, kada su se smirili dojmovi nakon njegove krunidbe, Karlo-Veliki — ili njegova kancelarija — uveo je čitav niz naslova polugermanskih i poluromanskih: »Prejasni August, okrunjenik božji, veliki car mironosac, vladar rimskog carstva i milošću božjom kralj Franaka i Langobarda«. Njegovi učeni ljudi dadoše mu još druge naslove: »Kralj David«, što je dobro pristajalo pomazaniku božjem, ili »pastir Palemon«, što se nije slagalo s ukusom velikoga lovca kakav je bio. Povijest nam ne govori je li dobio i druge naslove od žene koju je otjerao, od nećaka koje je lišio njihovih domena, od Sasa, koje je progonio, ubijao, silom pokrštavao ili iseljavao kada bi se »vjerolomno« pobunili. Carstvo koje je oružjem stvorio počelo se raspadati već prije njegove smrti, ali carska misao, koja je u njemu našla svoj izvor, vladala je Evropom sve do kraja srednjeg vijeka, a i dalje.

Lik Karla Velikoga. Lik Karla Velikoga, uljepšan, ali s ljudskim ozračjem u životopisu Einharda, koji ga je poznavao, kasnije je preobrazila legenda. Jedan redovnik iz XI stoljeća čuo je jednog očevica koji je tvrdio da je Oton III, kada je 1000. godina otvorio grob utemeljitelja carstva, našao Karla Velikoga »kako sjedi na prijestolju kao da je živ... i kako mu nijedan od udova nije istrunuo«. Epopeja — tko to ne zna? — pripisala mu je uljepšana junačka djela cijele njegove dinastije, dvije stotine godina života i kitnjastu bradu koju, kako se čini, nikada nije ni imao. Od godine 1165. crkva se priklonila predaji — i volji Fridrika Barbarosse — te proglasila svecem Karla Velikoga. To je bilo dovoljno da utihnu nesložni glasovi pjesnika koji su ga prikazivali kao pohlepnog i ishlapjelog starca.

Teško je analizirati čovjeka koji je toliko stoljeća bio utjelovljenje mnogih ideala. Znamo da je bio energičan, aktivan, hrabar; da je čvrsto vjerovao u rimsko kršćanstvo i vlastitu misiju da ga podržava i širi mačem i knjigom; da je prihvatio i poticao suradnju ratnika i učenjaka svih naroda, ali je sebe smatrao Germanom franačke narodnosti — što znači ni Nijemac ni Francuz — u najvažnijim prilikama i očitovanjima svoga života. Druge crte njegova karaktera nisu nam poznate. Prilično brojni izvori za jedno doba koje nam ih je ostavilo a da ih nije preinačilo dopuštaju različita tumačenja.

Ali kakav god bio doprinos njegove ličnosti, njegovi uspjesi i porazi mogu se objasniti činjenicom da se pojavio na povijesnoj pozornici u trenutku kada su zapadne vladajuće grupe nestrpljivo željele carsku obnovu, a politički i ekonomski instrumenti bili nespremni za održavanje takvog carstva.

»Aduti« Franaka. Franačka vojska bila je gotovo spremna. Već se od Klodvigovih vremena, kako smo vidjeli, činilo da je franačkom narodu određena hegemonija na Zapadu. Nadzirao je najveći teritorij i imao pučanstvo brojnije negoli druga barbarska kraljevstva. Gospodar gotovo čitave stare Galije, raspolagao je, bez ikakvih teškoća, galsko-rimskom masom, imao uza se kler i domaću aristokraciju; u svome je sklopu imao i germanski teritorij, ali nije izgubio svoj identitet u dodiru s većinom koja je po tradiciji bila latinska. Justinijan je, istina, zaustavio širenje Franaka, ali ništa ne bi spriječilo njihovu ponovnu ofenzivu poslije smrti velikoga cara da su ih njihovi vladari znali voditi.

Ali tako nije bilo: anarhična, željna uživanja, ravnodušna prema slavi, franačka je aristokracija iskoristila neslogu ili nesposobnost merovinških kraljeva i suparništvo između majordoma koji su imali stvarnu vlast umjesto »kralja lijenčina«, te ojačala na račun države, crkve i čitava naroda. Sačuvala je ipak svoju vojničku moć, čemu su pripomogli unutarnji sukobi između prvobitnih dijelova franačke države — Austrazije, Neustrije, Burgundije, Akvitanije — pa ako je na periferiji pretrpjela nekoliko poraza od Avara i Slavena, Langobarda i Bretonaca, nije nikome dopustila da načne pravi franački teritorij.

Osnovno jedinstvo franačkog naroda izrazilo se, uostalom, u svijetu ideja baš onda kada je zapravo propadalo: u VII stoljeću nastala je legenda o trojanskom podrijetlu Franaka, istom onom podrijetlu kojim su se ponosili Rimljani i Makedonci. Malo kasnije predgovor salijskom zakonu uznosit će »slavni franački narod — *gens Francorum inclita* — hrabar u ratu, nepokolebljiv u miru, neokaljan krivovjerjem«. Slični patriotski izrazi nalaze se u to vrijeme i u Anglosasa, Langobarda i Vizigota. Ovi posljednji, možda jedini koji bi se mogli nadmetati s Francima zbog prostranosti svoje države, podlegli su Arapima. Što se tiče Anglosasa i Langobarda, nisu ni dovršili osvajanje onih područja koje su zaposjeli (Veliku Britaniju i Italiju), a bilo ih je i premalo da bi mogli ostvariti svoje težnje. Obzorja drugih barbarskih naroda bila su još ograničenija.

Uspon Karolinga. Da bi mogli postati gospodari Zapada, Francima je bio potreban vođa koji bi ih ponovo naučio da ga slušaju. Kako se je već od početka VII stoljeća kraljevska merovinška dinastija upropaštavala u zloglasnom sukobu između Fredegunde i Brunhilde, istaknula se jedna porodica krupnih zemljoposjednika iz Austrazije: bili su to Arnulfovci, preci Karolinga, možda i prauzori Nibelunga u epopeji u kojoj se javljaju zajedno s Atilom, Teodorikom i drugim ratnicima iz vrlo dalekih vremena. Godine 656. Grimoald, iz porodice Arnulfovaca, sin Pipina Starijega i svemoćni majordom za kraljevanja Sigebertova, usudio se postaviti na prijestolje svoga sina kojega je prije toga morao posiniti kralj »lijenčina«. Taj je potez bio preuranjen: otac i sin bijahu pogubljeni, ali se njihova porodica ponovo uzdigla. Pipin II, austrazijski majordom, pobijedio je svoje neustrijske suparnike i uputio vojnike i misionare u germanske poganske zemlje.

Smrću Pipina II nastao je ponovan pad, pa ponovan uspon za njegova nezakonita sina Karla Martela. Pobjednik Arapa kod Poitiersa, Friza i Sasa u

poganskoj Germaniji, novi je majordom uspio osigurati novac za svoje vojne pohode zaplijenivši crkvene posjede, a da nije naišao na isti otpor kao Leon III, car ikonoborac i pobjednik Arapa kod Akroinosa. Sam mu je papa ponudio savezništvo za pomoć protiv langobardskog kralja Liutpranda. Karlo Martel priklonio se Liutprandu, svome savezniku protiv Arapa, koji je postao kum u oružju njegovu sinu — Pipinu Malom — jednim germanskim obredom koji je mladića »navrnuo« na kraljevsku langobardsku lozu i tako ga izjednačio s izdankom kraljevske merovinške loze. Tada Franci nisu više imali kralja; nakon što je kralj »lijenčina« 737. umro, Karlo nije ostavio nasljednika. Da bi se upražnjeno prijestolje zaposjelo, dovoljan je bio samo jedan korak, ali ne s pomoću Langobarda, nego protiv Langobarda u sporazumu s papom.

Taj korak učinio je Pipin Mali i korjenito preobrazio franačku monarhiju, obloživši njezinu germansku vojničku osnovu svećeničkom i rimskom prevlakom. Već su druga barbarska kraljevstva bila pošla tim putom: Vizigoti su došli dotle da su svoje kraljeve miropomazali prema biblijskoj tradiciji ne odričući se prava da ih svrgnu. U Engleskoj nisu uvijek dobrohotno gledali na mističnu revnost pojedinih kraljeva: priča se da je Sigebert iz Essexa bio ubijen »jer je imao naviku da pošteđuje svoje neprijatelje i da im oprašta krivice koje su mu učinili«. Čini se da je u Francuskoj bilo nemoguće osloboditi se sjene merovinških vladara, »lijenčina«, ali zakoniti i gotovo posvećenih, bez vjerske potvrde.

Pipin je oprezno postupio. Najprije je zatražio od pape izjavu da kraljevski naslov pripada onome koji ima stvarnu vlast. Kada ga je skupština velikaša izabrala za kralja, dao se pomazati od svetog Bonifacija, najslavnijeg od svojih misionara, u nazočnosti franačkih biskupa. Najzad je godine 754. kleknuo pred papu, koji je došao u Francusku, vodio za uzdu njegova konja i obećao mu oružanu zaštitu protiv njegovih neprijatelja (Langobarda i Bizantinaca). Za uzvrat ga je ponovo posvetio sam poglavar katoličke crkve davši mu naslov »rimskog patricija«, koji po svoj prilici nije ni zahtijevao.

Sada je put karolinzima bio zacrtan: njihov trijumfalni napredak u drugoj polonivi VIII stoljeća, kao i njihov nazadak u toku IX stoljeća tijesno ih je povezao s papinstvom. Patriciji, osvajači Italije i Germanije, carevi ili pretendenti na carsku vlast, svi Karolinzi uložili su dobit postignutu svojim oružjem i svojim upravljanjem u zajednički fond jednog društva u kojemu je papa u početku bio sporedan član, pa ravan, i najzad glavni upravitelj.

2.

Od uprave nad Rimom do tutorstva nad Zapadom

Sporazum od 754. godine izmijenio je politički položaj papinstva isto tako korjenito kao i položaj franačke monarhije. Zaštita koju je Pipin Mali obećao papi Stjepanu II uključivala je i prihvaćanje načela sadržanih u dokumentu što su ga papinski stručnjaci izradili — kako se čini — u trenutku kada je trebalo poduprijeti vlastitu stvar: riječ je o »Konstantinovoj darovnici«. Po njoj je prvi kršćanski car, utemeljitelj Carigrada, izrekao ove čudnovate riječi: »Držimo uputnim da premjestimo svoje carstvo ... jer nije pravo

Karta 8. Italija u početku VII stoljeća

da zemaljski car obavlja svoju vlast tamo gdje je nebski car ustanovio svećeničku kneževinu i prijestolnicu kršćanske vjere ... Ustupamo i dajemo (papi) ... grad Rim i sve pokrajine, mjesta i gradove Italije i zapadnih područja, da budu pod njegovom i njegovih nasljednika vlašću i zaštitom«.

Ne smijemo podleći iskušenju i smatrati da je krivotvorena ta »darovnica«, čiji anakronistički jezik odaje grubost rimske kulture u VIII stoljeću, ali o čijoj se autentičnosti nije ozbiljno raspravljalo prije renesanse. Krivotvorina pretpostavlja i namjeru da nekoga prevarimo; svećenici koji su sastavili »darovnicu« kako bi nadomjestili arhivističku prazninu, kako im se činilo, bili su bez dvojbe uvjereni da su činjenice bile otprilike onakve kakvim su ih oni prikazali. Budući da je bog htio da papa drži pod svojom zaštitom Zapad, a Pipin franačku monarhiju pod svojom vlašću, vjera je zahtijevala da se svemu tome dade i neprijeporna zakonska osnova. To ne priječi da papinska svojatanja budu pravo protupravno prisvajanje na štetu stvarnih posjednika Italije: Langobarda i Bizantinaca. Nepromišljena svojatanja s teškim posljedicama koje pape nisu ni predviđale ni željele: nepopravljivo otuđenje grčkog Istoka i konačna podjela Italije (k. 8).

Papa između Grka i Langobarda. Kako je do toga moglo doći? Već smo vidjeli kako je Grgur I ostao sam prema Langobardima, napušten od svoga cara, i kako je na se primio odgovornost da upravlja Rimom. Do toga trenutka ništa se revolucionarno nije dogodilo: jedan Justinijanov edikt dao je svim biskupima široka građanska ovlaštenja kojima su se mogli koristiti i u normalnim vremenima. Ako su pape idućih godina morale stupiti u vezu s Langobardima te istaknuti njihovu nezavisnost od Bizanta, dovoljno se prisjetiti krajeva odakle potječu da bismo shvatili njihove nagonske simpatije. Od 606. godine do 752. bilo je trinaest papa rođenih na Istoku ili u bizantskoj Italiji. Čak je i Grgur III, ljuti neprijatelj careva ikonoboraca, bio Sirijac. Langobardi, koji su pripadali jednom od najzaostalijih germanskih plemena i nakon svoga dolaska u Italiju dugo ostali arijanci, pobuđivali su duboko nepovjerenje u papa i nakon njihova obraćenja na katolicizam.

Ipak je bilo teško održati vezu sa carstvom. U toku VII stoljeća carevi, do kraja zauzeti na istoku, gotovo su sasvim prepustili svoje povjerenike u Italiji vlastitim izvorima. Egzarsi Ravenne, venecijanski i napuljski vojvode, sardinijski arhonti — neki upućeni iz Carigrada, neki opet izabrani među mjesnom aristokracijom s izričitim ili prešutnim pristankom cara — sve više su se oslanjali na domaće pučanstvo, usred nereda koji se nije mnogo razlikovao od anarhije susjednog merovinškog kraljevstva. Papa, koji nije imao vojske onoliko koliko oni, ali zaštićen svojim crkvenim dostojanstvom, s velikim zemljišnim posjedima u cijeloj Italiji, učvrstio je svoju vlast u Rimu šireći vlastiti utjecaj na ostalu *pars romana* ili *respublica romanorum* (bizantska Italija) kojoj je malo-pomalo postao neka vrsta predsjednika. Njegovi česti sporovi s carevima na vjerskom i političkom području zadali su mu nedvojbeno teških briga, ali su se zato talijanski »Rimljani« čvrsto okupili oko njega. Jedna granica čudno isjeckana duž poluotoka obilježavala je područje gdje se zaustavilo langobardsko osvajanje kada je umro posljednji kralj, sljedbenik Arijeve nauke, godine 652. Tako isprekidana granica omogućavala je svaku vrstu ekonomskih, kulturnih i vjerskih prodora: dok je Ravenna, administrativno sjedište dijela *pars romana* i biskupa, kojoj je Bizant podario nezavisnost kako bi je otrgnuo od papine kontrole, postajala gotovo barbarska, dotle je Pavia, prijestolnica langobardskog dijela, prihvaćala bizantske utjecaje. U središtu poluotoka papi su se obraćale obadvije strane: u početku VIII stoljeća Ravenna je tražila njegovu zaštitu od grčkih funkcionara koji su je ugnjetavali i od Langobarda koji su je stiskali sa svih strana; i neki

langobardski vojvode koji nisu trpjeli kraljevsku vlast tražili su njegovu podršku. Papa je mogao podleći iskušenju da zagospodari čitavom Italijom izlučivši heretične Bizantince i barbarske Langobarde već nekoliko decenija prije sporazuma s Pipinom Malim godine 754.

Tragedija Langobarda. U VIII stoljeću Langobardi nisu bili takvi barbari kakvi su bili u vrijeme kralja Alboina. Baš zato što se njihovo primitivno obilježje oštro razlikovalo od onoga što je ostavila talijanska kulturna tradicija, ono je moralo brzo oslabiti pod utjecajem okolne civilizacije. Tako su između kraja VI stoljeća i početka VIII stoljeća Langobardi napustili ispovijedanje arijanske vjere, teutonski jezik, čak i svoj način oblačenja i ukrašavanja. Njihovo se pravo opiralo, ali je bilo pomiješano s drugim pravnim strujanjima: s rimskim, crkvenim i talijanskim običajnim pravom. Da bi očuvao langobardski sudski postupak, kralju Liutprandu (712—44) činilo se ipak potrebnim odrediti da je langobardski sudski postupak isto tako punovažan kao i rimski. Da bi spriječio ženidbu između udovice i bratučeda njezina pokojnog muža, prizvao je autoritet pape koji je bio »poštovan u cijelom svijetu kao poglavar crkve«.

To ne znači da su Langobardi izgubili osjećaj samosvijesti, nego se njihov narod poistovjećivao s ostalim pučanstvom kraljevstva. Više od etničkog podrijetla značila je društvena klasa, a klasa je prije svega zavisila od ekonomskih uvjeta. Godine 750. kralj Aistulf, sin jednog langobardskog vojvode i seljanke, mobilizirao je za jedan svoj vojni pohod zajedno i zemljišne vlasnike i trgovce, koji su se razlikovali samo prema oružju što su ga mogli nabaviti na vlastiti trošak. S takvim raspoloženjem Langobardi su imali dovoljno elemenata da poduzmu ofenzivu i ostvare jedinstvo talijanskog poluotoka u svoju korist. Kada je godine 725/726 ustala *pars romana* najprije protiv nameta koji je car odredio zbog rata s Arapima, a potom i protiv ikonoklastičnih odredaba Leona III, Langobardi, pristalice poštivanja slika, mogli su se buntovnicima učiniti kao oslobodi telji ili barem kao manje zlo.

Liutprand je tada napao ravensko i rimsko područje, ali je bio neodlučan, jer ga nisu dovoljno potpomagali njegovi vojvode, a bio se uplašio i papa koji su otvoreno isticali svoja prava na čitavu *pars romana* upotrijebivši sva moguća sredstva da ga zaustave kad je bio blizu cilja. Ravenna je bila zauzeta, ali odmah i napuštena; nekoliko sela blizu Rima bilo je osvojeno, ali ih je Liutprand predao papi. Izgubljena prilika nikada se više neće pružiti. Aistulf će ponovo zauzeti Ravennu i zahtijevati da mu se prizna suverenitet nad Rimom — ali sporazum od 754. izazvat će protiv njega moćniju franačku silu. Nakon poraza Langobarda, Pipin Mali poklonit će papi Stjepanu II Ravennu, koja će s Rimom biti prava jezgra papinske države.

Dvadeset godina kasnije kralj Deziderije izgubit će vlastitu krunu pokušavajući da ostvari Aistulfov plan. Karlo Veliki, franački kralj, postat će i kralj Langobarda na temelju osvajanja i rimski patricij po papinoj odluci. Ako pape nisu htjele imati blizu vladare poput Deziderija, bio im je potreban jedan vladar udaljeniji i s većim ugledom, voljan da ih brani od sitnijih odličnika koji su se javljali na razvalinama langobardske države i starog bizantskog područja. Tako su sve više gomilali na glavu Karla Velikoga novc časti koje će o Božiću godine 800. dovesti do »obnove carstva«.

Krunidba Karla Velikoga: rezultat različitih želja. Zaključni čin ostvarit će se prema uobičajenim pravilima bizantskog ceremonijala: krunidbu će izvršiti biskup metropolit, narod će bučno odobravati, a svi nazočni iskazat će počast novome caru. Moglo bi se prigovoriti da ni glumci ni pozornica nisu propisni: ali je Carigrad u tom trenutku imao caricu koja, istina, poštuje ikone, no stupila je na prijestolje svrgnuvši i oslijepivši vlastita sina. Kažu da je Karlo Veliki imao tri rješenja da je se oslobodi: da je svrgne, da se oženi njome ili da je navede da ga prizna za kolegu (zapravo su caricu Irenu srušili njezini ljudi prije nego što je izbor učinjen; bio je potreban rat kako bi se jednoga od njezinih nasljednika prisililo da privremeno pristane na treće rješenje).

Ako su sve službene čine izvršili pape, od kojih nijedan, čini se nije bio obdaren osobitim umnim i moralnim sposobnostima, obnova carstva je rezultat mnogobrojnih želja. Prije svega imamo tvorca carstva, Karla Velikoga i njegove velikaše, kojima možda i nije bilo do krunidbe u onom obliku kako je bila izvršena, ali su bez sumnje rado prihvatili carski naslov koji je izražavao nadmoćnost monarha osvajača nad ostalim kraljevima tadašnjim i bivšim. Langobardi, Bavarci, Sasi i Frizi, svi stari protivnici Franka, bili su konačno pokoreni; Avari s dunavskih ravnica sa svojim slavenskim podanicima savladani; Arapi potisnuti, unatoč porazu u klancu Roncesvalles, južno od Pirineja, preko utvrđenog bedema španjolske marke: to su sve bili očevidni uspjesi Karla Velikoga koji su ga uzdizali u mašti franačke vojske. Ali u očima sjevernoga klera njegova je pobožnost bila važnija. Zbog zaštite koju je pružao crkvi u domovini svojih predaka, u pokrajinama koje je oduzeo poganima, sve do Jeruzalema pod vlašću nevjernika, Karlo Veliki je ostvarivao ideal sv. Augustina o »kršćanskom carstvu« u kojemu je zemaljska država nagovještavala božju državu. Svi oni koji se nisu pomirili s propašću Rimskog Carstva ili s njegovim izgnanstvom na istok, kao i oni koji su idealizirali stari Rim kao uzor pravde i mira, moći i razuma, vidjeli su u tom Germanu »obučenom u životinjske kože« čovjeka kojemu je sudbina namijenila da oživi carsku utvaru.

Utvaru, svakako, jer povijest se ne ponavlja, a Rim nikada nije bio tako divan kao u snovima; samo je svemoćna iluzija mogla ostvariti čudo uskrsnuća, unatoč neznanju i nepovjerenju što ga je ostala Evropa osjećala za polubizantski papski grad.

3.

Nagovještanje Evrope ili pogrešno polazište?

Velika novost, poslije mnogo godina nepokretnosti, nije bila pometnja, sukob volje u pozadini uzbudljivog obreda na Božić 800. godine, nego pojava točno određene namjere da se eksperimentira i gradi. Karolinška obnova nalik je na prerano kopnjenje koje troši svoju toplinu prije nego što rastopi čitav snijeg: gotovo su sva stabla zamrla ili ogoljela, ali neka su propupala, pojavili su se i prolazni cvjetići koji nagovješćuju bujan rascvat bliskog proljeća. Univerzalizam, evropeizam, feudalizam, nacionalizam: svako od tih stremljenja imalo je svoj elementarni izraz u IX stoljeću. Na *tabuli rasi* koju je ostavilo barbarsko doba Karolinzi su ispisali mnoga važna pitanja: odgovori će se javiti kasnije kada su problemi što ih je trebalo riješiti poprimili drugi vid.

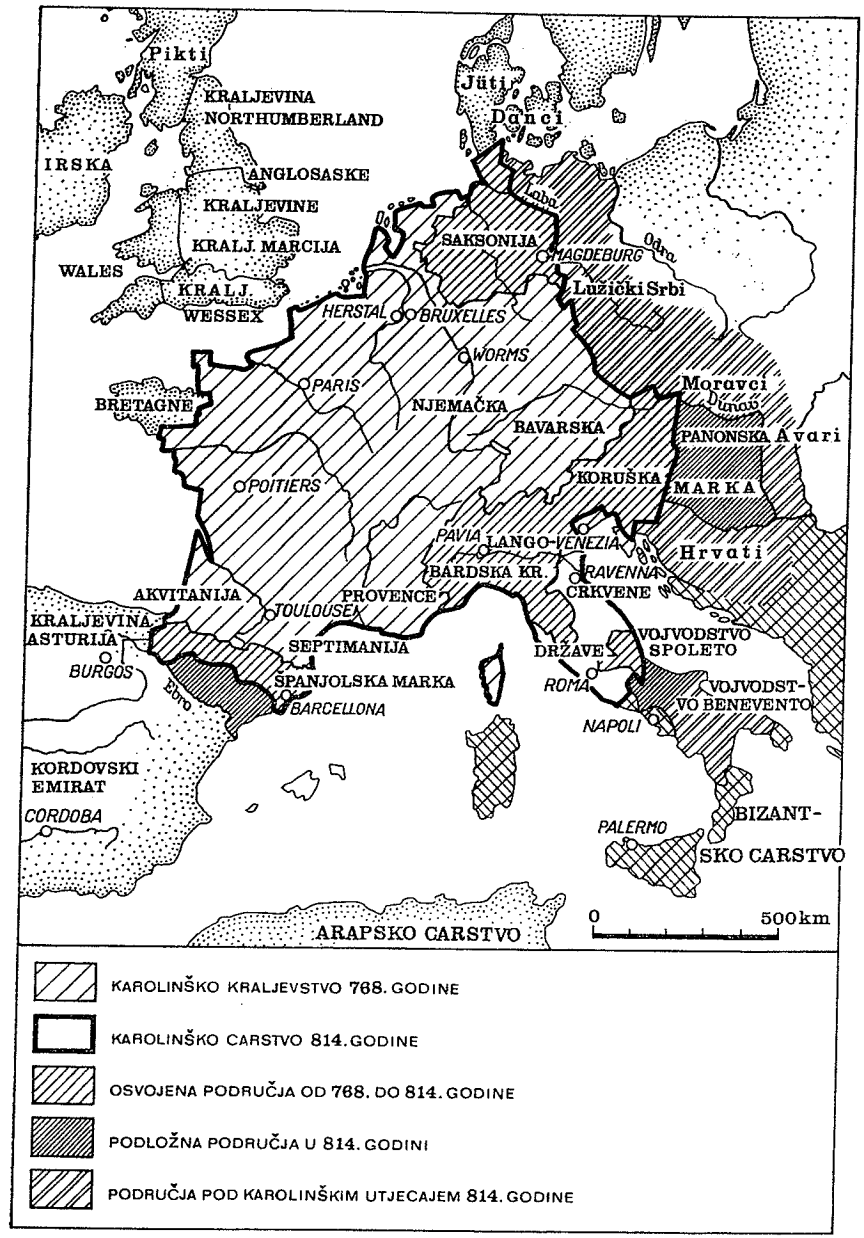

Karta 9. Karolinško carstvo 814. godine

Evropski okvir. S geografskog stajališta nije pogrešno mišljenje da je karolinško carstvo neki nagovještaj Evrope. Ako ono i nije imalo stvarnu vlast nad svim katoličkim zemljama (da ne govorimo o Bizantu), od svih drugih carstava kasnijih stoljeća najviše se približilo tome cilju, osim možda kratkotrajnog Napoleonova carstva (k. 9). Istina je da u vrijeme Karla Velikoga katolička Evropa nije još obuhvaćala skandinavske zemlje ni Iberski poluotok (osim španjolske marke i malog vizigotskog kraljevstva Asturije, čiji je vladar priznavao franačkog cara za svoga suverena). Od Slavena u njemu je bilo samo malo slovenskih plemena privremeno priključenih karolinškim posjedima u Bavarskoj i Italiji. Unatoč tome, Karlo Veliki ostavio je tako dubok utisak na balkanske Slavene da je njegovo ime *(Carolus, kralj)* postalo sinonim za kraljevsko dostojanstvo u njihovu jeziku, kao što je bilo i s Cezarovim imenom u mnogim drugim jezicima.

Porodica katoličkih nacija bila je, dakle, mnogo manja nego danas, ali je gotovo sva bila pod izravnom ili neizravnom vrhovnom vlašću Karla Velikoga; najvažnija iznimka bijaše Engleska; i tamo je, istina, jedan northumbrijski kralj dobio prijestolje pod diplomatskim pritiskom cara i pape; ali je moćni kralj Mercije jednakopravno pregovarao s Karlom Velikim. Mercija je bila neznatna u usporedbi s karolinškim carstvom, ali kralj Offa nije imao geografskih karata da uspoređuje i s pravom se ponosio visokim bedemom ili nasipom *(Offa's Dyke)* što ga je podigao protiv nemirnih Kelta iz Walesa. Irska, još udaljenija, bila je prepuštena svome bezvlađu što ga je donekle zauzdavalo teoretsko vladanje jednog *ard-rija* (vrhovnog kralja) nad otprilike dvije stotine manjih kraljeva. Unatoč tome, otok je dao velikih intelektualaca koji su bili slava i ponos karolinškog dvora, gdje je bilo mnogo Engleza i Španjolaca osim službenika iz raznih pokrajina carstva.

Iako evropsku okosnicu carstva nikada nije priznao službeni karolinški rječnik, u ondašnjoj književnosti nije bila nezapažena. Ime Evropa, poznato starim piscima, ali rijetko spominjano u barbarsko doba, dramatično se pojavilo u jednom od najstarijih izvještaja o bitki kod Poitiersa: jedan španjolski ljetopisac iz polovine VIII stoljeća opisuje tu bitku kao trijumf Evropljana *(Europeenses)* nad Arapima. U IX i X stoljeću književne aluzije na »Evropu« sve se više javljaju, a potom nestaju. Uzajamno nepovjerenje između Rima i Bizanta, koji su težili za općom vladavinom, spriječilo je da zamisao evropskog jedinstva nadvlada suparništvo između Zapada i Istoka. Pojava koja nije bila samo srednjovjekovna!

Povratak univerzalizmu. Da je Karlo Veliki imao samo jednu ambiciju — da bude na »čelu Evrope«, to jest neka vrsta *ard-rija* cijelog katoličkog Zapada, bio bi uspio: bio je ratnik bez premca i sa svojih mnogobrojnih osvajačkih pohoda donosio je plijen koji je mogao velikodušno podijeliti najvećoj vojsci na kontinentu. Biti »car Rimljana« značilo je mnogo više: odgovornost za moralno i materijalno blagostanje Ljudske države, zahtjev da vlada »univerzalno«, ako ne nad cijelim svijetom (jer ni staro Rimsko Carstvo ni rimska crkva nisu bili univerzalni), a ono barem nad kršćanskom zajednicom.

U tom je pogledu Karlo Veliki bio dorastao svojoj novoj dužnosti ako mislimo na ravnodušnost gotovo svih njegovih prethodnika prema odgovornostima krune. U granicama i formama koje mu je dopuštala njegova sredina pokazao se privržen svojim obvezama kao najsavjesniji bizantski carevi: trudio se da sve uredi i poboljša, od ponašanja klera do vrijednosti novca,

Sv. Agneza (detalj bizantskog mozaika iz VII stoljeća u crkvi sv. Agneze u Rimu)

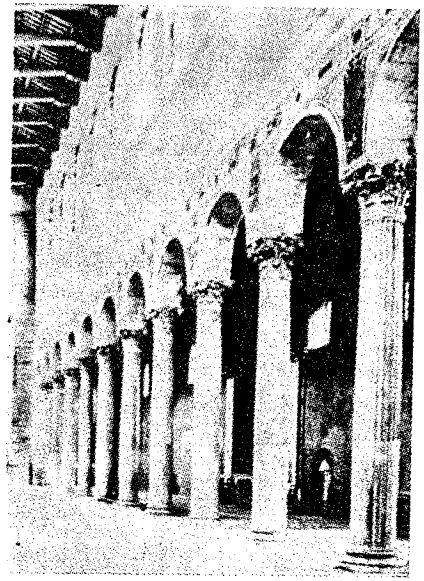

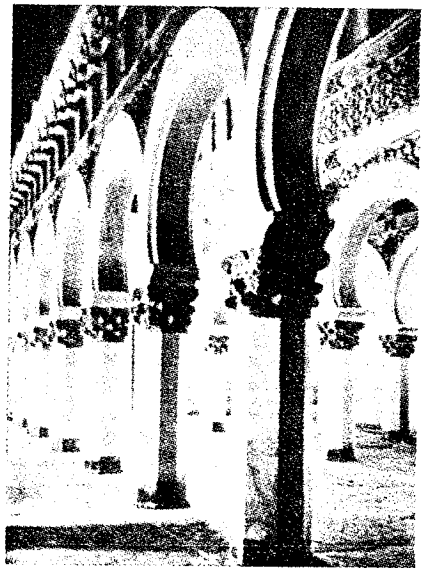

Evolucija arkade
V stoljeće: Sveta Sabina (Rim)
VIII stoljeće: Velika džamija Omejida (Damask)
VIII stoljeće: Sveti Petar, Tuscania (Viterbo)
XIII stoljeće: Sveta Marija la Blanca (stara sinagoga, Toledo)

od sastavljanja zakona do skupljanja epskih narodnih pjesama. Ali nije bio sasvim svjestan univerzalne važnosti carske krune. Sve do smrti nastojao je upravljati carstvom kao da je jednostavno »prošireno kraljevstvo«, to jest skup pokrajina i plemena što ih je ujedio svojom sposobnošću i vještinom i koje je mogao raspodijeliti po svojoj volji, prema franačkom običaju, članovima svoje obitelji. Pojedini funkcioneri kraljevske kuće pomagali su mu da obavlja poslove od općeg interesa: »šambelan« (nasljednik merovinškog majordoma, ali s ograničenijom vlašću), »senešal« (upravitelj kraljevskog dvora), »konetabl« (upravitelj staje ili konjušnica), peharnik, i još drugi, kojih se nazivi povezuju s barbarskim shvaćanjima države kao privatnog vlasništva. Ali svako od združenih kraljevstava u carstvo sačuvalo je svoju administraciju, ustanove i zakone.

Karlo Veliki bi vjerojatno podijelio carstvo među svoje sinove i nasljednike da ga slučajno nije nadživio samo jedan sin — Ludvig Pobožni. Odgojen od svećenika privrženih carstvu, on je odmah odbacio nazive kralj Franaka i kralj Langobarda, koje je Karlo Veliki volio, i prihvatio samo naziv cara. Godine 817. svečano je izjavio da je svaka podjela carstva suprotna volji božjoj i jedinstvu crkve. Jedan od njegovih biskupa, primjenjujući jednu izreku sv. Pavla na novu situaciju, nadodao je da se svi stanovnici carstva moraju smatrati »kao jedno tijelo u Kristu«. Jedno tijelo s carskom, a ne s papskom glavom: godine 824. Ludvig je naredio da nitko ne može biti posvećen za papu prije nego što se zakune na vjernost caru. Tih godina utjecaji talijanski i bizantski počeli su ubrizgavati rimski zrak u germansku atmosferu karolinškog dvora. Karlo Ćelavi, jedan od Ludvigovih sinova, oblačio se kao bizantski car na sablazan svojih franačkih dvorjana.

Prerano ili, možda, prekasno. Ludvig je vjerojatno bio dalekovidniji od Karla Velikoga, ali mu je nedostajala željezna volja i ugled njegova oca. Anarhične težnje franačkoga plemstva oslobodile su se poslušnosti koju im je prvi car nametnuo: sinovi i unuci Ludvigovi raskomadali su carstvo prije nego što se carska teorija mogla sasvim razviti. Ali je ta teorija prilično uznapredovala da bi se mogla održati, neovisno o franačkoj hegemoniji, o carskoj osobi i cjelokupnosti carstva, kao glavni politički simbol katoličkog svijeta.

Zapadna kršćanska republika. Ne sasvim spremno kada je možda imalo snage, ne više dovoljno snažno kada je možda bilo gotovo spremno, karolinško carstvo nam se može učiniti bezobličnom državom, nedjelotvornom i maglovitom. Ali ljudi IX stoljeća vidjeli su u njemu kršćansku državu, *respublica christiana,* koja je obuhvaćala gotovo cijelu Evropu i djelovala osobito skladno. Država i crkva u njoj tako su se pomiješale da su pobude mogle poteći od jedne ili druge prema potrebama trenutka ili prema sposobnosti i odlučnosti njihovih glavara bez ikakvih sukoba ili teškim zastranjenja.

Njihova suradnja bila je osobito plodna u novoosvojenim poganskim zemljama. Kler je u njima bio neka vrsta okupacijskog i administrativnog tijela, po broju veći i bolje organiziran od svjetovnih dužnosnika i vojnika. Kao što je u vrijeme staroga Rima stvaranje novog niza gradova značilo da se pojedini barbarski narod uklopio u uljuđeno društvo, tako je pod Karolinzima pojava nove mreže biskupija, župa i samostana ukazivala na to da se pojedino barbarsko pleme uvrstilo u kršćansko društvo. Domaći crkveni kadrovi, sposobni da čitaju i više ili manje dobro govore latinski, brzo su se stvarali; običaji koje je kršćanstvo najstrože osudilo, kao što su ljudske

žrtve i mnogoženstvo, bili su odbačeni; u isto vrijeme uvedene su osnovne poljoprivredne metode franačke ili langobardske putem izravnog naseljavanja ili proučavanja mjesnog stanovništva. Baš zato što je karolinška civilizacija bila skromnija od klasične rimske, ljudi su je brže prihvaćali. Prije nego što se koji »provincijalac« pokazao sposobnim da upravlja rimskom državom, *respublica romana,* protekla su stoljeća; samo jedno stoljeće i pol bilo je potrebno da kormilo kršćanske republike, *respublica christiana,* koje su Franci ispustili, prijeđe u ruke novoobraćenih Sasa.

Država i crkva surađivale su i u starim provincijama gdje se njihovo djelo razvijalo s manje oduševljenja i nije postiglo temeljitih rezultata. Trebalo je paziti na osjetljivost dviju prijestolnica, Rima i Aachena, kojih se tradicije i težnje nisu uvijek slagale. Tim razilaženjima pridružili su se i otpori pokrajina, kao što su pobune Akvitanaca, ustanci Bretonaca, pokret za nezavisnošću langobardske kneževine Benevent, koja je izmakla propasti langobardskog kraljevstva. I Benevent i Bretanja ostvarili su svoju nezavisnost. Jedina opozicija koja je mogla biti opasna, a to je bila glavna jezgra langobardska, raspala se nakon franačkog osvajanj; dovoljno je bilo dati Italiji određenu nezavisnost.

Jedinstvena vjerska podloga održavala je čitavo pučanstvo karolinške Evrope, među kojima skromne i neznane, kao i moćne i čuvene. Trebalo se zaista boriti protiv izopačenosti i opće neukosti klera i vjernika; ali nije bilo potrebno da ljudi shvate sve dogme i da se pridržavaju svih zapovijedi božjih pa da prihvate vjeru. Čini se da hereze nisu imale u narodu mnogo pristalica, iako je pitanje predestinacije izazvalo raspravljanje među rijetkim učenjacima. Praznovjerja iz poganskog izvora bila su više raširena, ali ne toliko da su mogla biti ozbiljna opasnost po jedinstvo vjernika.

Unatoč tome ne može se nazvati nagovještajem Evrope ono što se može točnije označiti kao krivo polazište. Kada danas kažemo Evropa, ne mislimo na jedinstvenu vjeru ili na univerzalnu državu, nego na cjelokupnost političkih ustanova, vjekovnih spoznaja, umjetničkih i književnih tradicija, ekonomskih i društvenih interesa koji tvore mozaik mišljenja i nezavisnih naroda. S te točke gledišta učinit će nam se carstvo karolinško kao zamašan, ali u biti promašen napor.

4.

Početak feudalizma i prvi tračci narodnosti

Da bi mogao ostvariti teške zadatke koje mu je nametnula dužnost poglavara *respublicae christianae,* karolinški vladar imao je samo političku okosnicu koja je tako loše poslužila merovinškim kraljevima: kolektivne organe, lokalne snage, osobne pomoćnike i službenike. Ali kolektivni organi s »demokratskim« obilježjem (to jest skupštine odraslih vladajućeg naroda) nisu se mogli iskoristiti za zadatke koji su nadilazili lokalno pravosuđe. Uostalom, glavna skupština slobodnjaka bila je svedena na savjet vojničkih i vjerskih uglednika, jedinih koji su još imali potpunu slobodu. Što se tiče lokalnih snaga, kao što su grofovi i njihovi podložnici, teško bi obavljali svoje različite dužnosti i da su bili neobično gorljivi. Sada su gotovo svi postali nezavisni, neukrotivi, neuklonjivi gospodari, jer su zbog nedostatka redovitih poreza njihova plaća i nagrada za vjernost postali kraljeski posjedi u njihovu okružju. Ako vjernost nije bila sigurna, kako je vladar mogao oduzeti plaću?

Glavni teret upravljanja pripao je kraljevim povjerljivim osobama i njegovim službenicima, koji su tvorili nestalnu grupu s različitim položajima i neodređenim funkcijama. Čak i dobar službenik nije bio zadovoljan time da ga »izdržavaju« na kraljevskom dvoru. On je želio da bude »okućen«, to jest nagrađen darivanjem zemlje, gdje bi se osjećao kao gospodar, a ne više službenik. Na taj su se način Merovinzi lišili golemog zemljišnog fonda i upropastili u ispraznoj nadi da će kraljevati.

Kako vladati? Prvi Karolinzi bili su nedvojbeno u boljem položaju nego posljednji Merovinzi. Nametnuli su se svjetovnjacima svojim vojnim uspjesima, a kleru svojom pobožnošću koju su im priznali najmjerodavniji tumači. Raspolagali su novim zemljišnim izvorima: zemljama stečenim u službi Merovinga, dobrima crkve koja je zaplijenio Karlo Martel, osvajanjima Pipina Maloga i Karla Velikoga. Pod njihovim snažnim porivom stari su zupčanici proradili, iako škripeći: skupština je raspravljala, grofovi — kasnije vojvode i markizi, na čelu vrlo prostranih okružja — izvršavali naređenja, a dvorski se službenici razmiljeli na sve strane. Potom su zupčanike nauljili: učinilo se sve da bi se osoblje poučilo, objasnile mu se dužnosti — pismenim naređenjima ako je naslovnik znao čitati; češće usmeno — pripremilo mu se konačište ako je moralo putovati. Unatoč toj grozničavoj aktivnosti nije se moglo očekivati od jednog upornog kljuseta da uradi isto što i nekoliko trkaćih konja.

Da bi se moglo bar donekle uspješno upravljati, bio je potreban što veći broj službenika, trebalo ih je plaćati ne zemljištem nego novcem, kako bi se osigurala njihova poslušnost; da bi ih se moglo platiti novcem, trebalo je uvesti izravne poreze; da bi mogli utjerivati porez, trebalo je povećati broj službenika. Tako se postupalo u Bizantu; ali u karolinškom carstvu, sve da su ekonomski uvjeti omogućili takvu revoluciju, ona bi ozlovoljila ljude naviknute da sve pribave bez novca i da ocijene samo zemljišni posjed. Neizbježno je bilo da i Karolinzi, kao Merovinzi prije njih, raspu državna dobra kako bi mogli vladati.

Kako se u tim uvjetima moglo spriječiti osobe kojima je ustupljena zemlja da izmaknu svojim obvezama? Karolinzi su nastojali da ojačaju veze poslušnosti najjednostavnijim načinom, onako kako su već postupili Merovinzi i drugi barbarski vladari: da zahtijevaju zakletvu vjernosti koja bi istaknula osjećajne veze između vladara i podložnika te izazvala božju osvetu protiv prekršitelja. Istina, iskustvo je pokazalo da nijedno obećanje odmah u početku neće iznevjeriti; put koji je Merovinge odveo u propast bio je popločen neuvjerljivim zakletvama. Unatoč tome, Karlo Veliki tražio je općenite zakletve od svih slobodnjaka, a određenije od svojih najbližih sljedbenika (»vazala«), i to gotovo bjesomučnom upornošću; poticao je i svoje vazale da zahtijevaju slične zakletve od svojih podložnika. Vjernik poput njega nije ni mogao drukčije postupati.

Vjernik, ali realist, car je tražio i načine kako da neispunjenje učini još težim. Obveze vjernosti mogle su se učvrstiti isticanjem vjerskog značenja zakletve ili potaknuti davanjem zemlje u običan posjed, ali ne u potpuno vlasništvo, mogle su se ustaliti držeći u ravnoteži vazale i kontrolirati povremenim nadzorom. Ta sredstva nisu bila sasvim nova, ni prihvaćena bezuvjetnom postojanošću, ali u cjelini stvorila su pod Karolinzima prvu jezgru onoga što će kasnije dobiti naziv »feudalizam«,

Prva iskustva početnog feudalizma. Ograničimo se za sada na tome da istaknemo bitne crte tog načina upravljanja koje su se počele pokazivati prije polovine IX stoljeća. Darivanje zemlje u potpuno vlasništvo (mogli bismo reći sasvim izgubljene) nadomješteno je davanjem »beneficija« u obično vlasništvo; točnije, kako se onda govorilo, vazal nije »imao« beneficij, nego ga je »držao« u ime vladarevo, kojemu je za uzvrat dugovao poslušnost i usluge. Vazalove dužnosti bile su istaknute svečanom izjavom vjernosti, što se duboko utisnulo u maštu i osjećaje nazočnih, a još više prisegom na svetim moćima. I svećenici su dobivali beneficije i privilegije kao protutežu svjetovnjacima unatoč tome što nisu služili kao vojnici. Putujući službenici višega stupnja, *missi dominici,* koji su imali puna ovlaštenja, imali su zadatak da bde nad prenošenjem i izvršavanjem vladarevih naređenja. Njihova stalna pomicanja, kao i neprestano premještanje vladarevo, trebalo je da na neki način ispuni prazninu što je postojala između odvojenih točaka gdje je autoritet vlasti imao izvjesnu djelotvornost.

Kao i carska teorija, tako je i ta predfeudalna organizacija morala biti iskušana i s vremenom usavršena. Nije mogla izravno proisteći iz duha discipline koje nije bilo; njezino je djelovanje još uvijek zavisilo od osobina vladarevih i pomoći koju je mogao očekivati od svoje porodice. Ali sinovi i nasljednici Ludviga Pobožnog počeli su se boriti međusobno i napadati samog cara još prije njegove smrti. I dok je carstvo bilo razdirano tim unutrašnjim borbama, dotle su se novi valovi barbara, željnih osvajanja, oborili na nj i pospješili raspad središnje vlasti. To je ubrzalo razvoj feudalizma, ali u pravcu koji Karlo Veliki nije bio predvidio. U prvo vrijeme pridržaoci beneficija prodali su svoju vjernost onome među pretendentima na prijestolje koji je najviše nudio, tražeći sve veće povlastice za sve manje usluge. Potom, kako se paraliza središnje vlasti sve više pogoršavala, uzeli su na se obvezu nužne obrane i upravljanja svojim posjedima ne brineći se pri tome mnogo za više vladareve interese.

Tako je nakon prve faze, kada je vladar uporno zahtijevao od vazala da vrše svoje dužnosti, nastala druga, kada su vazali isticali svoja prava. Treća faza, obilježena uzajamnim obvezama više ili manje ujednačenim, bila je još daleko. Ali i druga faza, koliko god kaotična, nije bila sasvim negativna, jer je nametnula točno određene obveze vazalima i prisilila ih, tako reći, da obnove u svoju korist one ćelije lokalne uprave koje su nestale raspadanjem rimske mreže gradova-država. Domalo ćemo vidjeti kako je obnova uprava i lokalnih inicijativa bila prvorazredan čimbenik u preobrazbi pogešnog polazišta karolinškog carstva u pravi nagovještaj Evrope.

»Narod« potječe od »roditi se«. Moderna Evropa izravno se ne temelji na lokalnim vladama nego na nacionalnim. Stari je Rim rastvorio primitivne nacionalizme u univerzalni patriotizam; nacije su bile proizvod srednjega vijeka, a karolinško doba je pridonijelo njihovu stvaranju, iako nije bilo svjesno toga.

Postoji velika razlika između solidarnosti plemena i naroda, koju su barbari jamačno osjećali, i nacionalizma koji se temelji na povezanosti jednog naroda s domovinom. Ta se povezanost počela ocrtavati u Langobarda dugim boravkom u Lombardiji, Bavaraca u Bavarskoj, a isto tako i u svakoj oblasti postepenim stapanjem barbara i domorodaca; ali programatski univerzalizam Karolinga nije pogodovao razvoju nacija te posljednje vrste. Istina je da se

njihovo gledište, pod utjecajem barbarske tradicije, nije opiralo tome da svaki pojedinac zadrži svoje naslijeđene običaje. Baš za vladavine Karolinga javljaju se u pravnim dokumentima neobični izrazi kojima svaki zainteresirani izjavljuje da »živi prema franačkom pravu« (ili langobardskom, alemanskom, vizigotskom, rimskom, prema prilikama) »na osnovi svoga rođenja« *(ex natione).* Ali »narod« u tim dokumentima imao je značenje sasvim drukčije od današnjega: nisu se uzimali u obzir geografski okvir i administrativne podjele, nego samo rod po krvi. Živjelo se prema franačkom pravu ne zato što je netko rođen u franačkoj zemlji nego zato što potječe od Franaka.

I taj je kriterij imao svojih iznimaka. Bilo je pojedinaca koji su iskazivali drukčije pravo nego njihovi očevi. U talijanskim gradovima X stoljeća trgovci i zanatlije rimske »narodnosti« povezat će se sa zemljišnom vlastelom, ženiti se s kćerkama vazalnih gospodara i prihvatiti germansko pravo osvajača. Stupanje u svećeničke redove automatski je uključivalo prihvaćanje rimskog prava, što pokazuje koliko je crkva katolička bila nesklona svakom pokazivanju nacionalizma u svome krilu. To dokazuje njezino uporno nastojanje oko latinskog jezika u bogoslužju, u suprotnosti s prilagodljivim držanjem pravoslavne crkve. Nisu išli tako daleko kao pape, ali su ipak prvi karolinški vladari pokazali izvjesno nastojanje u tom istom univerzalističkom pravcu. Objavili su kapitulare punovažne za čitavo carstvo i, unoseći u zakonik »narodna« prava, pustili ih da utonu zbog nedostatka novih odredaba. Priča se da je Ludvig Pobožni mislio kako će propisati kao opći zakon carstva »narodno« salijsko pravo, ali to nikada nije učinio.

Od tourskog crkvenog koncila do verdunske podjele: odvajanje jezika. Moralo je proteći mnogo stoljeća prije nego što se potvrdio pravi nacionalizam, ali su se prethodni uvjeti za preobrazbu jedinstvene države u trojednu, sastavljenu od saveznih narodnih država, ubrzo pokazali zbog sukoba oko nasljedstva. Ponovne podjele karolinške države za nasljednikā Ludviga Pobožnog dobile su obilježja bliske karti modernih narodnosti, s postojanošću koju teško možemo pripisati slučaju. To više što u grubim crtama odgovaraju jezičnim granicama, o čemu nam je karolinško doba sačuvalo prva pouzdana svjedočanstva. Godine 813. tourski koncil preporučio je kleru da propovijedi prevede na romanski ili germanski jezik kako bi ih narod mogao razumjeti. Dvadeset i devet godina kasnije dva mlađa sina Ludviga Pobožnog i njihovi ratnici obvezali su se zakletvom da će se uzajamno pomagati u borbi protiv starijega brata, cara Lotara: vojnici Karla Ćelavoga zakleli su se na njemačkom. Činilo se da je godinu dana kasnije verdunski ugovor pretvorio verdunsku zakletvu u političku podjelu: pokrajine sasvim francuske dobio je Karlo Ćelavi, a njemačke Ludvig Njemački. Lotar je za se zadržao, osim talijanskih i provansalskih pokrajina s izrazitim romanskim obilježjem, dug pojas krajeva između tih dvaju područja, gdje se sve do danas isprepleću jezici: flamansku i valonsku Nizozemsku, uvijek sporni Elzas i Lotaringiju, mnogojezičnu Švicarsku (k. 10).

Jedno je sigurno da verdunska podjela nije izvršena prema narodnosnim mjerilima i da su joj razlozi bili prolazni i slučajni. Radilo se o tome da se oblikuju otprilike tri dijela jednake vrijednosti s gledišta njihovih gospodarskih i vojnih izvora, dodajući područjima koja su već bila pod nadzorom svakoga od braće potrebna pogranična područja, kako bi svaki od dijelova bio jednak. Mlađa braća — pravi pobjednici — zadržali su kompaktnije dijelove,

prepuštajući starijemu bratu obje prijestolnice, Rim i Aachen, koje su mu pripadale s carskim dostojanstvom. »Stručnjaci«, koji su imali zadatak da pobroje opatije i grofovije dodijeljene trojici braće, nisu se jamačno brinuli za lingvistiku, niti su mogli imati — zbog nedostatka geografskih karata — jasnu sliku različite konfiguracije tako oblikovanih država.

Ipak su se dva od kraljevstava stvorenih 843. odupirala svim budućim promjenama i stvorila jezgru moderne Francuske i Njemačke, do se treće kraljevstvo, koje su dijelile Alpe na dva dijela s narodima koji se nisu međusobno razumijevali, gotovo odmah raspalo. Francuska i Njemačka postepeno su prisvojile pogranične pokrajine. Dio južno od Alpa, gdje je naziv Italija počeo pretezati nad nazivom »langobardsko kraljevstvo«, mogao je ipak zauzeti časno mjesto u trojednici država da se proširio južno od Rima, gdje su se zaustavila karolinška i langobardska osvajanja. Međutim, vojni i diplomatski pokušaji cara Ludviga II, nasljednika Lotareva, da pod svoju vlast privuče »drugu« Italiju — langobardsko vojvodstvo Benevent, nezavisne bizantske gradove ugrožene od Arapa — sasvim su propali. Premalen, bez svojega juga, »carski vrt« bio je namijenjen osvajanjima drugih: sto godina nakon verdunske podjele postao je pripadajući dio Njemačke u carstvu odsječenom od Francuske. Od IX stoljeća nejednakost talijanskog člana zajednice kvarila je drugo političko rješenje koje se pružalo Karolinzima: umjesto evropskog jedinstva ravnoteža triju nacionalnih kraljevstava.

5.

Bilanca karolinške civilizacije

Karolinška kultura, prijelazna kultura, našla je konačan izraz samo na uskom području pisma, latinske gramatike i prijeko potrebnih klasičnih tekstova.

Njezin najveći uspjeh bila je reforma pisma. Oblikovana u *skriptorijima* (središtima za prepisivanje) u Francuskoj, minuskula »karolina« istisnula je jedno za drugim »nacionalna« pisma, trnov plod degeneracije rimskog neepigrafskog pisma (uncijalnog, poluuncijalnog, kurzivnog). Doživjela je potpun uspjeh, mnogo vremena nakon što su izumrli Karolinzi, u Španjolskoj, u Engleskoj i u južnoj Italiji. Možda minuskula »karolina« nije imala sve vrline koje joj je pridavao njezin uspjeh: »nacionalna« pisma bila su slikovitija; »kapitala« natpisa i raskošnih klasičnih rukopisa bila je skladnija, a mogla je biti isto tako prostorno ekonomična da joj je format bio manji. Zato je razgovijetna i ne umara oči: možemo to reći u prezentu jer je i ova knjiga tiskana karolinškim malim slovima, minuskulama, koje su nešto preinačene s dodatkom velikih slova, »kapitala«, što su ih kasnije nanovo otkrili humanisti u natpisima rimskih spomenika. To je pismo među prvim primjerima one vrste jedinstvenih mjera koje pojednostavnjuju međunarodni život: gregorijanski kalendar, decimalni metrički sustav i jedinstvena poštanska veza.

Književni preporod: njegove granice. U istu vrstu ideja treba svrstati i rad službenih karolinških krugova oko utvrđivanja osnovnih pravila klasične latinštine i obrazaca jezika i stila u velikim kršćanskim ili poganskim knjigama. Nije se smjelo gubiti vrijeme. Romanski jezici već su se javljali u neugla-

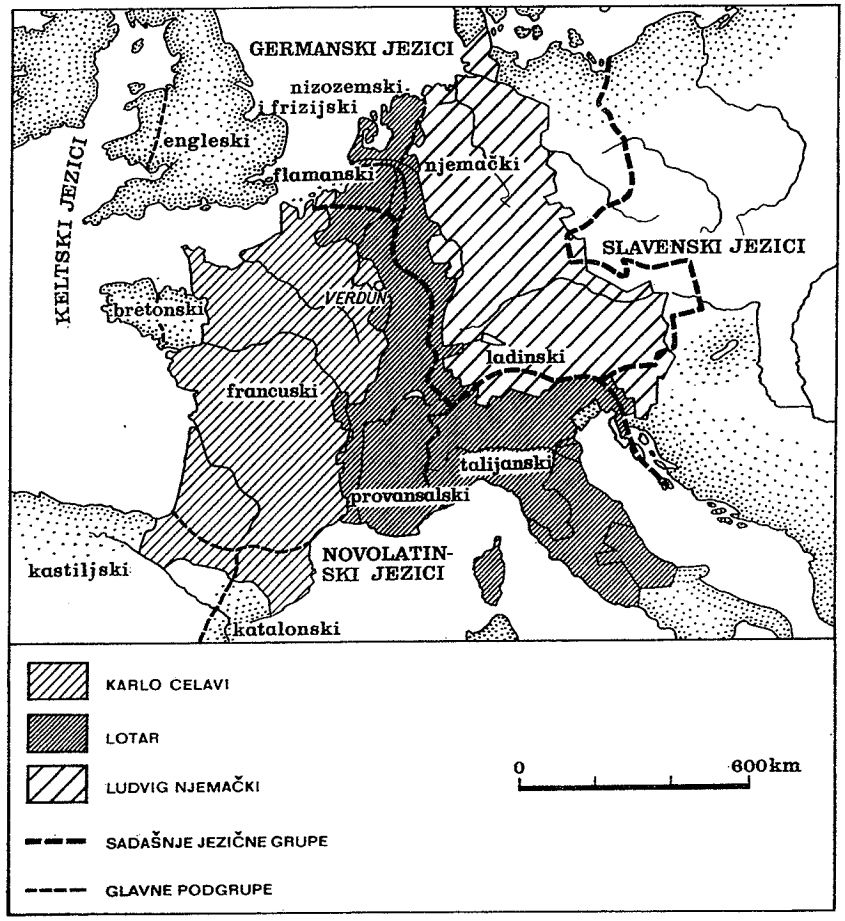

Karta 10. Verdunska podjela (843) i jezične grupe

đenim jezicima kontinentalnih pisaca, iako još nisu dostigli stupanj književnih jezika — kao anglosaski u Engleskoj. Pravi latinski jezik bio je mrtav i trebalo ga je balzamirati kako bi služio razumijevanju Svetoga pisma, razgovoru učenih ljudi, službenim spisima za zajednice koje govore različitim govorima. Na isti je način trebalo sačuvati važnije svjetovne pisce prije nego što se njihovi posljednji rukopisi izgube ili ih kakav domišljat redovnik izbriše sa skupocjene pergamene i popuni kakvim svetim tekstom kojih nije bilo dovoljno.

Svoj velik dug prema »karolinškom preporodu« možemo najbolje procijeniti, a u isto vrijeme i granice njegove kulture, ako sastavimo spisak latinskih tekstova koji su nam ostali — gotovo svaka rukopisna predaja izvire iz karolinškog uzorka — i usporedimo ih s mnoštvom izgubljenih djela. Kakav

je bio duh onoga vremena pokazuje nam činjenica što su poganski pjesnici bili kod ljudi onoga vremena omiljeniji nego učenjaci, unatoč potrebi da se putem alegoričnog tumačenja neutralizira otrov njihovih predodžbi i svjetovnih raspoloženja. Istina — obično se tvrdilo — nije bila otkrivena starima, ali su zato poznavali tajnu stila.

Izraz »preporod« namjerno smo upotrijebili, iako bi ga drugi htjeli zadržati za doba humanista. Istina, karolinški preporod zapalio je usred mraka samo jednu svijeću na oltaru, ali je drugi preporod oteo nebu malo njegova svjetla i dao ga ljudima. Međutim su intelektualne elite obaju doba imale dojam da je prošlost prekinuta; željele su da zatru najnovije faze kako bi oživjeli ideale prohujalog vremena. Religiozniji i neuglađeniji od humanista, pisci karolinškog doba prihvatili su teme čisto poganske a da ih nisu kritički prosuđivali ili pokršćanili, niti su im uopće duh upili. U svome životopisu Karla Velikoga Einhard bezočno oponaša Svetonijeve živote careva; ali sličnost između njegova Karla Velikoga i Augusta samo je površinska. Pjesnici imaju više dara i više sreće jer se ljubav i proljeće odupiru promjenama mode.

Pojedine karolinške pjesme čine nam se istrgnutim stranicama iz knjige II ili III stoljeća — ali knijge skromne vrijednosti, jer ako je karolinški preporod i dao nekoliko vrsnih književnika, samo je jedan izvanredan mislilac, a to je bio Ivan Skot Eriugena. Doduše, Eriugena je dobro znao grčki, pa je mogao bolje nego većina njegovih suvremenika crpsti na izvoru klasične, helenističke i orijentalne bizantske civilizacije.

Umjetnički preporod: njegova složenost. Umjetnostima, koje nije trebalo prevoditi, Bizant je darežljivo pružio za karolinškog preporoda zanatlije, motive i tehniku. Središta koja su konačno potpala pod nadzor Karla Velikoga služila su kao posrednici: Rim je u IX stoljeću stvorio nekoliko najljepših bizantskih mozaika, San Vitale u Ravenni nadahnuo je graditelje carske crkve u Aachenu. Ali su nadahnuća dolazila također iz udaljenijih krajeva: crkvi koju je podigao orleanski biskup Teodulf u Germigny-des-Prés, u srcu Francuske, vjerojatan je uzor armenska katedrala u Ehmiadzinu.

Karolinška umjetnost u cjelini je mnogo plodnija i izvornija nego književnost. Prihvatila je raznorodne strane utjecaje, upotrijebila dekorativne elemente iz svih krajeva, od biljnih spletova sa sjevera do sredozemnih palmi, a ljudski lik postavila u središte zanimanja — prvi korak na dugom putu prema humanizmu. Naknadno će neki od tih eksperimenata potaknuti i druge preporode (»preporodi« otonski i anglosaski u X i XI stoljeću) i pridonijeti razvijanju romaničke umjetnosti. U svoje vrijeme karolinška je umjetnost bila ograničena na mali broj središta.

Jedna je značajka zajednička svim manifestacijama karolinškog preporoda: one su bile cvjetovi iz vrtlarskog staklenika, koje je uzgajala šačica intelektualaca u službi šačice mecena: vladara, dvora i koje crkvene ustanove. Izvan tih oaza zemljište je bilo nepropusno za kulturu. I reforma pisma, u početku, zanimala je najviše nekoliko tisuća ljudi; ostali nisu znali ni čitati ni pisati.

Trgovina: mali opseg, ali osjetan utjecaj. Koliko je ljudi osjetilo poticaj međunarodne trgovine? Budući da nam o tome nedostaju bilo kakvi statistički podaci, možemo pretpostaviti da je kupaca najviše bilo nekoliko desetina tisuća: svi oni koji su bili dovoljno profinjeni i željni nakita, oružja, lijekova,

mirodija i egzotičnih začina, a nadasve dovoljno bogati da ih plate, uglavnom jedan dio plemstva i visokog klera. Što se tiče dobavljača, njih nije bilo više od nekoliko tisuća, čak ako uzmemo u obzir i trgovce robovima, drvom, metalima i drugim zapadnim proizvodima (većinom sirovinama) koji su mogli da zanimaju bizantska i arapska tržišta. Nemoguće je procijeniti broj trgovaca koji su se bavili unutarnjom trgovinom i zato što je jedan njezin važan dio bio u rukama ljudi drugih zvanja: posjednika, seljaka, lihvara i ribara.

Ne samo u katoličkoj Evropi nego i od jednog do drugog kraja Staroga svijeta najveći su trgovci bili Židovi. Spomenimo posebno one za koje arapski izvori iz IX stoljeća tvrde da znaju sedam jezika i da putuju između Španjolske i Kine trima paralelnim putovima od kojih je jedan svom svojom dužinom prelazio preko karolinške države. Dobavljači merovinških kraljeva, pa karolinških, organizatori trgovine robljem, trgovci na veliko vinom i soli, Židovi su svoj uspjeh morali zahvaliti širokoj naobrazbi, izmjeni ideja i tehnike između zajednice svih zemalja. njihovu poštovanju trgovačke djelatnosti u vrijeme kada je Zapad cijenio samo vojnika i svećenika. Koristilo im je i to što se s njima iznimno postupalo, a to je u mnogočemu bila i njihova nesreća: kako nisu bili ni u jednoj državi punopravni građani, to ih nisu vezala ograničenja koja je država nametala, osobito u vrijeme rata, prometu stranaca.

Slične pogodnosti, ali bez istih neprilika, počeli su dobivati građani polunezavisnih bizantskih pristaništa u Italiji — Venecije, Amalfia, Napulja i Gaete — koji nisu bili tako važni kao Židovi, ali im je u idućim stoljećima bio namijenjen sjajniji životni put. Njihov dvoznačan politički položaj omogućavao im je da prelaze granice više kao prijatelji nego kao stranci, a njihove veze s Bizantincima i Arapima otvarale su im prozore u svijet civilizacija naprednijih od one karolinškog carstva kojoj su bili predstraže. Gradske predstraže, iako mnogo inferiornije od gradova Istoka s kojima su trgovale, postavljene većinom na mjestima gdje se nikada nije ugasila gradska tradicija.

Karolinško je carstvo opet bilo kulturno naprednije od sjevernih naroda koji su okruživali njegovu granicu od Irske do Češke. Ovdje je uloga preteče pripala Frizima koji su poput Venecijanaca živjeli na rubu carstva, usred močvarnih krajeva, i svoje mršave prihode od poljoprivrede dopunjavali neredovitom ali uspješnom trgovinom u tim krajevima. Nedostajalo je gradova unutar i izvan carstva; ali su se unutar carstva trgovci povezali s misionarima i vojnicima podižući mala gradska središta, kao Quentovic i Dorestad, koji su procvali prije nego što su nestali u vrtlogu invazija što su pratile rasulo karolinške monarhije. Te su invazije dovele na pozornicu jedan drugi pustolovni narod, Skandinavce, koji su rado pljačkali i plijenili, ali su bili voljni da preprodaju plijen što su ga stekli svojim upadima ili da kupe ono što nisu mogli silom oduzeti.

Dakako, ekonomske tokove ne smijemo mjeriti po njihovu opsegu: prema mjerilu našeg vremena učinit će se neznatnim. Ali ono nekoliko stotina osoba koje su prodavale male grupe robova i pokoju trubu tkanine (ili, u kraćim razmacima, onoliko soli koliko je mogla ukrcati kakva lađa) držale su otvorenim spasonosni prozorčić u mračnom podrumu u kojemu bi — bez njih — tavorilo karolinško gospodarstvo. Svi nisu bili međunarodni trgovci. Ono malo »trgovaca« što su još živjeli u kojem propalom gradu unutrašnjosti, osobito na jugu, te crpli izvore iz svojih nekretnina, lokalne trgovine i lihvarstva, nije bilo beznačajno. Društveno su značili kao neka vrsta obrisa srednje klase

između velikaša i siromaha koji su zajednički bili vezani uz zemlju. Ekonomski su sprečavali da novca ne bi sasvim nestalo iz opticaja i da svako selo ne postane otočić sasvim prepušten vlastitim izvorima. Vrlo je vjerojatno da su ti trgovci, strani ili domaći, o kojima gotovo ništa ne znamo — jer se nisu razmetali književnošću i nikakav nam trgovački dokumenat iz IX stoljeća nije ostao — razvili isto tako važnu djelatnost kakva je bila djelatnost Skota Eriugena i Einharda. Poput njih, i oni su osigurali životu svoga vremena da održi sporedne djelatnosti i sačuva mogućnosti za blisku budućnost.

Pravo značenje karolinške obnove. Čim se odvojimo od tri pilastra karolinške civilizacije: vjere, rata i poljoprivrede, odmah nam iskrsne u svijesti misao da je karolinška obnova imala sporedno značenje. I u ta tri područja pasivnost je većine ugušila odredbe i mišljenja djelatne manjine.

Religiozna učenost jednog Alkuina i svetost Benedikta iz Aniana malo su djelovali na kler bez revnosti i pučanstvo bez gorljivosti. Najstrože kazne, pretjerane nagrade, nisu mogle pokrenuti pohlepne i uporne vazale protiv najopasnijih neprijatelja. Lakše je bilo pobrinuti se za poljske radove: kmetovi nisu mogli odbiti da sudjeluju, jer ako netko hoće jesti, mora i raditi. Nedostajalo je radne snage, gotovo je sasvim nestalo malih posjeda koje su s ljubavlju obrađivali slobodni seljaci, a veliki posjedi bili su samo oaze usred napuštenih polja. Ako su htjeli iz njih nešto izvući, gospodarevi posrednici morali su ih stalno nadzirati. Na tim posjedima nastojalo se sve proizvesti kako se ne bi moralo bilo što kupovati; kako se nije namjeravalo kupovati, nije se ni brinulo za višak koji bi se mogao prodati. S teškom se mukom prikupilo toliko da su se mogle namiriti potrebe za vrijeme oskudice; rijetko se događalo da je žetva bila tri puta veća nego sjetva. Čak je i Karlo Veliki, kada ne bi poduzeo kakav osvajački rat, nadgledao svoje vrtove, svoje kokošinjce, svoje služavke kako tkaju vunu. U zemljoradničkoj državi bio je uzoran zemljoradnik. Ljepše mu se priznanje ne može odati.

Po njegovu naređenju nova su zemljišta bila iskrčena duž granica, kako je to činio Rim i njegov nasljednik Bizant, koji su pokrajine izložene napadima napučivali vojnicima zemljoradnicima. Ali je napredak karolinške zemljoradnje vrlo često bio nalik na pomicanje nomada: za seljacima koji iskrče šumu, stvarajući novo zemljište za obradu, zaraste šuma tek napuštenim poljima. Na isti način brzo obrastu šikarom i ceste koje su Karolinzi nastojali obnoviti kao i latinsku gramatiku. Nije bilo dovoljno karavana da njima prolaze i održe ih gazeći bujno izraslu travu. Da bi se mogla održati povezanost carstva, očuvati djelatnost birokracije, koje je bilo jedva dovoljno da njima upravlja, trebalo se neprestano prebacivati konjem s jednog mjesta na drugo.

Doba viteštva tek je bilo na početku. Ako su vitezovi katkada znali munjevitom brzinom osvajati golema prostranstva, nikada nisu mogli održavati svoj posjed bez pomoći skromnih dvokolica. Pa ipak je Evropa bila gotovo na dohvatu ruke. Bit će stvorena prije odozdo nego odozgo, s pomoću dvokolica više nego s pomoću vatrenih konja. U IX stoljeću karolinško carstvo, nemoćan div, slabi i prije vremena opada. U X stoljeću umjesto njega nastat će strukture sposobnije za život, jer su bile manje i ljudskom snagom bogatije, koje će, ne zaboravljajući iskustva i ideale što im je ono namrlo, započeti milenij ekonomskog i intelektualnog napretka.

DRUGA KNJIGA

Obnova odozdo

Prvo poglavlje

Evropska zora

1.

Tisuću godina unatrag: »Tama se rastvara«

L'alba part umet mar atra sol,
Poy pasa bigil, mira clar tenebras...

»Zora donosi sunce tamno moru, a zatim prelazi preko brežuljaka: gle, tama se rastvara!« Ovaj distih pisan u X stoljeću jezikom koji više nije latinski i koji još nije istovjetan ni s jednim od modernih romanskih jezika, ne može se jamačno ubrojiti među najskladnije stihove koje je nadahnuo dolazak jutra. Ali su se povjesničaru evropskih početaka učinili uzbudljivim kao prvi krik novorođenčeta. Prorocima nesreće koji stalno mašu svojim strašilima, ispravama koje tu godinu obilježavaju izrazom »približavanje konca svijeta«, ti siromašni stihovi kao da najavljuju sretnu vijest, iako se dobro ne razabiru usred bolnih povika što prate rađanje Evrope.

Između polovine IX i polovine X stoljeća kršćanstvo je bilo uzdrmano u svojim najtemeljnijim strukturama od vrlo brojnih i surovih neprijatelja s kojima se ikada sukobilo nakon pada Rimskog Carstva na zapadu (k. 11). Njegove patnje bile su utoliko okrutnije ukoliko napadači nisu imali ni sredstava ni namjere da poduzmu osvajanje Evrope i tako joj vrate mir uz cijenu ropstva.

Opustošena Evropa. Muslimani su zaposjeli najveće otoke Sredozemnog mora, razmnožili pljačkaška i gusarska gnijezda u južnoj Italiji, pred vratima Rima, na Azurnoj obali, odakle su prodirali sve do alpskih prijelaza Švicarske, ubijajući, pljačkajući, rušeći i udarajući namete. Nisu svi i nisu uvijek bili tako okrutni kako ih prikazuju zapadne kronike: znali su upravljati i uspješno graditi ondje gdje su namjeravali da se stalno učvrste, kao na Siciliji i u kratkotrajnom emiratu Barija (847—871). Ali je vrijeme ekspanzije, više ili manje smišljene, bilo prošlo. Sada se vodila borba zato da se namaknu robovi i osigura plijen. Glavni bagdadski kalifat raspao se u isto vrijeme kada i karolinško carstvo. Države nasljednice bile su zauzete svojim unutarnjim problemima i razdorima. »Sveti rat« islamski mogli su sada nastaviti samo pohlepni i nedisciplinirani pustolovi, »zlotvori, buntovnici, otpad mnogih naroda, svodnici, osobe koje zaslužuju prezir« kako ih naziva, ne bez predrasuda, jedan učeni bagdadski pisac.

Skandinavci su prebrodili Atlantik i Mediteran pljačkajući i kopnenim putom stigli u srce Francuske, morem na obale toskanske (gdje su opljačkali Luni, misleći da je Rim), a rijekama koje su protjecale kroz rusku ravnicu u Crno more i Bospor. Stvorili su civilizaciju razmjerno originalnu i sjajnu već od brončanog doba, ali u idućim stoljećima nisu je više razvijali. Unatoč

svojim čestim vezama s najnaprednijim narodima na Zapadu i Istoku, sačuvali su običaje pretpovijesnih ljudi. Nisu poštivali ni svoje starješine ni svoje roditelje. Katkada su žrtvovali ljude Odinu, svom vrhovnom bogu, ali je bilo i onih koji su odricali svaku žrtvu jer su, poput one dvojice junaka u povijesnom islandskom spjevu *Landnamabok*, »vjerovali samo u vlastitu moć«. Moć koja se, uostalom, nije oslanjala samo na nasilje nego i na prijevaru.

Mađari, koje je Bizant dozvao sa stepa da ih suprotstavi Bugarima, oboriše se na dunavsku ravnicu, koju su nedavno napustili Avari, kao oličenje apokaliptičnih jahača. Odatle su prodrli sve do Akvitanije i blizine Rima. Strašni po izgledu, jeziku, običajima, govorilo se da piju krv ubijenih neprijatelja. Možda nisu bili divljiji od drugih neindoevropskih naroda koji su napali Evropu: Huna, Avara, Bugara. Ipak je njihovo ime, izobličeno u pričama, postalo i ostalo strašilo za djecu: »ljudožderi«.

Progutana od »ljudoždera«, nestala je prva država koju su zapadni Slaveni stvorili na granicama karolinškog carstva i brzo je doveli do znatnog stupnja civilizacije: Moravsku. Još sjevernije, slavenska plemena različita podrijetla probila su se kroz slaba utvrđenja *respublicae christianae* i prodrla u zemlju Bavaraca i Sasa. Drugi Slaveni, možda pojačani skandinavskim elementom, opustošiše jadranske obale.

Svi ti pritisci, uz neslogu i nesposobnost vladara, srušili su karolinško carstvo. Iako nije nedostajalo pretendenata na carsku krunu, nitko od potomaka Karla Velikoga nije uspio poslije 887. ponovo sjediniti njegove dijelove. Čudnom povijesnom ironijom Rimsko Carstvo, koje je pripremila mitska ličnost Romulova, a stvorio August, svršilo je s mladim carem koji se zvao Romul Augustul. Drugom opet ironijom karolinško carstvo, koje je osnovao Karlo Veliki, svršilo je s Karlom Debelim.

Otpor na lokalnoj osnovi. Otpor se polako organizirao, što je bilo neizbježno s obzirom na vrlo slabu potku od koje je Evropa bila sastavljena. Redovita vojska i brodovlje, granice nad kojima su bdjele stalne posade, postojali su samo na dvije suprotne krajne točke Evrope, u Carstvu Bizantskom i emiratu, kasnije kordobskom kalifatu. Marke, koje su stvorili karolinzi i njihovi nasljednici na granici zato da izdrže prvi napad invazija, nisu bile dovoljno izdržljive. U unutrašnjosti zemlje vazali nisu bili voljni da napuste svoje »beneficije« i da se odazovu na poziv vladara. Uostalom, na britanskim otocima i u Italiji nije ni bilo vladara kojega bi priznala cijela zemlja i koji bi mogao uskladiti obrambene napore.

Ako nije bilo moguće zaustaviti napadače — a kupiti njihovo povlačenje značilo bi izložiti se novim ucjenama — najbolja se taktika sastojala u tome da se sklone na sigurno mjesto najdragocjenija dobra i uvreba prilika za napad na kolone natovarene plijenom. Gradovi i samostani, koje su u početku iznenadili i opustošili, počeli su se opasivati snažnim utvrđenjima. Podignuti su utvrđeni dvorci na vrhovima brežuljaka i na rukavima rijeka. Kralj, pape, savezi plemića ili građana organizirali su na lokalnoj osnovi sve snažniji i ubrzo pobjedonosan otpor. Bitke na otvorenom polju postale su sve rjeđe i ne uvijek uspješne, ali je godine 955. Oton Veliki, vojvoda saski i kralj njemački, zadao Mađarima značajan poraz. Pa ipak se ta beskičmena Evropa X stoljeća, baš zbog svoje razjedinjenosti i siromaštva, mogla bolje oduprijeti invazijama nego preveć složeno Rimsko Carstvo V stoljeća. Nije više bilo vitalnih središta, ni glavnih arterija, gospodarskih čvorišta, kojih bi gubitak mogao upropastiti čitavu pokrajinu, već osamljenih sela i gotovo osamljenih gradova. Da bi se moglo uništiti te sićušne ćelije, jednu po jednu, bio je potreban plan i kontinuitet akcije, što napadači nisu imali.

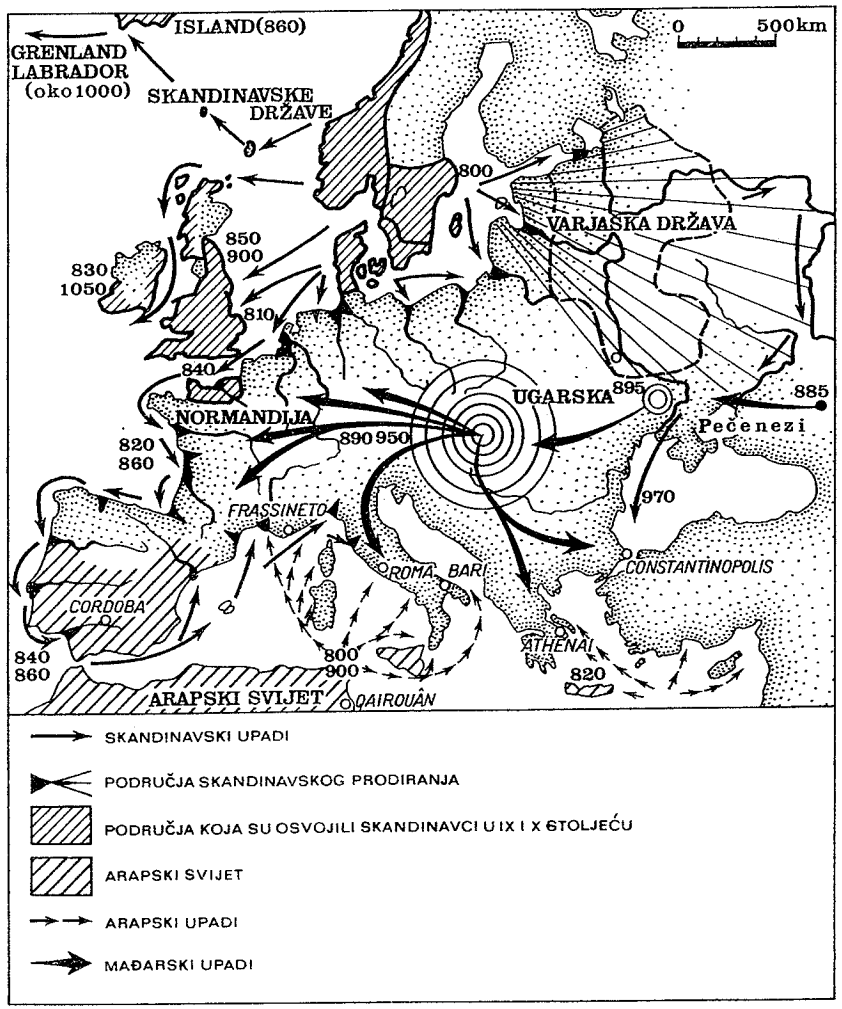

Karta 11. Posljednje invazije (IX i X stoljeće)

Proširena Evropa. Izmučeni vlastitim naporima, potisnuti na pojedinim područjima, stišani dodirima sa sjedilačkim narodima, napadači su se stalno naselili na onim područjima koje su oteli starim kršćanskim zajednicama, a i na svojim domaćim. To ih je učinilo pristupačnijim utjecajima svojih susjeda,

kojih se ratoborno plemstvo i masa siromašnih seljaka nisu iz osnove razlikovali od njihovih. I u njih su nastale neznatne gradske jezgre. Postepeno je najveći dio novih barbara prihvatio religiozne i političke institucije starijih naroda i organizirao crkve i države po uzoru *respublicae christianae*. Tako je površina Evrope Karla Velikoga bila gotovo udvostručena, a porodica evropskih naroda, kakvu poznajemo danas, gotovo upotpunjena (k. 12).

Za Skandinavce je asimilacija bila razmjerno laka: učvrstili su velik broj mostobrana na britanskim otocima sve do Normandije, a u svojim iskonskim postojbinama ubrzo su se sjedinili u tri katolička kraljevstva: Dansku, Norvešku i Švedsku. Malo je bilo teže Mađarima, jedinom neindoevropskom narodu koji se uspio ukorijeniti u središtu srednjovjekovne Evrope ne izgubivši ni svoj jezik ni svoj identitet. Dvije stotine godina nakon svoga obraćenja na kršćansku vjeru oni su još zadržali naviku da pola godine provode pod šatorima, tako da se jedan njemački biskup čudio strpljivosti božjoj koja je »izložila opasnosti tako divne krajeve takvih ljudskim čudovištima«. Ali još prije nego što su se obratili, nepoznati pisac spijeva *Waltharius* (možda Eckehard iz St. Gallena, švicarski redovnik iz X stoljeća) zabilježio je njihov konačan ulazak u proširenu Evropu: »Jedna trećina zemlje, koje se zove Evropa, sjedište je raznih rasa, različitih po običajima, jezicima, kulturi i vjeri. Jedna od tih rasa, koju nazivamo Hunima, živi u panonskoj nizini«.

Za razliku od drugih napadača, muslimani nisu primili vjeru katoličke Evrope; ali prorjeđivanje njihovih upada dovelo je do razmjene robe i ideja. Već odavno nastanjeni na Iberskom poluotoku, sačuvali su od svojih naknadnih osvajanja u Evropi samo Siciliju. Taj otok, koji su redovite jedinice afričkih emira oduzele Bizantskom Carstvu u IX stoljeću, postao je ubrzo sjedište nezavisnog i naprednog emirata. Bizant je to obilno nadoknadio u X stoljeću kada je protunapadom u Aziji potisnuo islam sve do granica Palestine.

Evropa u zavjetrini: trijumf partikularizma. Stvaranje kršćanskih razmjerno uređenih država na sjevernim i istočnim granicama katoličke Evrope, u trenutku kada je opća obnova već bila na vidiku, događaj je od velike važnosti. U X stoljeću, prvi put u povijesti, osnovna jezgra Evrope bila je zaštićena vanjskim bedemima na kojima su se iscrpie invazije idućih stoljeća.

Pri kraju Zapadnog Rimskog Carstva *respublica romana* obično je prikazivana kao golema tvrđava opsjednuta barbarima koji su urlali oko njezinih zidina. U početku našeg tisućljeća *respublica christiana* katoličke vjere, zaštićena na jugu od neprijateljske ali civilizirane islamske sile, osigurana na jugoistoku od neugodne nazočnosti srodnog Bizantskog Carstva, s dopunom na sjeveru i sjeveroistoku naroda koji su sve do tada za nju bili stalna prijetnja, nije više bile izravno izložena pravim upadima barbara. Sretnija od Azije, Afrike i same pravoslavne Evrope, koje su bile izložene napadima nomadskih naroda, katolička je Evropa mogla razvijati vlastitu civilizaciju u posljednjih tisuću godina ne strahujući od iznenadnih provala s nepoznatih strana.

Da se taj odlučan preokret dogodio stotinu godina prije, možda bi bio osigurao predah karolinškom carstvu, a Evropi polazište s jedinstvene platforme. U IX stoljeću središnja vlast, unatoč svojim velikim nedostacima, imala je djelotvornu moć kakvu nisu imale lokalne ustanove. Ali u X sto-

Karta 12. Evropa oko 1 000. godine

ljeću carstvo se bilo rastočilo, a početna demografska i ekonomska obnova probudila je iz obamrlosti svaku stanicu evropskog tkiva. Tako je partikularizam postao glavna snaga Evrope.

Kada se sva pažnja mora usredotočiti na lokalne probleme, ljudima su potrebni ideali. I dok su se lokalne snage suočavale s neposrednim problemima, san o *respublica christiana* i dalje je živio. Trajao je sve dotle dok su nacionalne države bile spremne da prihvate njegovu baštinu. Samo tada se Evropa pojavila u obliku koji znamo i volimo: ne kao jednolika civilizacija s teškim pečatom autoritativne države, nego kao mozaik samostalnih i povezanih kultura, čvrsto povezanih samo duhovnim srodstvom.

2.

Kraljevstva i carstva

Prije nego što proučimo pojave koje obilježavaju duboku revoluciju X stoljeća — demografsku i ekonomsku obnovu, kolektivni i individualni partikularizam — trebat će da se časkom osvrnemo na službene protagoniste povijesti: carstvo, papstvo i kraljevstva.

Njihova nemoć bila je vrlo tužan prizor za sve one koji su ostali vjerni karolinškim snovima. Kako bi se moglo obnoviti skladno jedinstvo države i crkve kod razasutih dvoraca, osamljenih samostana, ostataka gradova, surova i neuglađena plemstva, skučena i materijalističkog svećenstva, bijedna i neuka seljaštva, na koje je središnja vlast imala tako malo utjecaja?

Željezni pape za željezno doba. U drugoj polovini IX stoljeća dvojica hrabrih i pametnih papa, Nikola I i Ivan VIII, pokušali su, koliko su im snage dopuštale, da u svjetovnom upravljanju kršćanskom državom — *respublica christiana* — nadomjeste carstvo u raspadanju. U isto vrijeme nastojali su da učvrste vlast Svete stolice nad biskupima i da odrede stajalište prema zahtjevima bizantske crkve za nezavisnošću. Jednoga će dana njihove načelne tvrdnje navoditi kao značajne primjere u razvoju papinske vlasti; u vremenu kada su izrečene imale su slab učinak usred nesreća koje su se oborile na katoličku Evropu.

Ono što je papama omogućilo da se istaknu nije bio rast njihova ugleda, nego slabljenje tuđega. Kako je redoviti tok nasljeđivanja karolinške dinastije bio prekinut, papa je ostao jedina osoba koja je mogla posredovati i najbolje ispuniti prazninu dijeleći carski naslov jednome ili drugome kandidatu na prijestolje. Ali sama krunidba nije mogla papinu izabraniku dati i vlast (katkada ni želju) da vodi kršćanstvo. Pritisnut od Mađara i muslimana, poglavar crkve često je bio izložen na milost i nemilost krupnim svjetovnim vazalima iz okoline Rima. Njegove diplomatske pobjede nad Focijem i drugim predstavnicima istočne crkve pooštravale su sukob s Grcima i najavljivale konačan raskol.

Kada je umro Ivan VIII (882), naslijedio ga je čitav niz željeznih pastira za žcljezno doba, koji su često postavljani na papinsku stolicu i s nje zbacivani usred nasilja i zločina. Među njima je bilo izvanrednih ljudi, kao Ivan X (914—928), o kojemu su zli jezici govorili da održava veze s Teodorom, rimskom patricijkom, a koji se osobno borio protiv muslimana, pomirio se s Bizantom, potaknuo upotrebu latinskog jezika kod slavenskog svećenstva i umro zadavljen u zatvoru nakon četrnaest godina borbi. Drugi pape pokazaše se sasvim nedorasli svojim zadacima, ali su ipak ostali jedini priznati predstavnici teoretskog jedinstva one katoličke Evrope koja je unatoč porazima i demoralizaciji i dalje stjecala nove pokrajine.

U znaku oponašanja: druga »obnova« carstva. Malo poslije druge polovine X stoljeća Oton Veliki (936—973) uspio je ostvariti drugu »obnovu Rimskog Carstva«. Drugi su, prije njega, uzalud pokušavali; samo je on imao potrebne adute za uspjeh. Saski vojvoda, po pravu rođenja, mogao se osloniti na naslijeđenu odanost toga ratobornog naroda, a sada već sklona civilizaciji. Izabran kao kralj »istočnih Franaka« — uskoro će se govoriti »Nijemaca« —

jer je njegov otac ojačao ugled i odredio sudbinu krune, izvojevao je velike pobjede nad Mađarima i Slavenima. Kralj »zapadnih Franaka« — budućih Francuza — bio je prisiljen da mu prepusti Lotaringiju. U Italiji su velika svjetovna i crkvena gospoda uvijek bila spremna da prihvate nogova vladara kako bi uskratili poslušnost starome. Oton je zato vrlo lako pripojio »talijansko« kraljevstvo Njemačkoj. Godine 962. dao se okruniti za cara od jednog nesavjesnog pape, a kada je kasnije utvrdio da se u njega ne može pouzdati, imenovao je jednog koji je dan prije bio svjetovnjak. Njegove pristaše lako su sastavili spisak strašnih optužbi protiv svrgnutog pape, Ivana XII.

Tako obnovljeno carstvo prilagodilo se, koliko je to bilo moguće, karolinškom uzoru. Karlo Veliki ne bi mogao poželjeti boljeg oduženja: Oton I, poglavar onih Sasa koje je on pokorio i preobratio, prihvatio je njegove političke programe, vjerske ustanove, administrativno uređenje, brigu za izobrazbu, građevinski stil, metode kolonizacije, čak i dva prijestolna grada — Achen i Rim. Prijestolnice koje je car rijetko posjećivao jer je stalno bio na putu.

Oponašanje je imalo svojih vrijednosti, ali u cjelini nije dostiglo svoj uzor. Skučena teritorijalna osnova carstva — Njemačka i Italija, bez Francuske — isticala je nerazmjer između univerzalne zamisli i ograničene stvarnosti. Sukob između saskog cara i rimskog pape isticao je nesklad između teorije o skladnoj suradnji crkve i države i prakse uzajamnog nerazumijevanja, koje se svakog trenutka moglo pretvoriti u sukob partikularizama, ako ne baš nacionalizama. Unatoč tome, otonskom carstvu bilo je suđeno da traje, barem zato što nije bilo drugog izbora. Bio je to jedini mogući politički oblik u kojemu se mogla ostvariti vizija apsolutnog jedinstva koja je pružala neku utjehu ljudima zbunjenim teškom stvarnosti.

U smjeru Zapada: najtrajnije su države i najmanje. Vizija jedinstva, skromnija ili još maglovitija, služila je francuskoj monarhiji kao oslonac. Ovdje su se vlast i ugled vladarev gotovo sasvim rasplinuli. Sto godina suparništva između potomaka Karla Velikoga i starješina najmoćnijih feudalnih porodica, markiza i vojvoda »Francuske« (oblast oko Pariza), završilo je godine 987. izborom jednoga od ovih posljednih: Huga Capeta, sina Huga Velikoga (nadimak koji se nikada nije tako često upotrebljavao kao u tom stoljeću, tako jalovom pravim veličinama). Hugo je nadzirao stare prijestolnice merovinške Neustrije — Pariz, Soissons i Laon — a nekom je ipak trebalo dati naslov kralja. Neposredni posjedi nove dinastije, smanjeni dugim natjecanjem s Karolinzima zbog kupovine vjernosti, nisu bili veći od posjeda krupnijih vazala.

Spomenimo uzgred burgundske i arleške kraljeve, mnogo slabije od kapetovskih. Skroman opseg toga komada karolinškog carstva, koji je obuhvaćao današnju jugoistočnu Francusku, zapadnu Švicarsku i Val d'Aostu, morao je olakšati zadatak središnje vlade, ali su to iskoristile lokalne snage kako bi se što više oslobodile vladara kojega se nitko nije bojao.

Jedine zapadne države u kojima se monarhija čvrsto držala bila su dva sićušna i udaljena kraljevstva koja nikada nisu bila u sklopu karolinškog carstva: Wessex i Asturija. U Asturiji Alfonz III Veliki (866—910) poduzeo je smjelu ofenzivu protiv kordobskog emirata, tog diva koji je htio da ga sagna u surove sjeverne planine. Njegovi su nasljednici imali uspjeha i neuspjeha, ali su se asturijski vladari čvrsto držali na svome uskom području duž Atlan-

tika, gdje je bilo mnogo slobodnih ljudi i gdje su tuđi utjecaji donekle ublaživali surovost okoline. U Engleskoj je Alfred Veliki iz Wessexa, suvremenik Alfonza III, u početku bio prisiljen da danskim okupatorima prizna miran posjed većeg dijela teritorija koji je do tada pripadao Anglosasima, ali je umjesto toga osigurao dragocjen predah južnim pokrajinama otoka. Druga su kraljevstva nestala ili su svedena na vazalne države; wesseška je stvar postala sada i stvar Anglosasa. Alfred je ojačao svoje vojno i administrativno ustrojstvo i potaknuo vjersku i kulturnu obnovu koja se, u manjem opsegu, može usporediti s karolinškom obnovom na kontinentu. Njegovi nasljednici ponovo su poduzeli ofenzivu postepeno uspjeli proširiti vrhovništvo Wessexa nad pokrajinama koje su Danci osvojili.

Misao na carstvo održava i širi svoju čar. Trijumf partikularizma ne samo što nije smanjio čar misli na carstvo nego ju je proširio na sve strane. Tolika je bila moć žive riječi da su u malim kraljevstvima na Zapadu izobraženi ljudi zahtijevali za svoje vladare carski naslov; u Španjolskoj i Engleskoj ima isprava i kronika u kojima se lokalni vladar naziva *imperator*, ili, po bizantsku, *basileus*. Svi ti naslovi, dakako, ne uključuju zahtjev za univerzalnom vlašću, nego znače potvrdu bezuvjetne nezavisnosti ili prvenstva nad susjednom državom.

Carska groznica zahvatila je i Bugarsku. Posljednji predstavnici dinastije koja je slavno i sjajno vladala, ne brineći se za etiketu, htjeli su se okititi naslovom *basileus*. Za *vasilevsa romeon*, cara bizantskog koji je držao da mu nije ravan ni zapadni car, to je bila neoprostiva uvreda, mnogo veća nego zauzimanje mnogih pokrajina od strane Bugara. Bizant je čekao povoljan trenutak, pa je prije kraja X stoljeća navalio bez milosti, i rat se svršio uništenjem bugarske nezavisnosti.

Čudan je taj zanos za veličinom u doba kada su samo lokalne snage bile sposobne da kontroliraju situaciju. I u islamskom svijetu rasulo bagdadskog kalifata nije obeshrabrilo države nasljednice da teže za ambicijama koje nisu bile razmjerne njihovim snagama. Najmoćnija od tih država, kalifat Fatimida u zapadnoj Africi, htjela je preuzeti čitavo naslijeđe islama prenijevši svoje središte u Egipat, ali je izgubila svoju čvrstinu i svoj polet. Kalifat Omejida u Cordobi iscrpio se u jalovom naporu da ponovo osvoji pokrajine koje su kršćani oduzeli prije X stoljeća.

Baš u X stoljeću i na početku idućega Bizan, najstarije i najlegitimnije od svih carstava, izvojevao je svoje najveće vojničke pobjede poslije Justinijanova doba i obogatio ih zadivljujućom umjetničkom i duhovnom obnovom. Ali je i Bizant skupo platio svoja osvajanja u Aziji i Evropi. Povećani nameti oslabili su masu poljoprivrednika i slobodnih mornara koji su podupirali državu u strašnim iskušenjima za tri prijašnja stoljeća. Uzalud su se carevi trudili da ih zaštite. Mali vlasnici potpadoše pod vlast vojne aristokracije, a mali trgovci podlegoše konkurenciji stranih trgovaca, i to je dvostruko propadanje, sporo ali neumoljivo, povuklo malo-pomalo u propast vladu i zemlju.

Preopterećenje otonskoga carstva. Što se tiče otonskoga carstva, njegovi, su visoki ciljevi nedvojbeno pružili njemačkome plemstvu rješenje dostojnije poštovanja i unosnije od unutarnjih suparništava kojima je bilo zaokupljeno francusko plemstvo. Daleke avanture neizravno su koristile održavanju reda

u Njemačkoj, a posebno obnavljanje carske ekspanzije prema istoku, protiv Mađara i Slavena, koje je otklonilo opasnost invazije. Kada se je otonsko carstvo zaplelo u iscrpljujući pothvat oko pokoravanja Italije, sve je došlo u opasnost.

Oton I barem se zaustavio u Rimu, izbjegavajući naknadne sukobe na zapadu prema Francuskoj i na jugu prema bizantskim i muslimanskim oblastima. Njegov nasljednik Oton II (973—983) bio je poražen u Francuskoj i Kalabriji jer je htio proširiti carstvo ionako preveliko za njegove unutarnje snage. Duž istočne njemačke granice Mađari i Slaveni morali su priznavati teoretsku vrhovnu vlast carevu, jer su ih ti porazi naučili da se vojnički i politički organiziraju bolje.

Neuspjeh je bio potpun kada su mladi saski car Oton III (983—1002) i stari akvitanski papa Silvestar II (u svjetovnom životu glasoviti Gerbert d'Aurillac) htjeli doslovno ostvariti »obnovu Rimskog Carstva« i od Rima učiniti stvarno središte vlasti koja bi se nametnula svijetu više svojim moralnim ugledom nego snagom oružja. Otonu III nije nedostajalo revnosti, ni njegovu papi sposobnosti. Prvi je dobio korisne savjete od svoje majke, jedne bizantske princeze, a Gerbert je u Španjolskoj, Francuskoj i Italiji stekao izvanrednu kulturu za ono vrijeme. Njihovi snovi bili su iznad životne stvarnosti: Rimljani su radije imali svoje lokalne male plemiće nego velikog stranog vladara, Nijemci se nisu mogli priviknuti talijanskoj klimi i običajima, a Slaveni su čekali prvu priliku da se osvete. Posvuda su izbile pobune, i samo je surov postupak pomogao Otonu III da se oporavi malo prije nego što ga je prerana smrt pokosila.

3.

Demografska obnova i početak Evrope.

Najvažniji događaji X stoljeća ne nalaze se u ljetopisima i vrlo malo se obaziru na glasovite ljude onoga vremena. Tko želi da prati evropsku zoru, koja je tada počela svitati, mora napustiti visoke sfere političke i duhovne povijesti i spustiti se do prvih životnih izvora.

Sve nas navodi na misao da se dugo demografsko opadanje u ranom srednjem vijeku zaustavilo odmah nakon one »hemisferske kuge« 742—743. godine, koja je imala pogubne posljedice. Možda se vrlo skromna obnova očitovala već u IX stoljeću: karoliški pokušaji kolonizacije, prvi znaci buđenja u Skandinavaca i Slavena, razvoj bizantske i arapske trgovine, napredak Indokine i Japana, ponovo buđenje carstva T'ang u Kini poslije nesreće koje su ga zadesile u VIII stoljeću, mogli bi se dovesti u vezu s tom pretpostavkom. Za to nemamo sigurnih znakova i nisu nam dovoljno poznati da bismo mogli sigurno zaključivati. Ako je od tog doba počeo demografski preokret, njegov je učinak, u početku, bio ograničen na vrlo mali broj stanovništva.

U X stoljeću, u to se više ne može sumnjati, u Španjolskoj kao i u Kini, u Švedskoj kao i u Egiptu, pučanstvo je počelo naglo rasti. Ljudi stvaraju povijest: taj rast koji se nastavlja bez prestanka sve do druge polovine XIII stoljeća, a sasvim će se zaustaviti tek oko polovine XIV stoljeća, prvi je pokretač svega što se događa u kasnom srednjem vijeku. To ne mora biti naj-

važnija pojava, ali je bila bitna. Sveučilišta i katedrale, parlamenati i pjesme bijahu slava srednjega vijeka; ali razlika između broja rođenih i umrlih prvi je poticaj koji omogućava sve ostale.

Uzroci obnove. Demografsku obnovu lakše je objasniti nego prijašnje opadanje. Prirodna je težnja svake vrste da se množi i raste, ako je u tome ne sprečavaju vanjski uzroci, sve do granica prehrambenih mogućnosti koje može osigurati.

Čini se da između X i XIII stoljeća nijedna od velikih smrtonosnih pošasti nije harala u velikoj mjeri (osim možda gube). Ni spomena nema o teškoj epidemiji kuge. I malarija, kako se čini, poprima blaži oblik. Nema, dakle, bioloških smetnji prirodnom rastu pučanstva.

Rat — druga smetnja — nije znatnije utjecao na demografsku povijest srednjega vijeka. Unatoč tome što je rat bio na zlu glasu, feudalno doba imalo je male vojske i zato je dolazilo do velikog broja čarki, a vrlo malo do bitaka na otvorenom polju. Viteški je ugled zavisio od toga da se vitez istakne kao borac, da ne ostane bezimen, nego čuven ratnik koji zna podnijeti teške udarce i sačuvati život. Nekoliko tisuća boraca, nekoliko stotina mrtvih: u tim granicama treba procjenjivati najkrvavije sukobe koje ljetopisci prikazuju najdramatičnijim izrazima.

Često je bilo više žrtava među neborcima: kada je, na primjer, Gotfrid Bouillonski osvojio Jeruzalem križari su »do koljena jahača gazili u krvi« i nijedan Židov nije izmakao pokolju. Tako priča jedan ljetopisac; međutim je nedavno blizu sinagoge u starom Kairu (al-Fustat) otkriveno jedno pismo u kojemu se traži pomoć od židovske braće za preživjele u Jeruzalemu. Čak i onda kada nije bila posrijedi mržnja, feudalne male vojske često su i rado spaljivale žetvu i polja seljačka kako bi izgladnili neprijateljskog feudalnog gospodara. Te vojske nisu bile dovoljno brojne, niti su se dugo zadržavale na bojištu, a nisu imale ni dovoljno usavršenih sredstava da stvore pustoš kakvu pričinja rat u modernim vremenima.

Što se tiče prehrambenih raspoloživih izvora, sigurno je da je u početku X stoljeća bilo kudikamo više neobrađenog nego obrađenog zemljišta. Ne samo da je bilo velikih neobrađenih prostora između jednog i drugog sela ili grupe sela nego je bilo zapuštenih zemljišta i u najgušće naseljenim oblastima: nije li bilo močvarnih predjela pred vratima Pariza i Londona, nadbiskupske šume u Milanu, maslinika unutar zidina Carigrada? Za brojnije pučanstvo bilo je zaista dovoljno prostora.

Štoviše, poljoprivreda je imala povoljne perspektive jer je klima postala malo blaža. To nam dokazuje povlačenje ledenjaka na planinama i ledenih santi u sjevernim morima, širenje vinogradarstva u oblastima kao što je Engleska, gdje danas loza više ne uspijeva, obilje vode na područjima Sahare koju je kasnije pokrila pustinja. Uz to i čitav niz tehničkih usavršenosti omogućio je poljoprivrednicima da ostvare, s manje napora nego prije, bogatije i obilnije žetve i da ih lakše prevezu do dalekih tržišta.

Uspjeh Evrope. Bilo bi zanimljivo usporediti neposredne i daleke posljedice demografskog rasta u svim pokrijinama gda je do toga došlo. U Kini — čini se — taj je rast izazvao ekonomsku, kulturnu i političku obnovu pod dinastijom Sung, a da nije temeljito izmijenio agrarni i statični karakter njezine civilizacije. U muslimanskoj Africi i Bizantskom Carstvu čini se da

je taj porast izazvao brz i bujan procvat nakon kojega je brzo nadošlo potpuno propadanje. Ali ti su događaji na rubu naših razmatranja: zadržat ćemo se na onome što se dogodilo u katoličkoj Evropi.

Ovdje je demografski porast u X stoljeću obilježio početak lančane reakcije koja se još danas, nakon tisuću godina, nije zaustavila. Postepeno, kako se je demografska revolucija pretvarala u poljoprivrednu, a ova u trgovinsku, katolička je Evropa prešla iz odstupnice na čelo svjetskog ekonomskog razvoja. Potom je u XIV i XV stoljeću preživjela novu krizu koja se proširila i na druge dijelove svijeta. Njezin je napredak za neko vrijeme bio usporen, ali nije ozbiljno poremećen. Polet koji je potaknula trgovinska revolucija u srednjem vijeku pripremio je Evropu za čudesan uzlet industrijske revolucije od XVIII stoljeća pa dalje.

Tako duga i tako složena evolucija ne može zavisiti samo od ekonomskih uzroka, ni proizići samo iz dobrog početka. Već smo istaknuli politički i vojni čimbenik koji je djelovao u prilog katoličke Evrope za čitav milenij: nije bilo velikih invazija. Da bismo shvatli kolika je to bila korist za Zapad, dovoljno je pomisliti na nesreće što su ih izazvali turski upadi u bizantski teritorij, upadi nomadskih plemena, goniča deva, u sjevernu Afriku i mongolska osvajanja većeg dijela Azije i Rusije.

U tome su imali svoj udio i duhovni faktori koje je teže ocijeniti. Kakav god bio utjecaj osebujnih obilježja evropske kulture, bolje je o tome ne govoriti nego se prepustiti neukusnom »šovinizmu«, ili pripisati duhovnim raspoloženjima praktičan rezultat koji ne možemo ni odmjeriti ni dokazati. Uzimajući u obzir samo ekonomske uzroke, bilo bi besmisleno tražiti u X stoljeću specifične klice svake biljke koja će se rascvjetati u toku deset idućih stoljeća.

Tko god temeljitije prouči koje specifično mjesto u određenom trenutku, otkrit će uzroke i lokalne varijante koje kao da proturječe svakom općenitom objašnjenju. Ali nema sinteze ako joj ne žrtvujemo nešto od preciznosti. Neka nam bude dopušteno da navedemo nekoliko osnovnih tendencija koje su, od X stoljeća pa dalje, osigurale Evropi elemente korisne za njezin uspjeh više nego što su ih imali drugi dijelovi svijeta.

Osnovne tendencije. Četiri nove tendencije, koje se javljaju prvi put u X stoljeću, karakteriziraju ekonomsku evropsku ekspanziju u kasnom srednjem vijeku. One nisu isključivo evropske ni isključivo srednjovjekovne, ali se očituju snažno i istodobno u katoličkoj Evropi posljednjih tisuću godina. Prije nego što ih analiziramo jednu po jednu, definirajmo ih u nekoliko jednostavnih riječi:

— seosko stanovništvo raspodijelilo se tako kako bi uklonilo pretjeranu napučenost i nenaseljenost, pretjeranu zasićenost i rasipanje;

— trgovačko zanimanje više se cijenilo nego prije, pa je tako privuklo i očuvalo kapitale i energije;

— počela se priznavati važnost i korisnost strojeva i tehnike, više u praksi nego možda u teoriji;

— krajnja politčka razdrobljenost i slabost vlasti pogodovale su lokalnim i privatnim inicijativama.

4.

Napredak poljoprivrede

Ako se uzme u obzir samo broj zaposlenih i opseg proizvodnje, poljoprivreda je jedina ekonomska aktivnost u X stoljeću (s uzgojem stoke, seljačkim kovačnicama i drugim seljačkim prijeko potrebnim radinostima). Povlaštene klase zavise od nje kao i mase, jer plemstvo i svećenstvo žive samo od poljoprivrednog dohotka. Bez povećanja poljoprivredne proizvodnje bilo bi nemoguće napredovati u bilo kojoj drugoj grani.

Na nesreću povjesničara, razvoj poljoprivrede vrlo je teško proučavati. Izvori su oskudni, promjene spore i postepene, povijest svakog sela suviše posebna da bi se prema njoj mogla automatski izvesti povijest susjednog sela. U kasnom srednjem vijeku, kao i uvijek, agrarni predjel — tako jednoličan i dosadan kada ga čovjek izdaleka gleda — podijeljen je na mnoštvo nejednakih i promjenjivih jedinica. Čini se da je od X stoljeća nastao jedan novi tok i da je on sretno stapanje dvaju nepovoljnih tokova koji se pomalo međusobno dopunjavaju.

Sretno ukrštanje dvaju suprotnih sustava. S jedne strane bilo je propadanje klasične poljoprivrede, intenzivne i štedljive, koja je, unatoč nedostacima što smo ih spomenuli, u svojim sretnim danima bila dovoljna da ishrani brojno stanovništvo i osigura razvoj velike civilizacije. U ranom srednjem vijeku zbog nedostatka radnika i tehničara, a isto tako slobode i sigurnosti — elemenata koji potiču poljoprivrednika da u svoje zemljište uloži maksimum truda kako bi izvukao maksimum koristi — zbijena sela grčko-rimske zajednice smanjila su se, a obrađena se površina suzila, ustupajući mjesto šumama, močvarama i pustarama.

S druge strane, barbarska poljoprivreda svojim ekstenzivnim i rasipnim metodama koje su bile ostatak nomadskog života sve je više uzimala maha. Protiv osiromašenja tla znala je samo jedan lijek: puštala ga je da počiva; šumi i divljim životinjama prepuštala je prostrana područja obradiva zemljišta. Budući da nije proizvodila dovoljno žitarica, bila su joj potrebna velika stada i krda koja su davala mlijeka i mesa, a i jahaće životinje za lov i rat; kako joj je trebalo mnogo prostora za uzgoj stoke, nije mogla proizvoditi dovoljno žitarica. Ipak je barbarska poljoprivreda, čije smo nedostatke namjerno iznijeli da bismo istaknuli oprečnost s klasičnom poljoprivredom, imala izvjesnih prednosti u usporedbi s razvijenijim privredama. Ona je čuvala zaliha zemljišta koje su se mogle upotrijebiti kada se poveća stanovništvo i stavljala na raspolaganje seljaku veći broj životinja koje su mu pomagale pri radu, razbijale jednoličnost vegetarijanskog načina ishrane i davale mu gnoj za bolju obradu zemljišta.

Za ranog srednjeg vijeka ta su se dva sustava približila; od X stoljeća susrela su se na zlatnoj sredini između rasipanja i zasićenja. Ne smijemo ipak zamišljati linearno jednolik razvoj. Nedostatak radne snage i gustoće stanovništva često se usporedno javljaju. To što smo nazvali »zlatnom sredinom« katkada je idealna sredina između još osamljenih sela usred šuma kojima lutaju vukovi i razbojnici i drugih sela koja su čak načela i male šume prijeko potrebne za pravljenje ugljena, gradnju i uzgoj svinja.

Dva karolinška cara

Ludvig Pobožni u germansko-bizantskoj nošnji

Karlo Ćelavi u bizantskoj nošnji prima na poklon Bibliju

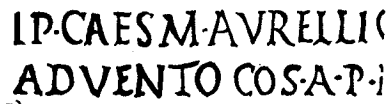

a)
RIMSKA KAPITALA (III STOLJEĆE)

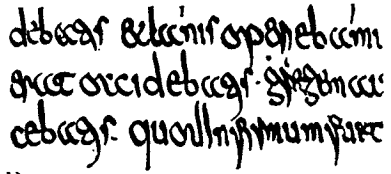

b)
MEROVINŠKA (VII STOLJEĆE)

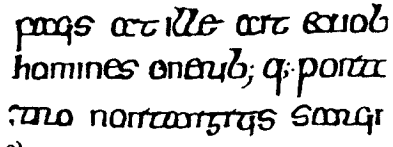

c)
POLUNCIJALA OTOČNA, ANGLOSASKA (VIII STOLJEĆE)

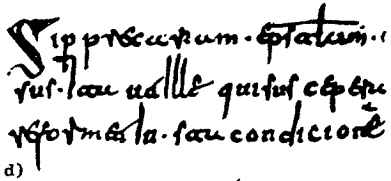

d)
VIZIGOTSKA (IX STOLJEĆE)

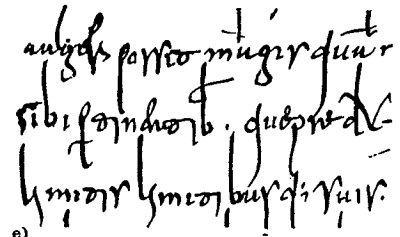

e)
LANGOBARDSKA (X STOLJEĆE)

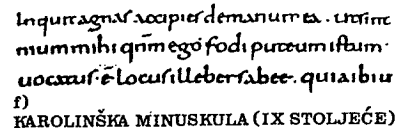

f)
KAROLINŠKA MINUSKULA (IX STOLJEĆE)

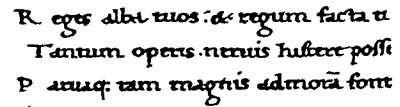

g)
HUMANISTIČKA, POTEKLA OD KAROLINŠKE MINUSKULE I RIMSKE KAPITALE ZA MAJUSKULE (XV STOLJEĆE)

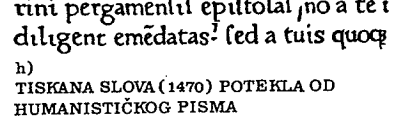

h)
TISKANA SLOVA (1470) POTEKLA OD HUMANISTIČKOG PISMA

Razvoj pisma

U razdoblju naglog demografskog rasta prenaseljenost je stalna opasnost za stare aglomeracije. U pariškoj oblasti, u Lombardiji i u drugim područjima koja su uvijek bila razmjerno napučena, često vidimo dvije ili više porodica kako se naseljuju na istom mansusu (osnovna ćelija poljoprivrednog društva, u početku imanje koje je obrađivala samo jedna porodica). Unatoč tehničkim novostima koje će povećati prinos zemljišta, komadanje vlasništva i većih imanja katkada prelazi mjeru, tako da ni iseljavanje ne može uvijek obnoviti ravnotežu.

Opadanje stanovništva obično nadoknađuje prirodni demografski rast i doseljivanje, ali nedostatak sigurnosti, prometnih veza ili inicijative može usporiti taj proces. Duž evropske periferije narodi naviknuti na vrlo široka prostranstva traže kadikad nova nenaseljena područja prije nego što su potpuno napučili ona gdje misle da im je pretijesno. Velike invazije i seobe u X stoljeću nisu potekle od seljačkih skupina koje su se nagomilale na uskom prostoru, nego od odreda pustolova koji nisu mogli podnositi disciplinu što je nameće življenje blizu drugih nastanjenih mjesta.

Neobična ekspanzija Skandinavaca. Vrlo upečatljiv primjer pružaju Norvežani ili Vikinzi. Nezadovoljni širenjem po još nenaseljenim područjima kojih je bilo dovoljno u njihovoj domovini i osvajanjem silom oružja komadića zemlje i čitavih pokrajina na svim sjeverozapadnim obalama, Norvežani su poduzeli jednu od najopsežnijih mirnih seoba u povijesti. Između 874. i 930. godine osnovali su republiku seljaka i ribara na Islandu, otoku do tada poznatom kao »pustinja usred oceana«. Pola stoljeća kasnije tri stotine porodica nastanilo se na Grenlandu, do tada nepoznatom, koji su obrađivali kako su znali (a mi smo se odrekli toga obrađivanja). Oko 1000. godine stupili su na američko tlo — ostaci jednog skandinavskog sela otkriveni su na otočnoj skupini Novaja Zemlja — ali su ih napali domoroci pa su se zaustavili na pragu nepoznata kontinenta.

Tko ima na umu malenost brodova, nedostatak navigacijskih sprava, te političke i ekonomske najosnovnije organizacije, mora se diviti toj pomorskoj i seljačkoj epopeji koja je dala i značajne književne rezultate. Ali rasipanje snaga u nepogodnoj klimi i često neizdašnim zemljama ograničilo je njezinu praktičnu važnost. U povijesti kasnog srednjeg vijeka Norveška i njezini zapadni produžeci imali su sporednu ulogu, pa je trebalo da Kolumbo ponovo otkrije Ameriku.

Švedska je opet imala malo koristi od sjajnih uspjeha svojih ratnika i trgovaca — Varjaga — koji su u IX i X stoljeću stali na čelo prvobitne ruske države što se prostirala od Baltičkog do Crnoga mora. Za razliku od Vikinga, Varjazi nisu našli puste ledine koje je trebalo obrađivati, pa su skandinavski kadrovi bili ubrzo progutani od slavenske većine. Između Švedske, još polubarbarske, i Rusije koja se razvila u dodiru s Bizantom, islamom i neobičnom židovsko-hazarskom državom u slivu donjeg toka Volge, održala se tek pokoja trgovačka i diplomatska veza do XI stoljeća.

Masovno iseljavanje preko granica. Ne obazirući se na ovaj krajnji primjer Skandinavaca, ekspanzija poljoprivrednika stare Evrope bila je ipak ravnomjerna i sustavna. Prije svega bilo je intenzivno iskorišteno domaće tlo. Seljaci su iskrčili dio neobrađene zemlje oko svojih obrađenih polja, prorijedili šume i stvorili čistine, isušili močvare, natopili neplodne ledine. Kako se povećavao demografski pritisak, tako su se sve dalje premještali, najprije u susjedne oblasti, pa preko granice koja se pomicala zajedno s njima.

To masovno kretanje, bezimeno ali snažno, otpočelo je oko polovine X stoljeća, raslo kao lavina sve do konca XII stoljeća, teklo i dalje, barem u najistaknutijim područjima, za čitava XIII stoljeća i odjednom se zaustavilo u XIV stoljeću u isto vrijeme kada i demografski rast. Seljaci su u tome sudjelovali u svim oblicima i u svim mogućim uvjetima: zasebno, u malim

grupama, u gustim skupinama; naseljavajući se kriomice i po pravu dosjelosti *(usucapio)*, ili su oružanim upadima prisvajali gospodsku zemlju određenu za ispašu ili lov, ili ih je privukla zaštita i povlastice koje su im dali kneževi, samostani i druge crkvene ustanove željne ljudi koji će braniti njihova imanja i povećati im dohotke. Nećemo pokušavati da u nekoliko redaka sažmemo povijest što je čine bezbrojne pojedinosti, ni da podijelimo u niz trenutnih snimaka sliku jedne ekspanzije kojoj je temeljno značenje neprestano trajanje. Da bismo bolje shvatili njezinu važnost, moramo se vratiti natrag i obuhvatiti jednim pogledom konačne rezultate.

Najmasovniju ekspanziju izvršili su Nijemci prokrčivši put bradvom i mačem kroz šume i pustare preko Labe i Odre gdje su bila rijetko naseljena slavenska i baltička plemena. Na svome vrhuncu ta je plima preplavila više pokrajina nego što ih je imala u svome početku njemačka jezgra Otona I. Povukla se kasnije iz najudaljenijih područja, ali je trajno germanizirala površinu veću od Engleske. Istina, bilo je to dijelom ponovo zauzeće, povratak, jer su Germani zauzeli neka područja prije nego što su se oborili na Rimsko Carstvo. Oni su tek od X stoljeća naučili kako da se ukorijene putem smišljene poljoprivredne kolonizacije, koristeći se u stranoj zemlji suradnjom između vojnika, misionara i seljaka koje su Karolinzi poslali u germanske zemlje Sasa i Friza. U XIII stoljeću kolonizacija velikog pojasa na istoku Njemačke bila je sada već uobičajena djelatnost koju su kneževi obično povjeravali posebnim poduzetnicima, takozvanim *locatoresima.*

Poduzetnik bi razglasio kako u nekom novom području postoje povoljne prilike za obradu, pa bi sakupljao seljake javnom kampanjom, otpratio ih do određenog mjesta, pripremio im privremene nastambe na ograđenom prostoru i najzad postao upravitelj i glavar novog naselja pod vrhovništvom svjetovnog ili crkvenog gospodara. Slavenski i mađarski gospodari služili su se također tim poduzetnicima *(locatoresima)*, često u onim područjima gdje je već postojala domaća skupina, koja se mogla koristiti uvozom strane tehnike i radne snage. »Doseljenici iz raznih krajeva«, izjavio je Stjepan, prvi mađarski kršćanski kralj (997—1038), »donose sa sobom jezik, običaje, različita oruđa i oružja. Ta je raznolikost ukras kraljevine, ures dvora i strah našim neprijateljima.«

U isto je doba na Iberskom poluotoku sporo napredovanje *reconquiste* bilo popraćeno i utvrđeno nicanjem novih središta poljoprivredne kolonizacije koja su poticali sami vladari. Najveći dio naseljenika bio je iberskog podrijetla, ali su francuski vitezovi i seljaci bili primljeni raskriljenih ruku. Tako su opet oživjela polja ratom opustošena i bijegom napuštena od jednog dijela muslimanskih stanovnika i, malo-pomalo, kraj je opet poprimio zapadni izgled. U skromnijim razmjerima ostvarila se anglosaska i anglonormanska kolonizacija preko keltskih i skandinavskih granica Walesa, Škotske i Irske.

Unutarnja kolonizacija i zasićenost zemlje. Iako nas ekspanzije što su pratile osvajanja u početku iznenađuju, jer izazivaju promjene na karti narodnosti, nedvojbeno je da je unutarnja kolonizacija dala veće rezultate. Ona je umnožila gradove i sela u Evropi ne ostavljajući neiskorištene pustinje kakve su u tropskoj Africi, ne stvarajući ni onakvu prenapučenost kakva je u Kini.

U tome nam Francuska pruža najznačajniji primjer. Iako su njezini stanovnici rado selili iz jedne pokrajine u drugu i davali novake i vođe za sve pothvate kolonizacije u drugim zemljama, od Španjolske do Palestine, ipak

nisu »pofrancuzili« nijedan teritorij preko svojih granica. Ali su zato naselili i obradili sve velike i puste prostore gdje su u ranom srednjem vijeku zamrle inicijative širokog daha, one prostore koji su na tisuće slabo povezanih gospoština raskomadali jedno kraljevstvo, kojega je geografska konfiguracija bila savršeno prikladna za ujedinjavanje. Politička povijest, koja se bavi samo svjesnim akcijama, slavi kraljeve, vitezove, katkada i znamenite građane što su radili za taj cilj. Zaboravlja seljake, koji su, nesvjesno, pripremili sjedinjenu Francusku da postane najveća evropska nacionalna država. Štoviše, oni su jednom od najgušće naseljenog poljoprivrednog stanovništva stvorili skromno ali dobro raspoređeno blagostanje (u jednom od rijetko poznatih primjera, u normanskoj grofoviji Beaumont-le-Roger, na kraju XIII stoljeća, stanovništva je bilo onoliko koliko i danas).

Razvoj engleske poljoprivrede, na manjoj površini, nalik je na onaj francuski, samo što je plemstvo aktivnije sudjelovalo (a svećenstvo, u cjelini, manje) u unapređivanju poljoprivrednih kultura. Zemljište je gotovo posvuda bilo plodno, ali su prostrani pašnjaci ostali nepristupačni i šume sačuvane za kraljeske lovove, zbog čega su podanici veoma negodovali. Unatoč svemu, stanovništvo se brzo povećalo (godine 1086, čini se, bilo je oko milijun i sto tisuća stanovnika; godine 1348. tri milijuna i sedam stotina tisuća), a u isto vrijeme poboljšao se i životni standard stanovništva. I u Njemačkoj, kao i na Iberskom poluotoku, neka su posebna područja, kao dolina Rajne i dolina Ebra, bila gusto naseljena; ali je pokretna granica spriječila da se pučanstvo ne nastani još gušće.

Zbog daljine prekograničnih izlaza stanovnici Italije sjeverno od Tibra i stanovnici današnje Belgije s okolnim oblastima bili su prisiljeni da do posljednjeg hektara iskoriste obradivo zemljište. Tako su Flamanci, nakon što su isušili močvare duž obale koja se srećom proširila zbog postepenog povlačenja Sjevernog mora, načeli i velike pašnjake na kojima su pasla stada dragocjena za njihovo vunarstvo što se počelo razvijati. Slično su postupili i Toskanci, koji su, udvostručivši obradivu površinu isušivanjem močvara koje su prkosile Etruščanima i Rimljanima, lišili svoje brežuljke šuma što su ih štitile od erozija.

Tako se već od ranog srednjeg vijeka Italija i Belgija ističu na evropskoj karti kao područja najgušće naseljena. Unatoč tome obogatili su se više nego ostali time što su prešli jednu drugu granicu: od poljoprivrede na trgovinu i na krupan obrt.

5.

Početak trgovinske revolucije

Iako se trgovinom izravno bavio samo neznatan dio evropskog pučanstva, njezin osobiti razvoj u toku kasnog srednjeg vijeka imao je revolucionarnije posljedice nego napredak u poljoprivredi. Nije samo riječ o kvantitativnim promjenama nego o drukčijoj orijentaciji koja je na kormilo privrede dovela novu društvenu klasu i postavila kao ideal ne više ravnotežu nego želju za dobitkom.

Istina, katolička Evropa nije ni u početku X stoljeća bila sasvim bez trgovaca; njima se obraćala više zato da zadovolji svoje izvanredne potrebe i neobične prohtjeve nego da se pobrine za svakidašnje nabavke. Trgovina je

dobavljala začine za raskošnu nadbiskupsku trpezu i sol za siromašnu pastirsku torbu. Ali ni trpeza ni torba nije to gotovo nikada dobivala iz stalne prodavaonice, a rijetko s tezge na tržnici; svatko je nastojao zadovoljiti svoje potrebe vlastitim radom i radom svojih slugu. Ali između X i XIV stoljeća trgovina je malo-pomalo prešla s periferije u središte svakidašnjeg života i postala glavni pokretač ekonomskog napretka, vršeći gotovo isto takav odlučan utjecaj kakav je imala industrijska revolucija na suvremeni svijet. Zato imamo pravo kada govorimo, po analogiji, o »trgovinskoj revoluciji« u kasnom srednjem vijeku. Isto tako možemo prihvatiti i neologizam »komercijalizacija« da bismo označili novi dinamizam koji je bio srednjovjekovni ekvivalenat za modernu »industrijalizaciju«.

Pojava trgovca-plemića. Trgovinska revolucija usko je povezana s razvojem gradova, o čemu ćemo kasnije govoriti u posebnom poglavlju. Ovdje ćemo se ograničiti na analizu početnih uspjeha koji su omogućili evropskim trgovcima da u svoje ruke uzmu upravljanje gradskim životom: pojavu kakve nije bilo u povijesti stare Evrope i koja nema usporedbe u povijesti srednjega vijeka drugih kontinenata. Treba napomenuti da su moralni uspjesi trgovaca bili općenito spori i ograničeni njihovim materijalnim dobicima. Njihovo bogatstvo nije se smatralo tako časnim kao ono zemljišnih vlasnika: miris haringe u bačvici kao da se zadržavao duže nego miris gnojišta blizu dvorca. Tako su brojni trgovci, opsjednuti osjećajem manje vrijednosti u usporedbi sa starim porodicama seljačkog podrijetla, nastojali svladati taj osjećaj kupovanjem zemljišta (to više što je zemljište bilo neka vrsta osiguranja protiv rizika trgovine).

Osim toga, trgovce je njihov imutak lišavao teoretske zaštite koju je vjera pružala poniznima i ubogima protiv mogućnika na ovoj zemlji. Tako ozlojeđeni veronski biskup, Rathier de Liège, u X stoljeću, nije ni trenutka dvoumio da je trgovac »rob grijeha..., ljubitelj novca«. Blagi opat iz Eynshama, Aalfric, priznajući da trgovac ima puno pravo na dobit od svoje djelatnosti »korisne kralju, vlastima, bogatima, cijelom narodu«, ističe prednost opljoprivrede pred drugim svjetovnim zanimanjima, jer nas »sve hrani«. Takvo se stajalište malo-pomalo mijenjalo, ali se zadržalo do konca srednjega vijeka, pa i dalje. Svećenstvo je trgovcu stalno spočitavalo zelenaštvo, cjenjkanje, a visoko plemstvo niskost podrijetla ili, naprotiv, preuzetnost. Trgovci su se osvećivali kako su znali, rugajući se budalastom ili zaduženom plemiću, kao i neukom ili licemjernom svećeniku. Ali je njihovo stajalište pretegnulo samo u malom broju gradova.

Ipak je stupanje trgovaca u časnije društvo — kroz glavna ili sporedna vrata — značilo za katoličku Evropu nov događaj s mnogo posljedica. Trgovci su najzad izbjegli začaranom krugu o kojemu smo govorili u prvome poglavlju: nisu imali dovoljno kapitala jer su bili prezirani, a bili su prezirani jer nisu imali dovoljno kapitala. U tom začaranom krugu izgubljene su sjajne prilike što ih je pružao grčki genij i rimski mir. Islamsko je društvo ipak u početku pokazalo izvjesnu simpatiju za trgovca: simpatiju koju ukazuje nomad putniku. Na Istoku je, međutim, zemljišna aristokracija ponovo zadobila svoj utjecaj. Srednjovjekovna Evropa je zaslužna što je ponovo vratila ugled trgovcu. Ta se promjena ostvarila u vrlo nepovoljnim prilikama, u Evropi koja je u početku bila neuglađenija, siromašnija, mnogo opustošenija nego stara grčko-rimska zajednica ili istočne zajednice X stoljeća. Morat ćemo to objasniti.

Objašnjenje ćemo naći, kao što smo ga našli u primjeru poljoprivrede, u čitavom nizu zapreka koje su se postepeno pretvorile u prednosti. Ako je nestanak najskromnijih elemenata brojčano smanjio trgovačku klasu, lišio ju je ujedno i balasta. U ranom srednjem vijeku njezini najznačajniji predstavnici nisu više bili trgovci sitničari ili trgovčići, nego specijalisti za veliku međunarodnu trgovinu, dvorski dobavljači, kao što je Abraham iz Saragose, štićenik Ludviga Pobožnog, ili »bogati« Liutfred iz Mainza, poslanik Otona I u Carigradu. Propadanje gradova lišilo je trgovce njihova normalnog položaja u nižim slojevima gradskoga društva, ali im je omogućilo da se tamo vrate u povoljnijim prilikama, kao stranci s autonomnim statusom. Osamljeni usred poljoprivrednog, vojničkog i feudalnog društva, lakše su prihvatili njihove običaje nego plemićke: kupili su zemlje, opasali mačeve, organizirali se u karavane i oružane družine. Trgovina je privukla jedan dio plemstva jer je postala pustolovna pružajući priliku za borbu. Pojava plemića-trgovca pripremala je put trgovcu-plemiću.

U Italiji: obnova pomorske trgovine. Nemoguće je pratiti tu preobrazbu u svakoj evropskoj zemlji. Nemamo dovoljno dokumenata, osim za Italiju. Na sreću, Italija je zemlja koja nas — s toga stajališta — najviše zanima. Ona je, naime, u početku trgovinske revolucije u kasnom srednjem vijeku imala odlučnu ulogu, kakvu je imala Engleska u početku moderne industrijske revolucije; tu je trgovinsku prednost sačuvala barem četiri stoljeća, a moderna je Engleska održala nadmoć nad drugim nacijama samo stotinjak godina.

Venecija, Amalfi, Napulj i druge talijansko-bizantske luke, koje je langobardska invazija odvojila od poljoprivrednog zaleđa, bile su kolijevka nove buržoazije. Njihovi su stanovnici, naime, bili prisiljeni da u trgovini traže sredstva koja im više nisu mogli pružiti ostaci njihovih zemljišnih posjeda. Lavirajući između Bizantskoga Carstva, njihova gospodara i dobavljača, i njemačkog carstva u Italiji, njihova susjeda i kupca (malo kasnije i s muslimanskim bazama na talijanskom području), polako su postali politički nezavisni. U isto su vrijeme osigurali u ta tri suparnička bloka ulogu posrednika. Istina, nisu bili jedini. Kako smo vidjeli, Židovi su vršili istu ulogu. Ali su Italo-Bizantinci imali druge prednosti: kao kršćani nailazili su na smetnje vjerskog značenja samo u muslimanskim zemljama, gdje su te smetnje bile manje nego drugdje; gospodari u vlastitoj zemlji, upotrebljavali su vlastitu vojnu silu za svoje posebne interese.

Kako su gotovo svi u isto vrijeme bili borci i trgovci, klasne razlike ubrzo su se temeljile više na bogatstvu nego na rodu. U oporuci venecijanskog dužda Justinijana Partecipazija iz 829. godine spominjali su se zajedno zemljišni posjedi i gotovina uložena u pomorsku trgovinu. U početku XI stoljeća jedan lombardski pisac otkriva činjenicu da Mlečani »ne obrađuju zemlju, ne siju, ne trgaju grožđe«, pa moraju zato kupovati žito i vino u Paviji. U zamjenu za to donose istočne proizvode i jedinu svoju žetvu: sol s laguna. Venecija je, dakle, bila prva država koja je isključivo živjela od svoje trgovine. Atena je u svoje vrijeme bila bogatija, ali se dobar dio njezinih građana bavio poljoprivredom, a vladajuća klasa pripadala je sloju zemljoposjednika.

Istina, primjer Venecije je izniman: u XI stoljeću još se sijalo i obrađivala zemlja čak unutar gradskih zidina najrazvijenih gradova (u zaostalijim gradovima to se radilo do konca srednjeg vijeka). Međutim je trgovinska djelatnost davala ton ekonomskom i društvenom životu ne samo u lukama italo-

-bizantskim nego i u dvjema lukama langobardskim: u Pisi i Genovi. Stanovnici Pise i Genove otkrili su u toku X stoljeća svoj poziv, nakon što su im muslimanski upadi opustošili polja prisilivši ih da za rat naoružaju svoje ribarske i obalne brodice. Prešavši u ofenzivu na Korzici, na Sardiniji, zatim u Africi i Španjolskoj, pribavili su kapitale pljačkom. Kad su se iskrcali na tuđe kopno, otkrili su što bi mogli izvoziti i uvoziti. Pobjednici su od svojih bivših neprijatelja zahtijevali povlastice kako bi iskoristili kapitale i iskustvo u trgovini. Plemići i građani izložili su se podjednako opasnosti rata: zato su zajedno sudjelovali u dobiti, zajedno iskoristili prve uspjehe i organizirali u svojim gradovima samoupravu.

Obnova prodire u unutrašnjost. Obično se kaže da je Italija prirodni most između Istoka i zapadne Evrope. To je istina, ali stari Rim, koristeći se ipak Sredozemnim morem kao prometnom osovinom svoje države, nije ga temeljito iskoristio za svoju trgovinu. U starom vijeku i za prvih stoljeća srednjega vijeka najprometnije luke bile su na Levantu, najimućniji trgovci bijahu Grci, Sirijci i Židovi, a trgovina je teško prodirala u unutrašnjost. Ako su u kasnom srednjem vijeku Talijani bili na prvom mjestu i potaknuli komercijalizaciju cijele katoličke Evrope, u tome je imala udjela i obnova gradova u unutrašnjosti između Alpa i Rima.

Prvi znaci bili su uočiljivi i prije X stoljeća. U doba langobardsko, a još više u karolinško, pojedini gradovi sjeverne Italije i Toskane sačuvali su osobitu životnu snagu. Niže plemstvo i krupna buržoazija živjeli su često jedni pored drugih, sjedili u istim sudovima, katkada se povezivali i bračnim vezama. Više nego drugdje bio je proširen opticaj novca i trgovačke robe, laičke kulture, primjena običnih trgovačkih ugovora, možda i obrt. Uostalom, Italija nije nikada opustjela toliko koliko druge zemlje, a nije imala ni mnogo raspoložive zemlje da bi mogla odolijevati demografskom porastu u kasnom srednjem vijeku; more i Alpe dijelile su je od susjednih zemalja u koje bi mogla poteći masovna emigracija. Zato se u njoj osobito snažno razvio urbanizam, opća evropska težnja od X stoljeća (k. 13). U gradove su došli ne samo seljaci bez sredstava i bez iskustva, osim iskustva u poljoprivrednim poslovima, nego i srednji zemljišni vlasnici i članovi nižeg plemstva, koji nisu mogli održati visok standard života s niskim prihodima njihova zemljišta, a nisu se mogli ni naseljivati, pa su se bez ikakvih predrasuda okrenuli prema trgovini i gradskim zanimanjima.

Od X stoljeća talijanski su gradovi veći nego gradovi u drugim zemljama katoličke Evrope, iako su još mnogo zaostali za velikim gradskim središtima Istoka. Dok su zidine Carigrada imale površinu od 1 420 hektara (od čega je, zapravo, samo jedan dio izgrađen), zidine Pariza imale su 8, Tournaia 12 hektara. Između tih krajnosti Milano se počeo širiti i izvan gradskih zidna koje su mu dostajale kada je bio prijestolnica Zapadnoga Carstva sa 113 hektara. Gradskom zemljištu, mnogo skupljem od seoskog, naglo je rasla cijena: grad je već imao nekoliko popločenih ulica, javnih kupališta, nahodište... Možda ima zrno istine u legendi koja priča o nekom mesaru onoga doba koji je odbio plemićki naslov samo da se ne mora nikome klanjati. Već od 1035. godine milanski plemići stoje na čelu gradske vojske protiv nadbiskupa i cara da bi silom izvojevali gradsku samoupravu.

U isto je vrijeme trgovačka kolonizacija nadomjestila poljoprivrednu. I u tome su gradovi italo-bizantski prednjačili: ako možemo vjerovati jednom

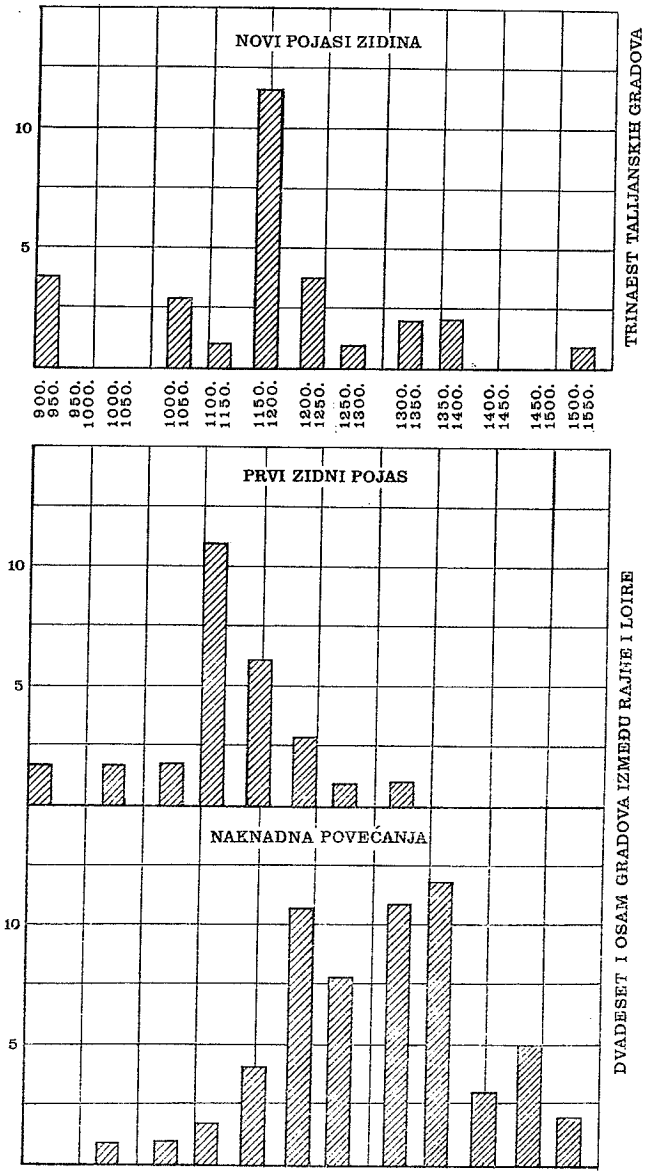

Karta 13. Gradska ekspanzija poslije X stoljeća: proširenje trinaest talijanskih gradova i dvadeset osam gradova na sjeveru od 900. do 1550 (prema Harryju Miskiminu).

Talijanski gradovi: Bologna, Brescia, Firenca, Lucca, Mantova, Parma, Pavia, Piacenza, Pisa, Pistoia, Siena, Genova, Milano. Sjeverni gradovi: Köln, Namur, Liège, Tournai, Brugges, Gent, Douai, Ypres, Basel, Trier, Utrecht, Metz, Strasbourg, Aachen, Bruxelles, Leuven, Antwerpen, Malines, Amiens, Paris, Rouen, Troyes, Etampes, Lemans, Orléans, Middelburg, Nijmegen, Maastricht.

istočnom ljetopiscu, godine 996. više od stotinu građana Amalfija postalo je žrtvom pogroma u starom Kairu. To nije smetalo ni Amalfiju ni Veneciji da na Levantu stvore stalne kolonije prije konca XI stoljeća. Talijani iz unutrašnjosti kreću kasnije, i to u manjim grupama; ali su njihovi poslovi tako značajni da je papa Grgur VII; godine 1076, zahtijevao od kralja Francuske vraćanje »veoma velikih svota« koje je iznudio talijanskim trgovcima što su posjećivali njegove sajmove.

Obnova u drugim zemljama. Skromniji i ograničeniji bio je napredak trgovačke buržoazije u drugim evropskim zemljama; ipak nailazimo na brojne tragove toga napretka između X i XI stoljeća: u kastilskim gradovima umnožavaju se prodavaonice, u Arrasu lihvari postaju ugledni, magdeburški »trgovci« dobivaju carske povlastice, skandinavski kraljevi organiziraju sajmove i trgovačke ekspedicije, gradski puk sprema urotu protiv biskupa u Cambraiu, a u Le Mansu pokušava da stvori revolucionarnu komunu ... Arapski putnici, nepristrani svjedoci, navikli na razvijen život svojih gradova, ističu trgovačku važnost Praga i ciljaju na »Britaniju, tržište rimsko i španjolsko«. Jedan pravni anglosaski tekst iz XI stoljeća tvrdi: »Ako je neki trgovac toliko postigao da se na svoj trošak može tri puta otisnuti na otvoreno more, stječe pravo na barunsku čast.«

Ipak će se trgovačko građanstvo potvrditi, u toku idućih stoljeća, time što se nije stopilo sa starim plemstvom, nego se, naprotiv, oslobodilo svojih gospodara i stvorilo novu samostalnu skupinu. Poput dvorca i feuda, grad je u kasnom srednjem vijeku izraz pobjedničkog partikularizma; suprotno od grčko-rimskog grada otvorenog krupnim zemljišnim vlasnicima koji su vladali nad njime, on je neprijateljski raspoložen prema visokom plemstvu i ne uključuje u svoju jurisdikciju ni svećenstvo koje živi unutar njegovih zidina, Prima, naprotiv, pod svoje okrilje one članove nižeg plemstva koji su se povezali s građanstvom, ali uz uvjet da postanu trgovci.

Na pola puta između vitezova i crkvenih dostojanstvenika, stupova feudalnog društva, te bezimenih seljaka koji ga uzdržavaju svojim radom, trgovinska revolucija umeće klasu ljudi podrijetlom beznačajnih ali sposobnih da sami stvore svoj ugled. U zatvorenom srednjovjekovnom poretku trgovina otvara vrata bezbrojnim eksperimentima i mogućnostima.

6.

Nove tehnike

Srednjovjekovni ljudi mnogo su se manje pridržavali svojih navika i bili mnogo manje skloni razmatranju nego što ih prikazuju povijesne predrasude što se čvrsto drže. Iako je materijalna i intelektualna bijeda barbarskog doba ometala napredak tehnika, »nužda je bila majka pronalazaka«. Barbari su donijeli određen broj malih praktičnih novotarija, od piva do dugmeta i od nekih vrsta sapuna do nekih vrsta čelika. Kako je veći dio najuspješnijih tehnika staroga vijeka pao u zaborav, druge su se tehnike, kojima se nisu mnogo služili ljudi u starom vijeku, tada više proširile. Obnova u kasnom srednjem vijeku nije donijela pravu tehničku revoluciju, ali je bila uzrokom (dijelom i posljedicom) značajnog napretka na mnogim područjima.

Demografske promjene i praktični pronalasci. Neke od najvećih srednjovjekovnih tehničkih tekovina možemo povezati s utjecajima demografskih promjena na tržište radnom snagom. Ta veza, na prvi pogled, nije jasna: ravnoteža se ne mijenja ako se smanjuju ili povećavaju istodobno proizvođači i potrošači. Ali opadanje brojnog stanja stanovništva u ranom srednjem vijeku smanjilo je na osobit način broj robova koji su malo trošili a nosili najveći teret proizvodnje. Katolička Evropa nije zbog toga jedina trpjela, ali je bila teže pogođena od bizantskog i islamskog svijeta, jer se ono malo robova što je ostalo gotovo sve pretvorilo u kmetove; koliko god bili bijedni, kmetovi su trošili više a radili manje. Trebalo je, dakle, naći načina da se štedi radna snaga koristeći se bolje životinjama i oruđima. Demografska obnova u kasnom srednjem vijeku omogućila je veći broj radnika, ali nije smanjila njihove zahtjeve; mnogi su kmetovi postigli slobodu, a svikolici, kmetovi ili slobodnjaci, poboljšali su svoj životni standard. Trebalo je, dakle, tražiti drugi način da bi se povećala proizvodnost rada. Svaka promjena neizbježno izaziva druge, jer svaki napredak na jednom području stvara poremećaj na drugome, koji se mora ispraviti drugim napretkom.

Taj se odnos može i obrnuti: bolje iskorištavanje životinja i oruđa omogućava štednju radne snage i unapređivanje robova u kmetove; svaka mehanička promjena poboljšava životni standard i oslobađa kmetove. To je problem jajeta i kokoši; kako altruizam nije glavna pokretna snaga ljudi, pronalazak općenito više izaziva nelagodnost nego što je sprečava. Grci i Rimljani imali su znanstvenika koji su mogli olakšati napor robova pronalaskom strojeva; ali tek onda kad je ponestalo robova, našlo se ljudi koji su uložili vrijeme i novac da opskrbe robove strojevima.

Jednostavan spisak novih proizvodnih postupaka i novih oruđa koje je Evropa uvela u toku kasnog srednjeg vijeka ispunio bi nekoliko strana. Prije nego što navedemo koji primjer, iznesimo opću napomenu: svi ti pronalasci — ili gotovo svi — bili su djelo ručne i umne dovitljivosti prije negoli svjesne primjene općih znanstvenih načela. Odatle i njihova vrijednost, ali i njihova ograničenost. Savršeno prikladni za određene potrebe trenutka, nisu ipak otvorili šira obzorja gdje može prodrijeti samo čista misao.

U srednjem vijeku nijedna primijenjena znanost ne povezuje čistu znanost s tehnikom: filozofi i inženjeri ne poznaju se međusobno. Taj nedostatak suradnje, kojeg ćemo posljedice vidjeti na području obuke i kulture, spriječio je kasni srednji vijek da razbije začarani krug grčko-rimske ekonomike: ručni radnici bili su siromašni jer nisu imali ni životinja ni strojeva, a nisu ih imali jer su bili siromašni. Bilo bi ipak nepravedno spočitavati trgovinskoj revoluciji što nije riješila problem s kojim su se morali redom hvatati ukoštac industrijska revolucija, liberalizam i socijalizam, a da ga nisu sasvim uklonili. Već je to mnogo što je srednji vijek toliko uznapredovao.

Poljoprivredna tehnika. Na području poljoprivrede kasni srednji vijek postigao je svoje najveće uspjehe u iskorištavanju životinja. Nije toliko važno što mnoge novine nisu izvoran doprinos katoličke Evrope, nego sretne prilagodbe onoga što su klasična starina, nomadi Azije, velike istočne civilizacije već otkrile a nisu temeljito iskoristile. Bolja stočna hrana i pametna križanja stvorila su snažnije konje, jeftinije mazge, vunastija stada, krave s više mlijeka. Upotreba željeza umjesto drva, usavršavanje uzoraka, dalo je bolje i jače plugove, a i čvršće grablje, motike i vile. Uprezanje više životinja zajedno,

kruti konjski ham, potkivanje konja, racionalnija gradnja teretnih kola uzrokovali su u sustavu transporta najveću preobrazbu koju je doživio od doba babilonskih teretnih kola pa do doba parobroda.

U isto vrijeme povećao se i broj iskorištavanih životinja. Da bi im bilo osigurano dovoljno prostranih pašnjaka, a istodobno povećani i žetveni prinosi, bilo je potrebno poboljšati plodnost obrađivanog zemljišta. To se postiglo, dijelom, sredstvima koja su već bila poznata klasičnoj poljoprivredi — gnojenjem, natapanjem, ponovnim okopavanjem — i aklimatizacijom nekoliko vrsta sočivica i žitarica velike hranjive vrijednosti.

Sporija, ali revolucionarnija, bila je preobrazba naizmjeničnog obrađivanja polja. Ne samo što je gotovo posvuda nestala primitivna metoda nestalnog obrađivanja polja nego se dvogodišnje naizmjenično obrađivanje nastojalo nadomjestiti trogodišnjim: proljetna i jesenska žetva te ostavljanje na ugaru. Prve podatke o tom naizmjeničnom obrađivanju, koje je na istom zemljištu ostvarivalo dvije žetve u tri godine, imamo iz sjeverne Galije u IX stoljeću, ali je trebalo mnogo vremena da se takva praksa proširi i u drugim zemljama. Kišovito podneblje na sjeveru, njegovo gušće i teže zemljište, nedostatak doboljno jake rimske tradicije da se tomu odupre, olakšali su širenje trogodišnjeg naizmjeničnog obrađivanja, upotrebu željeznog pluga s kotačima s konjskom vučom u sjevernoj Evropi. Jug je u cjelini ostao vjeran dvogodišnjoj naizmjeničnoj obradi, drvenom plugu bez kotača i volovskoj vuči. U toj opreci, koja je postepeno rasla kako su se širili novi pronalasci, htjelo se raspoznati jedan od glavnih uzroka postepenog pomicanja prema sjeveru materijalnog i moralnog težišta Evrope u toku kasnog srednjeg vijeka: jednostrana i pretjerana pretpostavka koja ipak sadrži zrno istine.

Pomorska tehnika. Druge oštroumne pretpostavke, podjednako jednostrane, nastoje povezati smjenjivanje atlantskih i mediteranskih naroda na čelu trgovine i plovidbe s tipovima brodova kojima su se služili. Bit će dovoljno da dademo kratak pregled, vrlo pojednostavljen.

Već u X stoljeću postojale su dvije sasvim oprečne tradicije u brodogradnji. Skandinavski tesari imali su za svoje brodove pretpovijesni uzor što su ga upotrebljavali i drugi balkanski narodi (među njima i Slaveni, koji su se njime služili na Crnom i Sredozemnom moru): to je bio »monoksil«, to jest izdubljeno deblo stabla. U svome najjednostavnijem obliku takav je čamac mogao ploviti po moru i po plitkoj rijeci, a u slučaju potrebe mogao se i rukama prenijeti: to su bile izvanredne prednosti u vremenima kada je nedostajalo dobrih putova pa su se iskorištavali riječni tokovi. Da bi se nosivost takva broda povećala, dovoljno je bilo podići bokove u oštrom kutu s deblom, koje je tako pretvoreno u jednostavnu kobilicu, pa se lakše moglo upravljati brodom. Nije se, međutim, nosivost smjela previše povećati a da se brod ne oslabi; takav brod bio je, dakle, prikladniji za kvalitetne proizvode, koji su imali prevagu u početku trgovinske revolucije, nego za veće prijevoze, kako je to bilo kasnije. Iako je njihova smjelost omogućavala da se otisnu na ocean krhkim brodicama, Skandinavci nisu mogli dugo sačuvati početnu prednost atlantske mornarice.

Talijanski su tesari, naprotiv, gradili u okviru grčko-rimske tradicije, dotjerane prema bizantskoj školi. Ta je tradicija zahtijevala veće i složenije brodove, općenito sporije. Ipak su antičke trireme i pokoji veliki brodovi s dvostrukim palubama nestali zajedno s robovima koji su veslali u prosto-

Sv. Marko okružen simbolima četiriju evanđelista (Irski evanđelistar iz VIII stoljeća)

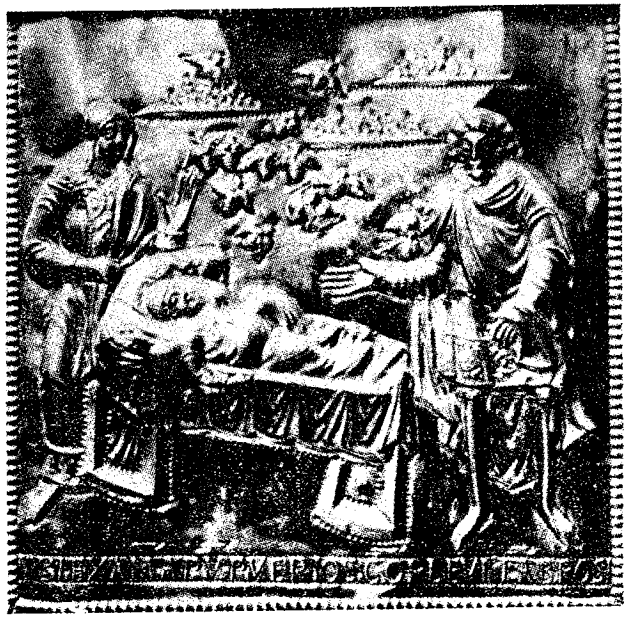

Pčele hrane sv. Ambrozija (zlatni bareljef iz IX stoljeća na oltaru bazilike sv. Ambrozija u Milanu)

Sv. Adalbert predstavlja trgovca robovima i robove kralju Boleslavu Hrabrom (detalj s brončanih vrata katedrale u Gnieznom u Poljskoj, XII stoljeće)

rijama bez zraka i sunca. U X stoljeću, ako ne prije, pojavila se »galija« s jednom palubom i slobodnim veslačima (»galijoti« vezani za klupu pojavili su se tek u XIV stoljeću). Vrlo duga, s kljunom koji je podsjećao na ribu sabljarku, galija je (na grčkom *galaia*, odakle i njezin naziv) bila najbrža jedinica bizantske mornarice i prikladnija za potrebe trgovine na moru po kojem su pljačkali gusari. Galija sa tri trokutna »latinska« jedra (zapravo grčkog ili sirijskog podrijetla), koju su usavršili Talijani drugi pomorski narodi zapadnog Sredozemlja, pokazala se mnogo čvršćom od monoksila i mnogo pokretljivijom unatoč njezinoj zaobljenoj kobilici. Lako ju je bilo povećati, ali kako su se na njoj upotrebljavala više vesla nego jedra, preskupo je stajala za prijevoz krupnog tereta. To se moglo nadomjestiti oblim brodovima s latinskim jedrima žrtvujući brzinu i pokretljivost. Upotreba velikog broja raznolikih tipova i kasnija primjena pomorskih karata i instrumenata (kompasa i astrolaba), omogućile su mornarima Sredozemlja da održe i povećaju svoju premoć nad mornarima Atlantika za nekoliko stoljeća.

Na Atlantiku su se i dalje vršili pokusi. Biskajski mornari, hanzeatski, portugalski, poboljšali su gradnju svojih modela, obrativši pažnju na kutnu kobilicu i na jedinstveno pravokutno jedro. Nordijski izdubljeni brodovi i potugalske karavele, u suparništvu s mediteranskim karakama, postajali su sve prostraniji i jači. Primjena središnjeg kormila sa šarkom umjesto dva kormila sa strane, kako se to primjenjivalo još od starine na brodovima Sredozemlja, značila je, kako se čini, trijumf atlantskih jedrenjaka prije kraja srednjega vijeka.

Spor i mračan put razvoja industrijske opreme. Još jednom smo se morali osvrnuti, kako smo to učinili s poljoprivrednom ekspanzijom, na čitav razvoj kasnog srednjeg vijeka prije nego što se zaustavimo na prvim fazama. Tehnički srednjovjekovni progres nije se sastojao od niza bučnih otkrića što su ih izvršili glasoviti znanstvenici, a uznijeli pisci, nego od sitnih pronalazaka koji su se naglo pojavili i kratko trajali, uzgred i vrlo često kasno spomenuti.

Zapravo, koji datum treba uopće zapamtiti? Da li trenutak kada je netko nešto prvi put izumio ili onaj kada je izum prvi put dokazao svoju vrijednost prokrčivši put u naprednoj sredini? Ili trenutak kada većina prihvati njegova načela? Ili trenutak kada su sve moguće primjene nađene i prihvaćene? Često se između tih trenutaka uvlače stoljeća i kontinenti. Svilenu bubu, prvi izravan doprinos Kine evropskoj industriji, unijeli su u Bizantsko Carstvo monasi — uhode u vrijeme Justinijanovo, mnogo kasnije Arapi u Španjolsku, u sjevernoj Italiji pojavila se u X stoljeću, raširila za renesanse i prešla preko Alpa tek u novo doba. Papir, drugi kineski doprinos, unijeli su u istočne pokrajine kalifata ratni zarobljenici poslije bitke kod Talasa (751. godine), ali je muslimanska Španjolska, kako se čini, upoznala tvornice papira tek u XII stoljeću, malo prije Italije.

Osim tih neznatnih pronalazaka kojih su nam podrijetlo, smjer puta i rezultati dobro poznati, koliko ih je još sasvim ili gotovo sasvim nepoznatih! Sjetimo se, na primjer, razboje s pedalom, tako važna za razvoj jedine srednjovjekovne industrije, koja zaslužuje naziv krupna industrija, iako nije dostigla brojke na koje nas je naviknula industrijska revolucija. Kada ga je i tko izumio? Možda običan stolar. Primjena pedale na ručni razboj bijaše, tako reći Kolumbovo jaje, na koje stari narodi nisu mislili, vjerojatno zato

što je za njih vrijeme i trud tkalaca bila vrijednost koja ne dolazi u obzir. U kasnom srednjem vijeku tkalac je nešto počeo značiti — iako ne mnogo — i odjednom su se u XII stoljeću pročuli razboji s pedalom u tako dalekim područjima kao što su Flandrija i Bizantsko Carstvo. Kako ubrzanje tkanja zahtijeva ubrzanje predenja, prodro je u isto vrijeme i jedan drugi jednostavan izum, iako su prelje još skromnije od tkalaca: kolovrat. Taj istodobni napredak na dva područja srednjovjekovnog vunarstva nalik je u malom na skupni napredak tkanja i predenja pamuka u početku industrijske revolucije.

Primjer: vodenica. Nešto smo bolje obaviješteni o sudbini vodenice, helenističkog izuma koji stari nisu iskoristili do kraja. Da bi uvođenje mlina tjerana vodom bilo korisno, trebalo je, s jedne strane, da cijena robova ili životinja što su pokretali žrvanj skoči, a s druge strane, da vlasnik takva mlina može računati na obilnu i stalnu opskrbu. Ta su dva uvjeta ostvarena na Zapadu od trenutka kada su robovi postali kmetovi, a većina slobodnih i neslobodnih ljudi jednoga sela morala slati svoje žito u gospodarov mlin. U Engleskoj je već godine 1086. bilo oko pet tisuća mlinova, gotovo sve vodenice, to jest jedan mlin na četiri stotine stanovnika. Poslije vatre, ukroćene i odomaćene u kameno doba, voda je postala drugi izvor prirodne energije usmjerene na industrijske potrebe masa. Postepeno, kako je »komercijalizacija« poticala razne grane industrije, sve se više primjenjuje princip na kojemu se temelji mlin tjeran vodom. I prije XIV stoljeća koriste se njime pri valjanju sukna i drobljenju sastojaka potrebnih bojadisaonicama i štavionicama, pri pokretanju mijeha u kovačkim radionicama, hemaničke pile i stroja za namatanje svile.

Možda je bilo moguće upotrijebiti vodenu snagu za mehanizaciju razboja za tkanje, što bi silno pospješilo jedinu industriju srednjega vijeka koja bi se mogla, donekle, usporediti s onim što je donijela para industriji XIX stoljeća. Ali i nakon nestanka ropstva vrijeme i trud tkalaca nisu vrijedili, prema računu trgovaca koji su nadzirali industriju, više od kupovine običnog razboja s pedalom. Tako se trgovinska revolucija zaustavila na pragu industrijske revolucije.

7.

Inicijative i privatna udruživanja

Strojevi nikako ne zaslužuju prezir što ga prema njima pokazuju neki intelektualci smatrajući da oni nisu izvorni proizvod ljudskog uma poput umjetničkih djela. Ali isto tako ne smijemo ni precjenjivati njihovu važnost. Sprava vrijedi samo onoliko koliko i ruka koja se njome služi i mozak koji njome upravlja. Stroj može ubrzati revoluciju, ali je ne može prouzročiti; prije će revolucija istaknuti važnost stroja ili ga izumjeti ako joj ustreba. Helenistički svijet dosjetio se pokretnoj snazi koju u sebi sadrži širenje pare, ali ju je iskoristio samo za pravljenje igračaka; svijet kasnog srednjeg vijeka upoznao je samo pokretnu snagu vode, ali ju je upotrijebio za svaku vrstu industrijskih procesa. Važna je samo suradnja sredine.

Obnova privatne inicijative. Vidjeli smo kako je u prvim stoljećima ranog srednjeg vijeka Evropa bila zahvaćena neobičnom moralnom depresijom, koja nije bila samo opadanje duhovne djelatnosti nego i kriza inicijative i volje. Istina, pasivnost nije bila nikada potpuna; i prije kraja ranog srednjeg vijeka častoljubivi vladari, poput Karla Velikoga i Alfreda Velikoga, trsili su se s uspjehom da potaknu svoje malobrojno osoblje na napor obnove. Od X stoljeća demografska i ekonomska ekspanzija Evrope pružila je obilno goriva svakoj novoj iskri.

Bilo je to doba partikularizma; vladari nisu mogli usmjeravati lokalne inicijative, štoviše, nisu uspijevali ni da održe red i mir. Neki su se pojedinci osjećali dovoljno moćnima da djeluju bez ičije pomoći, oslanjajući se samo na svoju volju; drugi su se međusobno povezali kako su najbolje znali: zakletvom ili ugovorima, prema rodbinskim ili susjedskim vezama, prema zajedničkim težnjama i interesima. Tako su se između X i XII stoljeća javile dvije prividno proturječne tendencije: s jedne strane, anarhični individualizam, s druge, dobrovoljna udruženja.

Individualizam, duh udruživanja, bez državnog zauzdavanja: takva su karakteristična i neizbježna obilježja svih privreda koje su se naglo razvijale, barem do pojave modernog državnog planiranja. Jedno ili drugo od tih obilježja posebno se javlja u kasnom srednjem vijeku, u muslimanskim državama, kao i u Bizantskom i Kineskom Carstvu. Ali u ta oba carstva, kao i u starom Rimskom Carstvu, duh udruživanja sputavale su birokratske uprave koje nemaju povjerenja u privatnu inicijativu, i više im je da ekonomske stabilizacije nego do napretka. U islamskom svijetu država se općenito manje upliće, ali neobuzdani individualizam nastoji paralizirati duh udruživanja, ne dopuštajući drugi izbor osim despotizma ili anarhije. Samo su se u Evropi ta tri bitna uvjeta stekla, prvi put na početku trgovinske srednjovjekovne revolucije, drugi put na početku moderne industrijske revolucije. I u jednom i u drugom slučaju čini se da je ta povezanost uvjeta pomogla Evropi (u drugom vremenu i Americi) da stane na čelo svjetskog ekonomskog pokreta.

Trgovački ugovori. U ugovorima pomorske trgovine individualizam dopušta duhu udruživanja samo prijeko potreban minimum za privremeno okupljanje kapitala i podjelu rizika. Nedvojbeno je najznačajniji ugovor *commenda*, nepoznata klasičnoj starini, ali se već začela u VII stoljeću na islamskom i bizantskom Istoku, prvi put spomenuta na Zapadu u jednom venecijanskom dokumentu X stoljeća i vrlo brzo raširena u svim lukama Sredozemlja. Taj ugovor veže davaoca kapitala i trgovca koji putuje samo za jednu trgovačku pustolovinu — odlazak i povratak. Prvome pripada najveći dio moguće dobiti (obično tri četvrtine), ali na njegov teret pada svaki mogući gubitak kapitala; drugi izlaže opasnosti svoj posao zbog te četvrtine moguće dobiti. Ta podjela dobitka i gubitka uvodi jedan udruženi element u ugovor koji se inače ne bi razlikovao od običnog zajma, budući da financijer ne sudjeluje izravno u opravljanju posla, a nije ni poznat onima koji posluju s putujućim trgovcem.

Rekli smo trgovačka »pustolovina«. Naime, najstariji ugovori nazivali su putovanje *taxedion* (na grčkom: vojni pohod), putnikovu djelatnost *procertari* (na latinskom: upustiti se u bitku), a čin financiranje *iactare* (»baciti« naslijepo). Ali je rizik općenito vrlo dobro sračunat. Poznat nam je slučaj iz XII

stoljeća kada je jedan genovljanski kapitalist u dvije godine utrostručio svoje ulaganje s pomoću triju uzastopnih ugovora — *commendi,* a putnik nakupio iznos gotovo jednak onome koji mu je povjerio financijer pri prvom odlasku. U ovom posebnom slučaju čini se da je putnik bio mlad čovjek čiji se jedini kapital sastojao u inicijativi i pameti. Često su uloge bile izmijenjene: skromniji bi ljudi ulagali svoj novac u *commendu* povjeravajući ga kojem bogatom trgovcu u nadi da će tako dijeliti bogatstvo. Često se događalo da su dva podjednako bogata trgovca mijenjala uloge financijera i putnika.

Od XIII stoljeća ugovore slične sredozemnoj *commendi,* iako u nerazvijenu obliku, nalazimo u trgovini na Sjevernom i Baltičkom moru. Je li to oponašanje ili slučajna sličnost? Možda njihov izvor potječe od još neodređenijih ugovora koji se spominju u skandinavskim sagama, a prije njih od pomorskih bizantskih običaja. Ne može se izuzeti ni utjecaj židovskoga i talijanskoga prava. Kada se dobro razmisli, čini se razboritijom tvrdnja da su slični zahtjevi pomorske trgovine prirodno nametnuli ljudima sa sjevera rješenja koja možemo usporediti s onima što su ih pronašli mornari s juga. Spomenimo uzgred da Engleska nije nikada prihvatila ni *commendu,* ni njezinu sjevernu varijantu, nego se izvukla iz neprilike još jednostavnijim ugovorima.

U kopnenoj trgovini ugovor koji je imao važniju funkciju — bratsko društvo ili *kompanija* (doslovno — razdioba kruha) — temeljio se na načelima koja su vrijedila za zajedničko upravljanje nepodijeljenom baštinom. Često se događalo da su imaoci prava na nasljedstvo jednog feuda, zemljišnog posjeda, fiskalnog prihoda, stvorili udruženje zato da očuvaju nedjeljivost svojine. Slično tome, članovi osnivači jedne kompanije obično su braća ili rođaci koji su se složili da sjedine svoje kapitale i svoj posao za određen broj godina. Najbolji namještenici mogu biti unaprijeđeni u članove društva, a pojedini od njih mogao se u isto vrijeme oženiti kćerkom jednoga od članova. Svi članovi dijele rizik i dobitak razmjerno njihovu udjelu u društvenom kapitalu, a uzajamno su i neograničeno odgovorni za sve ugovorne obveze svakoga od njih.

To je udruživanje bilo tako čvrsto i kruto koliko je *commenda* bila elastična i nestalna. Kompanija je bila prikladnija za dugoročne planove, strpljiva razrađivanja, od velike važnosti. Ali je bila i ranjivija: pogreška samo jednog člana društva mogla je upropastiti dobitke od nekoliko godina i povući druge članove u opću propast.

Profesionalna udruženja. Osim individualnih i porodičnih ugovora — od kojih dva spomenuta primjera nepotpuno pokazuju raznolikost i elastičnost — treba spomenuti i profesionalna udruženja. I u najrazvijenijim gradovima veliki trgovci i međunarodni kapitalisti stvarali su samo odabranu družbu. Masu su stvarali trgovci na malo, sitničari, raznosači, obrtnici i šegrti. »Veliki« nisu voljeli da se miješaju s »malima«, ni da se podvrgnu grupnoj disciplini. Samo onda kada bi krenuli u inozemstvo, stvarali bi zajednički front, isto tako i u sigurnoj zajednici karavana i konvoja, u kartelima, u hanzama, gildama, koje su stvarali radi pregovaranja sa stranim silama. Oslobodili su se, međutim, tih kolektivnih organizama čim su svoje gradove pretvorili u samostalne političke jedinice, iskorištavajući komunalnu upravu za zaštitu vlastitih interesa. Gilda ili korporacija ostala je općenito tipična organizacija malih trgovaca i bila u pravom smislu riječi organizacija obrtnika.

Kakvo je bilo podrijetlo tih staleških udruženja koja su naglo iznikla u X stoljeću u raznim gradovima Evrope i ubrzo postala bitan element gradskog života? Neka su, vjerojatno, potjecala od rimskih i bizantskih profesionalnih korporacija, koje je nadzirala država, ili od robovskih grupa radnika iz ranog srednjeg vijeka. Druga su opet udruženja možda bila u vezi s vjerskim bratovštinama, s prvotnim germanskim gildama, koje nisu imale profesionalni karakter jer su se njihovi članovi zajedno okupljali radi molitve ili pića i pomagali se u slučaju potrebe. Bila to ili ne prijašnja tradicija, staleška udruženja stvarana su svuda gdje je postojala obrtnička jezgra željna da zaštiti svoje kolektivne interese. Uostalom, ta pojava nije bila ograničena na katoličku Evropu: od X stoljeća javljaju se u Kini, u islamskom svijetu, u Bizantu, staleška udruženja koja, općenito, nisu bila tako slobodna kao ona na Zapadu.

Povjesničari, koji su bili opsjednuti problemima svoga vremena, često nisu razumijevali ciljeve staleških udruženja. Neki su od njih doslovno shvatili moralne propise koji krase cehovske statute. Što god se o njima govorilo, glavna težnja jednog tvorničara nije mogla biti služba bogu i čovječanstvu, nego želja da dobro proda svoju robu i dobro zaradi. Mjere kojima su htjeli zaštititi kvalitetu i ograničiti cijene ne izviru toliko iz brige za poštenjem koliko iz straha da se ne ozlovolje nesigurni kupci: u srednjem vijeku nije bilo mnogo potrošača, a »mušterija« — kako se danas kaže — »uvijek ima pravo«. Moderni klevetnici srednjovjekovnih cehova temelje svoju kritiku na ograničenjima koja se javljaju u XIV stoljeću u atmosferi padanja cijena, što je pretvorilo otvorena udruženja u zatvoreni povlašteni krug. Prije toga cehovi su obično primali u svoje redove toliko novajlija koliko im je to dopuštala ekonomska ekspanzija. Šegrti i pomoćnici nisu imali sva prava, ali je svaki šegrt, s vremenom, mogao postati majstor.

Da bismo mogli pravo ocijeniti ulogu cehova, ne treba zaboraviti jednu činjenicu. Ako je, naime, trgovac mogao beskrajno povećavati opseg svojih poslova, obrtnik je bio ograničen na osrednji prihod od ručnog rada. Taj prihod nije mogao povećati ni upotrebom jeftine radne snage, koje nije bilo nakon nestanka ropstva, ni velikim izborom složenih strojeva, koji su bili tek u razvoju. I u ekonomiji u ponom razvoju obrtnik je brzo postizao maksimum svoje proizvodne sposobnosti izlažući se opasnosti da ga iskoristi trgovac kapitalist koji je istodobno davao posao i kapital radionicama nekolicine obrtnika. Ako bi industrija došla u krizu, izlagao se opasnosti konkurencije drugih obrtnika koji su radili užurbano ili su upotrebljavali sirovine lošije kvalitete. Ceh se trudio da ga zaštiti spasavajući samostalnost radionice, ali je nametao obrtniku jednolike propise i smjer općeg vladanja. Uspio je djelomično, uz cijenu ograničenja koja su s određenih gledišta omela inicijativu pojedinaca i napredak zanata. Ali u mjeri u kojoj je uspio, spriječio je da trgovinska revolucija nanese radnicima ona stradanja koja će pratiti početke industrijske revolucije.

Ako je ceh bio predstavnik cijele struke, tada je obavljao važne zadatke. U političkim i gospodarskim vijećima gradova djelovao je odlučno, što nijedan član zasebno ne bi mogao. Katkada bi pregovarao i s vanjskim vladama i kao kakav kartel nabavljao sirovine i prodavao rukotvorine. Standardizirajući proizvodnju, lakše je mogao obavljati razdiobu u dalekim područjima. Trebalo je živjeti u Ypresu da bi se moglo pojedinačno poznavati njegove tkalce, ali je sukno iz Ypresa, kojega je kakvoća i mjera zajamčena pečatom gilde, bilo poznato i traženo u Novgorodu kao i u Aleksandriji. Tako značajan uspjeh ipak je na kraju doveo u pitanje cehovske ideale jednakosti. Iako

je industrija bila podijeljena na strukovna udruženja, a to opet na posebne radionice s majstorima i šegrtima, dobar tok poslova ili bespolica zanatlija zavisili su od trgovaca kapitalista koji su im osiguravali kredite i narudžbe, imajući na umu izglede međunarodnih tržišta. U Ypresu je bilo majstora tkalaca, majstora grebenara, bojadisara, ali su vunarstvo u cjelini nadzirali poduzetnici koji su kupovali vunu u Engleskoj, a prodavali sukno na sajmovima u Champagni.

Prodoru trgovačkog kapitala najbolje su se odupirali cehovi manjeg značenja koji su radili samo za lokalno tržište, a i jedna važna industrija koja nije imala pravih cehova: rudarska. U X stoljeću pronalaženje naslaga bakra, olova i srebra u Rammelsbergu, u srcu Njemačke, otkrilo je nova obzirja Evrope željnoj kovina za njezin novčani i industrijski razvoj. »Srebrna groznica« (općenito traganje za rudnicima) proširila se sve do Švedske, Češke, Ugarske, Sardinije i Cornwalla u Engleskoj; njemački rudari bili su pozivani u sve zapadne zemlje. Ali zlato i srebro sami po sebi nisu bogatstvo, a ipak se ekonomska ekspanzija kasnog srednjeg vijeka temeljila u velikoj mjeri na kreditu. Više nego proizvođači novca obogatili su se trgovci novcem, lihvari i bandari, talijanski, cahorski, artoiški, i Židovi. Ipak su rudari, združeni u kompanijama u kojima su poduzetnici i radnici dijelili pravično skromne prihode, lako zaslužili koliko im je bilo potrebno za život a da nisu bili ničije sluge. Bio je to život ograničenih obzorja, ali još uvijek bolji nego život robova i robijaša koji su u starom vijeku radili u rudnicima.

Ropstvo i društveno previranje. Završimo ovaj kratki pregled inicijativa i sjetimo se onih koji na to nisu imali pravo: robova. U X stoljeću jedan jezični element — postepena upotreba naziva *sclavus* umjesto *servus* za oznaku čovjeka koji nema prava — ukazuje na kraj dugog procesa koji djelomično u našim očima iskupljuje sve nedostatke ranog srednjeg vijeka. Ropstvo je sada za ljude katoličke Evrope postalo neprirodnim stanjem; jedan kršćanin staroga roda nije više mogao postati domaća životinja, to je mogao postati samo Slaven *(sclavus)* ili koji drugi nevjernik. (Istina, rob nije automatski postajao slobodan čim je bio kršen, tako da se hurski biskup sredinom XI stoljeća nije ustezao da naplati pristojbu od dva denara za svakog roba koji je bio prodan na njegovu tržištu.)

Još jedan jezični element, nestanak naziva *colonus* (prvotno slobodan »seljak«) iz rječnika X stoljeća, ističe drugu opću promjenu koja je nastala u isto vrijeme kada i ograničeno oslobođenje robova. Činilo se nepotrebnim praviti razliku između slobodnjaka, koji su pali na niži društveni stupanj, i robova koji su društveno uzdignuti: jedni i drugi bili su podložnici, to jest po zakonu slobodni u odnosu prema svima, osim prema svome gospodaru, za kojega su bili vezani, a po njemu i za zemlju koju su obrađivali. Gospodaru su bili obvezni na doživotna davanja kojih priroda često nije zavisila od njihova točno određenog društvenog podrijetla, nego od vrste zemljišta koja su im dana na obradu (mansi serviles, mansi ingenuiles ili liberi). Obveze poput ovih, jače od ropskih lanaca — teže je, naime, promijeniti stare navike vlasništva nego osloboditi jednog čovjeka — nastale su u doba zastoja. Doba ekspanzije nije ih moglo odjednom ukinuti, ali ih je učinilo prilagodljivijim, a u pojedinom ih je slučaju i raskinulo.

Pri kraju X stoljeća neposlušnost je postala opća i borba dramatičnija: Oton III izdao je stroge zakone protiv »kmetova koji čeznu za slobodom«

i odriču pokornost svojim gospodarima. Vojvoda i plemići normandijski ugušili su u krvi jednu pobunu seljaka. (Napomenimo usput da je to bilo doba seljačkih ustanaka Khariđita i Karmata u islamskom svijetu i pokušaja bizantskih careva da izbave sitne seljake tlačenja »mogućnika«; uspjesi su bili različiti, ali demografska plima svuda je podigla velike valove.) Potom se sukob između kmetova i gospode, broja i sile, pretvorio u stotine odvojenih sukoba, ali je zato bilo i slučajeva plodne suradnje. Najzad je upletanje gradova, tih odlučnih branilaca privatne incijative, često prevagnulo u korist kmetova. Uostalom, služnost nije uvijek bila prisilna; u X i XI stoljeću bilo je mnogo primjera slobodnih ljudi koji su se kao kmetovi dobrovoljno predavali u zaštitu svjetovnoj i duhovnoj gospodi.

Nema slobode bez opasnosti, ni rasta bez sukoba. X stoljeće istrglo je katoličku Evropu iz bijedne sigurnosti koju je konačno našla otprilike jedno stoljeće prije. U zamjenu za to pružilo joj povoljnu priliku. Samo ju je ugrabila određena manjina koja je i uspjela: manjina koja je obuhvaćala ljude iz svih staleža, od Huga Capeta, vjerojatno potomka jednog saskog pustolova iz IX stoljeća, koji je uzeo kraljevsku krunu, do kakvog francuskog ili flamanskog kmeta koji je postao vlasnik slobodan i poštovan u zemljama što su otete španjolskim muslimanima ili Slavenima preko Labe. Društvene grupe urotile su se i borile protiv drugih društvenih grupa. I poslije prvih pedeset godina X stoljeća — najmučnijeg — borba je često nalik na borbu divljih zvijeri a da bismo mogli zatvoriti oči pred bijedom pobijeđenih. Bitno je da je Evropa krenula i da se počelo stvarati novo, snažnije i uglađenije društvo usred meteža.

Drugo poglavlje

Trojno društvo

1.

Kristalizacija staleža

»Da bi se lakše oduprli nesrećama koje su na njih navalile, narodi se podijeliše u tri dijela: jedan dio posvetio se Bogu, drugi trgovini i obradi zemlje, a najzad su došli na svijet vitezovi da čuvaju ta dva dijela od nasilja i nepravdi«. Tako je Filip od Vitryja, tajnik Filipa VI, prikazivao 1335. proces iz kojega je izniklo skladno trojno društvo, kojega je Francuska, po njegovu mišljenju, bila najljepši primjer, i ljiljan sa tri cvijeta, najprikladniji simbol toga društva. Bez obzira na patriotizam, takve misli bile su općenito prihvaćene u cijeloj katoličkoj Evropi XII stoljeća, a i prije. Ne samo što su omogućavale da se suglasi društvena zemaljska struktura s nebeskom, obilježena simbolom Trojstva, nego su, sve u svemu, uglavnom odgovarale stvarnoj strukturi klasa (ili »redova«, kako se onda govorilo) u glavnim zapadnim monarhijama.

Bilo je, dakako, u tome odstupanja. Neki su pisci, na primjer, hinili da ne vide duboku razliku među članovima trećeg staleža, između trgovaca i seljaka, ili su prelazili preko kasne pojave vitezova. Drugi su rado uspoređivali društvo svoga vremena s ljudskim tijelom kojega su noge predočivale seljaka. Treći su opet zanemarivali ljude i više isticali trojnost ustanova: svećenstvo, monarhiju, sveučilište. Pojedini građanski pisci bili su tako drski da nisu priznavali superiornost vitezova; poštivali su ipak svećenički stalež, ali ne i pojedine predstavnike svećenstva.

Početna neodredivost klasa, ustanova, prava. Budući da je trajao u jednom ili u drugom obliku sve do francuske revolucije, ideal trojnog i hijerarhijskog društva nosi pečat srednjega vijeka, kao što carska ideja potječe od starog Rima. Ipak je carstvo bilo samo posljednja kristalizacija jednog društva koje je u početku bilo republikansko; isto su tako i tri staleža bila samo konačno zgrušavanje jednog društva koje je u početku bilo fluidno.

Istina je da se već u X i XI stoljeću govorilo o tri klase, ali im onda granice nisu bile točno određene. Crkva i država, svećenički i vojni stalež, prožimali su se međusobno, i nije bilo pravila koje bi utvrđivalo njihova područja djelovanja. Svojstva plemstva, obilježja kmetstva, bila su tako neodređena da se u Njemačkoj službeno govorilo o »kmetovima vitezovima«, a u Kastiliji o »vitezovima seljacima« ne dirajući logičan smisao izraza. Staleži nisu bili zatvorene kaste: u njih se ulazilo ili izlazilo ne samo po pravu (ili greškom) rođenja, nego i svojevoljno ili slučajno. Najkorjenitije preobrazbe dogodile su se u plemićkoj klasi (pretpostavivši da se u to doba može govoriti o klasi): veliki stari rodovi koji su postojali prije X stoljeća raspali su se u borbi i ugasili bez potomaka, pa su na njihovo mjesto došli novi ljudi koji

nisu pamtili svoje pretke. Dandanas nema porodice koja bi imala provjereno rodoslovlje (ističemo riječ *provjereno)* što seže po muškoj liniji mnogo prije posljednjih godina IX stoljeća.

Ta neodredivost zavisi nedvojbeno od nereda i pometnje same epohe, ali odražava i nedostatak jasnih političkih i pravnih zamisli. Apstraktna doktrina *respublicae christianae,* učvršćivanje svećeničke monarhije i monarhističkog svećenstva, nisu mogli riješiti stvarne probleme partikularističkog i nasilju podložnog svijeta. Karolinzi su se, istina, u kratkom razdoblju svoje moći, pokazali kao veliki pokretači novog zakonodavstva i pabirčari barbarskih važećih običaja i crkvenog prava; ali se pravo »rada kao staro«, to jest najviše registrira već prihvaćena načela, a ima potrebu za stalnim preinakama. Kada je propalo karolinško carstvo, proteklo je dosta vremena a da francuski kraljevi nisu izdali ni jedan zakon (da su to i učinili njihove odredbe ne bi imale nikakva učinka izvan njihovih neposrednih domena), a kraljevi i carevi njemački ograničili su se na nekoliko beznačajnih zakona. Samo su anglosaski kraljevi stalno izdavali male zbirke zakona, posvećene velikim dijelom osnovnim administrativnim pravilima i pokojoj odredbi kaznenoga prava. I ta vrlo skromna djelatnost zamišljena je više zato da utvrdi i objasni pravila vladanja koja su već postojala u svijesti podanika nego da utječe na njihovo vladanje. U XII stoljeću Glanvill, tvorac prve opće rasprave o engleskom pravu, izjavljuje da »kralj niti smije željeti, niti se usuditi« da promijeni stare običaje.

Dok su teoretičari i zakonodavci šutjeli, dotle su se ustanove mijenjale suviše brzo za pisare i administratore koji su morali registrirati svakodnevne događaje. Nitko nije mogao razriješiti sumnje onog redovnika iz Chartresa koji je, prepisujući kartular svoga samostana pri kraju XI stoljeća, napomenuo da nijedno od zakonskih pravila i odredaba u ispravama X stoljeća nije primjereno sadašnjici.

Razrađivanje običajnog prava. U nedostatku službenog pisanog prava društvo se organiziralo kako je umjelo i znalo na temelju vlastitih običaja. To nije bila sasvim nova pojava: barbarski običaji i običajna tumačenja rimskog i crkvenog prava bili su glavni izvori pravne prakse ranog srednjeg vijeka. Praksa se ipak redovito oslanjala na središnju upravu i na ozakonjeni tekst, *Teodozijev kodeks, Dekretalije, Salijski zakon, Rotarijev edikt* i tako dalje; nije bilo važno što pojedini suci nisu uvijek imali pri ruci kopiju teksta da se njome posluže. Od X stoljeća središnja uprava ostaje po strani, a prijašnja pravna praksa zauzima mjesto službenog zakona.

Presudan kriterij za zakonitost jedne ustanove, jednog djela, prava vlasništva, obveze zavisnosti, sada će biti jednostavno utvrđivanje činjenice da praksa postoji odavno ili, još točnije, od pamtivijeka. A kako je ljudsko pamćenje ograničeno i podložno koristi, svaki onaj koji je prisvojio tuđe pravo silom, lukavošću i ustrajnošću, mogao se s velikom vjerojatnošću nadati da ga nitko neće uznemirivati. Ali onaj koji bi htio braniti staro pravo protiv zahtjeva jednog nadošlice morao je svakako spriječiti da se ne izgubi uspomena na to pravo. Zbog toga i sklonost da se umnože pisani dokumenti kako bi se dokazalo postojanje jednog običaja koji potječe od pamtivijeka..., a kada nije bilo vjerodostojnih dokaza, onda su se izmišljali lažni podaci.

Tako je zastoj zakonodavne djelatnosti države potaknuo obnovu privatnih pravnih djelatnosti. Te su se djelatnosti najprije očitovale u skromnom

obliku bilježničkih akata i istraživanja kako bi se utvrdile prijašnje okolnosti prema svjedočenju najstarijih članova jedne zajednice. Potom su potaknule još temeljitija proučavanja i najzad dovele do bujne obnove prava koja je omogućila točnu definiciju triju staleža: plemstva, svećenstva, običnih radnika ili seljaka.

Četvrti stup društva. Tada su od tri društvena stupa nastala četiri. Nije se više moglo nijekati postojanje građanstva, previše bogatog i ponosnog da bi ga se moglo pomiješati s prostom masom seljaka. Ali se pravo rađa kao staro, a simbolična Ljudska Država nije imala mjesta za gradske ljude. U Velikim zapadnim monarhijama vladari su katkada nastojali uklopiti u feudalni poredak ne pojedine građane, nego cijele gradove, smatrajući svakoga od njih za kolektivnog »vazala«. Na suprotnom kraju Evrope jedan se grad sam nazvao »Gospodin Novgorod Veliki«. U Italiji komune su se zadovoljavale stvarnom pobjedom, ne vodeći brigu o prividnostima. Politički pisci, općenito, nisu uzimali u obzir četvrti stup društva, pa i mi možemo zasad postupiti kao oni.

Zato ćemo nastojati da prikažemo tri staleža, ne u epohi njihove kristalizacije, nego u periodu njihova nastajanja, između polovine X i polovine XII stoljeća. Također ćemo u idućem stoljeću potražiti koju pojedinost o kojoj ne govore prijašnji izvori. S kakva god stajališta gledali, tridesetak strana doista nije dovoljno za kolektivnu sliku evropskog društva u toku dviju stotina godina ispunjenih promjenama i lokalnim različnostima. U najboljem slučaju moći ćemo iznijeti u najkrupnijim crtama nekoliko utisaka.

2.

Sveprisutnost crkve

Ako nije sigurno da je srednjovjekovno društvo nadmašilo svako drugo između kraja X stoljeća i početka XIII, gorljivošću svoje vjere, ipak je neosporno da je svećenički stalež zauzimao u tom društvu značajnije mjesto nego u bilo kojoj idućoj epohi. Prije svega materijalno: mala sela podigla su do desetak crkava, a gradovi s pet do deset tisuća stanovnika nekoliko desetina, samostani kao što su Saint Riquier i Sankt Gallen nadišli su površinom i stanovnicima mnoge gradove ranog srednjeg vijeka; neki samostanski redovi, kao cistercitski i franjevački, imali su u kasnom srednjem vijeku više pripadnika nego neka kraljevstva podanika. Zatim politički: isposnici ili sladostrasnici, odani papi ili umiješani u zbivanja svoga vremena, pripadnici klera, bili su najsposobniji dio administrativnog osoblja najvećih država sve do XII stoljeća; na čelu najmanje jedne četvrtne lokalnih uprava, prihvaćali su često i zapovjedništvo vojske i, po potrebi, ubijali neprijatelje vlastitom rukom — ne mačem, jer je (crkva zabranjivala prolijevanje krvi, nego topuzom. Najzad, i nadasve, kulturno: iako je poistovećivanje obrazovanog čovjeka s »klerikom« (odatle za učene ljude u francuskom i engleskom jeziku naziva »clerc« ili »clerk«) postepeno gubilo svoje prvotno značenje, crkveni ljudi bili su sve do XIII stoljeća najbrojniji dio među mnoštvom i kadrovima obrazovanih ljudi.

Već u XI stoljeću jedan njemački ljetopisac sa čuđenjem pripominje kako »u Italiji sva djeca pohađaju školu«, jer se ne čini da je »nekorisno ili

nepristojno poučavati dijete koje nije određeno za svećeničku službu«. To se odnosilo na jednu od mnogih osobitosti zemlje koja je bila okužena Bizantincima. U Francuskoj otac Abelard, vitez, površan književni znalac, koji je htio svoj ukus prenijeti na sinove, činilo se nedvojbeno isto tako nastran kao i njegov slavni sin na početku XII stoljeća. Potom je obrazovanost svjetovnjaka naglo napredovala, ali su se crkveni ljudi uza sve to isticali u umjetnosti — kazalištu, glazbi, arhitekturi, slikarstvu — do te mjere da se njihova ruka otkriva čak i u antiklerikalnim ili svjetovnim djelima, kao što su pjesme srednjovjekovnih studenata lutalica i epopeje. Još treba napomenuti da su gotovo isključivo svećenici bili ljetopisci svoga vremena — u Italiji sve do XII, a u Francuskoj sve do XIII stoljeća — i to je razlog koji nam otežava da točno ocijenimo djelovanje svjetovnjaka.

Klerici i laici: svijet prožet bogom. Nije li, ipak, anakronistično praviti razliku između »laika« i »klerika« u vrijeme kada ih je gotovo nemoguće bilo odvajati? Iako su se pape i carevi, biskupi i kneževi sukobljavali međusobno zbog prvenstva i sudbene nadležnosti, iako su se znali često posvađati zbog određenog zemljišta ili posebnog nameta, nijedan od njih nije mislio da jednom zauvijek razuzla gordijski čvor koji su često morali presijecati. Odvojiti crkvu od države, ustanoviti jedan odio za vjeru, a drugi za građanski život, značilo bi u njihovim očima potvrditi razvod između neba i zemlje: čin ne samo bezbožan nego i nemoguć. Ako su pojedine sektaške manjine vidjele đavolsku ruku u svim ljudskim ustanovama, golema većina ljudi bila je uvjerena da je cijeli svijet samo jedna hijerarhija crkava, gdje je posvuda nazočan Bog. Na nebu pobjedonosna crkva blaženih, na njezinu rubu patnička crkva duša u čistilištu, na zemlji vojujuća crkva svih vjernih, podjednako obveznih da služe i slave Gospoda prema svojim mogućnostima.

> La gloria di colui che tutto move
> Per l' universo penetra, e risplende
> In una parte più, e meno altrove.
>
> (Sav svemir puni slava Onoga čija
> ruka sve kreće te ponegdje krati
> svoj puni sjaj, dok drugdje jače sija.)

To što Dante izražava u tim stihovima bilo je miješljenje svih. Svima se činilo prirodnim da laici pružaju svoju pomoć i svoj savjet kako bi osigurali djelovanje crkvenog života i da isto tako svećenici sudjeluju u svim djelatnostima laičkog života. Raspravljalo se, dakako, o pojedinostima, o opsegu i obliku pomoći koju je jedan ogranak vojujuće Crkve bio dužan drugom. Redovnici nisu mogli odbiti svoje usluge nijednom vjerniku, budući da je izopćenje, u načelu, bilo privremena kazna, a laici se nisu protivili da stručnjaci za molitvu, vještaci u nauku, provodnici milosti, ubiru od njih desetinu i sude im prije nego što ih odriješe od grijeha.

Nemogućnost apsolutnog skepticizma. Taj ideal nije isključivo srednjovjekovni: za njim teži još uvijek jedan dio suvremene vojujuće crkve. Ali baš u srednjem vijeku, između X i XIII stoljeća, taj ideal bio je najbliži tome da ga Evropa općenito prihvati i najvjernije se odrazio u društvenom životu i kolektivnoj misli. Pri svakoj obvezi prizivalo se Boga za svjedoka, pri svakom pothvatu zahtijevan je blagoslov, za svaku razonodu tražena je pobožna izlika,

vrijeme se mjerilo prema crkvenom vremenu. Za svaku bolest postojale su posebne molitve i obredi, čak i određeni obrazac za izopćivanje kukaca koji uništavaju žetvu. Boga su prizivali da utvrdi istinu pri suđenju: dvobojem među plemićima, dokazima vrelom vodom, usijanim željezom ili vatrom ako se ticalo seljaka. Kada su te metode odbačene da se ne bi »Boga iskušavalo«, upotrebljavala se zakletva »sakrament« (serment« u modernom francuskom) ili prisega zainteresiranih na evanđelje ili moći svetaca.

Vjera se različito izražavala prema vremenu i osobama, ali uvijek s gorljivošću. Oko godine 1000. nagonski animizan, uživanje u čudesnom, sklonost neukih masa prema magiji, susretali su na pola puta misticizam obrazovanih ljudi, njihovu naklonost za nadnaravno i ljubav prema bogoslužju. Jedni i drugi gledali su u veoma brižljivom ispunjavanju obrednika, prije svega u nagomilavanju vjerskih dužnosti, prijeko potrebno sredstvo da bi se u svim životnim prilikama, svakidašnjim ili značajnim, pridobilo božanstvo kojega su se više bojali nego što su ga voljeli. Dvije stotine godina kasnije taj se susret ostvario na višoj razini: mase su se nešto uljudile, a obrazovani ljudi postali su brojniji i profinjeniji. Susret nije prestajao. S jedne je strane teološka nauka objašnjavala prirodne zakone i nepromjenjivi red stvari božjom ljubavi, izvorom svake energije; s druge strane, pučki osjećaj zahtijevao je od te svemoguće ljubavi uslišenje vlastitih želja i, usprkos prirodnim zakonima, putem čudesa koja bi izmijenila prirodni red.

Ono što više od svega obilježava srednji vijek to je činjenica da nije bilo skepticizma, ili je bio tako rijedak, tako prikriven da nam izvori ne otkrivaju nikakav trag. Posljednje bezbošce nalazimo u skandinavskoj poganskoj književnosti. Katolička Evropa ipak je znala za nevjernike — Židove i muslimane — kao i heretike svake vrste, među kojima su bili oni što su nijekali besmrtnost pojedinačne duše, ali se čini da nije znala ni za agnostike, ni za bezbošce. Evropa je već bila izišla iz pretpovijesti; njoj nije bilo do toga da sve objasni, ali još nije stekla dovoljno znanstvenih spoznaja da bi mogla u svakom slučaju dati objašnjenja podobna da se suprotstave onima što ih je vjerska znanost mogla dati u svakome trenutku. Pred tisuću godina srdžba božja bila je najbjelodaniji uzrok svake nesreće, a božja pomoć najsigurniji lijek. Čovjek je mogao biti nezadovoljan time i tražiti vremenite uzroke i sredstva, ali bi se smatralo ludošću kada bi se samo na njih računalo.

Da li ćemo sažaljevati srednjevjekovnog čovjeka zbog njegove znanstvene podređenosti koja ga je činila ranjivim prema prirodnim nesrećama? Da li mu zavidjeti zbog njegova ograničena viđenja koje ga je smještalo u prirodno središte svemira što ga je pokretala ljubav božja? To su nerješiva ali zavodljiva pitanja na kojima ćemo se kasnije zadržati.

Sotona odasvud vreba. Duhovno obzorje naših pređa zastirao je velik oblak: ako se moglo nastojati da se ne izazove srdžba božja, nije bilo moguće izbjeći svim zamkama Sotone. Otjeran s neba zauvijek, neprijatelj je progonio vjernike u svakom uglu zemlje kao što sjena prati svjetlost. Bio je posvudašnji izvor zla, suprotan izvoru dobra, u svijetu u kojem znanstvenici nisu zamjećivali slijepe ili ravnodušne prirodne sile. Antagonizam je bio prilično oštar, pa je Sotona imao utjecaj koji danas više nema.

Kroz čitav srednji vijek teče izrazito dualistički tok. Manihejci Zoroastrova izvora ili zapadnog nadahnuća, bizantski pavlikijanci, slavenski bogumili, katari (»čisti«) na Zapadu i još drugi, osamljeni ili združeni u otpadničke sekte, tjerali su svoje rušilaštvo do kraja. Naravno, Bog će na kraju slaviti

pobjedu; ali ovdje, na zemlji, Sotona je tako blizu pobjede. Treba odbaciti gotovo sve ono što pruža ovaj život, ako čovjek želi pobjedu s Bogom na drugom svijetu. Zemlja je okužena, tijelo je pokvareno, rađanje je sramno, nečisto je hraniti se mesom i jajima, organizirana crkva je izopačena. Za najbarbarskijih stoljeća taj dualizam kao da je oslabio, kao i sve umne djelatnosti; ali je za trenutak ponovo izbio u početku karolinškog doba i ponovo oživljava u idućim stoljećima. Odmah nakon 1000. godine otkrivaju se brojna žarišta u Francuskoj, u Italiji, Njemačkoj. Stalno napadan od službene crkve, koja je rado nazivala poklonicima Sotone te vrlo gorljive službenike Božje, dualizam je unatoč tome stjecao pristaše.

Umjereni su se elementi malo razlikovali od dualista; naposljetku, Sotona ima priznato mjesto u evanđelju i u svakidašnjoj molitvi *Pater Noster.* Kralj pakla i pridružen Bogu pri izricanju najviše pravde, Sotona se ističe u svim pisanim, naslikanim ili izvajanim prikazima Posljednjeg suda. Malo prije *Dies irae,* Sudnjega dana, od kojega su ljudi strahovali vjerujući da je blizu, pojavit će se kao Antikrist u privlačnom liku i gotovo će pobijediti. U svakidašnjem životu navodio je na zlo muškarce i žene, katkada je čak i djecu stvarao: u to je bio uvjeren čak i razboriti Toma Akvinski. Treba napomenuti da u srednjem vijeku procesi protiv vještica nisu bili ni približno tako oštri kao u doba renesanse i u prvim stoljećima modernog doba: jedan nezaboravljeni crkveni zakon odricao je Sotoni moć da može činiti čudesa natječući se s Bogom. Štoviše, Sotona je odbijao svoje moguće štovatelje ružnoćom i prostotom: ozbiljni su svjedoci vidjeli kako je svojim izmetinama obasuo jednu sveticu iz područja Rajne koja mu se opirala. Taj se događaj slučio u XIII stoljeću kada je Sotona izgubio u svome mračnom dostojanstvu kojim su ga još okruživale pobožne legende u X i XI stoljeću, kada je napadao svece u junačkim megdanima da ih odvrati od njihova poziva ili spriječi da spase koju dušu, posvete koje mjesto, ozdrave kakva bjesomučnika. U doba Dantea Sotona je pohađao školu, učio logiku kako bi mogao pobijati dokaze svetoga Franje. U toku čitava srednjeg vijeka, uz pratnju bezbrojna mnoštva vragova, podobnih da se preobraze i premještaju po svojoj volji, on je sačuvao svoju posvudašnjost. Cezarij Heisterbaški, čuveni monah i pisac koji je umro oko 1240. godine, spominje njegovu nazočnost u grmljavini, tuči, poplavama, bolestima, iznenadnim šumovima, u zavijanju vjetra i u šuštanju lišća.

Posrednici. Na sreću, da bi se priteklo u pomoć vjerniku, bilo je isto toliko anđela koliko i vragova koji su ga htjeli upropastiti. Često je sudbina jedne duše bila određena u trenutku posljednjeg sukoba između tih besmrtnih bića, koja su se gorljivo borila za pridobivanje novih podanika nebeskom ili paklenom vladaru. Svako ljudsko biće imalo je, dakako, pravo na svoga anđela čuvara.

Osim toga, postojala je i legija svetaca koja je sve više rasla pobudom pučke pobožnosti što su je često poticale crkvene ustanove koje su od toga imale koristi. Sve do godine 933. za proglašenje neke osobe svetom nije bila potrebna papina odluka. Moći svetaca produljivale su na očevidan način njihovu nazočnost na zemlji čudesima koja ni najprostodušniji vjernici nisu očekivali od njihove nedohvatljive duše.

Utjecaj Blažene djevice, ograničen u teologiji i kultu ranog srednjeg vijeka, brzo se proširio u idućim stoljećima. Teologija je zaista zaostajala za pučkom pobožnošću: Toma Akvinski, na primjer, nije se otvoreno izjašnjavao o dok-

trini Bezgrešnog začeća, koje je postalo dogmom tek 1854. godine. Vjerni su se ipak uvijek uzdali u Marijinu dragocjenu pomoć. Na oltarima njezin je izgled izgubio onu dostojanstvenu strogost kakvu je imao na mozaicima i na bjelokosti u ranom srednjem vijeku: Božja majka prikazivana je kako miluje dijete i smješka se pobožnome puku. Strogoj i antifemističkoj vjeri jednog nasilnog doba kult Blažene djevice donio je neizrecivu milinu majčinske i ženske ljubavi.

Krist, još nekako dalek i skriven u ikonografiji i osjećajima X stoljeća, postajao je toliko bliži ljudima koliko je pobožnost isticala više njegovu ljudsku nego njegovu božansku i nadnaravnu prirodu. Još ga je resila nebeska slava, ali je na križu bio prikazan kao čovjek koji trpi. Od XII stoljeća i Duh sveti, kojega je do tada zapadna pobožnost smatrala previše apstraktnim za poseban kult, počeo je buditi nade vjernika što su s nestrpljenjem očekivali njegov dolazak i konačan trijumf pravde koju je najavio Sin. Nedostupan je bio samo Otac: činilo se da je njegovo kraljevstvo okončano dolaskom Sina, pa su mu se obraćali molitvom preko Krista. Krist je zaista bio i sudac i branitelj u isto vrijeme. Njegova se žrtva neprestano obnavljala u euharistiji posredstvom crkve, te ga je čak i najskromniji laik mogao oponašati i izravno mu prići.

Mistični tok nikada nije presušio od prvih vremena kršćanstva, a ojačat će u tijeku ranog srednjeg vijeka. Uza sve to gotovo su se svi vjernici oslanjali na pomoć klera, prvu kariku u lancu posrednika pred licem Božjim. Unatoč sumnjama s mnogih strana u valjanost sakramenata koje dijele nedostojni svećenici i u pravu prisutnost Kristovu u kruhu i vinu (to još nije bilo proglašeno dogmom), pravovjerna doktrina mirila je duhove. Nije bilo prijeko potrebno da svi svećenici budu uzori vrlina ili riznice znanja. Bilo je dovoljno što su bili zaređeni i time osposobljeni da obavljaju obrede i dijele sakramente koji vode u vječno spasenje.

3.

Problemi svećeničkog reda

U svijesti crkvenih povjesničara još uvijek odjekuju strašne riječi velikih reformatora iz doba Grgura VII. Mnogi od njih, u tom duhu, vide u razdoblju od raspadanja karolinške države pa do početaka borbe za investituru čudovišno skretanje koje se objašnjava neprirodnim miješanjem laika u upravljanje crkve. Pod utjecajem svjetovnog plemstva, okuženo njegovim niskim i prostim strastima, svećenstvo je tobože zaboravilo svoje ideale i popustilo napastima pohote i lakomosti. Zdrava manjina, koja dugo nije mogla izvesti na pravi put tu pokvarenu većinu, uspjela se tobože utvrditi tek onda kada je slomila moć laika, izazivajući samog cara.

Ova slika, koja se nalazi u najvećem dijelu nastavnih tekstova, ne može se reći da je netočna, ali je treba ublažiti i nijansirati. Ako je upletanje laika između X i XI stoljeća bilo veliko i često štetno, ipak nije bilo neprirodno: sam Karlo Veliki, časni sin crkve, stegnuo je uzde nedisciplinirani svećenicima. Ako je kler i plemstvo poprimilo surove običaje surovog društva, ipak su davali svece i kreposne ljude. Kada su u krilu klera ljudi dobre volje postali prilično brojni da bi mogli pokušati opću reformu, nije im nedostajalo saveznika u laičkom društvu.

Sveci i grešnici. U svojoj biti vjerski se ideal nikada nije promijenio. Iako u izvorima X i XI stoljeća ima mnogo prokletstava i izopćenja, izraza gordosti i nasilja, u njima se ipak nalazi i jezik Propovijedi na gori i riječi crkvenih otaca i benediktinskih propisa. Ljetopisi su puni groznih djela. Je li ikada jednostavna dobrota privukla pažnju ljetopisaca?

Propovijed, bolest, kakvo čudo, budilo je privremeno osjećaj dužnosti u tvrdokornih grešnika. Dovoljno je navesti primjer trojice članova slavne razbojničke porodice grofova anžujskih: Foulquesa I, o kome se priča da je obukao svećeničko ruho da bi mogao pjevati službu božju, Foulquesa III, koji je pred Kristovim grobom u Jeruzalemu, s užetom oko vrata, dao da ga šibaju dvije sluge, uzvikujući: »Gospode, smiluj se krivokletnom izdajniku!« i Geoffroya Martela, koji je odmah, na svoj trošak, dao sagraditi opatiju u svome vrtu na mjestu gdje je pao meteorski kamen. Dakako, više od tih teatralnih očitovanja bio bi dostojniji poštovanja krepostan život. Ali ta očitovanja pokazuju da su i veliki bili uvjereni kako se treba poniziti ako žele proći kroz uska nebeska vrata.

To načelo u crkvenom životu moglo je dovesti vrlo daleko. Bolest je privela vrlo strogom asketizmu monaha Nila, rođena oko 910. u jednoj velikaškoj porodici bizantske kalabrije, koji je već bio ušao u redovnički red, ali bez velikog žara. Nakon bolesti stao je postiti prekidajući post rijetkom i oskudnom vegetarijanskom hranom, oblačeći samo kozju kostret punu gamadi, budući da ju je mijenjao jednom godišnje. Uza sve to volio je pjevanje, čitanje, vježbe u krasopisu i duge šetnje. Car Oton III počastio ga je svojim posjetom i pozvao u Rim odakle bi se moglo lakše širiti njegovo svjetlo. Ali je Nilo imao narav pustinjaka »nalik na jednoroga iz bajke koji živi slobodno i osamljeno«. Otputio se ipak do obližnjeg samostana na Montecassinu, ali se ubrzo vratio užasnut kada je doznao da je opat otišao sa svojim redovnicima da se okupa i kada je čuo zvuk jednog gudačkog instrumenta iz trpezarije. Tak se tada počelo upotrebljavati gudalo, a Montecassino je prije izvjesnog vremena bio reformirao sveti opat Odon iz Clunyja, pisac prvog glazbenog priručnika, koji je sustavno upotrebljavao sedam slova kao notne znakove.

Nesalomljiva krepost i relativno široko znanje svetoga Nila djelovale su na malu grupu oponašatelja koji su se ubrzo istaknuli kao najgorljiviji pobornici reforme crkvenih običaja. Ali je nagodbeni duh clunyjevskog reda, tako blizak umjerenom duhu svetoga Benedikta, privukao najveći broj sljedbenika. Odon, opat glazbenik, obično je govorio: »Ako već moram biti osuđen, neka to bude više zbog moga milosrđa nego zbog moje strogosti«. Učenjacima koji su kritizirali namjeru da se umnogostruče molitve i razvija bogoslužje na uštrb umnog i ručnog rada, Cluny je mogao odgovoriti da je bitno privesti redovnike bogu načinom koji su oni najbolje razumijevali i tako širiti primjer neporočnog vjerskog života.

Nikolaiti i simonisti. Iako je crkva katolička stalno preporučivala uzdržljivost, svećenički celibat postao je obvezan tek u IV stoljeću. Istočne crkve još uvijek dopuštaju koju iznimku; na Zapadu je praksa bila različita. U XI stoljeću gotovo svi svećenici bili su nikolaiti, to jest oženjeni ili su imali priležnice; to su opravdavali činjenicom što im njihovi skromni prihodi ne bi bili dovoljni bez pomoći kućanice. Gregorijanska reforma zabranjivat će im tu praksu, ali će u tome djelomično uspjeti. U Njemačkoj i Engleskoj bit će pojedinih svećenika javno oženjenih još u XIII stoljeću; što se tiče

prileżništva, već je to bio dobar znak što je nadbiskup iz Rouena, prilikom svojih posjeta u istom stoljeću, našao samo jednog župnika na sedmoricu poznata po svome neumjerenu životu.

Prije i poslije reforme pučka književnost više šaljivo nego ogorčeno smjera na »svećenice«. U vrijeme reforme mješovitost nekih samostana, brojne ljubavi nekih biskupa, spolne nastranosti (njihovu su rasprostranjenost vjerojatno pretjerivali gorljivi reformatori, kao sveti Petar Damiani) svakako su ogorčili javno mišljenje unatoč surovosti vremena. Ali nepristrani povjesničar ne može bezuvjetno prihvatiti tvrdnju da su svi svećenici više držali do interesa vlastite djece nego do interesa crkve. Bilo je časnih biskupskih »dinastija« u Quimperu, Nantesu i drugdje. Baš je papa Ivan (931—936), sin pape Sergija III, prema najbolje obaviještenim i najslužbenijim izvorima, povezao svoje ime s odlučnim nastojanjem Clunyja da proširi svoju reformatorsku djelatnost u vrijeme kada su — da se poslužimo riječima samog pape — »gotovo svi samostani odstupili od svojih svetih ciljeva«.

Mnogo teže od nikolaitizma bila je simonija, to jest kupoprodaja crkvenih časti i djelatnosti koje su odatle proistekle. U svom širem značenju simonija je obuhvaćala svako plaćanje koje se iziskivalo za vršenje jednog obreda. Na primjer, godine 1301. papa Bonifacije VIII — kojega je Dante smjestio baš u jedan od krugova pakla gdje su bili osuđenici zbog simonije — zabranio je bretonskom svećenstvu, pod prijetnjom izopćenja, pravo da za pogrebne obrede naplaćuju »bilo kakav iznos u novcu koji nije dan iz čiste velikodušnosti« (zahtijevala se, po onome kako piše, čak trećina pokojnikovih pokretnina). Međutim, naplaćivanje crkvenih obreda, koje se nikada nije moglo sasvim ukloniti, nema onu istu težinu kao kupovanje i prodaja crkvenih časti.

Istina je da su oni koji su se time bavili isticali razliku između zaređenja i posvećenja, s jedne strane (koje je Bog podijelio preko svojih službenika), te crkvenih časti s nuzgrednim prihodima, s druge strane (koje je dijelio tko god je njima raspolagao). Kako je postavljanje za biskupa, opata ili župnika određenog mjesta donosilo i izvjesne posjede i prihode, činilo se sasvim prirodnim da to bude povezano s obvezama koje ima svaki prijenos vlasništva. Najveći dio vjernika mislio je na zloporabe tek onda kada je pohlepom ili protekcionizmom ugovornih strana ta čast dodijeljena nedostojnoj ili nepodobnoj osobi. Neki vikont iz Narbonnea otvoreno iznosi da je nadbiskupija toga grada, nepopunjena zbog smrti njegova strica, bila prodana stricu njegove žene, koji je nadbiskupsku čast prenio na svoga desetogodišnjeg sina. »Ne tužim se ja na to«, nastavlja, »nego na njegovo vladanje nakon što je postao nadbiskup«. I obratno, kada je 1045. jedan vrlo krepostan svećenik kupio, u zamjenu za isplaćen iznos, ostavku jednog nesposobnog pape (Benedikta IX) i umjesto njega bio izabran kao papa Gurgur VI, to su mu bez oklijevanja odobravali sami protivnici simonije. Doduše, godinu dana kasnije car Henrik III, razljućen zbog jedne nepravilnosti koja mu nije donijela nikakvu korist, smijenio je Grgura i postavio svoga kandidata, koji je bio isto tako krepostan. Njega su jednoglasno izabrali isti oni koji su podupirali Grgura VI.

Svjetovnjaci, pokretači reforme. Kažnjavajući dobronamjeran čin simonije, je li se Henrik III koristio pravom intervencije koje je carevima stoljećima priznavano ili je prekršio načelo po kojemu samo Bog može suditi papi, kako mu je otvoreno u pismu spočitavao hrabri biskup Liègea, Wazon? To je bilo pitanje administrativne a ne teološke prirode, jer s time nije bila

vezana nijedna doktrina. Dok su bizantski carevi, općenito dobro upućeni u teološke probleme, sudjelovali često u bogoslovnim rasprava, nijedan zapadni car, unatoč svetom obilježju njegove časti, nije sebe smatrao dovoljno mjerodavnim da iznese vlastito teološko mišljenje.

Upletanje svjetovne vlasti bilo je ograničeno na prinovu i disciplinu osoblja i temeljilo se na tri zakonske osnove: na odgovornosti države za održavanje reda i obavljanje javnih službi, od kojih je bogoslužje bilo najvažnije, na funkciji države kao predstavnika laika, kojih je sudjelovanje u crkvenim izborima bilo prijeko potrebno, i najzad, na pravu države da bira svoje službenike, pravu koje se moglo primijeniti na sve svećenike što su obavljali civilne službe.

Prvo opravdanje izviralo je iz rimskog prava i Konstantinove države, a bilo je obnovljeno i posvećeno od karolinške restauracije. Nije moglo biti odbačeno a da se ne osudi čitavo djelo Karla Velikoga.

Drugo opravdanje bilo je povezano sa žilavim ali nedovoljno utvrđenim običajima crkvenoga prava. Sudjelovanje laika u izborima bilo je naslijeđe prvobitne crkve, kao što je bilo i sudjelovanje klera, ali izbor njihovih predstavnika i važnost njihova sudjelovanja razlikovala se prema vremenu, zemljama i položajima. Kako su političke skupštine slobodnih ljudi bile svedene na rang savjeta velikaša, koji je rijetko sazivan, ne treba se čuditi što su se narodne mase ograničavale na to da potvrde izbore aklamacijom. Ipak su oni koje su nazivali »glavnim elementima« naroda sudjelovali aktivnije u izboru. Ili se je laički element mogao usredotočiti u osobi vladara ili potomka utemeljitelja — vlasnika crkve ili samostana, koji je izravno predlagao svoga kandidata predstavnicima klera.

I crkveni izbornici nisu svuda bili jednaki. Malo-pomalo prevagnula je težnja da biskupe imenuju — među kojima i papu, biskupa rimskog — viši svećenici (»kardinali«, »kanonici«) njihove biskupije, a svećenike nižeg položaja njihovi biskupi.

Što se tiče trećeg uzroka laičkog upletanja (upravne službe bile su povjerene velikom broju članova klera), prema feudalnom pravu, vladar je imao pravo na investituru i na zakletvu vjernosti koja je obvezivala crkvenog vazala. U načelu nije bilo nesuglasnosti između vjernosti laičkom gospodaru i poslušnosti crkvenom starješini. Sam Wazon, tako odan načelu papinske nezavisnosti, izjavljuje u svome pismu Henriku III: »Mi smo vam odgovorni za naše svjetovno upravljanje, a papi za ono što se odnosi na božju službu«.

Nije dakle bilo dubokog sukoba između crkve i države u početku otpora protiv pokvarenosti svećenstva. Vidoviti kneževi i savjesni crkveni dostojanstvenici imali su istu želju: da obnove svećenstvo dostojno povjerenja kako za upravljanje ljudima tako i za službu bogu. Kneževi su se prvi pothvatili zadatka jer su imali vlast i jer je lakše ispaliti tuđu ranu nego svoju.

Prvi koraci bili su, dakle, lokalnog i ograničenog značenja. Kada je vojvoda Vilim I Akvitanski, na nagovor blaženoga Bernona, utemeljio opatiju Cluny (910), obrazložio je svoju nakanu običnim pobudnim govorom koji je prije svega namijenjen vlastitom spasu: »Iako nisam kadar da prezrem bogatstvo, ipak se uzdam i nadam, povjeravajući svojoj brizi preziratelje svijeta koje smatram pravičnim ljudima, da ću dobiti nagradu koja pripada pravednim ljudima«. Ali neobična je bila činjenica što je vojvoda odijelio opatiju od pokvarene sredine biskupije i što su se opati mogli podrediti izravnoj jurisdikciji pape.

Druga središta reforme pojavila su se u Lotaringiji, u Engleskoj, Italiji, i njihov se primjer širio od samostana do samostana u idućih sto i pedeset godina.

Naposljetku je Henrik III od 1045. godine prenio glavni štab reformističkog pokreta u Rim, birajući čitav niz papa iz redova njemačkog i lotarinškog svećenstva koje je bilo disciplinirani je nego ostalo svećenstvo. Djelo vjerske obnove što se počela širiti od jednostavnog zatiranja praktičnih zloporaba do teoretskog preispitivanja najviših zadataka crkve bilo je povjereno u prvom redu papi, kome je pomagala mala vojska isposnika, redovnika i propovjednika koji su priznavali samo njegovu vlast.

Pape pritežu uzde. Tada je borba počela mijenjati prirodu i prelaziti u opću kontraofenzivu vladara protiv partikularizma. Papa je nakanio ponovo potvrditi svoj apsolutni primat nad crkvenim redom oslobađajući ga njegovih veza s vojničko-laičkim redom.

Francuska sa svojim nemirnim feudalcima i kraljem simonistom i bez ugleda — Henrikom I (1031—1060) — kao da je bila dostupnija papinskim zahtjevima nego carstvo. Papa Leon IX (1048—1054) lako je uvjerio desetine biskupa u simoniju i smijenio najokorjelije. Djelomična podložnost Francuske uskoro je povukla i Englesku, gdje je normanski utjecaj, već snažan za posljednjeg kralja anglosaskog, doživio potpun uspjeh s Vilimom Osvajačem. Doduše, normanski kraljevi bili su spremniji da reformiraju crkvu nego da prihvate papino vrhovništvo; tek je 1106. godine došlo do konkordata koji je Rimu donio moralnu pobjedu, ali ograničene praktične koristi.

U istočnom carstvu, naprotiv, nepomirljivost i nedostatak takta u papinskih legata i carigradskog patrijarha, Mihajla Cerularija — prvi su htjeli da sasvim nametnu vrhovništvo papino, a drugi je bio odlučan da ga isto tako sasvim odbaci — raskidali su 1054. godine posljednje konce što su povezivali bizantsku i katoličku crkvu. Ima ih još koji tvrde da je raskol neizbježna posljedica zategnutosti što je stoljećima rasla. Možda, ali je za Rim nesreća bila utoliko teža ukoliko zainteresirane strane u tom trenutku nisu bile svjesne njezine neporecive težine.

U zapadnom carstvu pape su morale čekati da maloljetni Henrik IV pruži povoljnu priliku. Godine 1059. Nikola II presjekao je čvor papinske podložnosti odlučivši da otada samo rimski kardinali biraju pape (a potom da ih aklamacijom prihvati svećenstvo i narod biskupije) bez ikakva pritiska tuđih laika i klera. Istovremeno je zabranio svemu svećenstvu da od laika primaju investituru. Prva odredba brzo se nametnula i sve do danas usklađuje izbor pape. Druga je, naprotiv prihvaćena djelomično, sve do trenutka kada se Henrik IV, postavši punoljetan, nije tome otvoreno usprotivio. To je protivljenje pokrenulo borbu za investituru.

4.

Feudalizam — sustav vladanja i način života

Opće mišljenje gotovo da smatra feudalni poredak, kao i simoniju, velikim grijesima srednjega vijeka. Sam izraz rođen je pod nesretnom zvijezdom, u odluci Narodne skupštine koja je 11. kolovoza 1789. »sasvim uništila feudalni poredak« u Francuskoj. Kasnije će »feudalni poredak« s »kapitalističkim poretkom« dijeliti prezir marksizma. Najzad se čini da je pridjev

»feudalni«, koji potječe iz srednjega vijeka i označava određene pravne odnose, u našim udžbenicima poprimio neugodno značenje imenice »anarhija«.

Zapravo je feudalizam sustav vladanja, kao liberalna demokracija ili socijalizam, kojima je ostavio mnogo razvalina da ih uklone, ali i mnogo materijala za obnovu. Danas ga je lako kritizirati koliko i dokazivati prednost telefona nad golubom pismonošom: to ne znači da golub pismonoša nije bio koristan prije pronalaska elektriciteta.

Usporedbe, prijašnji primjeri, postanak i razvoj. Ako prihvatimo strogu definiciju, možemo reći da se feudalizam srednjovjekovne Evrope uklapa u brojnu i kozmopolitsku porodicu. Sociolozi su mu našli usporedbe koje idu od Egipta prije pet tisuća godina do Etiopije prije trideset godina, preko Konfucijeve Kine i Rusije Petra Velikoga. Usporedbe uvijek poučne, jer ispravljaju težnju stručnjaka da vidi samo tradicije i lokalne prilike, tamo gdje bi bilo potrebno odrediti opće uzroke. Treba istaknuti da je feudalizam katoličke Evrope još manje nalik na druge »feudalizme« nego što je britanska imperija nalik Rimskom Carstvu, ili demokracija iz godine 1789. atenskoj demokraciji. Moderne demokracije i države rado se uspoređuju sa svojim prethodnicima: srednjovjekovni feudalizam nije ni posumnjao da ih je imao. Štoviše, viteški romani preobrazili su Aleksandra Velikoga i Julija Cezara u srednjovjekovne vitezove.

Povjesničari prava, koji se više brinu za točnost, našli su izravne prethodnike feudalnih ustanova u starih Germana, u Rimljana iz doba propadanja, u Kelta, čak i u španjolskih muslimana. Da ne idemo tako daleko, moramo priznati da su sastavni elementi feudalizma — vazalstvo, beneficiji, imunitet — postojali u svome začetku u čitavoj barbarskoj Evropi. Možda bi bili sazreli u vizigotskom kraljevstvu da mu Arapi nisu skratili život. Sve je to točno; ali je važno samo ono što je ostvareno. Karolinzi su bili prvi koji su sustavno pretvarali svoje službenike u vazale, a Francuska X stoljeća bila je prva koja je prihvatila feudalizam kao tehniku vladanja. Njemačka ga je prihvatila kasnije, a rimska se pokrajina do kraja odupirala. Čini se, dakle, bezrazložnim povezivati feudalizam s duhom teutonskim ili tradicijom latinskom: ako mu moramo odrediti domovinu, onda je to samo Francuska.

Rezultat prakse, više nego apstraktnih načela — kao što je i najveći dio srednjovjekovnih ustanova — feudalizam je izgradio državu na temelju dobrovoljnih i osobnih zajedničkih obveza. Bilo je već vrijeme: iskustvo je pokazalo da vladari nemaju dovoljno vlasti nad svim svojim podanicima i da su druge političke ustanove, neprilične i za običnu administrativnu praksu, prestale djelovati pri prvom udarcu. Veliki kraljevi i mala gospoda mogli su se osloniti samo na mali broj vjernih koje su osobno poznavali.

U početku su ti vjerni bili iz redova siromaha, kmetova, pustolova, kao i bogatih, moćnih i »dobroga roda«. I jedni i drugi »rekomandirali« su se svome poglavaru obećavši mu »vjernost«, izjavivši da su njegovi »vazali« (od keltske riječi *gwas*, čovjek). Poglavar im je za to obećao svoju potporu i zaštitu: oni su s njime dijelili plijen s ratničkih pohoda, sjedili za njegovim stolom, spavali pod njegovim krovom ili primali od njega zemljište sa životinjama, ljudima i oruđem prijeko potrebnim za iskorišćavanje tog zemljišta — »beneficij« ili kasnije »feud«. Sve dotle su vazalstvo i beneficij bili u biti zasebni ugovorni odnosi. Postali su način vladanja kada su međusobno bili nerazrješivo vezani: vazal je dobio ili je uzeo na se dužnost da upravlja i brani svoj

feud, a njegov se starješina — »vladar« ili »gospodar« — sve manje za to zanimao. Svaka funkcija ili stupanj vlasti koji se prenosio s gospodara na vazala (više ili niže pravosuđe, ubiranje dažbina, kovanje novca i tako dalje) bio je sastavni dio »imuniteta«; prijenos je bio potpun kada je imunitet bio posvemašnji.

U početku se vazalove nadležnosti nisu mnogo razlikovale od onih bilo kojeg vladina službenika. Vazal je obavljao javne službe i za to primao nagradu kao predstavnik vladara, koji je katkada slao na njegov feud druge predstavnike da mu pruže pomoć i da paze na njega; kada je to vladar zaželio, vazal ga je morao služiti i izvan svoga feuda. Nagomilavanje imuniteta dovelo je ipak dotle da je vazal uzeo u svoje ruke čitavo upravljanje feudom, zadržao gotovo sve prihode, zabranio pristup svome feudu svim drugim vazalima (naposljetku čak i vladaru) i smanjio svoje usluge izvan feuda na najmanju moguću mjeru. U doba vrlo teških prometnih veza i iznenadnih napada i to se moglo smatrati najpraktičnijim rješenjem, koliko za vazala toliko i za gospodara. Ako je partikularizam morao pobijediti, onda je i najslabija veza vazalstva bila jedina alternativa potpunom raspadanju države.

Uspjeh feudalne uprave zavisio je poglavito od množine imuniteta. Ako ih je bilo premalo, vazal se osjećao sputan u svome djelovanju i nedovoljno nagrađen za svoje usluge; u tom slučaju zakletva vjernosti nije mogla spriječiti iskušenje pobune. Ako je imuniteta bilo previše, feud je postajao nezavisno područje, a vladar je ostao praznih ruku osim teoretskog priznavanja njegovih istaknutih prava.

Ta druga opasnost izazvala je najprije pažnju modernih kritičara feudalizma; zato se i govori o »feudalnoj anarhiji«. Ali u biti feudalizam nije naginjao na anarhiju više nego na tiraniju; inače ne bi bilo jasno zašto su ga Karolinzi potaknuli. Temeljio se, naprotiv, na teoretskoj ravnoteži uzajamnih obveza, na ravnoteži koju je, naravno, stalno remetila privlačnost moćnijega. U Francuskoj X stoljeća i u Njemačkoj XIII stoljeća najjači je vazal; ali u Engleskoj XII stoljeća i u Francuskoj XIV stoljeća to je kralj.

Aristokracija stručnjaka. Na kraju svoga razvoja — koji smo morali prikazati u glavnim crtama — feudalci su postali aristokracija stručnjaka. Plemić po svome obilježju, vazal se bavio samo »plemenitim« poslovima: ratom, bogoslužjem, pravosuđem, upravom. Beneficij ili feud poistovjećivao se gotovo uvijek s dijelom zemlje, najprikladnijim i najviše cijenjenim izvorom dohotka u doba kada je poljoprivreda bila najvažnije zanimanje. Osiguravši uzdržavanje, laički je vazal poboljšao svoju opremu i svoju vojničku izvježbanost. Njegov konj, mač, oklop, njegova vještina u rukovanju oružjem, učinili su ga nepobjedivim prema neprofesionalnim vojskama: njegov dvorac štitio ga je od iznenađenja. Neki su se laički vazali sasvim zanijeli pravom i upravljanjem, posebno u Engleskoj, ali se velika većina zadovoljila time da zna ono najnužnije što je bilo prijeko potrebno za upravljanje feudom.

Njihova umna osrednjost bila je nadomještena suprotnom opredijeljenošću crkvenih vazala koji su vrlo rijetko bili veliki ratnici, ali su njegovali svoje znanje kako na svojim feudima tako i u službi središnje vlade. Feud je bio iskušenje koje je poticalo na simoniju, a odvlačilo pažnju na svjetovne poslove; ali je isto tako feud mogao pribaviti sredstva za gradnju crkava, podupiranje teoloških studija i iskorjenjivanje simonije. Često su i najsvjesniji crkveni dostojanstvenici bili među najpohlepnijim skupljačima feuda:

na primjer clunyjevski opati. Crkvena gospoda obično su bila popustljivija prema svojim kmetovima, ali neumoljivija u zahtijevanju onoga što im se dugovalo.

Ipak vrlo malo znamo o položaju seljaka u barbarsko doba da bismo mogli kazati je li feudalizam za njih značio poboljšanje ili veću potlačenost. Sigurno je samo to da se feudalno plemstvo u usporedbi s barbarskim plemstvom bolje borilo, molilo i upravljalo.

Feudalni stil. Feudalizam je bio više nego sustav vladanja. Kao demokracija i socijalizam, postao je način života, izraz mišljenja koji se utkao u sve društvene odnose: između čovjeka i Boga, muža i žene, učitelja i učenika, šegrta i zanatskog majstora, prijatelja i neznanaca. Još i danas neki odnosi među nama nose pečat feudalizma. Spomenimo samo jedan primjer, površan ali svakidašnji: demokracija nas uči da je žena ravnopravna, socijalizam nas potiče da je zovemo »drugaricom«, ali je zbog feudalnih tradicija nazivamo »gospođom« i dajemo joj desnu stranu kako bismo je mogli braniti isukanim mačem. Bilo bi naivno kad bismo iz toga zaključili da je feudalno doba, unatoč svome divljenju fizičkoj snazi i vjerskom asketizmu, stalno propovijedalo poštovanje prema ženi ili metlu svake domaćice pretvaralo u žezlo. Bilo bi isto tako nepravedno zaboraviti da je feudalizam bio manje grub nego barbarsko doba i da je s vremenom postao profinjeniji.

Plemići kasnoga srednjeg vijeka često su imali sve mane koje su im pripisivane: bili su ratoborni, bratoubojice, razuzdani, sebičnjaci, neznalice, licemjeri i hiroviti; ako su se prali ne tako rijetko kako mi mislimo, prepuštali su katkada djevojčicama brigu da ih »češu«, kako se to priča u jednom viteškom romanu. Ali mane pojedinaca ne znače izraz duhovnog stanja čitava društva. Kao ni demokraciju ili socijalizam, tako ni feudalizam ne možemo shvatiti ako zanemarimo njegove političke i moralne ideale.

Istina je da se praksa nije sasvim prilagodila teoriji i da su pravila vladanja feudalizma oblikovana i uzakonjena mnogo kasnije od njegova nastanka. Ali su ideali postojali u klici već od početka u samom pojmu vazalstva i u njegovu religioznom obojenju koje su mu nametnuli Karolinzi. Odnosi između gospodara i vazala bili su, u biti, odnosi između oca i posvojenog sina. Nastajali bi, obično, »spajanjem ruku«, obredom koji je simbolizirao miješanje krvi, što se u prvobitnim obredima obavljalo zarezivanjem vena na zapešću dvojice ugovarača. Vazal bi kleknuo i položio sklopljene ruke u gospodareve; gospodar bi ga obično podigao i poljubio u usta. Nakon te dramatične veze posvojenja — vazal je pregibao koljena kao podređeni, ali je dobivao poljubac kao krvni srodnik i ravan gospodaru — sklapao bi se ugovor. Vazal bi dao prisegu vjernosti, to jest, prema jednom značajnom obrascu iz 1034. godine, obećanje da će biti »vjeran kao što čovjek mora biti vjeran svome starijemu« (senior, odatle seigneur, sire). Tada bi gospodar »investirao«, uveo u posjed vazala dajući mu simboličan predmet; po običajnom pravu svaki je prijenos vlasništva zahtijevao konkretan oblik. Uostalom, investiture su postojale i izvan feudalne Evrope. U Bizantu, u islamskim zemljama, u Kini, dužnosnik je primao doslovno skupocjenu haljinu, službenu uniformu; na Zapadu se vazal morao zadovoljiti grumenom zemlje, vojničkim stijegom, štapićem, ili ako je primio žezlo ili prsten gospodarev, morao ga je vratiti na kraju obreda.

Veze zavisnosti: porodica ili ugovor? »Postati nečiji čovjek«, »zakleti se na vjernost«, značilo je više nego biti podanik ili službenik. U teoriji značilo je to posvetiti mu čitav život. U praksi, naravno, trebalo je to točno odrediti.

Prije svega bilo je određeno niz obveza s negacijom: ne škoditi svome gospodaru, ne izdati ga. Potom niz obveza s pozitivnim predznakom: poslušnost, poštovanje, pomoć, savjet. Kasnije su se obveze pretvorile u određene pristojbe koje su bile pojedinačno označene: toliko dana vojne službe, toliko davanja u naravi ili novcu, toliko dana prisutnosti vladarevu sudu, određeni dar pri stupanju njegova prvorođenog sina u viteški red ili pri udaji njegove kćerke, određeni doprinos za njegovu otkupninu ako bude zarobljen... Vladar se opet nije ograničavao samo na to da uvede vazala u određeni beneficij, nego se morao neprestano brinuti za njegovo duhovno i vremenito dobro i, u slučaju potrebe, pružiti mu brzu pomoć. Ako je vazal umro, vladar je postao zaštitnik njegove malodobne djece, osim ako udovici nije našao novoga muža. U načelu, njegov je položaj više naličio na položaj srodnika nego na položaj davaoca rada.

Odnosi između gospodara i vazala nisu imali mnogo zajedničkog s prisnošću koja je u XVII i XVIII stoljeću vezala kralja i plemiće u zajedničkom lovu i često u istoj palači. Feudalni ugovor mogao se zaodjenuti svećeničkim sjajem, ali je u biti ostajao dobrovoljni, osobni, opozivni čin. Tako je fracuska riječ »precaire« — dodijeljen na molbu — baš zato što je upotrebljavana pri srednjovjekovnim feudalnim koncesijama, dobila moderno značenje »nestalan«. Svaki teži prekršaj vazala davao je gospodaru pravo da ponovo uzme feud; vazal je bio oslobođen svoje obveze ako vladar nije održao svoje obećanje. I smrt jedne od ugovornih strana oslobađala je drugu stranu ugovora. Istina, pritisak javnoga mišljenja, osjetljivijeg na veze porodične nego na ugovorne, a nadasve interes ugovarača da održe korisne odnose, učinili su da je pobijedio običaj po kojemu su zakletva i investitura postali nasljedni. »Le mort saisit le vif« (»Mrtvi hvata živoga«), kako se slikovito kaže na francuskom. Ali i onda kada je običaj potvrđen zakonom, sačuvao se osobni karakter s obvezom da se formalno obnovi uzajamna izmjena obećanja pri svakoj promjeni gospodara ili vazala.

Obred je mogao izvršiti vjerojatni baštinik dok je otac još bio živ, ili odgođen do trenutka kada su se zainteresirane strane mogle sastati bez velike teškoće, ili nadomješten priznavanjem suvereniteta i vazalstva preko punomoćnika ili pismeno. Pravo apsolutnog i automatskog nasljeđa nikada nije priznato. Dinastije što su se ustoličile na evropskim prijestoljima dale su čitav niz kraljeva koje su jednoga za drugim izabrali njihovi vazali, često na temelju njihovih izričitih obećanja. Isto su tako sinovi umrlog vazala bili sigurni da će naslijediti očev feud samo ako budu mogli ispuniti obveze. Gospodar koji bi ih odstranio s feuda, smatrajući da ne mogu ispunjavati obveze, postupao je možda nemilosrdno, ali nije prekršio ugovor.

Put u viteštvo. Najveća korisnost religioznog aspekta feudalizma bila je od početka u tome što je porodične ili ugovorne obveze podupro prijetnjom božje kazne ako ne budu ispunjene. Ali s razvojem religioznog duha, koji je najprije bio zadahnut strahom od osvetničkog boga, a potom oponašanjem boga ljubavi, tradicionalnim idealima plemstva — snaga, iskrenost, darežljivost, hrabrost, čestitost — nametnuli su se ideali viteštva.

Taj napredak, jedva zamjetljiv u početku X stoljeća, ubrzan je u XI i XII stoljeću. Uskoro neće biti dovoljno da član feudalne porodice, kralj ili običan vitez, dade blagosloviti vlastito oružje na početku svoje karijere, kako je to bilo i u drugim vremenima i u drugim podnebljima, nadajući se da će ojačati oštricu svoga mača s nadnaravnom pomoći, čarobnjačkom ili vjerskom; sada se očekivalo od viteza da posjećuje crkvu i da svoj mač stavi u službu

vjere. Polako će se njegovim obvezama prema svome gospodaru pridružiti i obveze prema cijelom društvu. Morat će se čak odreći ispunjavanja svojih feudalnih obveza, ako one moraju služiti nepravednoj stvari. Najzad, pod utjecajem promjena, postat će, kada to ustreba, putujući zaštitnik siromaha, siročadi, udovica.

Taj se razvoj nije ograničio samo na kršćanske zemlje; posebno je islamski svijet upoznao ustanove dosta slične viteštvu, barem onoliko koliko je to moglo biti u zemljama gdje se feudalizam nikada nije razvio. Viteštvo, rođeno u keltskoj i romanskoj Francuskoj, nije slučajno našlo na Iberskom poluotoku, zemlji gdje se susrelo kršćanstvo i islam, svoje posljednje junake: portugalskog kralja Sebastijana i — zašto ne? — Don Quijotea.

Što su opet mnogi vitezi postali pustolovi i drumski razbojnici, što su radije štitili lijepe udovice s bogatim nasljeđem, što su rado zamjenjivali zaštitu slabosti preljubom, to je na kraju ljudski. Jesu li ikada svi profesionalni zaštitnici slabih bili nesebični? Bitno je da je viteško shvaćanje nametnulo onima koji su bili na vlasti odgovornost da se njime služe za dobro drugih. Grčka filozofija, rimsko pravo, kršćanska vjera, već su mnogo učinili za oblikovanje evropske svijesti. Feudalizam je dao skroman, ali ne i beznačajan doprinos isticanjem načela da su veze ovisnosti isprepletene uzajamnim obvezama i da svako pravo zahtijeva i odgovornost.

5.

Problemi feudalnog poretka

Često se tvrdi da je feudalizam potekao od naturalne privrede. Kako je novca bilo malo, trebalo je službenike nagrađivati zemljom. To nagrađivanje bilo je nalik na plaću, jer ako se službenik pokazao nevjernim ili nesposobnim, izlagao se opasnosti da izgubi svoju zemlju isto onako kao što namještenik koji ne zadovoljava svoga poslodavca može izgubiti plaću. Ako je, naprotiv, podređenik zasluživao promaknuće, mogao se nadati da će mu feud biti povećan ili da će dobiti sloboštine ili povlastice na zemljištu koje je već posjedovao. Sustavu je ipak nedostajalo elastičnosti: nije posjednika tako lako otjerati s njegova zemljišta kao što je uskratiti plaću jednom namješteniku. Štoviše, raspoloživa površina zemljišta bila je ograničena: kako onda primiti u službu izvanredne službenike za izvanredne potrebe? Jedini je lijek u takvim slučajevima bio da se čovjek osloni na dobru volju službenika koji su već postojali u nadi da će u poslu dati više.

Feudalizam je — još se kaže — izgubio svoju privlačnost čim je privreda postala fluidnija. Tko god je raspolagao prihodima u novcu — bio to knez, crkveni dostojanstvenik, građanin — požurio bi se da osigura vlastite službenike za plaću. U trgovačkim gradovima feudalizam je sasvim nestao. U državama s mnogo obradivog zemljišta gdje je poljoprivreda sačuvala svoj ekonomski i moralni primat, mogao je nadživjeti, ali je težio tome da se pretvori u hijerarhiju više dekorativnu nego korisnu, u vojsku parazita pored službenika koji su obavljali važnije poslove.

Od zemljišne do novčane privrede. Ta slika nedvojbeno odgovara, u glavnim crtama, istini, ali istini bez nijansi, koja nas može obmanuti o prirodi feudalizma i njegovim problemima. Istina, mnoge veze povezuju feudalne

političke ustanove s privrednim zastojem u kojemu su se razvile, ali bi bilo pretjerano govoriti o izravnoj vezi između uzroka i posljedica. Čak i onda kada je novčani opticaj bio ograničeniji, vladajuće klase nisu bile sasvim bez novca, niti su bile ravnodušne prema prilikama koje su im omogućavale da ga steknu. Dragocjene kovine u obliku novca ili pretvorene u kovinske šipke, umjetničke predmete, služile su za ukras kneževskih boravišta, ili za kupovinu svečanih haljina, za ukras grobova, za nabavku živežnih namirnica u slučaju loše žetve, za kupovinu zemljišta da se zaokruže postojeći posjedi. Zato nije bilo sasvim nemoguće plaćati podložnike. To što su ih općenito radije nagrađivali beneficijem, nije bilo samo zato što su im ekonomski uvjeti nametali takvo rješenje nego i zato što se feudalizam slagao s duhom vremena.

Treba, uostalom, istaknuti da ekonomski i politički razvoj nisu sasvim usporedno tekli. Najveći pad novčane privrede zbio se u VII i VIII stoljeću, to jest u doba zametka feudalnih ustanova. Početak ekonomske obnove podudara se s potpunim trijumfom feudalizma u Francuskoj, u X stoljeću. U Italiji je uspon trgovačkih gradova u XII i XIII stoljeću postao koban za feudalizam; da li bi razvoj događaja bio isti da su Barbarossa ili Fridrik II uspjeli podvrći svojoj volji građane i njihove novčane prihode? Napomenimo da je baš u to vrijeme, u Engleskoj, kralj ubirao godišnje doprinose od gradova u zamjenu za povelju sloboda, od vazala umjesto vojne službe, a novac upotrebljavao za izdržavanje nefeudalnih plaćenika. I baš je u to vrijeme engleska feudalna monarhija djelovala s najvećim uspjehom.

Sve u svemu, može se reći da je feudalizam bio posebno prilagođen poljoprivrednom gospodarstvu u kojemu je i nastao, ali mu nije bila sasvim strana ni novčana privreda. Ništa nije smetalo vladare i vazale da uspostave redovite feudalne odnose na temelju novčane naknade umjesto zemljišnog ustupka. Tako se je pri kraju srednjega vijeka takva praksa razvila dotle da su riječ *fee* (feud) u engleskom jeziku i riječ onorario (beneficij) u talijanskom počele polako prelazti u svakidašnju upotrebu iz zemljišnog u novčani rječnik.

Zamršenost feudalnih obveza. Ako promjena ekonomskih uvjeta nije stvarala nepremostiv problem, sporovi i svađe oko tumačenja feudalnih ugovora izazvali su svakovrsne teškoće.

Sukobi između gospodara i vazala bili su gotovo neizbježni. Njihove uzajamne obveze, podjednako važne, ali ne i jednake, obično su nastajale na temelju usmene i općenite obveze; ako je postojao kakav pisani ugovor, rijetko je propisivao pojedinosti. I kada su obje strane željele s najboljom voljom poštovati ugovore (to je bila više iznimka nego pravilo), svaki je od ugovarača bio nepopustljiv u obrani svojih prava i nemaran u vršenju svojih dužnosti. Ali kako je feudalno doba i doba običaja koji nadomještaju zakon, dovoljno je bilo da se ugovorači ne pridržavaju koju godinu neke klauzule pa da se novi običaj nametne starome ne poništavajući ga potpuno. Katkada su pribjegavali istragama ili obraničkim sudovima, ali je većinom prevladavalo pravo jačega.

Kasnije se, istina, situacija poboljšala: feudalni običaji bili su ozakonjeni, a kralj i krupni vazali zahtijevali su da se poštuju. Čak i u Engleskoj, pri kraju XIII stoljeća, to jest u vrijeme kada je najčvršća feudalna monarhija bila na vrhuncu svoga uspona i kada je kralj Edvard I uputio svoje izaslanike da provjere ovlaštenje ili ispravu po kojoj je plemeniti *earl* Warenne vršio određenu sudbenu vlast, ovaj je trgnuo mač i uzvratio: »Evo moga ovla-

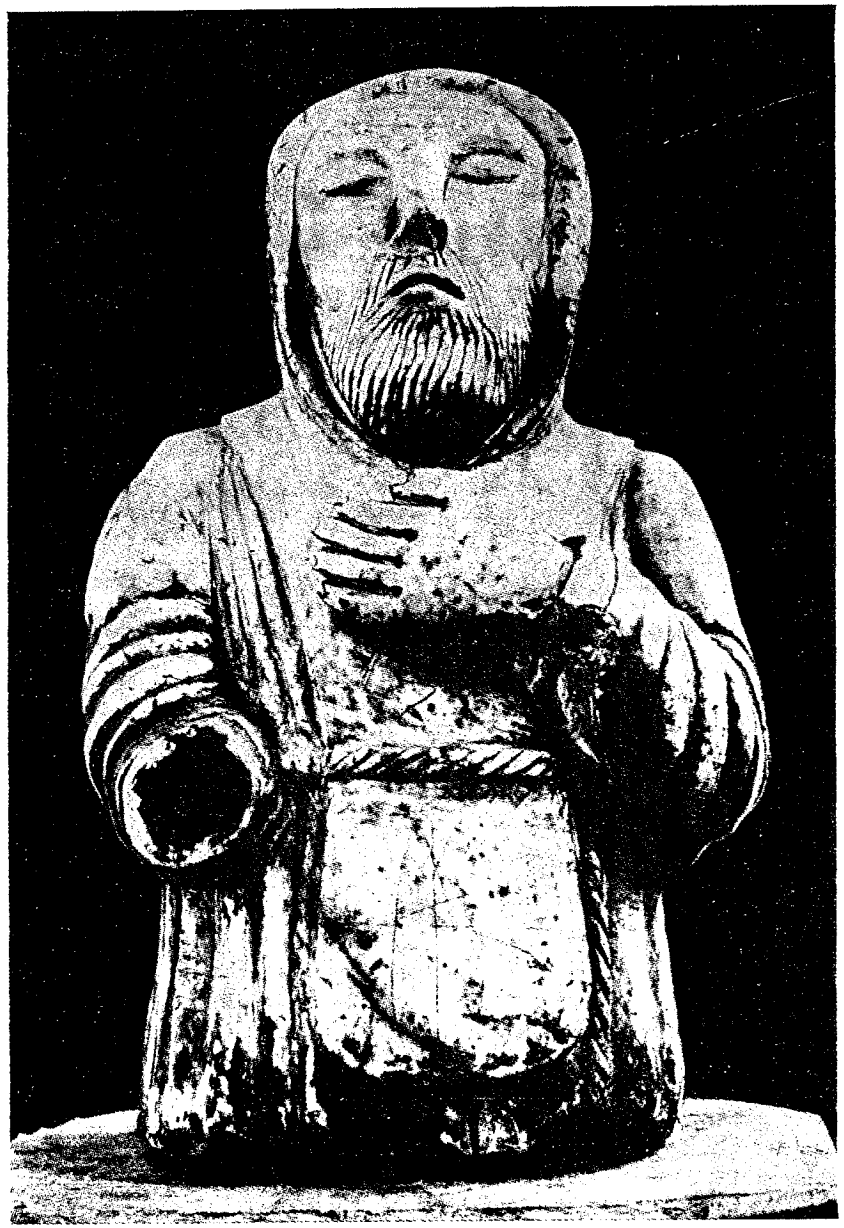

Mali mramorni kip monaha (XII stoljeće, vjerojatno iz južne Italije)

Glava vikinškog ratnika u drvu (VIII—IX stoljeće brodski ukras na jednom brodu nađenom u Osebergu)

Krist prikazan na jednom runskom kamenu iz Jellinga (VIII—IX stoljeće)

Vikinški brod iz IX stoljeća nađen u Osebergu

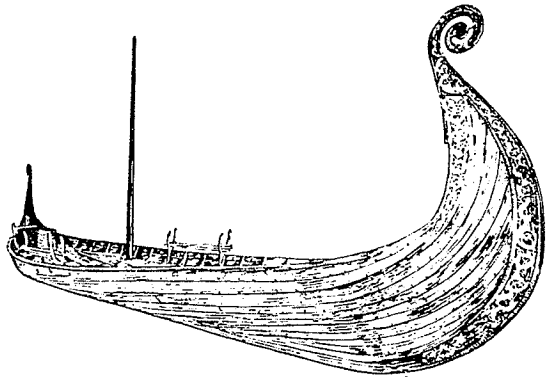

štenja: mačem su moji pređi stekli svoje zemlje, mačem ću ih braniti od svih otimača«. Kraljevi izaslanici su se povukli.

Ako pokušamo objasniti pojedine feudalne ugovore, vidjet ćemo da je svako objašnjenje opterećeno progresivnim zamršivanjem drugih obveza koje su se odnosile na istog vazala i istu zemlju. S vremenom su najpoduzetniji vazali stekli više feuda od više gospodara. Svaki feud, ako ga kralj nije izravno dao, bio je dio većeg feuda što ga je jedan gospodar dobio od drugog gospodara višega položaja. Svako stupanje u feudalni odnos zahtijevalo je i prisegu, tako da je jedan član feudalnog reda mogao biti »čovjek« mnogih gospodara, s obzirom na broj njegovih feuda, i, neizravno, »čovjek« svih gospodara svakoga od svojih gospodara. Štoviše, lanac laičkih podaničkih vjernosti isprepletao se sa crkvenim, često na istom feudu, koji je u jednom pogledu mogao zavisiti od kojeg grofa ili vojvode, a u drugom od biskupa ili opata.

Vazal koji bi htio točno ispunjavati vlastite obveze prema svojim izravnim i neizravnim gospodarima nalazio se dakle u položaju onoga koji mora uskladiti svoje dužnosti prema ženi, roditeljima, rođacima i ostalim članovima mnogobrojne porodice: zadatak vrlo težak i sasvim neostvariv ako svi članovi ne žive u savršenom skladu, kako je to bivalo u feudalnoj porodici. U praksi vazal bi se najčešće pridružio najjačem, najdarežljivijem ili najbližem od svojih gospodara, osim ako nije želio da iskoristi mnogostrukost svojih obveza kako bi ih sve izigrao. U tom ograničenom smislu možemo upotrijebiti izraz »feudalna anarhija« ne zaboravljajući ipak da zla volja ne traži izlika za neposlušnost, a dobra volja općenito nalazi načina da zadovolji, barem djelomično, sve obveze.

Krhka feudalna piramida. Brzo su se pravnici pobrinuli da nađu lijeka za rješenje sporova zbog obveza. U prvo vrijeme držali su da su riješili problem »podložničkom prisegom«, zakletvom na apsolutnu vjernost, koja je, kad ju je dao vazal jednome od svojih gospodara, imala prednost pred običnim zakletvama drugima. Ali kada je svaki gospodar zahtijevao podložničku prisegu, problem se nije pokrenuo s polazne točke. Uza sve to, zamisao je nešto koristila kada su kraljevi Engleske i Francuske nametnuli plemstvu kraljevstva da u svaki feudalni ugovor bude uključena i obveza potpune vjernosti vladarevoj osobi.

Dublji utjecaj imala je teorija prema kojoj je cijeli feudalni sustav tvorila samo jedna hijerarhija, piramida dostojanstava što su se nizala postepeno od običnog viteza ili svećenika do cara i pape koji su bili vazali ili namjesnici božji. Teorija se polako razvijala, gotovo spontano, kao reakcija protiv nabujalog partikularizma. Bila je satkana od mnogih niti: čežnje za širim jedinstvom koje je postojalo prije feudalne razdrobljenosti, a nazivalo se još uvijek imenom kraljevstva i carstva; zajedničkih interesa vazala koji su živjeli na istom području ili ih je ugrožavao isti neprijatelj, interesa koji su katkada dovodili do sazivanja skupštine velikaša ili do stvaranja liga; sve veće želje za redom i mirom usred nasilja i općeg meteža; ambicije najmoćnijih vladara koji su nastojali podvrći svojoj volji mnoštvo svojih vazala. Ali teorija se nije mogla primijeniti bez ozbiljnih teškoća. Kako, prije svega, uskladiti dvostruku piramidu, onu laičku i crkvenu, koje su se usredotočile u osobama cara i pape? Kako pomiriti princip univerzalnog Rimskog Carstva s postojanjem nezavisnih piramida u svakom od velikih kraljevstava? Gdje smjestiti u toj općoj zgradi onoga koji je bi vazal jednoga čovjeka na jednom feudu, a gospo-

dar toga istog čovjeka na drugom? Feudalno doba puno je raspri o tim nerješivim problemima.

Feudalna piramida, iako lišena vlastitih snaga, zauzima počasno mjesto u dugom nizu pokušaja kako pomiriti partikularizam i jedinstvo, kako to pokazuju najnoviji primjeri u širem okviru, kao što je Društvo naroda, Organizaciju ujedinjenih naroda i Evropski savjet.

U X i XI stoljeću pokušaj je bio gotovo beznadan. Uskipjela snaga feuda, što ih je oživio razvoj svake naseljene jezgre, bila je u opreci sa slabošću kraljevstava još uvijek podijeljenih velikim praznim prostorima između jedne i druge jezgre. Zato, u početku, najjače monarhije nisu bile one u kojima je feudalizam najbolje napredovao, kao što je francusko ili arleško kraljevstvo, nego one u kojima je malobrojnije i zaostalije društvo zadržalo najuže veze plemenske i oružane družine pod jednim starješinom: Njemačka, Ugarska i Poljska. Ali s vremenom su se feudalne monarhije pokazale snažnijima, jer se kralj mogao više osloniti na vazale vične da upravljaju vlastitim feudima istim metodama kojima se upravljalo i kraljevstvom.

Na vrhuncu feudalne piramide kraljevi su davali posebnu prednost materijalnim izvorima koje su dobivali, kao i njihovi vazali, uglavnom sa svoga izravnog posjeda. Kapetovići su prije svega bili vojvode Francuske (to jest pariške oblasti); kraljevi Njemačke bili su vojvode Saske, Frankonije i Švapske. Kraljevi Engleske bili su izravni gospodari velikog broja barunija rasutih po cijelom otoku. Slično tome, svaki je vojvoda bio vladar nekoliko grofova, ali je u jednom dijelu svoga vojvodstva obavljao izravno grofovsku vlast. Ako je »istina da je kralj vladar iznad svih«, također je istina da je »svaki barun vladar u svojoj baruniji«. Ta proturječnost na koju je Beaumanoir, sudac dvaju francuskih kraljeva, upozorio godine 1283, ne čudeći se tome, bila je riješena samo ondje gdje je kralj bio i barun.

Rim, grad-država, stvorio je svoju državu kao savez gradova-država; srednjovjekovni kraljevi izgradili su svoja kraljevstva kao piramidu feuda. Ne zaboravljajući udio i srednjovjekovnih gradova, napomenimo da su najfeudalnije monarhije dale Evropi prve velike nacionalne države: Englesku i Francusku. Nadodajmo ipak da su jedna i druga uspjele izgraditi čvrstu piramidu tek onda kada se neposredna vlast kraljeva prilično proširila, i da su se neka manja kraljevstva, kao što je Portugal, gdje loše prometne veze nisu uopće smetale da kraljeve naredbe stignu i do najudaljenijih mjesta, pretvorila iz starinskih monarhija u nacionalne države ne prolazeći sva razdoblja feudalizma.

6.

Sloboda i slobode

Ako je u X i XI stoljeću vlast jednog kralja ili feudalnog gospodara slaba i nedovoljno određena izvan njihova izravnog područja, unutar njega bila je vrlo opsežna. U toj opreci, koja se podjednako odnosi i na cara i na posljednjeg od njegovih vazala, i jeste bit toga partikularističkog doba. U svakome od svojih zamaka i utvrđenih mjesta, s poljima koja se mogu vidjeti i nadzirati s visine kula, gospodar je nalazio oazu sigurnosti i gotovo apsolutne vlasti usred jednog svijeta gdje je svaki bojni pohod bio prava pustolovina. Istina je da u svojoj domeni gospodar mora voditi računa o običajima, o javnom

mišljenju, o pravima drugih gospodara. Ali mu ta ograničenja manje smetaju nego šefovima demokratskih vlada današnja podjela vlasti; i samo bi se jednom diktatoru moglo prohtjeti da zahtijeva sva ona prava koja je obavljao gospodar bez ikakva protivljenja zahvaljujući rimskim i barbarskim tradicijama. Poput antičkih careva, svaki je gospodar zahtijevao od stanovnika svoje domene najtežu tlaku; poput njemačkih i slavenskih osvajača, on na zemljištu koje je pod njegovim neposrednim nadzorom postupa kao vlasnik, upravitelj i sudac. Protiv takve sveobuhvatne vlasti priziv na drugu vlast neće uspjeti. Bili podanici slobodni, poluslobodni ili kmetovi, u očima svoga gospodara oni su samo gomila ljudi s pognutim glavama.

Sputavanje i rastakanje apsolutne slobode. Sloboda nije mrtva, ali je izgubila nesavitljivost helenske ili rimske boginje. Crkva uznosi podvrgavanje volji božjoj i zahtijeva za svoga poglavara naslov sluga slugu božjih. Država je opet zamišljena kao lanac zavisnosti, a ni vrh njegov ne može zahtijevati apsolutnu nezavisnost, jer upravlja kao neposredni vazal božanskog Gospodara. Vazalstvo i služnost u početku se nisu mnogo razlikovali: engleska riječ *knight* — vitez, ima isti korijen kao i njemačka *Knecht* — sluga, kmet. Ako su se ljudi, obdareni većom smjelosti, u zoru X stoljeća ponadali da će moći poboljšati vlastitu sudbinu, za veliku većinu traženi ideal nije bio napredak, nego ravnoteža, sigurnost da mogu bez straha uživati prava svojstvena njihovu društvenom položaju.

Tako izvori rijetko govore o slobodi, u jednini, nego ističu slobode, koje ne znače prirodna prava nego povlastice, sloboštine, iznimke od pravila. Pojedinac, ili češće zajednica, oslobođena je određenog davanja, određene jurisdikcije, određene tlake. Što više sloboda, to viša društvena ljestvica. Ali nitko ne misli na apsolutnu slobodu (je li uopće moguća na ovom svijetu?), i razlika između slobodnog i podčinjenog nije u tako izrazitoj suprotnosti kao svjetlo i mrak. To je čitav slijed prelјeva koji zatvaraju širok pojas polutame; ni potpuna sloboda, ni potpuna podčinjenost.

Bilo bi pogrešno unositi u tu polutamu preranu pravnu razdiobu. Čak se i u gradovima X stoljeća teško razlikuju slobodne zanatlije (koji ipak duguju izvjesna davanja svome gospodaru) i podčinjeni (koji mu duguju neograničen rad, ali primaju i narudžbe od drugih). U poslovnom krugu nikad se ne zna kamo svrstati one »trgovce« koji se nedvojbeno bave trgovinom u svoje ime, ali često djeluju kao upravnici i posrednici u ime samostana i velikaša. U selima gdje novac — taj veliki začetnik klasa — ima ograničeniju upotrebu, zbrka je veća i duže traje. Seljak u položaju kmeta obično mora odraditi na zemlji gospodarevoj više dana nego njegov slobodni susjed, ali i jedan i drugi podložni su tlaci, no ni jedan ni drugi — ma što govorio jedan propis starog režima — nisu zaista prisiljeni na tlaku po volji gospodara. Stare nam isprave neprestano govore o ljudima različitog položaja koji simbolički predaju sebe i svoje zemlje kakvoj crkvenoj ustanovi ili svjetovnom gospodaru da bi ih dobili natrag u zamjenu za određeno plaćanje. Je li njihov položaj postao podčinjeniji zato što su bili manje nezavisni, ili slobodniji zato što su bili zaštićeniji? Vjerojatno to nisu ni sami znali.

U X i XI stoljeću potpuna i neograničena sloboda, kako je mi danas zamišljamo, bila je katkada ostatak rimske tradicije: za Gerberta d'Aurillaca ta sloboda bijaše neugodno iznenađenje kada su seljaci na njegovim talijanskim zemljištima odbili kmetska davanja pokazujući mu »zakupnice« (pisane ugovore) koje su dokazivale njihov slobodan položaj. Češće se ta sloboda sma-

trala znakom zastarjelosti, manje vrijednosti ili anarhije. Te je slobode bilo, na primjer, među Židovima i drugim međunarodnim trgovcima, koji nisu bili punopravni članovi nijedne države, ili među skitnicama, prosjacima, monasima lutalicama, koji nisu pripadali nijednoj društvenoj klasi. Tu i tamo otkrivamo je u planinskim močvarnim i šumskim predjelima: u Sasa, Friza i Skandinavaca, u graničnim područjima koja su tek bila otrgnuta muslimanima ili poganima. Kastilija nam pruža očit primjer onoga što bismo mogli nazvati preobrazbom jednog društva, utemeljena na jednakosti i nedovoljno razvijena, u hijerarhizirano i vrlo diferencirano društvo. Oko 1000. godine činilo se da velikaši, građani i svi slobodni seljaci još žive povezano. Dvije stotine godina kasnije svi društveni slojevi, od visokog plemstva do najnižeg kmeta, bit će sasvim podijeljeni.

Gradski zrak. Osim tih iznimnih slučajeva, put društvene povijesti u toku kasnog srednjeg vijeka ne vodi od prvotne slobode u podčinjenost, nego od podčinjenosti u slobode. Gradovi u tome prednjače. Više od seljaka, građani osjećaju potrebu za kretanjem, za slobodnom razmjenom dobara i usluga. Oni imaju novaca da svoje slobode kupe kada ih ne mogu steći snagom oružja ili mirnim putem kao naknadu za svoju pomoć.

Za razliku od seoskih skupina, koje su se isključivo sastojale od kmetova, gradska središta nikada nisu bila sasvim bez slobodnih stanovnika: klera, sitnog plemstva, barem jednog dijela trgovaca i zanatlija. Od X stoljeća počeli su se buniti želeći da postignu što više »sloboda« (to jest povlastica) za čitavo stanovništvo unutar gradskih zidina, i za stare robove i za nove doseljenike; od XI stoljeća htjet će da sami upravljaju. U sjevernoj Italiji ta se pojava javlja vrlo rano: već 897. godine građani Torina privremeno istjeruju svoga biskupa, a trgovci Cremone, okupljeni u gradskoj kući, suprotstavljaju se biskupu i pokušavaju da za se pridobiju cara. Brzo će se oblikovati gradske skupštine i u drugim gradskim središtima, od Engleske do Španjolske. Samo će se u Italiji ostvariti puna komunalna samouprava prije kraja XI stoljeća, ali u cijeloj Evropi napredak sloboda očituje se u slabljenju služnosti, najprije unutar gradskih zidina, zatim u sve širem području oko gradske jezgre.

Često se to oslobađanje postepeno ostvarivalo tako da je ostvarenje sloboda prethodilo ili nadomjestilo pravno priznanje sloboda. U nekim sjevernim gradovima, od Arrasa do Wormsa, crkveni kmetovi počeli su se pretvarati u gradsko plemstvo ne kidajući veze zavisnosti koje su im osiguravale još uvijek korisnu zaštitu. U Huyu jedna isprava iz godine 1066, u kojoj biskup iz Liègea priznaje samoupravu gradske zajednice, još određuje da kmetovi koji stanuju unutar gradskih zidina ostanu u službi svoga gospodara. Prije ili kasnije pretegnut će načelo da onoga koji je u gradu boravio godinu i jedan dan treba smatrati slobodnim građaninom. »Gradski zrak stvara čovjeka slobodnim«, tvrdi jedna dobro poznata srednjovjekovna poslovica. Njegovo je djelovanje zarazno; da bi uvjerili seljake da ostanu na njihovoj zemlji, mnogi su im gospodari dali određene slobode koje bi inače mogli potražiti u najbližem gradskom središtu.

Razvoj i zračenje gradskih sloboda nije bilo u svakoj zemlji jednako. U najvećim talijanskim gradovima trijumf građanstva razbio je sve stare društvene okvire i raskidao feudalne veze zavisnosti. Mnogo prije kraja XII stoljeća uspjeh u poslovima značio je mnogo više nego plemenitost roda, služnost je nestajala na dijelovima zemljišta podvrgnutog gradskoj upravi, a posebne »slobode« iščezavale su pred ponovnim oživljavanjem neograničene

slobode. Međutim, na suprotnom polu gradskog razvoja skupina engleskih, francuskih i slavenskih gradova imala je »slobode« podređene višoj vlasti monarhijskih i feudalnih struktura u koje su bili uključeni; te slobode nisu bile jednake za sve. Utjecaj gradskog prava na okolno područje bio je vrlo ograničen. Najzad, na pola puta između ta dva pola, mnogi gradovi Provence, Languedoca, Katalonije, Flandrije i doline Moselle i Rajne razmrvili su feudalne strukture, ali ih nisu sasvim uklonili.

Obrati relativne slobode. U najvećem dijelu evropskih zemljišnih područja utjecaj dvorca i feuda bio je jači od utjecaja gradova u čitavom XII stoljeću i dalje. Tamo gdje se nije osjećao poticaj urbanizacije, napredak sloboda bio je spor i često remećen suprotnim tendencijama.

Isti uzroci imali su na različitim mjestima različite posljedice. Vidjeli smo kako je povećana pokretljivost stanovništva, izravna posljedica demografske ekspanzije, stvorila bezbrojne zajednice slobodnih seljaka, osobito duž granica katoličke Evrope. Ali povećana gustoća stanovništva otjerala je mnoge sinove brojnih porodica i prisilila ih da prihvate nove obveze služnosti kako bi dobili komadić zemlje za obradu. Isto tako i širenje plaćanja u novcu omogućilo je mnogim kmetovima da se oslobode određenih kmetskih obveza i da kupe »slobodu«. Ali redovito i osobno plaćanje u novcu slobodnog čovjeka gospodaru, koje se zvalo glavarina ili *chevage*, dugo se uzimalo kao dokaz služnosti. Unatoč bezbrojnim naporima da se odrede prava i dužnosti gospodara i seljaka putem istraživanja, arbitražnih odluka, sudova, agrarnom društvu u svijetu koji je bio općenito neuk nedostajali su pismeno utvrđeni dokumenti. Zato je teško organizirati seljake za obranu protiv samovolje gospodareve; ali nije lako ni gospodaru svladati pasivni otpor seljaka. Svaka politička ili ekonomska kriza pruža jačima priliku da zloupotrijebe prava, a svaka duža zloupotreba pretvara se u ozakonjeni običaj prema običajnom pravu. U toj plimi i oseci podmukle borbe između pohlepnih gospodara i seljaka punih prohtjeva nikada se ne može unaprijed reći tko će prije sustati.

Imajući na umu beskrajnu raznolikost lokalnih rješenja, mogu se zamijetiti tendencije koje su prevladavale u glavnim područjima Evrope. U mnogim francuskim pokrajinama razlike između slobodnih, poluslobodnih i neslobodnih sve su više nestajale, pa su seljaci svakog sela praktički bili združeni u jedan razred. Ali to stapanje u pojedinim slučajevima uzdiglo je nekadašnje robove do položaja vrlo bliskog slobodi, u drugima opet spustilo najviše razrede poluslobodnih (villani, *culverts*, koloni) u još niži položaj. Engleski pravnici, naprotiv, razradili su vrlo točne razlike između raznih razreda seljaka. Svaki je razred mogao računati na »slobode« koje su mu pripadale, ali je ukrućivanje definicija usporilo stapanje i kolektivan napredak. U Njemačkoj je stalna fluidnost razreda dovela do neobičnih obrata. Dok je velik broj »ministerijalnih« kmetova, kojima su njihovi gospodari davali povjerljive zadatke, bio uvršten u niže kategorije plemstva, dotle je najveći dio »censualnih«, koje su isprave iz XI stoljeća obilježile kao »vječno slobodne«, zapao u kmetski položaj u idućem stoljeću. Takvih je obrata bilo mnogo na istočnoj granici. Njemačka riječ *Diener* — sluga, u ruskom ili litvanskom jeziku *tiun* ili *tiwun*, najzad je dobila značenje visokog službenika; riječ »kršćanin«, koja je prvobitno obilježavala rusku obraćeničku aristokraciju, kasnije je bila primijenjena na seljake sebre.

Iz toga ne smijemo zaključiti da su pri kraju XII stoljeća zakonite kategorije izgubile svoj sadržaj. Svaka je imala svoje dobre i loše strane, koje

djelomično objašnjavaju pomicanje iz jednog razreda u drugi. Ali pravni položaj ne kaže sve. Gola sloboda bez posjedovanja zemlje ne znači velik dobitak za seljake. U Italiji gradskih komuna, koja je bila jedino kraljevstvo slobode i u selima, građanski vlasnik često je imao veće zahtjeve nego stari gospodar; postupao je isto tako prezirno sa svojim seoskim podložnicima. Osim toga, ako je svaka sloboda pružala seljaku nove mogućnosti samostalnog dobitka, svaka je podložnost smanjivala rizik u slučaju gubitka. Naposljetku, pravni razred i dužna davanja manje su značila od količine i kakvoće obrađivane zemlje. *Primum vivere,* najprije živjeti: onda kao i danas, najbolje zemljište bilo je ono koje je seljačkoj porodici omogućavalo da se do sitosti najede.

7.

Problemi seljačkog svijeta

U X stoljeću problem prehrane bio je u svakom slučaju vrlo težak. Uglavnom je svako selo nastojalo proizvoditi ono što mu je bilo najpotrebnije; za to nije bilo dovoljno radne snage, a tehnička sredstva bila su osrednja. Crkva je pobirala od svih životinjskih i biljnih proizvoda jednu desetinu, a često ih je odmah ustupala gospodaru koji je bio prisvojio crkvene prihode. Što se tiče stanovanja i oblačenja, vojnički se stalež zadovoljavao s malim, ali mu je prohtjev za jelom bio nezajažljiv, kako to prikazuju junačke pjesme. Doduše, ulovljena divljač nije ga mogla sasvim zasititi, ali je lov bio omiljena razonoda plemića, izvrsno uvježbavanje za rat, a divljač je prekidala jednoličnu hranu. Seljaci nisu imali pristup u branjevinu za lov koja se mogla obrađivati. Osim toga, gospodar je zadržavao za vlastitu trpezu ono malo krupne stoke što se moglo oduzeti od uzgoja i poljskog rada. Ako bi trebalo kakvu uglednu ličnost, s brojnom pratnjom, ugostiti, sve bi se zalihe hrane, određene za jednu godinu, potrošile u nekoliko tjedana; nakon toga bi ta ličnost morala krenuti u neko drugo selo gdje bi se to isto ponovilo. Stalna kraljeva putovanja bila su najpraktičniji način da se utjeraju dažbine ... — bile su pojedene.

Što je ostajalo za hranu seljacima? Najveći dio polja, namijenjenih dvogodišnjom ili trogodišnjom rotacijom obradi, bio je određen za žitarice. Ali žetva, vrlo različita prema prirodi tla i upotrebljivoj tehnici, nije premašivala sjetvu na osrednjem zemljištu više od tri-četiri puta. Bilo je, dakle, potrebno ostaviti na stranu jednu trećinu za sjetvu iduće godine. Na sjeveru, gdje vinova loza nije uspijevala, trebalo je iskoristiti još jedan dio za proizvodnju piva, budući da seljaci nisu imali povjerenja u vodu, što je bilo opravdano s obzirom na zdravstvene uvjete toga vremena. Jug je imao i vinograda i maslinika, ali nedovoljno plodno tlo i nedostatak obilnih kiša nametali su još duže rotacije. Mršave zalihe što su se mogle pričuvati za dobrih godina tek su dotjecale da se seljaci spase od gladi za loših godina. Što se mesa tiče, rijetko su seljaci mogli priskrbiti govedinu, osim za Martinje, kada su se klale životinje koje se zimi nisu mogle prehraniti. Svinjetina je, naprotiv, češće bila na njihovu stolu: ta se domaća životinja isticala kao jedna od velikih životnih okrepa na tri ili četiri od dvanaest »mjesečnih radova« prikazanih na mnogim bareljefima i u rukopisima onoga vremena.

»Uzorno« poljoprivredno dobro. Ako se u cjelini prehrana seljaka poboljšala po količini i kakvoći u kasnom srednjem vijeku, ako je oskudice bilo manje, ako je na mnogim mjestima lošija sorta žita bila zamijenjena boljom i povećala se potrošnja mliječnih proizvoda, ta i druga poboljšanja, koja su ipak ovisila o gospodarskim uvjetima svakog sela i svake zakupničke porodice, ne mogu se sažeti u nekoliko redaka. Bit će lakše ako prikažemo bitna obilježja i naknadni razvoj tipičnog dobra srednjovjekovne poljoprivrede. Tipičnog, dakako, u onom smislu u kojemu su tipična reimska katedrala, *Božanstvena komedija* ili *Puni parlament,* koja djela su, svaka za se, uzor svoje vrste i baš zbog toga iznimna. Riječ je o onome što Englezi nazivaju *manor,* Francuzi *seigneurie,* a Talijani *corte:* sve su to netočni nazivi, iako nisu zastarjeli, dok je naziv *sustav privredne organizacije curtisa,* dvorni sustav, koji točnije određuje vrstu agrarnog gospodarstva, moderan.

Tipično vlastelinsko dobro — curtis — ima prilično elemenata rimske *villae* iz perioda kasnog carstva, kao i elemenata velikih imanja iz barbarskog doba, ali u cjelini razlikuje se od toga koliko i gotska katedrala od romanske i bizantske, od koje potječe. Prva stvar koja nam kod njega udara u oči jest podjela obrađenog zemljišta na dva nejednaka dijela: jedan, obično najmanji, izravno iskorištava gospodar; drugi je podijeljen kolonima. Iako je uvjetovana u prvom redu ekonomskim razlozima, ta podjela sliči na onu država pod izravnom vlasti i zemalja feudaliziranih, dodijeljenih vazalima; razlozi su zaista slični. Uzeti na se vođenje čitava imanja, dati ga na obradu odabranim ljudima i uzdržavati ih, bio bi previše težak zadatak za gospodara, čak i onda kada bi imao sposobne upravnike; povjeriti ga robovima ili polukolonima bilo bi nerazborito. Zato je bilo potrebno sačuvati jedan dio za gospodarevu upotrebu (»terra dominica«) i na njemu stalno prebivati, s malim brojem prijeko potrebnih domaćih robova i grupom seljaka koja može osigurati neprekidan rad. Na ostalom dijelu dobra seljaci, slobodni ili neslobodni, svoji su gospodari, pod uvjetom, dakako, da plaćaju svoju godišnju daću u naravi ili u novcu i da na gospodarevu dijelu odrade određen broj dana u tjednu ili u godini, svojom zaprežnom stokom i svojim poljskim oruđima, kako bi pomogli seljacima koji na gospodarevu dobru stalno borave.

»Svoji gospodari« ipak nije pravi izraz ni za gospodara samog dobra. Pravi je gospodar cijela seoska zajednica, podvrgnuta još od pretpovijesnih vremena svojim bitnim, osnovnim zadacima: dobro ili loše hraniti svoje članove, osigurati skroman višak za upravljače, priskrbiti nešto zaliha u slučaju neizbježnih nerodica. Gospodar je bio najmoćnija ličnost zajednice, ali je morao poštovati stare običaje ako nije htio dovesti u opasnost ravnotežu u poljoprivrednoj djelatnosti o kojoj je ovisilo blagostanje njegovo i svih njegovih službenika. Morao je svojim oružjem pružati zaštitu, davati tehničko iskustvo svojih upravnika i svoje stalne uređaje (mlin, turanj, ambare), a seljaci su davali svoj rad, tegleće životinje, teretna kola, pokretna oruđa. Ako je gospodar imao više ili manje neograničen monopol nad lovom i građevnim drvom, seljaci su imali nezastariva prava na pašnjake i zajedničke šume.

Dakako, seljacima je bilo teško trgovati svojim uslugama, zloupotrijebiti prava na pašu i biti lovokradice u gospodarevoj šumi. Ali je i gospodaru bilo teško povećavati dažbine, prisvojiti pašnjake, osporiti seljacima pristup u šumovita područja gdje su se opskrbljivali suvarcima za svoja ognjišta ili mekim drvom za svoja oruđa. To nije sprečavalo svađe i nezakonita prisvajanja i s jedne i s druge strane, ali je činjenica da je kolektivna svijest sela dodje-

ljivala svakome svoju zemlju, određivala zadatke i utvrđivala običajna prava. Ograničavala je zato individualnu slobodu, ali je svakom članu zajednice, iako na niskoj razini, osiguravala ono što bismo danas nazvali »punim zaposlenjem«.

Sjever i jug: solidarnost sela. U velikom dijelu sjeverne Evrope i u nekim područjima juga solidarnost sela bila je učvršćena postojanjem zajedničkih vrlo prostranih pašnjaka, a posebno razdiobom zemljišta (k. 14). Gospodarev posjed i kmetska zemlja nisu tvorili čvrstu cjelinu, nego su se sastojali od uskih pojasa zemlje razbacanih po cijelom dobru. Te pojase nije dijelila nikakva stalna pregrada. Poljski radovi obavljali su se zajednički.

Taj raspored, kojega su se tragovi tu i tamo sačuvali (osobito u Engleskoj, ali i u Francuskoj, u srednjoj Evropi), može nam se učiniti neobičnim; u srednjem vijeku, tvrdi se, bio je to najrazumniji sustav. Pojasi zemlje bili su otvoreni da bi stoka nakon svake žetve mogla na njih dolaziti, obrstiti ono što je ostalo, pognojiti polja svojim gnojem. Bili su razbacani zato da bi svaki član zajednice imao jednak dio dobre i loše zemlje. Bili su dugi i uski zato da obrađivači ne moraju mnogo puta okretati teški plug prikladan za teško zemljište. Takvim plugom posao se obavljao brzo, ali ga je moralo vući nekoliko životinja, više nego što ih je posjedovao jedan seljak; zato je bilo potrebno da se oranje obavlja zajednički.

U prirodnoj sredini, koja je dijelom još bila divlja, navika na kolektivni napor i kolektivni pašnjak bila je od velike pomoći. Nedostatak ograda i rascjepkanost individualnih zemljišnih čestica ubijali su volju za svakim poboljšanjem zemljišta, za promjenama navika, za osobnom inicijativom. Pa ipak, ako je jedna novotarija uspjela pobijediti kolektivnu nepokretnost, kasnioci su bili brzo prisiljeni da idu ukorak s drugima.

Individualne inicijative i otpori nailazili su na manje zapreka tamo gdje su zemljišne čestice bile zbijenije, a tlo lakše ili kamenitije, kao u većem dijelu južne Evrope (i u kojem području sjevera, kao što je Wales). I ovdje je sigurno bilo primjera kolektivne poljoprivrede, ali je raširenija i trajniji bio pečat mediteranske klasične poljoprivrede, čija smo obilježja i odbojnost prema novim srednjovjekovnim tehnikama već vidjeli. Budući da je zemljište i podneblje zahtijevalo intenzivniju upotrebu ljudskog rada, a zajednički pašnjaci bili su u pravilu vrlo ograničeni, bilo je moguće, u određenoj mjeri, da se svaki kolon usavrši u svom poslu i zatvori u svoje ograđeno zemljište.

Tu, na jugu, solidarnost sela bila je prije svega fiskalne naravi: često je cijela zajednica kolektivno odgovarala za dužne dažbine svakog svoga člana gospodaru i kolektivno ugovarala njihovu mjeru. Određeno ekonomsko jedinstvo očitovalo se i u nekim tehničkim operacijama: trebala je uzajamna pomoć i pomoć gospodaru prilikom berbe ili žetve, trebalo je očuvati ispravnost kanala za natapanje, osigurati podjelu izvora vode, šume i pašnjaka.

Moć tradicije. Kako da ne prepoznamo u ta dva tipa srednjovjekovne poljoprivrede tragove vrlo stare suprotnosti između neekonomičnog i ekonomičnog gospodarenja. Nedvojbeno, razlike su vrlo ublažene, jer su se narodi pomiješali, njihove tehnike djelovale jedna na drugu, a sama se prirodna sredina, koja je utjecala na stvaranje različitih tradicija, izmijenila uslijed vjekovnog rada seljaka. Ipak tradicije sporo izumiru, a prirodna se sredina ne može korjenito preobraziti. Još i danas, unatoč revolucionarnim promjenama društva i ekonomije, jedna gotovo nezamjetljiva ali postojana linija povezuje sovjetski kolhoz sa srednjovjekovnim selom na sjeveru, a druga postojana

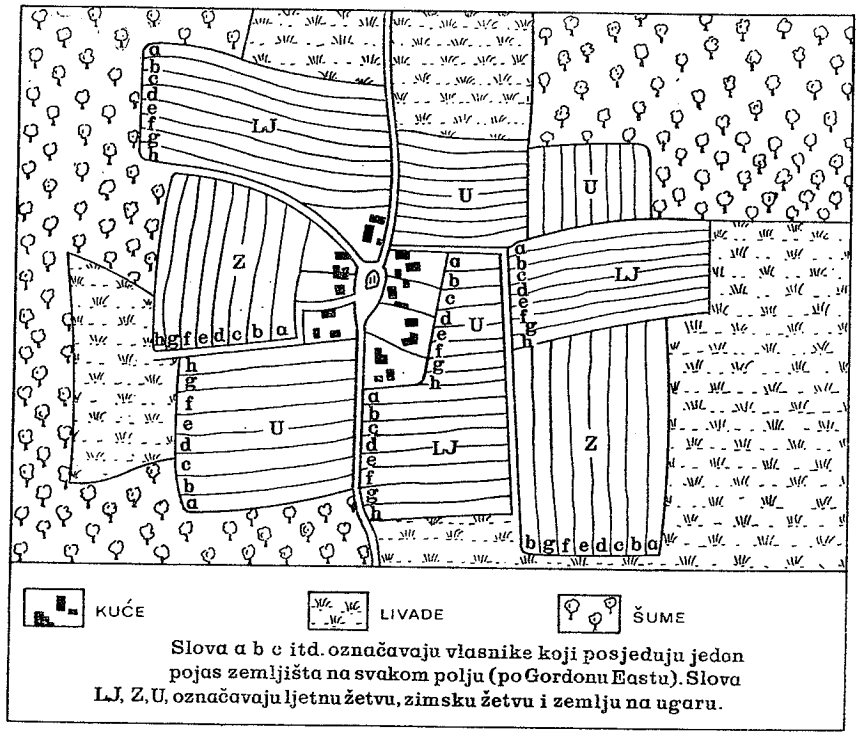

Karta 14. Iskorištavanje tipičnog zemljišta srednjovjekovne gospoštije: plan jednog sela okruženog otvorenim poljima *(open fields)*

linija najnovija talijanska bonifikacijska naselja sa srednjovjekovnim i rimskim selom na jugu.

Baš zato smo dali prednost opisu »uzornog« poljoprivrednog dobra srednjega vijeka ne prije nego poslije demografskog i ekonomskog evropskog osvita koji je morao izazvati njegovo propadanje. I doista, ljudi sa sela, velika gospoda ili ponizne sluge, gotovo su uvijek konzervativni. Ravnoteža autarhija, puno zaposlenje, koje smo spomenuli, davali su im dojam sigurnosti, koju je svaka promjena, makar težila boljoj situaciji, stavljala na kocku. Svaki put kada su bili prisiljeni mijenjati svoje navike, činili su sve što su mogli da obnove istu ravnotežu na višoj razini.

Tako vidimo plemiće iz XII stoljeća i građane iz XIII stoljeća kako malo-pomalo prikupljaju ostatke zemlje koja je prije nekoliko stoljeća bila raskomadana zbog podjele među nasljednicima ili zbog prekomjernih troškova loših upravitelja. Isto tako i seljaci, doseljenici bez gospodara na novokoloniziranoj zemlji, često i rado stvaraju nova kolektivna dobra pod zaštitom velikaša čim su se ukorijenili u novoj sredini. Iskorištavanje zemlje moglo je postati mnogo racionalnije, ugovori i plaćanja mogli su zamijeniti obveze zavisnosti i davanja u naravi, gospodari i seljaci mogli su se mijenjati a da organizacija rada ne izgubi svoje osnovne značajke, tijesno povezane s prostorom unatoč vremenu koje je prolazilo.

Napredovanje prema ekonomici razmjene. Konzervativni duh ne znači nepokretnost. Već smo spominjali pomicanje ljudi, tehničke promjene, promjene pravnih statuta, koje su polako ali duboko preobrazile seljačko društvo. Kako ne istaknuti, pri tome, postignuti napredak u onome što se odnosi na osnovni problem seljačkoga svijeta: hraniti se i hraniti ostali dio društva? Ipak o tome napretku imamo samo neizravnih, rijetkih potvrda: porast pučanstva, produžetak srednjeg trajanja života, reakciju plemića i građana koji su se sablažnjavali gledajući dobro ishranjene i pristojno obućene seljake.

Možda je ipak najrječitija i najnepobitnija potvrda baš različitost i sve veća specijalizacija obrade polja. To obilježava pristup poljoprivrede u područje spekulativnih i trgovačkih djelatnosti.

Pri kraju XII stoljeća povećani prinos zemljišta i poljoprivrednog rada ukinuo je razlog podjele sela na gospodarev dio i na zakupnička zemljišta, jedno i drugo, uglavnom, određeno da zadovolji različite prohtjeve njihovih vlasnika. Budućnost je pripadala intenzivnoj obradi, poljoprivrednicima koji su proizvodili za tržište i zato birali biljke najprikladnije za svoje zemljište bez obzira na površinu zemljišta. Dok su se pojedina područja, kao Sicilija i Njemačka preko Labe, brinula da opskrbe žitaricama pasivne krajeve, dok je Gascogna isto činila s vinom, dijelovi Engleske i Kastilije proizvodili su vunu, a po nekim talijanskim i katalonskim dolinama uzgajalo se ljekovito bilje i bilje za bojenje. U gradovima, gdje je bilo vrtova, vješti poljoprivrednici koji su ih obrađivali lopatom svoj su prinos nadopunjivali. To je bio samo početak, ali se tako otvarao put prema stapanju ekonomskih partikularizama u sve šire jedinstvo.

Na kraju spomenimo da specijalizacija i komercijalizacija nisu bile nove pojave. Poznavao ih je grčko-rimski stari vijek, a rani srednji vijek sačuvao je poneki trag. Ipak se kasni srednji vijek razlikuje po organizaciji toga poljoprivrednoga rada kojemu je bilo namijenjeno da proizvodi viškove. Stari vijek je to ostvario iskorištavajući robove i povećavajući rad slobodnih seljaka; kasni srednji vijek smanjio je taj rad zbog tehničkih poboljšanja i raspodijelio malo pravednije dobitke među sve slojeve stanovništva.

To, dakako, nije bilo dovoljno da se promijeni položaj siromašnog seljaka, koji je bio zaokupljen brigom oko samoodržanja, ali je bilo dovoljno da omogući jednom dijelu društva da nađe vremena kako bi poboljšalo svoj način življenja i unaprijedilo mišljenje.

Treće poglavlje

Novi polet misli

1.

Istina dokazana razumom

»Nema drugog autoriteta do istine dokazane razumom«! »Danas je neobrazovani svećenik isto što i plemić koji ne zna ratovati«! Tako objavljuju novi smjer misli u katoličkoj Evropi Honorije Autunski i Giraud Cambraiski, prvi Nijemac ili Englez, drugi iz Walesa, ali oba pripadnici intelektualne kozmopolitske sredine pariške oblasti.

Opće mišljenje nije išlo tako daleko kao ta dva napredna pisca. Najviši autoritet, neranjiv na napade razuma, bila je još uvijek Objava; za razliku od plemića nesposobnih za rat, neobrazovani svećenici nisu bili u opasnosti da izgube službu. Bilo je obrazovanih svećenika, kao Bernard iz Clairvauxa (1091—1153), koji su se zadovoljavali izrazom sv. Augustina, a taj je izraz u XI stoljeću prihvatio sv. Anselmo iz Aoste: »Vjerujem da bih mogao razumjeti«. Prevelika oštroumnost dovodi do grijeha iz ponosa: pribjegavajući u nuždi varljivim dokazima, sv. Bernard osuđuje najdrskijeg od novih učenjaka — Abelarda.

Drski Abelard i razvoj dijalektike. Pobijeđen za života, Abelard je slavio pobjedu nakon smrti (1142). Njegova je zasluga velikim dijelom što je Pariz postao filozofskom prijestolnicom kršćanstva prije nego što je postao stvarnom prijestolnicom Francuske. Ništa ne smeta što taj zavodljiv i nesnosan čovjek nije bio najdublji mislilac svoga vremena: bio je neusporediv učitelj i znao oduševiti široku publiku. Svaka od njegovih knjiga, obogaćena napretkom misli u dva revolucionarna stoljeća, pripremala je put intelektualnim dostignućima idućih stoljeća.

U njegovu djelu *Scito te ipsum* (Upoznaj samoga sebe) uporno isticanje nakane grešnika umjesto prirode grijeha više naglašava liječenje duha nego njegovo potiskivanje. Ne treba pokajnicima nametati niz kazni, neku vrstu starog tarifnika, kao što su globe u barbarskim zakonicima, nego ih podvrgnuti ispitivanju savjesti, što će izazvati djelo pokajanja.

U njegovoj *Logici za početnike* rasprava između »nominalista« i »realista«, koja je mogla paralizirati svako istraživanje već na početku, usmjerena je prema kompromisnom rješenju: »niversalia«, to jest pojmovi ili ideje, nerazdvojivi su od predmeta koje vidimo i od misli koje zamišljamo. Bili oni jednostavna imena izmišljena zavisno od naše sposobnosti apstrahiranja (kako su to htjeli Aristotel i srednjovjekovni nominalisti) ili blijedi odrazi stvarnog uzorka, savršenog i božanskog (kako su to tvrdili Platon, neoplatonisti realisti), samo je jedan put koji moramo slijediti da bismo shvatili i spoznali. Treba pažljivo promatrati predmete i o njima razmišljati.

U djelu *Sic et non* (Da i ne) Abelard iznosi na vidjelo primjetno neslaganje između najuglednijih pisaca, među kojima su crkveni oci i Biblija, u

vezi s bitnim problemima vjere, uspoređujući njihove proturječne tvrdnje u stotinu pedeset osam takvih problema. Spomenuto djelo nije, naravno, smjeralo da potiče na skepticizam, nego da preko sumnje postigne sigurnost: »Sumnjajući dolazimo do pitanja, a pitajući do istine«. Izvrsna metoda ali opasna dok ne bude učinjen posljednji korak: riješiti proturječnosti i naći ispravan zaključak.

Posljednji korak neće biti učinjen u Parizu u uzvišenom bogoslovskom krugu, nego u Bologni na praktičnom području crkvenoga prava. Malo prije ili malo poslije Abelardove smrti, monah Gracijan, u svome djelu *Concordia discordantium canonum* (Sloga nesložnih kanona, takozvani *Decretum*) riješit će sporna pitanja prema spisku autoriteta i njihovih proturječja. Uskoro će se u Parizu Petar Lombardus pobrinuti da riješi teološke sporove istom metodom.

Tako će srednjovjekovna misao usavršiti dijalektiku koja će sada vladati u školama i svoja dostignuća učiniti pristupačnim velikom broju studenata. Oko godine 1170. Petar Comestor (»proždrljivac« knjiga) sastavit će crkvenu povijest, pravu enciklopediju Biblije, za uporabu studentima. Prije kraja stoljeća jedan će pariški opat uskliknuti s neprikrivenom grozom: »Javno se raspravlja o božanskim tajnama, pri čemu se oskvrnjuju svete konstitucije, božanske tajne... Nedjeljivo Trojstvo raskomadano je na križištima. Koliko učitelja, toliko zabluda; koliko slušatelja, toliko sablazni; koliko javnih trgova, toliko bogohuljenja«. Ogorčene riječi koje podsjećaju na tužbu Grgura iz Nisse koji se žalio na javne rasprave u Carigradu IV stoljeća: »Ovaj grad pun je mehaničara i robova, a svi su veliki teolozi koji propovijedaju po prodavaonicama i ulicama... Ako pitate za cijenu kruha, odgovaraju vam da je Sin niži od Oca...«.

Poslije osam stotina godina sna je li se Pariz probudio kao bizantski? Zacijelo ne, ali je duh u njemu obnovio nekadašnju djelatnost.

Širenje znanja i stvaranje općinstva. Razvoj zapadne misli između X i XII stoljeća ima svoje unutarnje razloge i dinamiku, svojstvene povijesti ideje koje se ne mogu posebno pretresati u jednoj studiji opće povijesti. Koliko se taj intelektualni razvoj javlja u obliku većeg širenja znanja, toliko se uklapa u okvir demografske, ekonomske i društvene ekspanzije koju smo već ocrtali. Vratimo se da vidimo najvažnije etape.

U X stoljeću i u prvom dijelu XI stoljeća susrećemo samo mali broj prosvijećenih samostana, kao što su St. Gallen i Montecassino, nekoliko intelektualnih grupa, kao što su Gerbertovi učenici i njihovi sljedbenici, nekoliko ognjišta svjetovnih nauka: medicine u salernskoj oblasti, prava i administracije u središtima Ravenne, Pavije i možda u Provenci. Nije pretjerano kada se ta ognjišta označuju kao oaze u pustinji književnosti. Izobraženi ljudi bili su međusobno tijesno povezani, jer gotovo nisu imali općinstva, znanje im je bilo enciklopedijsko, jer su im bili dostupni samo ograničeni izvori obavještavanja, uvijek su bili spremni da se premještaju unatoč teškoćama putovanja, jer su rukopisi i učeni ljudi bili samo u nekoliko glasovitih mjesta. Nije dug put od Reimsa do Chartresa, ali je Richer, koji je na taj put krenuo 991. godine, da bi bolje naučio medicinu, ostavio o tome mučnu priču. Njegov učitelj Gerbert morao je biti osobito izdržljiv kada je krenuo na putovanje po čitavu katoličkom Zapadu, uključivši i Kataloniju, pred vratima muslimanskog svijeta, da bi sakupio zamašna znanja. Gerbert i Richer bili su kraljevi savjetnici; Gerbert je postao i papa, ali treba dokazati koliko im je njihovo

znanje uistinu pomoglo da upravljaju društvom koje je bilo gotovo sasvim neobrazovano.

U toku XI stoljeća i nadasve u XII stoljeću bila je sva sila »lutajućih svećenika«, kulturna su se središta umnožila, prometne su veze postale lakše, društvo se dragovoljnije otvaralo intelektualnim utjecajima. To je zlatno doba studenata lutalica i njihovih pjesama, doba iznenadnih i privremenih moda posebnih škola, gdje se isticao učitelj rječitiji ili oštroumniji od drugih, dok Pariz nije zasjenio svakog takmaca. To je ujedno doba drugog humanizma, izvornijeg i gorljivijeg od karolinškog humanizma i gotovo isto tako plodnog kao pravi, preporodni humanizam, u tolikoj mjeri da se moglo govoriti o »preporodu XII stoljeća«. Izraz nije sasvim prikladan jer mislioci toga stoljeća nisu izrekli ma kakvu osudu barbarskog doba i jer im se činilo važnijim da budu kršćani nego olimpijci. Bio je to odlučan povratak antičkim uzorima, kojega je značajan izraz pažljivo ali ne ropsko oponašanje najboljih latinskih klasika, a odlučan je zaokret ponovo otkriće Aristotela i Ptolomeja.

Novi tekstovi, od kojih su mnogi nanovo prevedeni s arapskog na latinski, pridružuju se ostacima grčko-rimske kulture što su ih spasili učeni ljudi karolinškog doba. Osim toga, prijevodi originalnih djela arapskih i hebrejsko-arapskih donose nove spoznaje, osobito na području medicine, matematičkih i prirodnih znanosti, u čemu su Arapi nadmašili Grke. Italija, gdje sukobi s muslimanskim svijetom ne sprečavaju korisnu trgovačku i kulturnu razmjenu, dobiva od polovine XI stoljeća središta za prevođenje. Španjolska, gdje su veze s muslimanima još jače, ali vrlo često ratoborne, ima vrlo važnu ulogu. Nasuprot tome, Sveta zemlja, gdje će odnosi između dviju civilizacija biti uvijek zategnuti, neće stvoriti gotovo ništa.

Važnost ili obilje onoga što je katolička Evropa primila nije toliko bitno koliko sama činjenica što je ponovo stekla želju da nauči i usvaja. Neprestano se navode »autoriteti«, ne ustežući se da ih oplijene, uvjereni da poznavanje otkrivene Istine osigurava i najskromnijem kršćaninu prednost pred najvećim genijima koji je nisu poznavali. Treba se samo predati poslu i tako ih premašiti. Broj novih knjiga nadmašuje po količini i kakvoći sve ono što se do tada napisalo u katoličkoj Evropi od propasti Rimskog Carstva. Teološka djela imaju prednost pred jednostavnim životopisima svetaca; pravo, političke i prirodne znanosti, natječu se za prvenstvo s vjerskim studijem, ili, točnije, postaju nužna dopuna za inteligentnog vjernika; broj rukopisa koji nam ostaju od najčitanijih knjiga svjedoči o sve većem broju čitalaca i slušalaca.

Sada već postoji i općinstvo. Svećenstvo je samo njegova elita, a građanstvo njegova masa, dok je plemstvo prigodna klijentela, ali podobno da se zanosi temama koje ga pobliže zanimaju. Od polovine XI stoljeća opaža se čak i postojanje nekog javnog mišljenja koje više sluša nego što čita i na koje razumni dokazi utječu više nego priziv na emocije. Borba za investiture ne stvara niz čuda, već procvat pamfleta gdje se protivničke strane razmeću svojom povijesnom, filozofskom, književnom i pravnom učenošću. Ako je najvećim dijelom puk nepismen — osim nekoliko talijanskih gradova gdje poučavanje laika nije nikada sasvim iščezlo — oni koji znaju čitati uzimaju na se brigu da objašnjavaju onima koji su željni znanja. A kako je za to potrebno prevoditi latinske tekstove na »pučki jezik«, onda je dvostruko umjesno govoriti o »vulgarizaciji«.

Ne smijemo podcjenjivati revolucionarnu snagu vulgarizirane kulture. Danas se Marxove riječi mogu učiniti manje primamljivijima onima koji ga nisu

nikada čitali nego onima koji su ga temeljito proučavali. Slično tome je papinska propaganda, pri kraju XI stoljeća, pojednostavljena i prevedena narodu od propovjednika putnika i laičkih pučkih govornika, potaknula stanovnike mnogih gradova i sela da otjeraju biskupe i svećenike simoniste. Papama su bili odveć potrebni sljedbenici da bi se uznemirivali zbog manje pravovjernih tumačenja koja su podjarivala plamen pučkog protesta: poneka su poricala valjanost sakramenata, što su ih dijelili nedostojni svećenici, druga su zahtijevala vraćanje crkve evanđeoskom siromaštvu, a treća su bila sklona dualizmu. Istina je da su pape, pobjednici pri kraju XII stoljeća, mogli pritegnuti uzde: tako je ime »patareni« (siromašni, prnjari), koje je prije označavalo saveznike papstva u lombardskim gradovima, možda pomiješano s imenom katarena, sada obilježavalo pristalice osuđenog krivovjerstva.

Borba za dušu: heretici, učenjaci, tradicionalisti. Širenje kulture nedvojbeno je povećalo broj pristalica za reformu crkve kao i duhovni sadržaj pravovjernog pokreta koji je počeo skromno kao reakcija manjine protiv najgrubljih zloupotreba. Ali nema reforme u objavljenoj vjeri koja se ne poziva na najstarije tradicije, a tradicionalisti, među kojima je bilo istaknutih članova novih vjerskih redova osnovanih oko 1100. godine (augustinci, kartezijanci, cisterciti), imali su razloga da budu zabrinuti. Previše proučavanja i kulturne vulgarizacije pogodovalo je kritici, a kritika je povećala broj nekomformista. Poboljšanje prometnih veza omogućilo je skupinama heretika, koji su do tada bili osamljeni, da se ujedine i da osnuju organizacije koje su ugrožavale rimsku crkvu.

Najznatnija od tih organizacija, katarenska crkva, umalo što nije oduzela prevlast katoličkoj ortodoksiji u nekim gradovima sjeverne Italije i u nekim središtima južne Francuske. Unatoč krajnjoj strogosti njezinih dualističkih dogmi, širila se do 1209. godine, kada ju je u krvi ugušio »križarski rat protiv albigenza« u području gdje se najjače ukorijenila. Održala se u Italiji, ali je gotovo svuda morala tajno djelovati.

Druga, ne tako radikalna i stroga, hereza »lionskih siromaha« privukla je mnogo sljedbenika s obje strane Alpa. Nerado se usprotivila Rimu kada papa nije dopustio njezinu osnivaču, trgovcu Petru Valdu ili Valdezu, da propovijeda na pučkom jeziku bez biskupskog odobrenja (1179. godine). Njegov prvobitni program, zasnovan na strogom pridržavanju Biblije, nije se mnogo razlikovao od načela što su ih prihvatili cisterciti i drugi samostanski redovi koji su htjeli obnoviti prvobitna pravila benediktinskog reda. Odbačeni od službene crkve, »siromasi« ili valdisti zbližili su se s otvoreno nekomformističnim strujama.

Poput pravovjernih reformatora i heretici su skupljali velik dio svojih pristalica među siromašnim pukom manje osjetljivom prema teološkom umovanju, a više prema bogatstvu i pokvarenosti povlaštenih redova. Vođe su gotovo uvijek pripadale višim klasama, među kojima je bilo umnih ljudi, idealista i željnih da shvate najviše istine.

Ako je katolička crkva na kraju pobijedila nekomformističke vulgarizatore, bila je to velikim dijelom zasluga onih škola i odgoja kojih su se toliko bojali tradicionalisti. U njima su se teolozi naučili da uzvraćaju neovlaštenim tumačima na njihove prigovore, da popunjavaju praznine doktrine u kojoj se gubio trag pravovjerja i da otkrivaju nesvjesno zastranjivanje i skrivenu herezu.

U drugoj polovini XII stoljeća počele su se uvelike razvijati svakovrsne škole, i grad je zamijenio gotovo sasvim samostan kao glavno sjedište studiranja. Pariško sveučilište sa svojom čuvenom teološkom školom postalo je maticom svih učilišta: godine 1180. osnovan je njegov prvi »kolegij« gdje je boravilo osamnaest studenata na trošak kaptola; godine 1194. korporacija njegovih učitelja dobila je od pape prve povlastice; godine 1200. Filip August oslobodio je pripadnike Sveučilišta laičkoga pravosuđa. Ako se malo kasnije smatralo još uvijek nužnim da se vojnicima povjeri ugušivanje albigenškog katarstva, škole su se za to osvetile godine 1229: papa je osnovao drugo francusko sveučilište u Toulouzi, u središtu ponovo osvojenog područja, da bi još uvijek kolebljivi duhovi mogli pitanjima shvatiti istinu dokazanu razumom.

2.

Ljubav prema zakonu

Usporedo s »preporodom« filozofije i »preporod« prava prošao je gotovo iste etape s istim živim nastojanjem. Ako se srednji vijek nije isticao postojanim vršenjem zakona, odlikovao se ipak ljubavlju i dubokim štovanjem zakona.

»Čuvaj se da nikako ne narušiš zakon našeg presvetoga prethodnika Justinijana«, kaže jedan propis koji je možda upotrijebio Oton III oko 1000. godine pri postavljanju rimskih sudaca. Kandidati su odgovarali: »Ako to učinim, neka me snađe vječno prokletstvo!« Dvjesto godina kasnije, kako to kazuje vjerojatno istinito predanje, čuveni pravnik Iacopo di Baldovino, ne uspjevši riješiti prividno proturječje dvaju mjesta u Digestama, molio se bogu čitavu noć; u zoru ga je Vrhovni sudac nadahnuo i on je našao pravo rješenje.

Učenje crkve i ljudsko mišljenje složno su opominjali kraljeve i barune da je dijeljenje pravde njihov najplemenitiji i najvažniji posao. Nije bio tako zabavan kao rat, ali je osiguravao stalnije zaposlenje i — zbog globa — bio unosniji. Zato je svaki onaj koji je imao bilo kakvu vlast nastojao utvrditi svoje pravosuđe i proširiti krug djelovanja, makar prisvojio i tuđu sudbenu nadležnost.

Od rimskog do »romanskog« prava. Raznolikost sudova i pravnih tradicija stvarala je smetnju ništa manje ozbiljnu od nemoći središnje vlasti i samovolje pojedinaca. Barbarsko pravo i rimsko pravo, kraljevska naređenja i lokalni običaji, crkveno i svjetovno pravosuđe, sve se to primjenjivalo na istom području stvarajući zbrku koju nisu mogli razmrsiti osrednje obrazovani suci X i XI stoljeća. Istina je da su Karolinzi pokušali uspostaviti red na tom području, kao i u jeziku i pismu, ali s malim uspjehom. Prikupili su razne tekstove barbarskoga prava proglašavajući svoje poštovanje prema »rimskom zakonu« gdje god je bio na snazi (Protiv toga zakona ništa nismo učinili ni mi ni naši prethodnici«, spominje jedan kapitular Karla Ćelavoga), omogućujući razvoj crkvenog zakonodavstva, obogaćenog u svoje vrijeme lažnim dokumentima (osobito takozvanim pseudoizidorskim *Dekretalijama*), objavljujući određen broj zakona ili »kapitulara«; ali su u biti pustili da se svatko služi pravnim odredbama po svojoj volji.

Da bi mogli pronaći konac koji će ih voditi kroz labirint, kasnije generacije morale su izabrati jednu ili drugu od pravnih postavki: partikularističku, feudalnu i običajnu, ili univerzalističku, građansku i crkvenu. Za većinu sudaca, koji nisu bili obrazovani, a sudili su pretežno u vremenu kada nisu bili zauzeti drugim poslovima, prva postavka, s oslonom na ono što je pretho-

dilo i na običajno pravo, bila je mnogo praktičnija. Istančanost i apstrakcije građanskog i crkvenog prava privlačili su obrazovane duhove kojih je s vremenom bilo sve više. Iako su barbarski i feudalni običaji imali svoju gipkost i međusobnu povezanost, samo je rimsko pravo pružalo organski sustav u koji su se mogli uklopiti posebni slučajevi svakidašnjeg iskustva. Istina je da je bila potrebna živa vjera da bi se na suvremeni život mogao primijeniti pravni sustav star šest do devet stoljeća; zar vjera nije već usmjerila prema istom pravcu one koji su obnovili Rimsko Carstvo za Karla Velikoga?

Neizbježno je bilo da se namjera za obnovu carske rimske univerzalnosti proširi s političkog područja na pravno. »Prema rimskom zakonu određeno je za cijeli svijet...« — tako je počinjala jedna francuska listina iz 903. godine. Zapravo je sadržaj rimskih zakona bio tako malo poznat da je jedna dalmatinska listina iz istog doba navodila kao »rimski zakon« jedno poglavlje iz Rotharijeva edikta! Često i sami suci nisu poznavali drugo nego lokalne običaje koji su se sačuvali u usmenoj predaji. Trebalo se dakle ponovo prihvatiti rada na knjigama. Prije svega počeli su proučavati preostale dijelove *Corpus Iuris* i zbirke rimskoga prava prije Justinijana. Bili su od pomoći i tekstovi crkvenog prava, starog ili novog, u kojemu se osjećao rimski utjecaj. Glavna središta za proučavanje crkvenih izvora bila su u Lotaringiji između Rajne i Meuse i u cijeloj sjevernoj Francuskoj; za laičke izvore u južnoj Francuskoj i Italiji.

Naposljetku, između kraja XI stoljeća i početka XII, baš u vrijeme kada je ponovno otkriće Aristotela navještavalo »preporod« filozofije, postepeno ponovno otkrivanje *Digesta* i potpuno sređivanje *Novella* omogućilo je sličan »preporod« prava. I na tome su području pronađena remek-djela dala katoličkoj Evropi opće ideje, apstrakcije, znanstvenu metodu, koje je potrebu osjećalo novo društvo.

Unatoč divljenju antičkom geniju, pravnici nisu s vida gubili sadašnjicu. Nisu zanemarili ni dostignuća kršćanskog morala, ni novosti trgovačkog prava, ni znatan dio barbarskih i feudalnih običaja. Ipak im je bilo lakše prilagoditi latinske Digestae novolatinskom duhu nego teolozima uskladiti grčku filozofiju s hebrejsko-kršćanskom teologijom. Nije se išlo za tim da se prevede strani jezik, nego da se shvati stariji oblik pravnog i još uvijek dobro poznatog jezika. Obnovu prava rimskoga, osobito na područjima gdje su se pravne tradicije antike promijenile a da nisu izumrle, možemo usporediti s pojavom romanskih jezika i romaničke umjetnosti. Među tim područjima Romagna je samim svojim imenom objavljivala svoju vjernost rimskoj i bizantskoj predaji. Ravenna, njezina stara prijestolnica, bila je jedno od središta gdje nikada nije prestalo poučavanje rimskog prava. Pri koncu XI stoljeća veliki učitelj Irnerij učinio je za jedan drugi od svojih gradova, za Bolognu, ono što će Abelard učiniti malo kasnije za Pariz: osnovao je jednu školu koja je zasjenila sve druge. Godine 1158, kada je car Fridrik Barbarossa podijelio bolonjskim studentima i učiteljima prve povlastice, Bologna je već stekla međunarodni glas. Ljudi su se utjecali njezinim glosatorima (tumačima) za građansko pravo, a Gracijanu za crkveno.

Prije kraja XII stoljeća škola je slala »misionare« u inozemstvo. Placentin je uveo glosatorske metode u Montpellier, gdje se razvio drugi veliki pravni fakultet. Vakarij je u Oxfordu napisao sažet pregled Justinijanova zakonika »namijenjen siromašnim studentima« da bi ga mogli jeftino kupiti i brzo naučiti. Njemačka, Španjolska i sjeverna Francuska, koje nisu imale nezavisnih znanstvenih središta, slale su u Bolognu brojne studente. To rimsko

pravo, prilagođeno potrebama »srednjega vijeka«, počelo se sada nazivati »zajedničkim pravom za sve ljude«. Da ga ne bismo pomiješali s onim koje anglosaski narodi nazivaju općim pravom, bilo bi možda bolje zvati ga »romanskim pravom«.

Širenje romanskog prava: privlačnosti i otpori. Velika popularnost »romanskog« prava ne objašnjava se samo njegovom velikom jasnoćom, umnošću, gipkošću, nego i činjenicom da je pravna enciklopedija Justinijanova pružala argumente za sve primjere. Pristalice Grgura VII i crkvene reforme nalazili su u tome opravdanje za papinski univerzalizam, a pristaše carstva vidjeli su u tome opravdanje za carski apsolutizam, »živi zakon na zemlji« preko vječne punomoći naroda. Građani slobodnih komuna nisu isticali delegata nego opunomoćenika, to jest načelo narodnog suvereniteta. Feudalna gospoda i posjednici tražili su u tom istom pravu sredstva da svoje nestalne posjede pretvore u apsolutno i individualno vlasništvo; poslovni ljudi crpli su u njemu rastezljivu i nijansiranu teoriju obveza; moralisti su uznosili prirodno pravo i velika etička načela; cinici točnu razliku između onoga što je pošteno i onoga što je zakonito.

U Italiji, gdje nije bilo domaće vladarske kuće za koju bi se mogli vezati, Justinijan i njegovo pravo postali su patriotski i gotovo nacionalni simboli. Tako je u XII stoljeću nepoznati pisac jedne knjižice posvećene »pravnim potankostima« davao oduška svome negodovanju protiv »transalpinskih kraljeva« koji su dopustili primjenu barbarskih zakona otvarajući na taj način »staru ranu«. Potomci Rimljana htjeli su istinsko rimsko pravo.

Upravo zbog toga »romansko« je pravo naišlo pri kraju XII stoljeća na prvi otpor. Ne među talijanskim stručnjacima germanskoga prava, koji su se uglavnom pomirili s langobardskim zakonima kao s jednostavnom dopunom »općeg prava« svuda gdje je jedna energična dinastija nastojala nametnuti vlastiti zakon cijelom kraljevstvu. Filip August, bojeći se da prodiranje rimskoga prava ne potakne zahtjeve za univerzalnom hegemonijom cara, njegova neprijatelja, (možda i zato da spriječi suparništvo između pravnog i teološkog studija), zabranio je 1219. godine poučavanje prava na Pariškom sveučilištu. Ipak su škole rimskog prava i dalje cvale ne samo na jugu, još uvijek nezavisnom, nego i u samom kraljevskom gradu Orléansu, starom središtu francuskog književnog humanizma. Uza sve to, Francuska, sjeverno od Loire, praktično je ostala područje »usmenog zakona« (to jest običajnog) nasuprot »pisanom zakonu« (rimskom ili »romanskom«) na području južne Francuske. U Španjolskoj sukob nije bio tako oštar. Iako su vladari uvijek zahtijevali da kraljevske odredbe imaju prednost pred svakom drugom zakonskom odredbom, ipak su općenito dopuštali pravnicima da prvenstveno navode, u prilog svome mišljenju, rimsko pravo.

Engleska se, naprotiv, žestoko oprla još prije kraja XII stoljeća. Vakarij je bio »ušutkan«, rukopisi rimskog prava zaplijenjeni, a njegovo učenje zabranjeno u svim školama. Oluja je bila kratkotrajna, ali je otpor potrajao. Ako su engleski pravnici htjeli stvoriti čvrste doktrine za cijelo kraljevstvo, morali su ih zasnovati ne na stranim teorijama, nego na lokalnim običajima, na feudalnim navikam, na sudskim odlukama i kraljevskim statutima. Iako kraljevski suci XIII stoljeća nisu bili neosjetljivi na utjecaj općih principa i metoda rimskog prava, pravni sustav koji se stvorio za vladavine Edvarda I i njegovih nasljednika temeljio se na narodnom pravu. Tako je i izraz »opće pravo«, nastao na kontinentu kao obilježje rimskog prava nasuprot pravu narodnome,

u Engleskoj označavao (i još uvijek označava u anglosaskim zemljama) narodno pravo nasuprot rimskom.

Tamo gdje je bilo otpora, djelo glosatora ipak je dalo novi poticaj proučavanju prava. Da bi se moglo oduprijeti prodiranju rimskog prava, običajno feudalno i narodno pravo moralo se ugladiti. Trebalo ga je pismeno utvrditi, srediti prema logici poznavalaca crkvenog i rimskog prava, izvući odatle apstraktna načela i opće ideje. Kada je oko 1187. godine Rainulf iz Glanvilla (ako ne on, onda njegov nećak i tajnik) sastavio prvo opće djelo »zakona i običaja engleskog kraljevstva«, dobro je iskoristio svoje poznavanje rimskog prava. U XIII stoljeću u cijeloj su se Evropi umnožila djela i zbirke lokalnog i narodnog prava. Kakav god bio njihov sadržaj, kostur je gotovo uvijek otkrivao utjecaj rimskog sustavnog načina mišljenja.

Druge pravne tradicije. Sadržaj se sporije mijenjao nego forma. Osim u nekim naprednim gradovima, društvo XII stoljeća bilo je odveć različito od rimskog društva da bi moglo primijeniti njegove propise za svoje potrebe. Staro shvaćanje neograničenog, isključivog i vječnog vlasništva bilo je nespojivo s feudalnom organizacijom »domene« ili »poljskog imanja« razdijeljenih na različite dijelove i povjerenih različitim privremenim uživaocima. Stare kategorije slobodnjaka i robova nisu se mogle primijeniti na mnoštvo srednjovjekovnih kmetova. Pravo djelovanja što su ga stari dali slobodnoj ženi bilo je u suprotnosti s režimom vječne maloljetnosti na koju je bila prisiljena žena u ranom srednjem vijeku. Na tim i drugim područjima »romansko« pravo moglo je uglavnom prevući rimskim lakom germanske običaje.

Je li inače baš pravilno to suprotstavljanje »germanskih običaja« rimskom pravu? Krvna osveta, sudski dvoboj, skupna kaznena odgovornost (to jest prisega rodbine kao dokaz nevinosti optuženoga), zakon o brodolomu (to jest zapljena imovine, a često i padanje u ropstvo mornara brodolomnika): sve te uredbe, često pripisivane germanskom doprinosu, nisu bile ni spomenute u vizigotskom zakoniku Španjolske, ali su se pojavile u kršćanskim državama Španjolske nakon arapske invazije; možemo se upitati jesu li zaista germanske ili su naprosto necivilizirane. Na slična razmatranja pobuđuje nas takozvano »pučko pravo« u krajevima poput Sardinije, koju nikada nisu zauzeli Germani.

Sigurno je da su u čitavoj katoličkoj Evropi najsuroviji običaji postali nepodnošljivi kako se razvijao društveni napredak. Najprikladniji obrazac za poboljšanje stanja bilo je rimsko pravo kojim su se služile gotovo sve evropske zemlje. Engleska je ipak iskoristila mali broj točno određenih elemenata iz tog prava (na primjer, temeljitije razlike između ugovora i »nepravdi«, između »posjeda« i vlasništva); ali u cjelini uspjela je svoje običaje više prilagoditi trenutku nego ih sasvim dokrajčiti. Na primjer, prisega rodbine pretvorila se postepeno u proces pred porotnim sudom. Englesko iskustvo pokazuje, ako bi to bilo potrebno, da nijedna zakonska tradicija nema isključiv monopol nad osjećanjem pravde i da se može stvoriti pravovaljani sustav a da se ne crpe iz rimskog prava.

Ne pripada ipak Engleskoj slava da je dala prvi narodni zakonik ranog srednjeg vijeka (engleski zakonik još ne postoji!) nego Norveškoj. Na potjecaj kralja Magnusa Lagabötera, »reformatora zakona« (1263—1280), zakonske odredbe pokrajinskih skupština i gradsko pravo bili su uneseni u zakonik. U Njemačkoj je sudac Eike von Repgow između 1221 i 1224. godine sastavio privatnu zbirku običajnog prava (*Sachsenspiegel* — Ogledalo Sasa) kojoj je, čini

se, bilo namijenjeno da kristalizira pravnu njemačku tradiciju bolje od carskog zakonika Fridrika II, koji je bio objavljen u Siciliji istih godina i prožet rimskim pravom. Moglo bi se pomisliti da je raspadanje »rimske države teutonske narodnosti« poslije smrti Fridrika II potpomoglo emancipaciju običajnog njemačkog prava. Naprotiv, rimsko i crkveno pravo imali su dublji utjecaj na jednu drugu privatnu zbirku iz 1274. godine, *Schwabenspiegel* — Švapsko ogledalo. Na kraju srednjeg vijeka rimsko pravo toliko je uznapredovalo da je praktički postalo narodnim njemačkim pravom. Tako je Justinijan, tisuću godina poslije svoje smrti, izvojevao svoju najljepšu pobjedu.

3.

Strast građenja

Ako se još i danas divimo skladnimi mudrim sastavima filozofa i pravnika XII stoljeća, ne volimo ih toliko koliko djela građevinara njihovih suvremenika. Znanje potiče napredak i sudbina mu je da zastaruje. Umjetnost ostaje i pomlađuje se putem tumačenja koja joj postupno daju iduća stoljeća.

Između modernih tumačenja romanskog i gotskog stila najpopularnije je ono koje u tome vidi suprotnosti vjerskih stavova. Masivna vodoravnost romaničke arhitekture izražavala bi podčinjenost bogu jednog društva koje se tek probudilo iza duge obamrlosti; laka okomitost gotske arhitekture odražavala bi polet ka bogu jednog društva sigurnijeg u se. Pisci onoga vremena nisu ništa znali o toj suprotnosti između »arhitekture poniznosti« i »arhitekture poleta«. Ono što su hvalili može se sažeti u tri riječi: veličina, skladnost, sjaj. Te intuitivne vrednote pripadaju estetici svih vremena. Nisu isključivo religiozne (k. 15).

Uloga simbolizma. Ne može se poricati da su crkve bile slava i najviši napor srednjovjekovnih graditelja. Golem napor koji je izazvao mnogo odobravanja i po koju kritiku. Raoul Glaber iz X stalјeća, Bernard iz Clairvauxa iz XII, Rutebeuf iz XIII, čudili su se gradnji sve većih i raskošnijih crkava, iako je bilo još starih u odličnom stanju, a toliko je siromaha kojima je potrebna pomoć. Suger, opat i ministar dvaju kraljeva, nije oklijevao da zlatom obloži oltar svetog Dionizija. »Sveti mučenici«, izjavljivao je on, »govore nam svojim ustima: hoćemo ono što je najbolje«. Da bi se mogla dati odgovarajuća zamisao božanske slave, zar se raskoš i ljepota nisu možda mogli opravdati prožimanjem simboličkih značenja?

Tako se vjerovalo. *Veličina* jedne crkve predočavala je neizmjernost nebesa. *Skladnost* razmjera mjerila se brojevima koje je posvetila nebeska hijerarhija (tri kao obilježje sv. Trojstva, dvanaest kao obilježje apostola) i morala se temeljiti na intervalima što ih sugerira odjek skladnosti sfere ljudske glazbe (1/2, 2/3, 3/4, itd.). *Sjaj* je oponašao raskoš prirode i Boga, njezina tvorca, živahnošću boja i obiljem svjetlosti.

Vanjsko i unutarnje ukrašivanje, planimetrija, mjesto crkve, sve je to služilo da objasni i dramatizira poruku božju. Divovski zvonici na zavoju kakve ulučice dokazivali su sićušnim kućama moć božju. Tlocrti u obliku križa sa tri lađe pravili su od čitave bazilike strukturalnu alegoriju. Mozaici, freske, stakleni prozori pretvarali su u purpur, zlato, u blistavi safir blijedo i nestalno

plavetnilo stvarnoga neba. U isto vrijeme kiparstvo, ta Biblija nepismenih, služilo je kao pučko tumačenje i povijesna ilustracija teoloških apstrakcija prikrivenih u arhitektonskim obrascima. Tako mu se mogla oprostiti gotovo idolopokloničkа pobožnost kojom je nadahnjivalo naivne duše, pomalo svjetovna rastresenost koju je izazivalo u ljudskim očima što ih je lako privlačila ljepota.

Utjecaj simbolizma na religioznu umjetnost neosporan je i dubok. Ne treba ga uveličavati, niti se prepustiti anakronističnom romanticizmu koji smatra da o njemu ovisi čitav razvoj stilova. Simbolizam nije mogao izravno djelovati na vojnu i građansku arhitekturu, a ni na gradnju običnih kuća. Kada su jedan rimski plemić iz X stoljeća i jedan framanski vazal iz XII stoljeća dali sagraditi »neboderske kule« *(inter coelos, coelo contigua),* nisu to činili zato što su htjeli biti bliži Bogu, ni zato da u ljudima probude vjeru, nego da što bolje zaliju vrelim uljem i zaspu kamenjem napadače koji su bili na manjoj visini. Gradilo se više dvoraca nego katedrala. Po riječima jednog ljetopisca, između 1135. i 1154. baruni su iskoristili nemoć kralja Stjepana i podigli 1115 dvoraca, za koje nisu dobili ovlaštenje, iako je Engleska već bila puna ovlaštenih zamaka. Broj se čini pretjeranim — jedan suvremeni učenjak smatra da ih nije bilo više od pet stotina u cijelom kraljevstvu — ali tome broju treba pridodati obzidane gradove i sela, kao i kule građana, osobito u Italiji.

Treba razmotriti i građansku arhitekturu. Prije ili poslije svi su gradovi i pojedina trgovišta htjeli imati svoju gradsku kuću, natkrivene tržnice, česme, mostove i bolnice. K tome treba pribrojiti i velik broj privatnih prebivališta, gradskih ili seoskih. Najsiromašnija su bila samo skloništa, ali mnoga od njih umjetnički zamišljena, što je imalo izvjestan utjecaj na razvoj ukusa i stilova.

Uloga materijala. Suprotnost između romaničkog i gotskog stila nije starija ni, u određenom smislu, bitnija od suprotnosti među građevinskim materijalom: s jedne strane arhitektura u kamenu i opekama, s druge arhitektura u drvetu, slami i blatu, kasnije i u staklu.

Izbor, u početku, ovisi o raspoloživom materijalu i o klimi. Ako bismo preko Evrope povukli liniju koja bi išla od ušća Loire do ušća Dunava, onda bi na jugu ostao najveći dio područja koja odiluju kamenom i izvrsnom glinom i gdje je uputno graditi debele zidove da se čovjek zaštiti od ljetne žege. Na sjeveru šume obiluju drvom za gradnju, ogrjev, taljenje stakla; veliki su prozori potrebni zbog oskudne zimske svjetlosti. Naravno, ima iznimaka koje se odražavaju na arhitekturu: alpske šume, belgijska glina za opeke i tako dalje. Ali u cjelini materijali i podneblje podržavaju dvije suprotne tradicije: drvo na sjeveru, kamen i opeka na jugu. Svaka tradicija, međutim, ostavlja trajan trag koji se očituje u ukusu naroda koji teže za tim da održe svoj način gradnje i onda kada odsele u drugu, različitu sredinu.

Jedan langobardski tekst iz VII ili iz početka VIII stoljeća, *Memoratorio dei maestri commacini,* naziva ne bez razloga dva graditeljska tipa *opus romanense* i *opus gallicum.* Prvi od tih naziva podsjeća nas da su kamen i opeka, tehnički i estetski zahtjevi rimske arhitekture, sačuvali svoju prevagu u »rimskom dijelu« Italije i u drugim bizantskim područjima ili pod utjecajem Bizanta. Nakon što su se kasnije proširili po čitavoj Evropi, nametnuli su se novom stilu, koji suvremeni povjesničari nazivaju »romaničkim«. Naziv »opus gallicum« ističe činjenicu da su drvo i drugi laki materijali, pretežni u Galiji

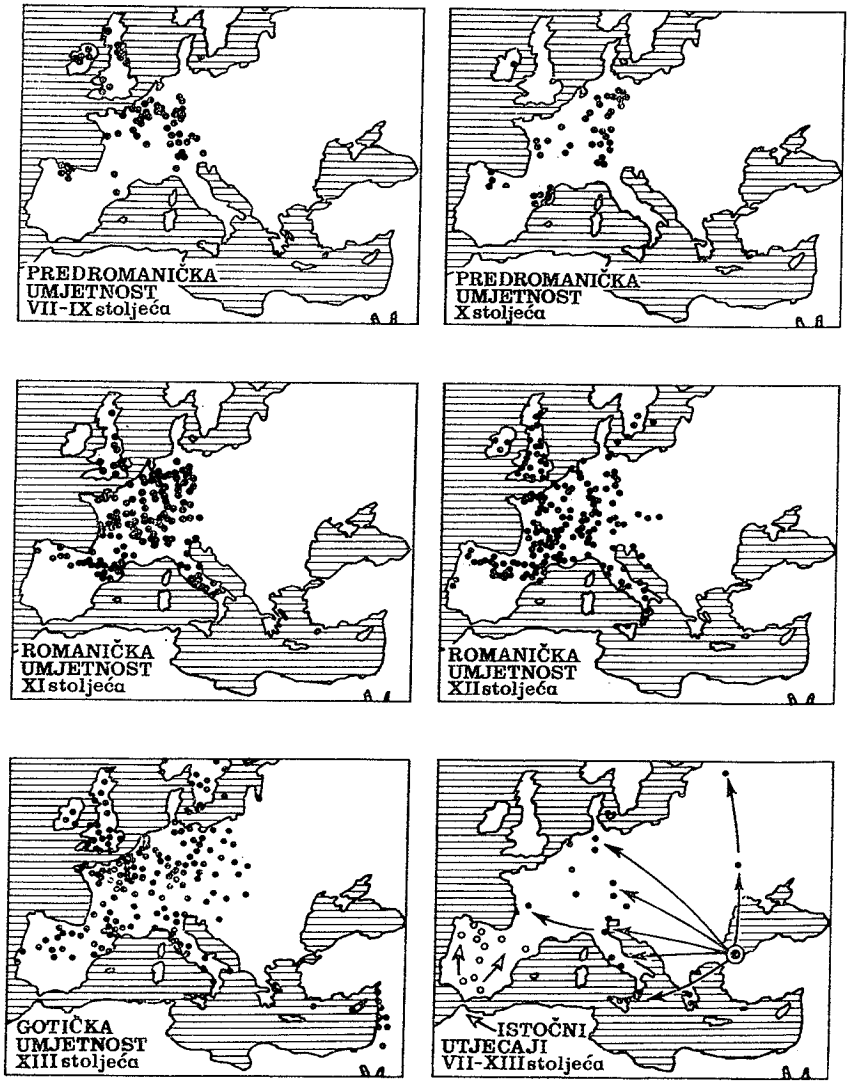

Karta 15. Širenje umjetnosti u katoličkoj Evropi od VII do XIII stoljeća

(uključujući i cisalpinsku) prije rimskog osvajanja, bili ipak omiljeni materijal barbarskih radnika. Potisnuti u drugi plan od masivnih struktura romaničkih, barem kod velikih zgrada vjerskog i vojnog karaktera, laki su materijali neizravno prevagnuli u onoj arhitekturi koja se služila staklom s vrlo malo kamena i koju s nepravom obično nazivamo »gotskom«, a Nijemci su je u XIII stoljeću s većom točnošću nazivali *opus francigenum.*

Dakako, materijali ne objašnjavaju sve, ali, za razliku od simbolizma, odlučujući su elementi u svim zgradama — vjerskim, svjetovnim, javnim i privatnim. U arhitekturi vjerskog karaktera pružaju nam osnovne elemente problema o kojemu je velikim dijelom ovisio razvoj romaničkog i gotskog stila: kako ispuniti prazan prostor. Stari problem s kojim su se već suočili i riješili ga na različite načine Grci, Rimljani, Bizantinci, ali je sasvim izbjegnut u ranom srednjem vijeku Zapada, jer se teški materijali uopće nisu upotrebljavali, ili su se obično upotrebljavali za zgrade skromnih razmjera i malih otvora. Velik građevinski polet u kasnom srednjem vijeku ponovo je načeo problem i učinio ga još težim kako su se povećavale prostorije i podizali prozori, a kamen nadomještao laki materijal ne samo u zidovima nego i na krovovima, te iznad prozora. Da bi riješili problem zidari i arhitekti katoličke Evrope poduzeli su čitav niz pokusa, nadahnutih kadikad primjerom starih ili istočnih susjeda, ali, u konačnom ishodu, bogatih dubokom samoniklošću.

Srž problema bio je bočni pritisak. Obična greda ili monolit ne bi mogli nositi golem teret iznad širokog otvora; luk, pod pritiskom tereta, može se raspuktnuti i izbaciti zidove koji ga podržavaju i srušiti se zajedno s njima. Da bi se smanjio ili neutralizirao pritisak, istodobno se obavljao rad na četiri elementa: na svodovima, kontraforima, protupritiscima i najzad na samom luku (da ne govorimo o kupoli s ograničenom upotrebom). Bačvasti svod, sa cilindričnim presjekom poput tunela, bio je utvrđen rebrima ili potpornim lukovima u pravilnim razmacima, a potom nadomješten nizom križnih svodova koji se sastoje od dva bačvasta svoda što se mrežasto ukrštaju i težinu raspoređuju na četiri ugla. Svaki nosivi luk, osobito oni na uglovima križnoga svoda, bio je poduprt kontraforima koji su stršili iz zida; kontrafore su učvršćivale fijale koje su na njih bile vertikalno položene; zatim su nadodati nagnuti lukovi da podupru vanjske zidove s »letećim« kontraforima, to jest neovisnim o njima. Povećanjem broja križno-rebrastih svodova i poredanih lukova postiglo se da je pritisak svakoga od njih zadržavao svojim pritiskom onaj slijedeći. Polukružni luk (bačvasta oblika) postepeno je nadomješten šiljastim lukom (ogivalnim), koji se sastoji od dva lučna dijela s različitim središtem što su se, visoko se ukštavajući, uzajamno podupirali i vršili manji bočni pritisak manjim udaljavanjem od vertikalne linije.

Gotovo sva ta dostignuća ostvarena su za romaničke umjetnosti. Kada su bila sustavno sređena i maksimalno iskorištena nastala je gotička umjetnost. S tehničkog stajališta gotska arhitektura nije bila reakcija protiv romaničke, nego viši stupanj na istom putu. Do nas je, prema našim sklonostima, hoćemo li je označiti kao vrhunac ili pretjerivanje romaničkog stila.

Širenje i razvoj romaničke arhitekture. Novosti su počele zamjenom greda kamenom pri natkrivanju crkvenih lađa. To je bio razlog zanimanja povjesničara umjetnosti, željnih da se vrate na početak zbog rijetkih arhitektonskih svjedočanstava u kamenu ili opekama prije obnove u X i XI stoljeću. U IX stoljeću asturijski kralj dao je sagraditi od kamena veliku dvoranu svoje palače u Oviedu. Pretvorena u crkvu, izmakla je sudbini rušenja, koja se oborila na palače i druge svjetovne zgrade karolinškog doba. Francuska, Njemačka i Italija sačuvale su nam pokoji dokument, pokoji nacrt; rijetko čitave crkve. Rimsko-bizantska tradicija ima u tome općenito glavni udio, ali se mogu zamijetiti i novi istočni utjecaji. Najvažnije je to što ori-

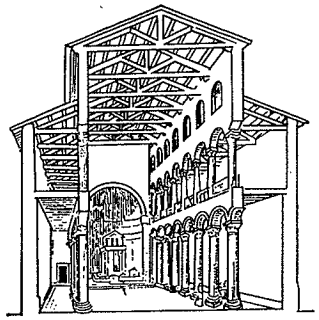

PREDROMANIČKA ARHITEKTURA:
BAZILIKA SV AGNEZE IZVAN ZIDINA
(RIM VII STOLJEĆE)

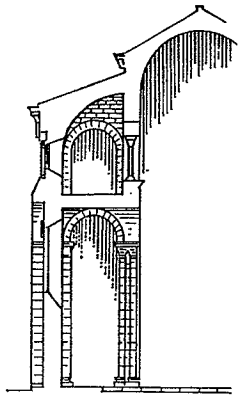

ROMANIČKA ARHITEKTURA:
SAINT-AUSTROMOINE D'ISSOIRE
(PUY-DE-DÔME, XII STOLJEĆE)

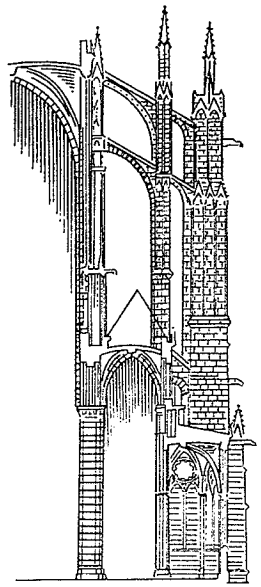

GOTIČKA ARHITEKTURA:
KATEDRALA U BEAUVAISU
(OISE, XIII STOLJEĆE)

ginalne novotarije u planimetriji i rasporedu kula najavljuju buđenje strasti za građenjem.

U X i u početku XI stoljeća pokret se ubrzava usporedo s obnovom religiozne i pravne misli, često u istim središtima i s istim pokretačima. Žarišta su nedvojbeno bila razmjerno malobrojna i raspršena po područjima gdje

arhitektura još nije postala umjetnička, nego je jednostavno bila tehnička. Žarišta raspršena, ali ne i osamljena: pokretači su bili većinom velika gospoda, čuvene samostanske zajednice, visoki crkveni dostojanstvenici od velikog utjecaja; oni su često osobno surađivali u nacrtu zgrada. Zidari, a katkada i materijali, stizali su izdaleka na poziv mušterija. Iskorištavali su se i temelji, stupovi, starinski ostaci, ako ih je bilo; i ukrasi, uzorci, stručnjaci grčki ili talijanski, ako su ih mogli platiti. Ipak su najviše dolazili u obzir kamen i domaće zanatlije, osobito onda kada se radilo o zgradama skromnih razmjera, kojih je, kako se čini, bilo najviše. Najveće i možda najljepše crkve pripadaju carskoj Njemačkoj koja se u to doba prostirala od područja Meuse do vazalnih država Poljske i Češke. Ali ta »otonska« umjetnost, koja je je nastavila karolinšku tradiciju ne bez izvornosti, postala je sklerotična pri kraju XI stoljeća. U razvoju prave romaničke arhitekture najvažnija je uloga pripala evropskom Jugu i Zapadu. Napomenut ćemo da je ostalo vrlo malo spomenika koje možemo sa sigurnošću pripisati zori romaničke umjetnosti. Kasnije generacije bile su dovoljno bogate i ratoborne da su mogle obnoviti crkve i dvorce prema »modernim« kriterijima. O običnim kućama ne znamo gotovo ništa.

»Malo poslije 1000. godine«, piše francuski ljetopisac Raoul Glaber, »svijet se trgnuo i odbacio stare prnje i zaodjenuo se bijelim plaštem crkava«. Isti taj dinamizam koji je stvarao sela na neobrađenim područjima i pretvarao se u gradove ispunio je veličanstvenim zgradama svako nastanjeno područje. Tako je, na primjer, širenje novih vinograda na području Bordeauxa pratilo istu krivulju osnivanja romaničkih seoskih crkava na istom području. U početku su se još isticale gdjekoje umjetnički različite pokrajine: Katalonija, Lombardija, Toskana, različita područja južne i središnje Francuske, područje Meuse i Rajnska oblast. Razlike su se postepeno ublažile i zajedničke su se sklonosti razvile u cijeloj katoličkoj Evropi. Obogatili su ih klasični i istočni utjecaji, ali ih nisu skrenuli s puta. Katkada u njima raspoznajemo osobni pečat kakvog arhitekta, ne uvijek bezimenog, kao i doprinos ljudi koji su putovali i zapažali: hodočasnika iz Rima i Compostele, talijanskih trgovaca, križara. I u umjetnosti, kao i u knjigama, javlja se nakon naprednih redovnika i općinstvo koje želi kazati svoje mišljenje.

Gradile su se sve veće zgrade, bilo zato da se smjesti velik broj ljudi koje su demografski prirast i poboljšanje prometnih veza poticali da se okupe u jednoj zgradi, bilo zato što ih je tjerala na to želja za veličinom, skladom i sjajem. Ravnoteža između tih dvaju motiva — praktičnog i estetskog — otkrivala se u istodobnom širenju u svim pravcima: »Širina, dužina i visina idu zajedno«, izjavljuje jedan pisac iz XII stoljeća. Romanička bazilika moćnija je i smionija na vrhuncu svoga razvoja od prvotne bazilike, ali je od nje sačuvala miran i svečan ritam. Vojne i civilne zgrade, kao i carska palača u Goslaru, dvorac gandskih grofova, kuća Crescenzijeva u Rimu — gotovo su masivne.

Trijumf gotike: racionalizam ili ukrašavanje? Žudnja za visinom konačno je pobijedila. Godine 1144, točno pedeset godina nakon još neizrađene gotike u kojoj je građena katedrala u Durhamu, posvećen je kor Saint-Denisa, prvo remek-djelo potpuno razvijene gotike. Pola stoljeća manje od onoga što je trebalo arhitekturi koju nazivamo »racionalnom« ili »modernom« da bi odbacila banalne ukrase neogotike i neoromanike. Srednji vijek nije bio spor na svim područjima pri uvođenju novih dostignuća!

Mediteranska galija iz XII stoljeća (knjiga *Liber ad honorem Augusti* Pietra Ebolija)

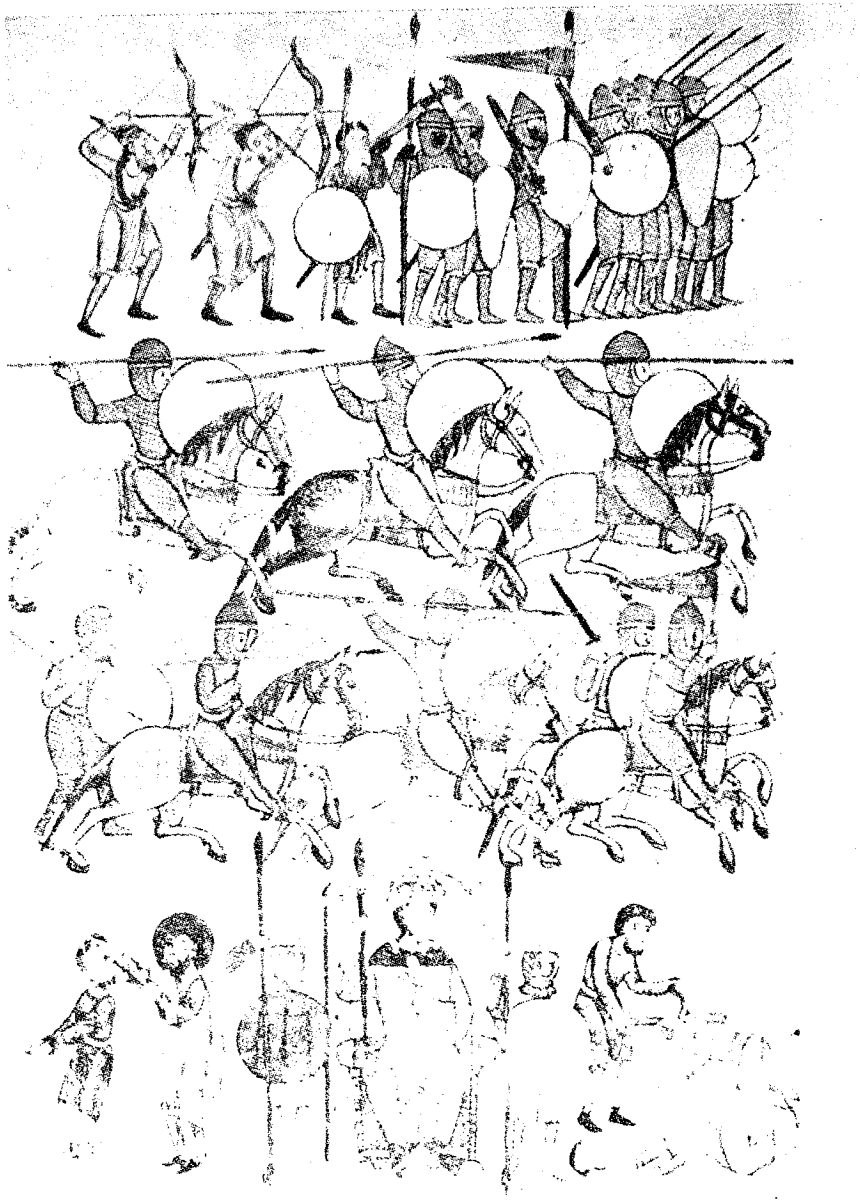

Prizori iz ratničkog života u Španjolskoj (kopija jednog rukopisa iz X stoljeća napravljena 1220)

Nedavno su u pobjedi gotske arhitekture htjeli vidjeti trijumf srednjovjekovnog racionalizma. Na temelju dedukcija (tvrdilo se) prvo križanje šiljatih lukova moralo je neizbježno dovesti do katedrala u Reimsu i Chartresu, isto onako kao što je prvi silogizam doveo do sinteze skolastičke filozofije. Ističe se činjenica da je u gotsko doba arhitekt-inženjer postao glavna osoba, zasjenjujući naručioca. Biskupi i kneževi obasipaju ga pažnjom, ljetopisci se zanose njegovim tehničkim i umjetničkim talentom, stanovništvo jednoga grada ili biskupije daje mu novac i katkada (rjeđe nego što se tvrdilo) dobrovoljno prenosi materijal za gradnju. Nije važno da li se arhitekt kadšto zavarava djelotvornošću svojih sredstava, da li kakav šiljati luk ne drži svod, da li kakav potporni stup zaista podupire ili služi samo za ukras, da li pretjerana smjelost dovodi kadikad do rušenja svoda. Bitno je da arhitekt vjeruje u svoju logiku, kao što teolog vjeruje u svoju dijalektiku, i da slaganje između obojice bude savršeno. »Bog je svjetlost«, tvrdi teolog, a arhitekt pretvara slijepi zid u providnu pregradu, gomilu kamenja u staklenu konstrukciju. Inicijativa u arhitekturi, potekla s juga kao i rimsko pravo, nije se slučajno razvila na sjeveru kao i pariška filozofija.

Sve je to istina, ali treba još jednom spomenuti da se srednjovjekovni arhitekti nisu ograničili samo na gradnju katedrala. Dvorci i utvrđenja, koji nemaju nikakve veze sa simbolizmom, zahtijevaju čvrste zidove. Romanički stil već je to pružao. Gotski se može pohvaliti određenim praktičnim prednostima: visokim kulama, otpornošću protiv udara, ekonomijom materijala. Moda, koja zna prodrijeti u najbolje čuvane zidove, pripomaže da se prihvati novi stil ne kao korjenita revolucija nego kao djelomična i razborita reforma.

U običnim kućama promjena ne ide dalje od uvođenja šiljatoga luka na prozorima, na vratima, hodnicima sa stupovima i kakvog dekorativnog elementa. Odbacivanje drva i uvođenje kamena, opeke i nabijene ilovače novost je koja sve više prodire. Drugim riječima, još smo na početku pokreta romaničke obnove, koja je već premašena u katedralama i sada vrlo sporo prodire na nižoj razini. Toj zakašnjeloj revoluciji povjesničari umjetnosti ne pridaju mnogo pažnje. Šteta: kao što kraljevi i biskupi ne ispunjuju političku pozornicu bez masa, tako su dvorci i katedrale samo dio arhitektonskog krajolika.

4.

Zadovoljstvo pisanja

Otrgnimo se zavodljivom prizoru umjetnosti prvih triju stoljetća kasnog srednjeg vijeka — samo posebna djela na tom području mogu joj pravedno presuditi — i časkom se okrenimo bogatstvu književnosti. Na tom širokom području nemamo, za orijentaciju, sigurna putokaza što ga imamo da bismo pratili neprekidan razvoj romanike i gotike za arhitekturu. Ali raznolikost književnih vrsta, stilova, jezika, skriva samo djelomično postojanost nekih tema.

Povijest, životopisi svetaca, kazalište. Povjesničar koji ne bi započeo svoj put s povjesničarima bio bi nezahvalnik. To više što su ljetopsci bili među prvima koji su se uzdigli. Ako je barbarsko doba dalo samo jednog povjesničara dostojna toga imena, Bedu, deveto stoljeće imalo ih je nekoliko, vrlo različnih po nadarenosti i temperamentu, od kojih svaki ima svoju posebnu vrijednost; prvenstvo pripada zlobnom peru Liutpranda iz Cremone,

poznata pored kulture i živosti stila i po širini svojih pogleda. Težak je izbor kada gledamo na dva iduća stoljeća: povjesničari-filozofi kao Oton Freisinški učeni monasi kao Orderik Vitalis, ratoborni prelati kao Guilbert de Nogent, gradski ljetopisci i predstavnici gradskog života kao Caffaro iz Genove, nacionalisti kao Hugon Falcando, promatrači plemićkog života kao što je kroničar grofova de Guines, i još mnogih drugi.

Moramo ipak priznati da nijedan od tih svjedoka srednjovjekovne povijesti, kojima ipak dugujemo sve točnija obavještenja, nije bio velik povjesničar. Neki su od njih bili dobri književnici, iako im je smetalo to što su pisali latinskim jezikom a mislili narodnim. Mnogi su bili oštri promatrači i razmjerno nepristrani, sjajni i originalni duhovi. Nijedan se od njih ipak nije pothvatio sinteze koja daje, kako nam se čini, obilježje remek-djela. Između Tacita i Macchiavellija jedini genijalni povjesničar, s toga stajališta, bio je Ibn Khaldun, rođen u Tunisu 1332. godine.

Povijest su zamišljali kao slijed događaja kojima ne treba tražiti toliko uzroke i posljedice koliko objavu izvanrednih nesreća i velikih podviga. U ranom srednjem vijeku povijesni je osjećaj nadahnjivao epske spjevove i životopise svetaca: područja bliska u jednom vremenu koje je svecima pridavalo herojska obilježja, a herojima čudotvornu moć. Pučki pjesnici zadovoljavali su se pjevanjem, ali su monasi neprestano pisali, oponašajući jedan drugoga bez ikakva premišljanja: dvadeset i pet tisuća života svetaca, napisanih između VI i X stoljeća, sakupljenih u velikim latinskim svescima od otaca bollandista. Toj vrsti pripadaju i prve sačuvane stranice francuske književnosti između kraja IX i polovine XI stoljeća: *Sèquence de Sainte Eulalie, Vie de Saint Lèger, Vie de Saint Alexis.* Ovaj posljednji počinje čeznutljivim opisivanjem prošlosti: »Lijep bijaše svijet u staro doba. Tada je bilo vjere, pravde i ljubavi ... Sve se promijenilo, izgubilo svoju boju!« Životopisi svetaca bili su na zalazu.

U kasnom srednjem vijeku religiozna književnosti došla je do jačeg izražaja u liturgijskim himnama — neke kao *Dies Irae* i *Stabat Mater* ostale su do danas — i u pučkom kazalištu. Živo pisane religiozne drame, po ugledu na Terencija, što ih je na latinskom napisala u X stoljeću redovnica Hrotswitha, nećakinja Otona I, nisu imale nikakva utjecaja izvan samostana za koji su i bile pisane. Ali dijalogizirane međuigre uskršnjeg bogoslužja, što su ih u crkvama pokušali i svećenici u istom razdoblju, razvit će se u prave drame, prikazivane pred crkvom ili na trgovima uz sudjelovanje svjetovnih glumaca. Prvo remek-djelo svetih prikazanja (*Adamova igra — Jeu d'Adam,* na francuskom) privlači nas osobito zbog sasvim svjetovnog prizora u kojemu zmija upućuje Evi laskave riječi svojstvene zavodnicima i kao da time gotovo najavljuje preljubnički trokut građanske komedije.

Epski junak. Je li glavni junak u književnosti ranog srednjeg vijeka bio zaista sveti čudotvorac, kako nas pokušava uvjeriti crkvena dokumentacija toga doba? Već od XI stoljeća, ako ne i prije, ratnik je svakako glavna ličnost u pučkoj fantaziji. U jednoj njemačkoj poemi s kraja VIII stoljeća zove se Hildebrand, a u jednoj latinskoj poemi X stoljeća Walter Akvitanski; u kasnijim stoljećima zvat će se Sigurd ili Siegfried, Roland, Cid Campeador, Cuchulainn, u sagama i junačkim pjesmama skandinavskim i germanskim, francuskim, španjolskim i irskim.

Ne može se gotovo nikako otkriti koliko određeno književno utjelovljenje već izražena ideala u likovima Samsona i Ahila potječe od starinskog usmenog

predanja, koliko je pokršćanjeno i dotjerano od svećenika, a koliko se temelji na stvarnim povijesnim činjenicama. Ne možemo se zadržavati na tim složenim problemima koje je pretresala književna stratigrafija. Ipak prava remek-djela — Chanson de *Roland, Cantar de mio Cid, Nibelungenlied* — nose pečat ličnosti njihova pisca, iako su im izvori mnogobrojni i iz različita doba. U neobrađenijim epskim verzijama junak je ratnik obdaren nadnaravnim moćima. Osoba mu je neranjiva, mač nepobjediv, njegova čudesna moć ustuk je svakoj čaroliji, njegov stas, njegova snaga, čak i njegov tek nemaju premca. Takav nadčovjek morao bi lako pobjeđivati sve svoje protivnike; da bi se prekinula jednoličnost tih uzastopnih predvidivih pobjeda, trebalo je da postane žrtvom izdaje. Njegova osobna tragedija obično se uklapa u povijesnu kolektivnu dramu. Tako se ne veličaju brojne pobjede Karla Velikoga, nego njegov proza u klancu Roncesvalles, ni velike pobjede Germana nad Rimljanima, već njihovi porazi što su ih pretrpjeli od Huna, ni smišljeno napredovanje kraljeva Leóna prema španjolskoj granici, nego usponi i padovi u karijeri kojeg njihova vazala.

Povijesne prilike neodređeno su osvijetlile junaka religioznom, patriotskom, monarhijskom ili feudalnom svjetlošću. Nijedan od njih nije bio ravan po književnom obrazovanju bizantskom nadčovjeku Digenisu, ali je hrabri Roland dobio dvojnika u mudrom Olivieru, Cid je bio isto toliko lukav koliko odvažan, Raoul di Cambrai ubio je svoga gospodara koji ga je uvrijedio, kao što je i Cida uvrijedio njegov kralj, ali ga je zato grizla savjesto do kraja života. Nakon udaraca mačem javljaju se duševni sukobi: epopeja uzmiče prema lirici i romanu.

Lirska junakinja. Junakinja će preuzeti glavnu ulogu junaku. Idealna žena, ravna idealnom muškarcu ili iznad njega, velika je novost u evropskoj književnosti kasnog srednjeg vijeka. Suprotno rimskom pravu, koje je poštivalo ženinu ličnost, klasična ju je književnost opjevala kao instrument putenog užitka i ljubavi. Između IX i XII stoljeća lirski pjesnici latinskog preporoda, koji nisu uzalud čitali Ovidija, opet su oživjeli erotsku temu. Što se tiče hagiografa i epskih pjesnika, oni nisu skrivali svoj prezir prema spolu koji se pokazivao slabim u svim bitkama, duhovnim i vojnim. Kadšto su se smilovali kojoj neženstvenoj ženi: asketskim djevicama ili ratobornim Valkirama.

Odakle onda pjesnička revolucija u novoj književnosti romanskoj, germanskoj i keltskoj, koja je uzdigla ženski lik? Neki u tome vide utjecaj pobožnosti prema Blaženoj djevici; ali taj sinovlji kult ima malo zajedničkog s ljubavnim osjećajem, čulnim i kada je platonski, koji je nadahnuo prve provansalske pjesnike. Drugi ukazuju na arapsko-španjolski i keltski doprinos provansalskom pjesništvu i romanima bretonskoga kruga; ali ni španjolski Arapi, ni Kelti, kako se čini, nisu nikada iskazivali osobito štovanje prema ženi. Nedavno su se počeli utjecati psihologiji i psihoanalizi kako bi doprli do podsvjesnih izvora udvorne, viteške ljubavi: trebalo bi ipak objasniti zašto se podsvjesno iznenada probudilo između Loire i Garonne u XI stoljeću. Možda je najprihvatljivije objašnjenje da se od XI stoljeća oblikovao ženski svijet u krajevima gdje ozbiljni muškarci nisu imali navike da čitaju. Baš za taj ženski svijet trubaduri i romanopisci stvarali su svoja djela, često uz pratnju jednostavnih glazbenih instrumenata sa žicama, upotreba kojih se sve više širila u elegantnom i otmjenom društvu onoga doba.

Junakinja viteške književnosti — tko to ne zna? — bila je bogata, lijepa, plemenita i gotovo uvijek udana. Njezini pjevači veličali su njezinu pobožnost,

mudrost i onaj hladan prezir što su ga htjeli slomiti. Njezin moralni i fizički lik — bezlično i nejasno ocrtan — ubrzo je izgubio, zbog stilizacije, svaku vezu sa stvarnošću. Konvencionalna slika koju su stvorili prvi pjesnici provansalskog jezika — istodobno kada i metar nove poezije — prešla je gotovo nepromijenjena u druge književnosti. Dovoljno je bilo opisati ženu čiji je glavni zadatak bio da služi kao ogledalo muškim osjećajima. Muške a ne ženske emocije nadahnule su najljepše pjesme. Misleći više na vlastitu ljubav nego na voljenu osobu, pjesnik je tonuo u samozaljubljenost.

Pod utjecajem vremena i umjetnika nije se promijenila žena nego ljubav. Usred proturječnosti što ih je taj osjećaj uvijek pobuđivao, u umjetnosti kao i životu, jedna je tendencija ipak prevagnula nad drugima: ljubav se produhovila. Unatoč očitovanja platonskih osjećaja, prvim provansalskim pjesnicima često bi izmaklo priznaje čulne želje, koje se nije razlikovalo od želje poganskih pisaca što su nadahnuli, prije njih, drske stihove mnogih »studentskih« pjesama na latinskom. Ali su »studenti« u svojim pjesmama ponovo opjevali i motive čisto vjerske, koji su potjecali od prvih kršćanskih pjesnika i liturgijskih himni; zbog toga čudni skokovi u jednoj zbirci kao što je *Carmina Burana,* gdje ista retorička slika, nehajno posuđena u Ovidija ili Prudencija, služi za pjesničko veličanje Venere u jednoj pjesmi, a u drugoj za uznošenje Bogorodice. U zreloj provansalskoj lirici taj dualizam iščezava: herojski motivi zaogrću se vjerskim simbolizmom, a postolje junakinje postaje nepristupačno prijestolje, štoviše oltar. To je izvještaćenost, koja nije nespojiva s određenim oblicima ljubavne uznesenosti; i danas ima ljudi koji se zaljubljuju u filmske glumice s druge strane oceana. Kada Jaufréa Rudela muči čežnja za dalekim zemljama te odlazi u križarski rat, sasvim je svejedno je li njegova »gospođa« Sveta zemlja ili kakva princeza iz Tripolisa (koja je ipak navršila određene godine): njegova želja i čežnja su istinske.

Ipak se čovjek ne može dugo zadržati na razmatranju nedosežnog cilja. Provansalskih pjesnici svoje su zanimanje prenijeli na sredstva kojima su ga htjeli postići: raspravljali su o pravilima gotovo feudalne službe i gotovo vjerskog kulta na koje ih je primoravala njihova ljubavna predanost. Prestali su pisati za elegantnu publiku, pa su pisali za mali broj upućenih, često u nerazumljivu obliku *(cantar clos).* Njihova je umjetnost izgubila svaku prirodnost. Međutim je križarski rat protiv sekte albingenza u početku XIII stoljeća raspršio upućene. Mnogi su od njih na taj način stupili u vezu s jednom drugom sredinom, s talijanskom građanskom sredinom. Ovdje se lirika oslobodila bezizlazne situacije u koju je bila upala i našla širu publiku svojim *dolce stil nuovo* — slatkim novim stilom.

Roman i pastirsko pjesništvo. Uzdizanje viteške ljubavi stvorilo je prazninu koja je dijelom bila ispunjena francuskim romanom i pastirskim pjesništvom. Ne ponizivši junakinju, roman priprema sve opasnija mjesta preko kojih se zaljubljenik može do nje uzvinuti. Obrazac dostiže svoj najveći uspjeh u drugoj polovini XII stoljeća djelom *Conte de la Charrette* od *Chrétien de Troyesa.* Nakon što je Lancelot doživio najnevjerojatnije pustolovine zbog ljubavi prema Guenièvri, pri čemu publika ostaje bez daha, Lancelot zaslužuje najveću nagradu koju mu može dati jedna žena. Opasna književnost: sto godina nakon pojave te spretne mješavine nade i straha, erotike i viteškog nauka, Dante je optužio »knjigu i njezina pisca« koji su naveli na preljub Francesku da Rimini. Unatoč tome, nije vjerojatno da je čitaoce očarala toliko Lancelotova sreća koliko tragična sudbina Tristana i njegove Izolde, koje

su više sile podčinile svojoj volji. Njihova legenda, kao i Parcifalova (ili Gawainova) i Graalova, ima svoje duboke korijene u pretpovijesti, ali se savršeno prilagođuje emocijama kasnoga srednjega vijeka, koji ju je prihvatio u bezbrojnim književnim i umjetničkim oblicima.

Tema nevine ljubavi, koja slavi pobjedu nad svim iskušenjima i klasnim razlikama, razvila se kasnije. U početku XIII stoljeća nepoznati pisac priče o *Aucassinu* i *Nicoletti* miješa erotičke helenističke i muslimanske zapise s patetičnim zapisima neobuzdanog feudalstva i grozi se brukom zbog slobodne veze između jednog plemića iz Languedoca i saracenske robinje. Uzgred izriče i jednu drsku misao u vezi s rajem i opisuje jednu smiješnu bitku s projektilima od sira. Na kraju se sve sređuje kada se otkriva da je robinja zapravo afrička princeza koja je u djetinjstvu bila krštena.

Kao suprotnost tužnom tonu i pomalo komičnom i tromom stilu *Aucassina,* spomenimo još njemački roman Hartmanna von Auea: *Ubogi Henrik.* Liječnik, ili bole čarobnjak iz Salerma, obećava vitezu da će mu izliječiti gubu ako se jedna djevojka za njega žrtvuje i umre. Vitez se priprema da prihvati žrtvu kćerke svoga kmeta koja je ludo zaljubljena u njega, ali je u posljednjem trenutku osjetio grižnju savjesti. Milost božja spasava oboje.

Pastirskom pjesništvu nije trebalo toliko emocija i zapleta. Obična pastirica nema prava na toliko obzira koliko žena iz visoke kaste. Ako nije toliko razumna da se prikloni mladiću koji pripada istom društvenom sloju, nego popusti ljubavnim prijedlozima jednog viteza, postaje njegov zakoniti plijen. Kako se pjesnici, kao i vitezovi, nisu zanimali za njezine osjećaje, to je i lik te kćerke puka već od početka bio mnogo konvencionalniji od lika idealne žene. Vrstan opis jednog krajolika mogao bi iskupiti opća mjesta u pastirskom pjesništvu; ali Arkadija nikada nije bila prava priroda.

Prije Dantea i Petrarce priroda nije osobito privlačila srednjovjekovne pjesnike. Unatoč tome, proljeće, cvijeće, zora, a katkada i mjesečina, javljaju se kao obvezna pozadina ljubavnog ugođaja. Čak se i ratni drugovi Rolandovi, prije nego što ih je zadesila kobna sudbina u Roncesvallesu, pogledom osvrću na zlokobne klance pirenejske; ali ono što vide jednostavan je i pust krajolik kakav je na suvremenim mozaicima i slikama.

Realizam i »antiepopeja«. Obično se kaže da srednjovjekovni naturalizam treba tražiti u kratkim stihovnim pričama na francuskom jeziku — *fabliaux,* kojima su izvori grčko-rimski, istočni ili folklorni, ali i zapažanja iz svakidašnjeg života. Te priče teže za tim da budu realistične; ali prije XIV stoljeća, osim rijetkih iznimaka, karakteri nisu dovoljno produbljeni, akcija je sputana, karikatura usiljena. Glavni junaci u velikom dijelu tih priča obično su prevareni muževi škrte i vjerski zatucane žene, licemjerni popovi, glupi i podmukli seljaci. Kako u svakoj sredini ima gotovo više lakrdijaša nego junaka, to se većina sastoji od običnih muškaraca i žena. Svakidašnji život bolje zrači iz kakve pričice latinskih kronika, iz kakve vesele studentske pjesme, čak iz kakve pučke naivno sentimentalne popijevke. Veliko doba realističke pripovijetke nastat će kasnije, kada Boccaccio, Chaucer, Rabelais ožive svojim genijem skromnu osnovu *fabliauxa.*

Na području parodije moramo posebno mjesto dati onome što bismo htjeli nazvati srednjovjekovnom »antiepopejom«: povijest o liscu Renartu, o proždrljivom vuku Ysengrinu. O tome imamo osrednju latinsku crticu iz X stoljeća, *Ecbasis captivi,* nekoliko kasnijih verzija, opširnijih i sadržajnijih, na francuskom, flamanskom, engleskom, a da ne govorimo o prikazima figu-

rativnih umjetnosti. Stare ezopovske teme ponovo su obrađene i obogaćene s ironičnim trpkim prikazivanjem čitava srednjovjekovnog ljudstva. Licemjerje, nasilje i mržnja vladaju svijetom. Ako čovjek želi da se održi na životu, a nije rođen kao plemić, moćan i bogat, treba da laska glupima, da umilostivi mogućnike, da prevari zlonamjernike. Tako čini junak, ili točnije, antijunak, lisac Renart, koji pobjednički svladava sva iskušenja namjerno radeći suprotno od onoga što bi učinio Roland ili Lancelot.

Činjenica što je vlastita imenica Renart istisnula u modernom francuskom opću starofrancusku imenicu »goupil« (lisac) dokaz je golema uspjeha priče. Paladini i vitezovi Okrugloga stola također su bili popularni i nikada im se popularnost nije ugasila; još i danas sicilijanska teretna kola i marionetsko kazalište uzimaju neke prizore iz legendi karolinškog i bretonskog kruga. Metar, pjesnička pravila, čak i osjećaji naše lirske poezije, više ili manje izravno potječu od pjesničkih tvorevina provansalske škole i oponašatelja što ih je imala u cijeloj Evropi. Iako su pisci pripadali uskom krugu svećenstva, aristokracije i bogatih građana, ne može se ipak književnost kasnog srednjeg vijeka smatrati samo zabavom neznatne manjine.

Nijedno se doba ipak ne ogleda potpuno u svojoj književnosti. Da bismo mogli doprijeti do korijena kolektivne svijesti, ništa nam neće bolje pomoći nego studij zajedničke baštine čitava pučanstva: jezika.

5.

Babilonska kula

Za društvenog povjesničara nema pojava koje su tako privlačne kao što je nepredvidivi razvoj pojedinih riječi. Irska riječ *cisel* sadrži u sebi bezbroj svjedočanstava pripovijednih, pravnih, ekonomskih i arheoloških kojima raspolažemo u vezi s teškim fiskalnim teretima iz posljednjeg vremena Rimskog Carstva. Ta je riječ potekla od latinske *censalis*, sakupljač poreza, a u irskom označava »đavla«. Dvije romanske riječi snažno izražavaju nesklonost onih koji te riječi izgovoraju prema sjevernim »barbarima«: od latinskog *bibere* potječe francuska riječ *boire* i talijanska *bere*, ali kada je riječ o neumjerenom ili prostačkom pijenju, onda se pribjegava njemačkoj riječi *trinken*, odakle izviru riječi *trinquer* i *trincare*. Što bi moglo bolje objasniti misao o intelektualnoj klonulosti i društvenom osamljenju ranoga srednjega vijeka nego nestanak latinske riječi *loqui* — govoriti? Gotovo bi se moglo zaključiti da se na francuskom i talijanskom govorilo samo alegorično (*parler, parlare*, iz grčkog *parabolé*, prispodoba, alegorija) i da se na kastilijskom i portugalskom govorilo samo da bi se pričale priče: *hablar* i *falar* prema latinskom *fabulare*.

Bilo bi nerazborito slijepo prihvatiti etimološko značenje osamljenih riječi. Na sigurnijem smo tlu kada čitava skupina jezičnih posuđenica odražava masovnu posudbu iz kulture i društvenog života. U svim jezicima katoličke Evrope crkveni je rječnik latinski, osim nekih najstarijih hebrejskih i grčkih izraza, dok su arapski, grčki i kasnije talijanski imali važnog udjela u stvaranju trgovačkog i pomorskog međunarodnog rječnika. Evo dva slučaja gdje se povijest i znanost o jeziku uzajamno podupiru.

Germanska prodiranja i otpori latinskih temelja. Usporedba između dviju znanstvenih disciplina daje zanimljivije rezultate gdje različnost izvora pokazuje miješanje utjecaja. Walter Scott točno je uočio da su u engleskom jeziku imena glavnih domaćih životinja anglosaska *(ox, swine, lamb)*, ali postaju francuska čim životinja iz staje domaćeg kmeta dođe na trpezu franko-normanskog gospodara *(beef, pork, mutton)*. Iz germanskih jezika romanski su jezici primili najveći dio glavnih vojničkih izraza; ipak je latinski jezik i dalje bio izvorom za oficirske naslove, a francuski je dao nove riječi iz područja viteštva i viteških turnira.

Pečat germanskog prodora u romansko jezično područje nije ograničen na vojno područje. Obuhvaća bitne riječi, kao što je nekoliko osnovnih boja (blanc, gris, brun, blond — na francuskom, bianco, grigio, bruno, biondo — na talijanskom), i druge izraze za svakidašnju upotrebu: riche, ricco, échine, schiena, salle, sala, balcon, balcone. Čini se da neke posudbe sežu u doba i prije toga germanskog prodora: Rimsko Carstvo otvorilo je Germanima vrata i prije nego što su ih oni ostavili. Broj i raznovrsnost tih uvezenih izraza potvrđuje u cjelini da su odnosi između šačice pobjednika i mnoštva pobijeđenih bili prisni na svim razinama.

Ali ono što najviše iznenađuje nije njemačko jezično prodiranje, nego otpornost najdubljeg latinskog sloja. Arapi nisu bili brojniji od Germana, ali su romanski jezici ipak nestali s područja Afrike. Slaveni nisu bili kulturniji, ali su potisnuli grčki iz tri četvrtine bizantske Evrope. Germani su, naprotiv, istisnuli latinski samo iz razmjerno uskog pojasa južno od rimskog *limesa* na Dunavu i Rajni: iz današnje Austrije, sjeverne Švicarske, nizozemskih područja, njemačkih — Renanije i južne Bavarske. U Engleskoj su izvojevali pobjedu radikalnijim sredstvima: domorocima nisu nametnuli svoj jezik, nego su ih istjerali. Treba još spomenuti da je sa crkvenim latinskim, a pogotovu francuskim, što su ga kasnije na otok uvele dvije strane dinastije, unesen na to područje jedan dio jezičnog romanskog blaga. Zato moderan engleski, izrazito germanski po gramatici, ima dvoznačni rječnik. Gotovo svi glavni izrazi potječu od anglosaskog, ali su ipak riječi romanskog korijena brojnije od germanskih.

Engleski primjer (latinizacija germanskog riječnika) nema usporedbe u romanskoj porodici. Tri iberska jezika imaju stotine arapskih riječi, a manje od stotinu i pedeset vizigotskih. Talijanski jezik ima oko tri stotine i pedeset ostrogotskih i langobardskih riječi. Francuski jezik, omeđen na jezični poluotok okružen germanskim strujanjima iz Engleske, Njemačke i Nizozemske, zadržao je iz franačkoga ne više od stotinu i pedeset riječi; jedna je od tih riječi i samo ime *Francuska*, dok su Italija i Španjolska sačuvale svoja latinska imena.

Također je moguće da je njemački izgovor latinskih riječi, koji je nenaglašene slogove utopio u zvučnost glavnog tonskog naglaska, do krajnosti sažeo neke francuske riječi *(oculum: oeil; asinus: âne)*. Ta pojava sažimanja bila je općenita u pučkom latinskom jeziku i u njegovim romanskim tvorevinama, što bi se bilo dogodilo i bez njemačkog doprinosa. Što se tiče morfologije i sintakse (promjena riječi, sintaksa rečenice), u francuskom, kao i u drugim romanskim jezicima, nema germanskih utjecaja.

Životnost latinskog književnog jezika. Neuspjeh njemačkoga u latinskim zemljama ne može se objasniti samo brojčanom i kulturnom slabošću osvajača: treba, dakle, tražiti drugi uzrok koji nije valjan za Slavene i Arape. Taj uzrok

— prema našem mišljenju — bio je oslon što ga je romanskim dijalektima pružio preostatak i ugled latinskog kao vjerskog, upravnogf i književnog jezika. Čovjek se čudi moći te kulture, čak i u epohi kada je bila u najvećem opadanju. Bez jezičnog posvjedočenja tko bi mogao vjerovati da bi neke napola razumljive molitve, neke zakonske odredbe i službene objave koje su često kršili, možda i kakav poučan ili pripovjedački sastav, što ga je nepismenom mnoštvu razložio usputni »spisatelj«, mogle stvoriti nesavladivu zapreku prodoru germanskih jezika među to priprosto mnoštvo.

Književna latinština crkve, države i škola sačuvala je svoju životnost i nakon svoga konačnog odvajanja od pučke latinštine i praromanskih narječja nakon stilizacije što su je izvršili gramatičari Karla Velikoga. Umjetan jezik, zapravo, ako imamo na umu da ga nisu učila djeca od kolijevke; jezik prihvaćen, jer su njegovi najbolji uzorci pripadali iščezlom društvu, ali nikako okamenjen. Bilo je nedvojbeno učenjaka, pogotovu u ranom srednjem vijeku, koji su ga smatrali okamenjenim: vadili su iz djela Vergilija ili sv. Augustina riječi i čitave rečenice i samovoljno ih uklapali u kakvo skrpljeno djelo bez stvarnoga značenja. Ali dobri pisci i sposobni službenici prilagodili su klasične uzore zahtjevima svoga doba, nadodali nužne nove izraze, pa je svečani stari jezik igrao po nervoznom ritmu srednjovjekovne proze i poezije.

U kasnom srednjem vijeku položaj književne latinštine bio je pomalo nalik na položaj modernog talijanskog u pokrajinama gdje narod govori lokalnim dijalektom, ili na položaj nekadašnjeg francuskog i njemačkog gdje su još prevladavali južnofrancuski govor i njemačko narječje. Tom se latinštinom služio razmjernom lakoćom određeni birani krug, ali nije bilo tako tupoglavih ljudi koji nisu znali barem koju riječ. Latinski je bio opća svojina baš zato što nije pripadao ni jednom posebnom narodu. Kasnije, kada ga je međunarodni snobizam htio zamijeniti s ovim ili onim suvremenim jezikom, kada je integralni patriotizam nametnuo eliti narodni jezik, stvorila se praznina koju nikada nije bilo moguće ispuniti.

Neka svi oni koji vole Evropu blagoslivlju srednjovjekovni latinski! Prihvaćen od Germana, Mađara, velikog dijela zapadnih Slavena, bio je najpogodniji instrument evropske zajedncie. Bizantinci i istočni Slaveni nisu ga se lišili bez vlastite štete. U srednjovjekovnoj katoličkoj Evropi bilo ih je koji su odricali poslušnost carevima i osporavali zakonitost jednog pape, ali latinski književni jezik zbližavao je obrazovane ljude svih stranaka i svih zemalja.

Jednostavnost, gipkost: usporedni razvoj srednjovjekovnih jezika. Dok se književna latinština sporo razvijala, romanski su se jezici mnogo brže mijenjali u smjeru koji se već nazirao u pučkoj latinštini Rimskog Carstva. Obične riječi zauzele su mjesto otmjenih: riječi odmila kao *bellus* (zgodan) umjesto *formosus* (lijep), riječi podrugljive kao *testa* (tikva) umjesto *caput* (glava), riječi koje se odnose na kuhinju kao *ficatum* (nadjeven smokvama) umjesto *iecur* (jetra)... Fonetika je uvijek više odražavala greške izgovora nižih slojeva. Morfologija i sintaksa gubile su svoju strogu krutost i malo-pomalo se primicale oblicima više analitičkim, konkretnim, gipkijim. Te posljednje pojave mogu se zapaziti, iako u ograničenoj mjeri, u germanskim, u slavenskim jezicima, čak i u grčko-bizanstkom. Jedna tako općenita »jezična struja« (kako kažu glotolozi) ne može biti slučajan čin; očekujući da stručnjaci počnu temeljito proučavati odnose između jezične i društvene povijesti, morat ćemo se ograničiti na to da istaknemo neke od najznačajnijih preobrazbi.

Prva promjena poznata je svakom učeniku: iz romanskih jezika nestaju deklinacije, svode se samo na genitiv (upotreba neobavezna) u engleskom, pojednostavljuju se i izjednačuju u njemačkom. Za oznaku padeža upotrebljavaju se prijedlozi koji su gipkiji i bogati preljevima. Ali se više ne osjeća potreba za posrednim brojem između jednine i množine: dvojina, dual, sasvim je nestala u klasičnom latinskom, iščezava i u germanskoj skupini).

Druga promjena: konjugacije gube sintetične ili »jednostavne« oblike (ali za onoga koji ih mora učiti zamršene), dobivene mijenjanjem, a obogaćuju se analitičkim i »složenim« oblicima s pomoću pomoćnih glagola. Ta je pojava možda još izrazitija u germanskim nego u romanskim jezicima. Uzmimo kao primjer futur, vrijeme zaista novo za engleski i njemački jezik, budući da se u *Urgermanischu* (hipotetičan prvotni jezik svih germanskih naroda) prezent upotrebljavao i za futur (nedostatak predviđanja?). U starom engleskom i starom njemačkom dugo se kolebalo između različnih pomoćnih glagola koji su značili »postati«, »morati«, »moći« ili »htjeti«. Njemački će se konačno prikloniti glagolu »postati« *(werden)*, služeći se često u praksi prezentom i za futur; engleski se još i danas koleba između »morati« *(shall)* i »htjeti« *(will)*. Sličan je razvoj i u romanskim jezicima, iako je latinski imao »jednostavan« oblik futura (*amabo*, voljet ću). Na periferiji romanstva (Rumunjska, retoromanska Švicarska) pokušavaju upotrebu glagola »htjeti« i »doći«; u središtu pribjegavaju najobičnijem pomoćnom glagolu »imati«. Pred participom nekog drugog glagola taj uslužni pomoćni glagol označava oblik prošlosti; poslije infinitiva istoga glagola taj oblik vrijedi koliko i glagol »morati« ili »biti dužan« i označava futur *(amare habeo*, voljet ću, što inače odgovara engleskom obliku *I have to love);* to je samo prijelazna faza; uskoro će se pomoćni i glavni glagol zajedno spojiti u sažeti oblik, ili tako reći u »jednostavan« oblik koji će zauzeti mjesto starog latinskog oblika: *amerò* u talijanskom, *j'aimerai*, u francuskom, umjesto *amabo*.

Treća promjena: koliko u romanskoj skupini, toliko i u germanskoj, određeni i neodređeni članovi, koji proizlaze iz pokazne zamjenice »onaj« i glavnog broja »jedan«, stoje pored imenice. Služe zato da vidljivo označe, da istaknu u čemu se razlikuje određena imenica od bezbrojnih homonima. Zapravo »žena« *(illa foemina)* znači »ona žena tamo«; »jedna žena« *(una foemina)* znači »samo jedna žena« ili » neka žena«.

Četvrta promjena: hijerarhije glavnih zavisnih rečenica sve više slabi. Nije više potrebno unaprijed pripremati sporedne rečenice da bi ih se umetnulo u glavnu: rečenični sklop teži za tim da se razglobi u niz usklađenih rečenica, slobodnih dakle od svake sintaktične veze. Ta sloboda, nastala u doba nepodobno da se organiziraju složene misli, omogućit će dinamizmu idućega doba gipkije sredstvo da izrazi novi polet misli.

Iz anarhičnog partikularizma u sređeni pluralitet. Slobodu treba platiti. Jezici Evrope, koji su stoljećima izmicali disciplini jedne škole koja nameće jednaka pravila, umnožili su se i međusobno se sve više razlikovali. Jezični partikularizma ide zajedno s političkim i ekonomskim i još dalje prodire. Dante spominje da u Italiji, u njegovo doba, ne samo da svaka pokrajina i svaki grad ima svoj »govor« nego i Bolonjci iz četvrti San Felice ne govore jednako kao Bolonjci iz Via Grande. Kada ne bi bilo književnog latinsko — kojega je »gramatika« u pravom smislu riječi obavezna osnova obuke u svim dobrim školama— kako bi se mogla međusobno razumijevati djeca Evrope, ako se i malo udalje iz rodnog kraja?

Srednjovjekovna Evropa je babilonska kula. Ta okolnost daje posebnu vrijednost bezbrojnim slikama i tekstovima što ocrtavaju i žale posljedice ludog čina ohologa Nimroda. Propadanje hebrejskog, univerzalnog jezika prije Babilona, čini se da simbolički ukazuje na buduću propast latinskog u Babilonu srednjega vijeka. Bilo bi uzaludno boriti se protiv množine jezika, ali je prijeko potrebno stvoriti malo reda u kaosu, ograničavajući pretjerani partikularizam.

Narječja iste pokrajine međusobno su slična; jedno je narječje katkada raširenije od drugih. Ono će biti ishodište za jedan novi književni jezik, spontaniji od latinskog, lakši za učenje, recimo demokratičniji. To će laskati nacionalnom ponosu, a taj će ponos hraniti nacionalni jezik. Trebat će odrediti pravila tom nadošlom jeziku, učiti ga u školama, osamiti ga, poput latinskog, kako bi bio zaštićen od vrlo brzih preobrazbi lokalnih narječja. Pustimo Dantea da ponovo govori: »Pučki govor... koji bez pravila učimo od svojih dojilja«, prirodniji je, dakle plemenitiji od »umjetne gramatike« školskog latinskog. Gdje ćemo naći taj »pučki latinski« ako ne u Italiji? Ipak ga ne treba tražiti u narječju posebnoga grada, ni u Firenci, jer je samo »slavni pučki jezik«, kojim jednako govori politička i književna elita čitave Italije, podoban da izrazi najuzvišenije filozofske i umjetničke misli. Zaštitimo ga od »neotesanih riječi, od pogrešnih rečenica«.

Prema jezičnome nacionalizmu. Nacionalni jezici, nacionalni osjećaj: povezana stremljenja, dakako, ali katkada oprečna, u srednjem vijeku kao i danas. Izvori iz kojih potječu isti su: zajednička vjerovanja i posluh, povoljne ekenomske i intelektualne veze, jedinstvenost geografske sredine, povijesna i književna sjećanja, ili cilj koji treba postići, neprijatelj kojega se treba bojati ili prezirati. Ali nije uvijek isto ono što crpemo na izvorima.

Pogrešno se tvrdilo da nacionalni jezici pokazuju uvijek otpor, protest protiv latinštine. U IX stoljeću vidimo kako na dvoru Alfreda Velikoga cvate istodobno anglosaski i latinski studij. U XII stoljeću latinska obnova potaknula je francusko književno stvaranje često zaslugom istih pisaca. Samo je u idućem stoljeću bujan razvoj pučke književnosti ugrozio razvoj starije sestre. Zar ćemo zaboraviti da je Dante na latinskom jeziku napisao onu pohvalu »pučkoj rječitosti«, što smo je maloprije naveli?

Širenje kulture u laičkoj, plemićkoj i građanskoj sredini nije uvijek djelovalo, kao u Francuskoj, u prilog književnom nacionalnom jeziku. Lakoća kojom su se u Italiji obrazovani vitezovi i trgovci služili latinskim jezikom prouzročila je usporenje nacionalne književnosti za dva do tri stoljeća. Tek su se u XIII stoljeću odlučili da pišu na talijanskom nakon što su oprobali provansalski i stari sjevernofrancuski jezik. Latinski je Nijemcima mnogo teži: unatoč tome, sve do XV stoljeća baltički su trgovci upotrebljavali Vergilijev jezik u svome knjigovodstvu.

Već smo spomenuli kako je sudbina književne latinštine vezana uz sudbinu crkve, države i škola. Prvi od tih oslona bio je uskraćen nacionalnim jezicima: širitelje nacionalnog jezika rimska je crkve osumnjičila zbog nediscipline, čak zbog krivovjerja. Crkva je popustila tek u XIII stoljeću, a ni tada sasvim. Škole, barem neke, nisu bile tako stroge. Pogotovu trgovci nisu na to mnogo pazili: učenje aritmetike, profesionalne tehnike, stranih jezika, činilo im se korisnijim od učenja Eneide napamet; ipak je latinski sačuvao svoju važnost za trgovačko pravo.

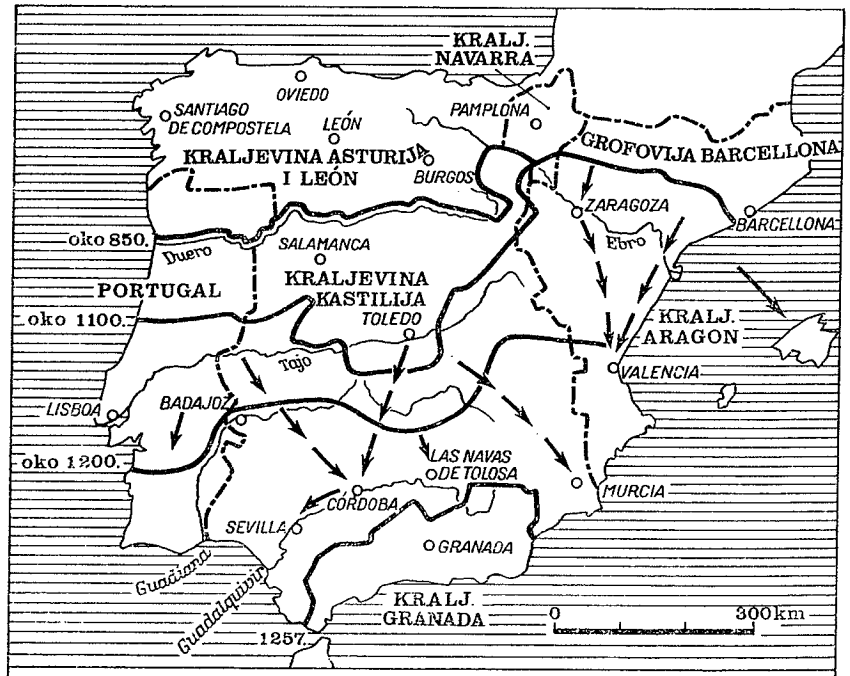

Kurzivna majuskula označava kraljevstva IX stoljeća.
Prekinute linije obilježavaju granice kraljevstava XIII stoljeća.
Neprekinute linije–različite faze reconquiste.

Karta 16. *Reconquiste (ponovo osvajanje)*

Karta 17. Širenje iberskih jezika oko 1072. i oko 1300. (po F. Yudurainu)

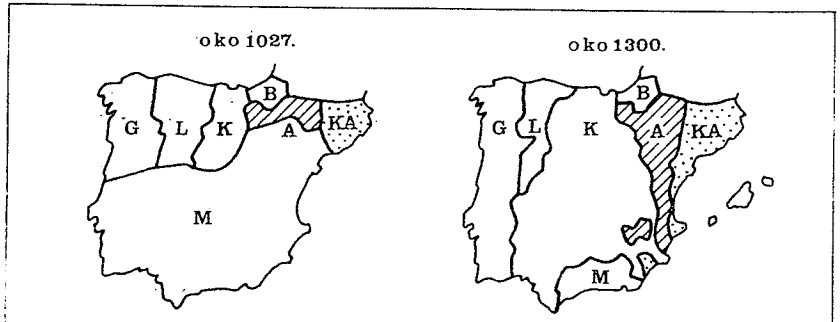

G: galješki i portugalski; L: leonski; K: kastiljski; B: baskijski; A: aragonski; KA: katalonski; M: mozarapski

Država bi imala koristi od toga da podržava premoć narodnoga jezika, ali toga nije uvijek bila svjesna. Engleski kraljevi, koji su općenito bili vrlo spremni da prihvate sve ono što je moglo ojačati njihovu kraljevsku vlast, priječili su razvoj već uznapredovalog engleskog jezika, služeći se na dvoru ne samo latinskim nego i francuskim. Kastilijski se širio od jednog do drugog kraja Španjolske kako su napredovali vitezovi koji su potiskivali Arape (k. 16), ali će kastilijski kralj Alfons X sredinom XIII stoljeća pisati svoje stihove na galicijskom, koji je smatran najbiranijim pučkim jezikom Ipak će se potruditi da očisti »pravilnu kastilštinu« Toleda, prijestolnoga grada (k. 17). Što se tiče francuskoga pariške oblasti, sigurno mu je prokrčio put Karlo Veliki sa svojim paladinima, ili možda kralj Artur, jer je širenje toga jezika bilo već u toku prije nego što je Filip August protegnuo kontrolu monarhije nad Francuskom. Fridrih II, naprotiv, potaknut će prve književne oglede na talijanskom, koji će s Danteom doseći vrhunac poslije pada carske moći.

Pravi vladari i graditelji jezika i književnosti jesu pisci. U tome će im pružiti pomoć i okrunjeni kraljevi, ali je njihov glavni doprinos stvaranju Evrope na drugim područjima: u ratu, diplomaciji, administraciji. Na tim područjima moramo pratiti njihov rad.

Četvrto poglavlje

Mijenjanje kraljevstva

1.
Veličina i slabost germanskog carstva

»Kakve sve posljedice donose sa sobom promjene i propasti kraljevstava zna Bog koji sve radi s razlogom. Ima ih koji tvrde da je Bog htio uniziti Kraljevstvo, a uzvisiti Crkvu. Međutim, nitko ne sumnja da je Crkva, koju je uzdigla i obogatila moć Kraljevstva i dobrota kraljeva..., mogla poniziti Kraljevstvo do te mjere.. da ga je uništila ne samo duhovnim nego i stvarnim mačem«. Ovako, sredinom XII stoljeća, sjetno razmišlja Oton Freisinški, pisac kronike »Dvije države« (ljudska i božja, međusobno čvrsto povezane).

Cistercitski redovnik, a kasnije freisinški biskup, Oton je bio polubrat designiranog cara Konrada III. Iako je bio vezan uz papu, volio je cara. Carstvo je kasnije ojačao Otonov nećak, Fridrik Barbarossa, na veliku radost svoga strica biskupa. No, mišljenje Otona Freisinškog bilo je opravdano: od svih zapreka, što su stajale na putu carskim naporima za unutrašnjim i vanjskim jačanjem najteža je bila suprostavljanje papa.

Prividna veličina i spokojstvo. Vremenski razmak između carske krunidbe Otona I (962. godine) i prijetećeg pisma Grgura VII Henriku IV, kojim je otpočela borba za investiture, iznosio je više od jednog stoljeća, i za to vrijeme carstvo se nije moralo bojati papa. Bilo je to doba partikularizma, koji je, kako smo to vidjeli, rastakao sve monarhije, pa i onu papsku. Carevi su se opirali mnogo uspješnije nego drugi vladari, budući da nisu škrtarili u onome što se od vladara toga vremena tražilo — u energičnim i pravičnim presudama, ili u kakvom kratkotrajnom i uspješnom ratu.

Pobjeda je bilo prilično. Carska vojska bila je, nedvojbeno, najspremnija vojska katoličke Evrope, a carevi su redovito bili i vrlo vješti vojskovođe. Mnogo je teže, međutim, bilo s pravosuđem. Budući da je administrativno osoblje ostalo gotovo isto kao i za doba Karolinga, to je car morao uzeti na se i glavnu odgovornost upravljanja. Za mase svojih podanika nije ni mogao bogzna što učiniti, čak da je na to i mislio, ali je zato pridobio vjernost i privrženost vazala proširivši granice carstva, sprečavajući otvoreno kršenje ljudskih i božanskih zakona, goneći pokatkada nesposobne i diskreditirane grofove, prelate i pape, a postavljajući na njihovo mjesto »najbolje«. Uostalom, nitko se nije čudio što odsutnog kralja nisu u svemu slušali i što to nije škodilo njegovu ugledu. Moglo bi se čak reći da su njegove rijetke intervencije, upravo zbog toga, bile još djelotvornije: čak su se i oni vazali koji su inače ljubomorno čuvali svoje povlastice mirili s time da sagnu glavu, samo ako je to kralj od njih rijetko tražio.

Tokom vremena počele su se isticati više one države koje su znale organizirati budnu i uravnoteženu upravu nego one koje su imale jaču vojsku. S toga stajališta carstvo je bilo u gorem položaju. Ono je bilo veliko gotovo

kao karolinško carstvo; obuhvaćalo je najrazličitije narode i civilizacije (k. 18) koje je bilo teško natjerati na skladnu suradnju, pa su carevi morali neprestano mijenjati mjesta da bi se posvuda osjetio njihov osobni utjecaj. »Kad kralj prijeđe Alpe, njegova nazočnost smiruje Nijemce, ali njegova odsutnost uznemiruje Talijane«, tvrdi Oton Freisinški.

Najslabija karika carskog lanca bila je Italija jer ju je iznutra razjedao tvrdoglavi partikularizam, a od Njemačke ju je dijelio mnogo viši kulturni i ekonomski razvitak. U njoj je car imao čvrst oslonac samo u svojoj stranci, koja je opet računala na pomoć njegove vojske u borbi s protivničkom strankom. Ali ta pomoć bila je vrlo rijetka: od krunidbe Otona I pa do konca XII stoljeća car je, naime, dolazio u Italiju prosječno svake pete godine, a izbivao i po dvadeset i šest godina. Čim bi vojsku, omlohavljenu zbog talijanske blage klime, pozvao zbog kakvih njemačkih problema, u Italiji su se odmah dizale bune koje su zahvaćale jednu pokrajinu za drugom. Na povratku car se osvećivao, ali osvete nisu rješavale sukobe, nego su ih još više zaoštravale. Vidjeli smo kako je Rim, ponosit i u svojoj bijedi, a neiscjeljivo bizantski, unatoč dugom suparništvu sa Carigradom, bio središte otpora za triju Otona. Kako se sjeverna Italija razvijala, tako se i otpor širio i jačao. Nakon smrti Otona III svjetovni plemenitaši sjevera izabrali su nezavisnog kralja Ardouina od Ivree. Da nije bilo oporbe crkvenih vazala, vjerojatno bi bio i pobijedio. Godine 1024. stanovništvo Pavije, tadašnjeg administrativnog središta Italije, zapalilo je carsku palaču. Car se nemilo osvetio, ali je ipak morao sagraditi novu palaču izvan gradskih zidina. Nekoliko godina nakon toga Milano je ustao protiv Konrada II i njegova saveznika, nadbiskupa Hariberta. Još mnogo prije borbe za investiture bilo je gradova koji su se ponašali kao nezavisne države, ne vodeći računa o caru, baš kao što ni francuski vazali nisu vodili računa o svome kralju.

Ne smijemo se, dakle, zavaravati veličinom teritorija koji je samo teoretski bio pod vlašću cara. Čak i kad se nije bunila, Italiju su, na primjer, smatrali samo perivojem užitaka, koji su uzdržavali samo radi ugleda, uz cijenu velikog rasipanja snaga. Burgundija ili Arleško kraljevstvo, koje je 1032. godine njegov posljednji kralj dao u baštinu caru, bilo je gnijezdo feudalnih nemira. Njegov vladara nije imao od njega nikakve koristi; zadovoljavao se time da mu ne zadaje brige. Mnogo korisnija bijaše Lotaringija (Lorena sa susjednim pokrajinama), srce karolinškog carstva za njegovih najsretnijih dana. Carevi saskih i salijskih, ili franačkih dinastija (od Otona I do Henrika V) često su se koristili njezinim poljoprivrednim, trgovačkim i industrijskim bogatstvima, koja su zaostajala jedino za talijanskim. Njezino brojno i prosvijećeno svećenstvo davalo je carstvu vrlo vrijedne administratore. Ali carska Lotaringija bijaše slabo nadzirana predstraža. Budući da su francuski kraljevi bili preslabi da joj se nametnu, to ju je susjedna Flandrija, inače francuski feud, poticala na vlastiti kulturni i ekonomski život, nezavisan i od cara i od francuskog kralja.

Njemačka tvrđava i prodiranje prema Istoku. Carska se moć prvobitno oslanjala na četiri vojvodstva koja su se poklapala sa četiri glavne podgrupe vladajućeg naroda: saskom, franačkom, švapskom i bavarskom. U toj su se njemačkoj tvrđavi ustanove i društva razvijali mnogo sporije nego drugdje. Sretna mješavina barbarskih ostataka, karolinških tradicija i mudrih feudalnih novotarija omogućila je kralju da se nametne kao vrhovni zapovjednik, kao miritelj crkve i kao vladar vrlo velikog područja (carska kruna je, zapravo,

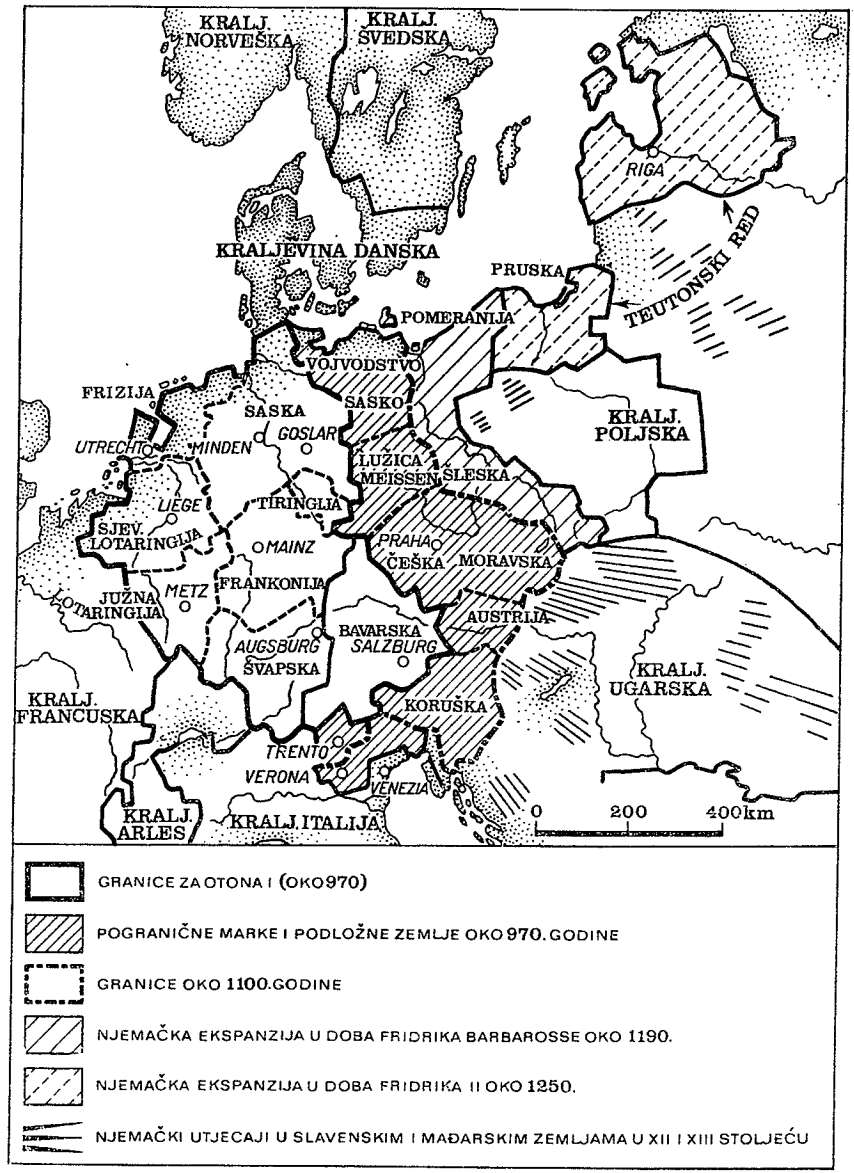

Karta 18. Njemačko carstvo od X—XIII stoljeća

pripadala najprije saskim vojvodama, zatim franačkim i najzad švapskim). Velika vojvodstva davala su Otonima nekoliko tisuća vitezova, osiguravajući im nadmoćnost upravo u doba kada je pokolj od tisuću i pet stotina vitezova Kod Firenzuole (923. godine) stvorio takvu prazninu u talijanskim redovima da je trebalo — kažu — pola stoljeća da se popune. Ta vojvodstva davala su Henricima i Konradima XI stoljeća mnogo više vojske no što je bilo potrebno s obzirom na tek započeti demografski rast.

Istinu govoreći, partikularizam je postojao i unutar njemačke tvrđave. Kad ga već nisu mogli ukloniti, carevi su ga nastojali iskoristiti. Svakom vazalu ili grupi vazala suprotstavili su drugu grupu, poduzimajući niz praktičnih mjera. Te mjere bile su više nametnute prilikama nego nekim unaprijed određenim planom: sve su imale isti cilj: podijeli pa vladaj!

Da oslabe vojvode, carevi su povećali broj i moć grofova. Međutim, to nije bio pravi lijek, jer su grofovi iskoristili tu priliku da povećaju svoje posjede i da se osamostale. Ali, da bi i grofove držali u šahu, carevi su im oduzeli upravu nad glavnim gradovima grofovija i grofovije predali potpuno u ruke biskupa. Vrlo dovitljivo rješenje, jer biskup nije mogao prenijeti tu funkciju na svoje potomke, a njegova nasljednika određivao je obično car. Da ponizi visoko nasljedno plemstvo, Konrad II odredio je da i manji feudi budu nasljedni. Velikim vazalima zabranio je otimanje feuda vlastitim vazalima (podvazalima) bez suglasnosti ostalih, njima ravnih velikaša, a njihove sporove predao je u nadležnost carskih sudova (1037. godine). Na kraju, da bi držao na uzdi cijelu feudalnu klasu, Konrad je nekima od svojih kmetova (»ministerialesima«) povjerio službe koje su inače obavljali plemići. Tako su se ti ljudi, koji su imali vlast samo kao emisari vladara, morali držati uza nj, kako bi mogli zapovijedati feudalnim moćnicima koji su ih smatrali nižima od sebe.

To i tako postignuto jedinstvo bilo je krhko u Njemačkoj, (a i za vrijeme talijanskih ekspedicija), ali u ratovima protiv Slavena, i ostalih istočnih naroda, pokazalo se vrlo čvrstim. Carevi su, naime, bili prirodni vođe tog zajedničkog nadiranja, koje su plemići, misionari i seljaštvo vršili još od vremena Karolinga, primjenjujući metode svojstvene svim kolonizatorima. Izvorni dokumenti potvrđuju njihovu iskrenu želju za obraćenjem pogana, njihov uporan rad na krčenju šuma, na poboljšanju i obrađivanju zemlje, što je, uostalom, koristilo i samim domoricima. Ali ti isti dokumenti govore i o nasilništvu, okrutnosti i potpunom nerazumijevanju naroda. U XI stoljeću pobune podjarmljenih naroda, i onih koji to još nisu bili, potpuno su zaustavile njemački *Drang nach Osten*, osim u »Istočnoj marki« prije nego što je postala »Istočno carstvo«(Osterreich, Austrija). Napredovanje se nastavilo u XII stoljeću, osobito inicijativom nekih velikih vazala i masovnim sudjelovanjem plemića i seljaka u potrazi za zemljom, tj. onih elemenata koji su inače odlazili u križarske ratove. »S dalekog oceana dođoše brojni i hrabri narodi«, piše kroničar Helmond, »te zauzeše zemlju Slavena, podigoše gradove i crkve i obogatiše se iznad svakog očekivanja«. U tom su ih pomagali i svećenici, naročito cisterciti i premonstratisti. Od sada se ipak moralo voditi računa o prvim slavenskim kršćanskim državama, koje su se uspješno opirale najezdi feudalnog konjaništva, osobito u planinskim krajevima i tamo gdje je bilo prirodnih i umjetnih zapreka. Dok su kraljevstva Venda i Obodrita, između Labe i Odre, bila smrvljena i priključena novim oblastima, šireći tako njemačka vojvodstva, dotle su Poljska i Češka slavodobitno obranile barem svoj politički i kulturni identitet, ako ne uvijek i svoju nezavisnost. Danska i Mađarska primile su, doduše, njemačke koloniste, ali su i dalje ostale suverene.

Širenje carske hegemonije. Malo prije početka borbe za investiture car Henrik III (1039—1056) bio je najmoćniji kršćanski vladar. Smrću Knuta Velikog (1035. godine), kralja Engleske i Danske i vladara drugih sjevernih zemalja, raspala se jedina katolička država sposobna da se suprotstavi caru. Deset godina ranije, smrću Vasilija II, »zatornika Bugara«, završila se i serija careva-ratnika, za vrijeme kojih je Bizant bio »starica slična djevojci načičkanoj zlatom i dragim kamenjem« — da se poslužimo metaforom jednog kroničara. Jedini kršćanski vladar koji se, na neki način, mogao mjeriti s Henrikom III živio je na kraju Evrope. Bio je to Jaroslav, veliki kijevski vojvoda (umro 1054. godine). U prvo se vrijeme činilo da će se Rusija pridružiti zapadnim silama; vladajuća dinastija sklopila je rodbinske veze sa svim evropskim dvorovima, uključujući tu oba carstva i Francusku. Ali je Jaroslav, poput Karolinga, porazdijelio države među svoje sinove, a snaga Rusije propala je zbog njihove nesloge.

Prvi put nakon Karla Velikog i Ljudevita Pobožnog carstvo je dobilo svoj stalni glavni grad. Bio je to očit znak ekonomskog procvata koji je Henriku III omogućio da u svojoj palači očekuje priliv svojih dohodaka i povratak svojih vojski. Taj glavni grad bio je Goslar, blizu rudnika u Rammelsbergu, o čijoj smo važnosti za kovnice novca i talionice već govorili. Vidjeli smo kako je Henrik III nametnuo Rimu niz papa-reformatora, odabranih između njegovih učenih i skromnih svećenika, koji su mu pomagali pri upravljanju zemljom. A tko bi drugi i mogao bolje pomoći vladaru preopterećenom tolikim poslom?

Njegov nasljednik Henrik IV bio je još dijete kada je stupio na prijestolje, što su vazali iskoristiti. Čim je postao punoljetan, želio je što prije povesti svoje carstvo putem brzoga razvoja. Umjesto zamka Goslar podigao je palaču, okružio se utvrđenim seljačkim naseljima, odakle su njegovi »ministerialesi« odlazili da saopće naredbe krupnim vazalima. Mladi car ponovo je zahtijevao svoja prava zaboravljena za njegova maloljetstva: monopol na visoko pravosuđe i na šume, pokroviteljstvo nad opatijama, ponovo vraćanje nedavno izgubljenih teritorija i vlast nad nedavno otetim slavenskim zemljama, te pravo na porez koji nitko više nije plaćao. Bijesni zbog despotizma toga »južnjaka« (Henrik je bio franačkog podrijetla), saski plemići i seljaci masovno su se pobunili, ali ih je Henrik porazio.

Ti sjajni uspjesi, međutim nisu uklonili već uvriježeno izigravanje vlade oličene u vladaru: kad je car bio maloljetan, bolestan ili odsutan, sve bi se rasplinulo. Baš tada se ukazala izvanredna prilika da se nove snage probuđene Evrope iskoriste za stvaranje djelotvornije administracije. Dok francuski kraljevi u to vrijeme nisu bili sposobni da upravljaju ni vlastitim područjem, Vilim Osvajač se spremao da preuredi englesku upravu na novim osnovama. A kakvi su bili planovi Henrika IV? Povećati, možda, broj i moć svojih »ministerialesa«? Pokušati, po prvi put, da izabere činovnike među građanima Italije i Lotaringije, iako su ti kraljevi bili spremni na bunu? Nikad to nećemo doznati. Godine 1075. počela je borba za investiture, a Henrika IV napustili su čak i oni vrli svećenici koji su prije dvadeset godina pomagali njegovu ocu.

Početak velikog dvoboja. Tijek dramatičnih događaja, poznat svakom gimnazijalcu, prikazat ćemo samo u nekoliko redaka. U početku je izbio ne-

znatan, ali vrlo delikatan sukob između feudalnog i crkvenog prava oko toga kome pripada pravo postavljanja svećeničkih osoba na položaje koji su, osim duhovničke službe, donosili i leno. Još prije nego što je to pitanje bilo sporazumno riješeno (konkordatom u Wormsu, 1122. godine), ta se borba pretvorila u borbu za univerzalnu vlast. Katolička Evropa je iz te borbe izišla duboko potresena: vjera i pravo, društvene ustanove i klase, doživjele su teške udarce, a nije pretjerano s borbom za investiture povezati i, naizgled, različite pojave, kao što su križarski ratovi i komune.

U početku se taj sukob činio nejednakim. Carstvo je bilo moćno, bogato, držalo je u pokornosti svjetovnjake i svećenstvo. Papinstvo je bez oružja, razmjerno siromašno, kritizirano od strane mnogih crkvenih dostojanstvenika, koji su više voljeli povremene intervencije svjetovnjaka nego neprekidnu kontrolu papa. Nekoliko puta činilo se da je reforma propala, ali je Rim ipak konačno učvrstio svoju vlast nad gotovo cijelim svećeničkim redom, a oslabio carsku moć nad feudalcima. Taj trijumf slabijega borca ne može se drukčije razjasniti nego sve većim religioznim zanosom. Pape su preživjele svaki poraz zato što progonstva jačaju vjeru, postali su nepobjedivi jer je kraljevstvo sv. Petra dio svijeta u koji i carevi moraju ući samo na koljenima.

Bili bismo, međutim, u velikoj neprilici ako bismo htjeli točno odrediti specifičan doprinos religioznog osjećaja. Ljudi toga vremena bavili su se, uglavnom, ograničenim i konkretnim problemima: zamjerali su, na primjer, što se u nekoj crkvi milodari za sirotinju upotrebljavaju za ishranu pasa nekog feudalca, a nije im padalo na um da crkva ne bi smjela svoje prihode dijeliti ni s kakvim velikašem. Uostalom, feudalna obveza, temeljena na zakletvi, bila je isto tako sveta kao i obveza poslušnosti svećenika svome starješini. Danas bi nam se činilo sasvim logičnim rješenje da su se svećenici odrekli feudalnih dobara koja su im davali svjetovnjaci. No, kad je papa Paskval II to stvarno predložio godine 1111, svi su mu zamjerili. Svećenstvu je zemlja bila potrebna za ishranu i osiguranje a svjetovnjacima su svećenici bili potrebni kao pomoć pri upravljanju zemljama.

I sam vjerski autoritet pape bio je dvosjekli mač: mogao je izopćiti grešnike, ali i oprostiti pokajniku. Vidjelo se to u Canossi 1077. godine: Henrika IV izopćio je Grgur i doveo do ruba propasti, ali je ovaj, dramatičnim ali prolaznim aktom pokajanja, dobio odjednom sve što je izgubio. Jedan kršćanski kralj mogao se poniziti pred slugom Kristovim a da ne izgubi svoj prestiž. I Henrik II Engleski bio bi se, sto godina kasnije, rado podvrgao takvoj pokori, zbog umorstva Thomasa Becketa, samo da mu zbog toga ne propadne carstvo.

Zapravo, nije dovoljno da nešto bude dobro, već treba da bude dobro branjeno. Iako su obje strane imale vrsne odvjetnike, ipak ih je Grgur VII (1073—1085) sve nadvisio svojom rječitošću, energijom i djelatnošću. Žestok i neumoljiv u principijelnim pitanjima, ali sklon sporazumijevanju i pun obzira kada se to nije ticalo dubokih uvjerenja, Grgur je najveći papa srednjega vijeka, velik i u svojim zabludama i u svojim vrlinama. Uza nj treba spomenuti vrlo kulturnu i talentiranu ženu, o kojoj malo znamo, ali koja je umjela pridobiti ljude izuzetne vrijednosti — groficu Matildu od Canosse.

Presudna metoda papinske strategije bila je ista kao i carska — podjeli pa vladaj! Kao što su carevi podbadali i nagovarali svećenike da uklone »nedostojne« pape, a na njihovo mjesto dovedu antipape, tako su i pape nagovarale vazale da uklone »nedostojne« careve i izaberu anticara. Vazali protiv vladara, podvazali protiv vazala, svjetovni velikaši protiv crkvenih velikaša vjernih

caru, građani protiv biskupa, kmetovi protiv gospodara — tko god je mrzio i bunio se, mogao je dobiti blagoslov crkve, naravno, uz uvjet da bude uz nju. Carevi su na to odgovorili potičući bune u samoj crkvi, ali nisu uspjeli odgovoriti na svaki udarac. Da zaustave dezertiranja, morali su dijeliti časti, da podjare borbu u Italiji, morali su se odreći jedinog pothvata koji im je osiguravao trajnu dobit: rata na istočnoj granici. Taj Sizifov posao istrošio je monarhiju, pa su njemački vazali i talijanski gradovi počeli sami odlučivati svojim poslovima.

Carstvo na licitaciji. Wormski konkordat bio je ustupak koji nije zadovoljio ni jednog ni drugog suparnika, ali je obojici omogućio da zaliječe rane. Nesrećom po carstvo, Henrik V umro je tri godine kasnije, bez izravnog potomka. Kruna je sada postala predmetom prave licitacije između dviju srodnih feudalnih loza i njihovih pristaša — gvelfa i gibelina. Tu su licitaciju podgrijavale pape, iskorištavajući je za ucjenjivanje. Njemačka kao da zbog toga nije mnogo trpjela. Životni standard je neprestano rasta, najbogatiji sloj građana pretvarao se u plemiće, koji, živeći slobodno u miru ili se zaljećući preko Labe, smatram cara Lotara uzornim vladarom, unatoč njegovoj osrednjosti, ili, točnije, zbog njegove osrednjosti. Lotar je bio kandidat gvelfa, a njegov nasljednik Konrad III kandidat gibelina.

Godine 1152. obje stranke su se privremeno složile da izaberu Fridrika I. Barbarossu, koji je po ocu bio gibelin, a po majci gvelf. Slučaj je htio da je taj energični, ambiciozni i realistični mladić imao sve odlike velikog vladara. Ali u Njemačkoj ostalo mu je samo malo područje sa slabim prihodima. Osim toga, njega su izabrali vazali koji su katkada bili jači od njega, pa nije mogao ni računati na njihovu pokornost. Da ojača carsku vlast, naumio je u Italiji zatražiti davno zaboravljena, ali nezastariva carska prava.

Da bi imao slobodne ruke, Fridrik je od njemačkih vazala tražio samo neznatne feudalne usluge, ali je zadužio svoga rođaka, Henrika Lava, da u vojvodstvima i istočnim oblastima obavlja službu po prilici jednaku službi generalnog namjesnika. Pod tim novim zapovjednikom, čije je područje obuhvaćalo veliki blok zemalja u središtu Njemačke, udvostručila se snaga ekspanzije prema slavenskom teritoriju. Za to vrijeme Fridrik se upleo u novi sukob s papom i drugim talijanskim vlastima, koji ni pod koju cijenu nisu željeli stranca za vladara. Taj prvi korak izazvao je i druge, a posljedica im je bila da su, u toku triju generacija, carevi od Nijemaca postali Talijani, pa su svoje sjedište premjestili iz Goslara u Palermo. Njemačka je, međutim, postala konfederacija gotovo nezavisnih feuda.

2.

Snaga i nemoć talijanskih papa

Neki smatraju vrijeme između Wormskog konkordata i smrti Inocenta III (1216. godine) stoljećem teokracije. Jesu li pape mogle zamijeniti careve u dvostrukoj ulozi vladara-graditelja jedne nacionalne i feudalne države i upravljača višenacionalne zajednice katoličkih država?

Na prvi pogled čini se da su pape bile pripremljene bolje nego carevi za takvu internacionalnu zadaću. Jurisdikcija crkve, naime, nije prestajala s političkim granicama. Ona je potjecala od Boga, pred kojim se svaki zemaljski gospodar bez srama morao sagnuti. Nasuprot tome, pape nisu bile spremne

za nacionalnu funkciju. Nacionalizam i patriotizam pokretale su drukčije poluge od papinskih: dinastički principi, plemenska solidarnost, vojnički prestiž. A ipak, povijest papinstva u tzv. stoljeću teokracije pokazuje nam, s jedne strane, više blistave nego trajne uspjehe na internacionalnom području, a s druge strane, skroman ali trajan uspjeh u stvaranju papinske države u Italiji. Stvarnost je isuviše složena da bi se mogla na brzu ruku odrediti. Ako je želimo shvatiti, moramo se vratiti korak unatrag i ukratko ispitati osnovne elemente papinske moći.

Oružje papa. Glavno oružje papa bila je njihova vrhovna vlast nad svećeničkim staležom. »Samo papa zaslužuje naziv univerzalan. Njegov legat na koncilu je iznad biskupa. Nema sinoda bez njegova naređenja. On jedini u ime crkve donosi zakone... Može smjenjivati i razrješavati biskupe, može ih premještati... Nitko mu ne može suditi... Nitko ne može preinačiti njegove odluke.« Te postavke iz DICTATUS PAPAE Grgura VII nisu se odmah nametnule. Bilo je i izuzetaka. Moralo se najprije nagađati s lokalnim i nacionalnim specifičnostima pojedinih crkava, a onda se i sporazumijevati sa svjetovnom vlasti pojedinih zemalja. Konkordatima XII stoljeća carevi i kraljevi priznali su papi ono u čemu nijedan papa nije mogao popustiti — pravo miješanja u izbore crkvenih velikodostojnika, ovisno o različitim zemljama i različitim prilikama. Papa se rijetko upletao u izbore nižeg klera.

Da je papa mogao upotrijebiti usluge svećenstva za svoje političke ciljeve, papinstvo bi indirektno zavladalo cijelom Evropom. Ali papa je pod svojom neposrednom vlašću imao samo šačicu svećenika rimske kurije i papinske države, kojoj je imao zahvaliti za najsposobniju administraciju u zapadnom svijetu. Ostali dio svećenstva sačuvao je vlastitu inicijativu u svjetovnim poslovima, iako se pokoravao duhovnoj disciplini Rima: Suger i Lanfranco iz Pavije (kasnije iz Beca) bili su vjerni ministri francuskog i engleskog kralja, a ne pape. Unatoč tome, tijesna povezanost religije i politike, kao i sjecijalni juridički status svećenika, pružali su papi nebrojeno prilika da učvrsti svoj utjecaj i da ubire poreze na nekim sektorima javnog i privatnog života. Crkveni sudovi, imunitet crkava, jurisdikcija nad brakom i njegovim poništenjem, bili su područje na kojem su se i pape i svećenstvo zajednički suprotstavljali svjetovnoj vlasti. Ta solidarnost nije sezala daleko pa, iako je vladarima smetala u nekim određenim područjima, nije krnjila njihov politički ugled.

Teorija o supremaciji »duhovnog mača« nad svjetovnim, ili, točnije, teorija o primatu pape nad svjetovnim monarhijama, mogla je imati i težih posljedica. Ali se ne može reći da je mnogo utjecala izvan idejnog područja. Nema sumnje da je papinim saveznicima dobro došla u borbi protiv vladara, ali papi nije pribavila mnogo pristaša i sredstava, koja ne bi mogao naći i bez te teorije. Ni suprotna teorija, koja je duhovni mač podvrgavala svjetovnom, nije privukla caru mnogo boraca, koje on i inače ne bi mogao prikupiti. Prepirka je bila toliko apstraktna da su teoretske pristaše pape mogle i u Parizu i u Londonu govoriti njemu u prilog, a carevi ih sljedbenici napadati, a da ni jedni ni drugi nisu pri tome pomišljali da za dlaku odstupe od suverenih prava kraljeva Francuske ili Engleske.

Ipak, pravo na potvrđivanje i posvećivanje vladara, koje su pape tražile još u doba Pipina Malog, znali su oni više puta iskoristiti, osobito onda kad se na svjetskoj pozornici javljala neka nova država. Već oko godine 1000. papa Silvestar II poslao je krunu mađarskom kralju, budućem sv. Stjepanu, koji tek što je pokrstio svoje podanike. Od toga vremena Mađarska je duboko

poštivala i krunu i papu a da papi ipak nije morala pomagati kad je ustrebalo. Isti takvi odnosi postojali su koju godinu prije i prema osnivaču poljske države, Mješku I, koji se pozivao na papu da bi se što uspješnije odupro njemačkom pritisku. Godine 1059, kada je papa Nikola II donio reformatorske odluke, Robert Guiscard (tj. Lukavi), vođa normanskih bandi koje su se širile među Bizantincima i Langobardima južne Italije, dobio je od pape investituru za osvojene zemlje. Tako je papa osigurao sebi onaj dio poluotoka koji carevi Zapada nikad nisu uspjeli podložiti. Ta hipoteka ostala je na snazi osam stoljeća, gotovo sve do ujedinjenja dviju Sicilija s kraljevinom Italijom, kao čisto nominalno vrhovništvo, dok su vladari juga bili jaki, ali i kao izlika za intervenciju kad su bili slabi ili neprijateljski raspoloženi.

Pape na čelu svetog rata. Do XI stoljeća pape nisu izravno sudjelovale u obrani i širenju vjere putem oružja. Oružje je bila stvar svjetovnih vladara. Tek je neposredna opasnost arapske najezde na Rim prisilila pape Ivana VIII i Ivana X da poduzmu vojničku protuofenzivu. Investitura koju su dali Robertu Guiscardu 1059. godine otvarala je nove putove. Naravno, njegova osvajanja na kontinentu nisu bila vjerska, ali su ipak potpomagala latinski obred na bivšem bizantskom teritoriju. Bio je to velik uspjeh, ako se uzme u obzir nedavni raskol Mihajla Cerularija. Kad je Robertov brat, Ruđer, nakon tridesetogodišnje borbe, preoteo muslimanima Siciliju (1061—1091) i kad mu je papa podario investituru, savez između prijestolja i oltara postao je poš čvršći. Slično se dogodilo i u Španjolskoj: kad su muslimani otjerali aragonskog kralja, 1086. godine, on je svoje države stavio pod okrilje »Boga i sv. Petra«, pa mu je Sveta stolica dala punu podršku pri sakupljanju pojačanja u Francuskoj i Italiji. Njegov primjer slijedili su i drugi iberski kraljevi.

Ali to se savezništvo nije pokazalo tako snažnim za vrijeme vojnog pohoda na Mehediju, glavni grad današnjeg Tunisa. Tu ekspediciju poduzele su godine 1081. Pisa, Genova i Amalfi, a opjevao ju je, neuglađenim leoninskim stihovima, neki nepoznati pjesnik. Pobjednici su poubijali i »svećenike Muhameda«, opljačkali grad i napustili ga tek onda kad su dobili trgovačke povlastice. Zaokupljen borbom oko investitura, papa Viktor III samo je blagoslovio talijanske mornare. Njihova želja da im blagoslovi oružje dala je toj gusarskoj pljački pečat prvog križarskog pohoda.

Misao o potrebi križarskog rata bila je prisutna. Grgur VII već je bio planirao takav pohod protiv Seldžuka kad su provalili azijsku granicu kršćanstva, koju je dugo branilo Bizantsko Carstvo. Godine 1095. Urban II ocijenio je da je konačno došao trenutak ostvarenja toga vrlo ambicioznog plana; dao je znak za početak prvog križarskog rata. Od toga trenutka papinstvo je u toku dva stoljeća bilo na čelu toga međunarodnog vojnog pothvata, jedinog u kojem je sudjelovala cijela katolička i bizantska srednjovjekovna Evropa.

Naravno, neposredno vođenje rata nije bilo u papinoj nadležnosti, jer su papini legati bili nemoćni prema vojničkim šefovima, među kojima je bilo kneževa, kraljeva i careva. Križarski ratovi, u pravom smislu, bili su ipak samo kratkotrajni sukobi. U toku dugih međuvremenskih razmaka Sveta stolica je morala održavati veze, prikupljati sredstva i organizirati buduće vojne pohode. Rim je dijelio oproste od grijeha, sakupljao priloge u novcu, vršio pritisak na kršćanske države u Svetoj zemlji, kojima će se pridružiti 1204. godine i Latinsko carstvo u Carigradu. Papin politički utjecaj sve se više širio. Mnoge evropske države, bilo zbog interesa, bilo zbog privrženosti, tražile su investituru ili visoko moralno pokroviteljstvo Svete stolice. Malo-pomalo stvorile su se grupe

države koje su se okupile oko pape, slale mu novac (ili tražile pomoć), svoje probleme podastirale njegovu sudu i vladale se prema njemu kao vazali prema nekom milostivom vladaru.

Papinstvo — talijanska sila. U doba feudalizma snaga vladara nije toliko ovisila o broju vazala koliko o veličini njegova posjeda. Carska vlast oslanjala se na njemačka vojvodstva, a papinska samo na Rim i Italiju.

Napomenimo da je »Konstantinova darovnica« dodijelila papama veći dio poluotoka, a darovnice Pipina i Karla Velikoga, možda ne toliko velikodušne koliko vjerodostojne, srednju Italiju. Već u početku bilo je jasno da je taj teritorij prevelik za njihove snage. U X stoljeću pape su imale samo nesigurnu vlast u Rimu i u neposrednoj okolini, ali su i ovdje mali plemići Lacija samovoljno gospodarili čim bi se car udaljio. Kad je počela reforma, Henrik III doveo je, jednog za drugim, pet lorenskih ili njemačkih papa na vlast (1046—1058), za kojih je provincijska i pokvarena atmosfera oko pape bila prožeta raznim internacionalnim strujama, pa je problem biskupija prešao u drugi red, iza međunarodnih problema.

A zatim, godine 1059, situacija se promijenila. Reforma je trajala, ali su poglavari crkve bili Nikola II iz Savoje, Anselmo da Baggio iz Lombardije (kasniji Aleksandar II) i, osobito, Hildebrandt Soanski (Grgur VII). Zakon je rimskim kardinalima davao pravo biranja pape, pa je sudbina papinstva bila u rukama lokalnog klera. Papinstvo je, investiturom Roberta Guiscarda, osiguralo južne granice svoje vlasti. Odmah zatim, zahvaljujući podršci lombardijskih gradova i grofice Matilde Toskanske, ono se čvrsto povezalo sa sjevernom i srednjom Italijom. Odatle su, kasnije, dolazile sve pape i njihovi politički i financijski savjetnici. I Wormski konkordat je istaknuo talijansko obilježje papinstva, pa je, s obzirom na investiture, podijelio carstvo na tri zone: na njemačku, u kojoj je car stvarno odlučivao pri izboru biskupa, na talijansku i burgundijsku, koje su bile u rukama kaptola i pape, te izravno na papinsko područje, u kojem je papa dijelio ne samo vjersku nego i svjetovnu investituru. Uskoro se to područje proširilo i dobilo natrag »baštinu sv. Petra« i područje oko Rima, zatim brdski pojas Sabine i Umbrije i, na kraju, grofica Matilda ostavila je papama svoje velike feude s obje strane Apenina. Car se usprotivio tom Matildinu poklonu, ali pape su i bez toga imale znatan teritorij.

S takvom jezgrom u srcu poluotoka jedan ratnički papa (kao što je u doba renesanse bio Julije II) mogao je i pokušati da ostvari »Konstantinovu darovnicu«. Takav pothvat u XII stoljeću bio bi nezamisliv, ali je bilo sasvim razumljivo da se Sveta stolica okruži saveznicima koji će, malo-pomalo, okupiti cijelu Italiju pod papinsku zastavu. Polovinom stoljeća prilike za to bile su vrlo povoljne. Na jugu je Ruđer II ujedinio sve normanske posjede, od granice papinske države sve do Malte, te se sav predao osvajačkoj politici prema Africi i Balkanu. Bilo bi, svakako, nerazborito uporno isticati njegov vazalski položaj. Kako je, naime, imao iste neprijatelje kao i papa— njemačke careve, bizantske careve, afričke muslimanske države — mogao se na nj osloniti kao na svoga prirodnog saveznika. Na sjeveru se tzv. »talijansko kraljevstvo« potpuno rasulo i pretvorilo u mozaik gradova-država, kao u antičko doba. Svaki od tih gradova želio je dobiti papinu podršku u borbi protiv ovog ili onog neprijatelja.

U toku borbe za investiture većina talijanskih gradova dobila je autonomiju i prihvatila poziv papa-reformatora da protjera biskupe-grofove koji su trgovali crkvenim dobrima, kao i carske vazale koji su upravljali gradovima.

Iskazivanje podaničke vjernosti feudalnih plemića Perpignana Alfonsu Neporočnom, kralju Asturije (iz knjige *Liber feudorum maior*)

Crkveni feudalizam: stijeg sv. Kiliana, nošen u bitki kod Mühlberga (1266)

Mjesečni radovi
Listopad i studeni (iz knjige *Officium* Općinske biblioteke u Forlíju)

Videći što im se sprema, biskupi i vazali ostalih gradova predali su mirno uzde u ruke komunalim upravama. Građani su tada ustali protiv feudalnih velikaša i carskih predstavnika koji su gospodarili okolinom, a ti su se, napušteni od cara, morali skloniti u svoje seoske dvorce ili se povući u alpske i apeninske visoke doline. Pobjeda komuna nije donijela mir: u svim gradovima borile su se između sebe porodice, stranke, društvene klase i interesne skupine. Veći gradovi nastojali su se proširiti na račun manjih susjeda. Već oko 1066. godine Pisa i Genova uhvatile su se ukoštac zbog Korzike i Sardinije. Nešto kasnije je i Milano, taj bauk lombardijskih malih komuna, porušio Lodi i zaprijetio Comu i Cremoni. Takvo stanje pružalo je kleru, a još više papi, izvanrednu priliku da ponudi svoje dobre usluge. Biti sudac u borbama na toj talijanskoj šahovskoj ploči zahtijevalo je mnogo obzira i strpljenja. Ali ulog je bio velik. Svojim malim, ali plodnim teritorijem, svojim trgovačkim i industrijskim bogatstvom, kao i gusto naseljenim pučanstvom, komune sjeverne Italije bile su polovinom XII stoljeća pravi biser Evrope.

Fridrik Barbarossa i Savez lombardijskih gradova. Nesrećom za pape, Fridrik Barbarossa izmiješao je karte u tek započetoj igri. Iako je po odgoju i simpatijama bio čvrsto srastao s feudalnim društvom, mladi car je prvi evropski vladar koji je shvatio važnost novih gradova; želio ih je iskoristiti za sebe. Financijska pomoć njemačkih rajnskih gradova djelomično je nadoknadila ustupke velikim vazalima zbog njihove pomoći za vrijeme talijanske ekspedicije. Pod svoju zastavu okupio je preostalu feudalnu klasu Italije, željnu da se oporavi nakon pretrpljenih poraza i spremnu pomoći caru u njegovu zahtjevu za pokornost i poreze koje gradovi nisu plaćali carstvu već više od jednog stoljeća. U isto vrijeme pravio se zaštitnikom malih lombardijskih gradova protiv Milana i laskao mladoj bolonjskoj školi, tražeći od njezinih stručnjaka da u rimskom pravu pronađu dokaze neotuđivog carskog prava. Štoviše, Fridrk je za tu stvar pridobio i naklonost pape, koji je bio zabrinut zbog porasta revolucionarnog strujanja što su ga pokrenuli pape reformatori. Nekoliko godina ranije i Rim je dobio komunalnu upravu, pa je, pod utjecajem ekstremnog reformatora Arnalda da Brescie, zaprijetio papama da će protjerati sve simonijske biskupe iz sjeverne Italije. Pape su pobijedile. Arnaldo se skrivao u okolini, dok ga Fridrik, konačno, nije uhapsio, a rimski prefekt kao heretika osudio na smrt i pepeo mu prosuo u Tibar (1155. godine).

Pridobivši tako mnoge pristalice, car se latio ostvarivanja svojih planova. Kao i Henrik IV prije Canosse, ali u mnogo bogatijoj, kulturnijoj i tehnički razvijenijoj sredini, on je želio uzeti u ruke kormilo svih svojih država i energično nametnuti svoju volju. Godine 1159. u Roncagli je održana najveća skupština carstva na kojoj su se okupili njemački i talijanski biskupi i vazali, predstavnici gradskih općina i pravnici iz Bologne. Ta skupština izglasala je niz odluka koje su točno odredile politička, pravna i financijska prava vladara. Protiv novog i njemu nesklonog pape Aleksandra III Fridrik je podržavao jednog antipapu. Protiv Milana, koji je već jednom kapitulirao 1158. godine, pa se ponovo naoružao uz pomoć onih gradova koji su mu ostali vjerni, poveo je nepoštednu i nemilosrdnu borbu. Nakon duge opsade Milano se predao 1162. godine. Da jednom zauvijek svrši s njime, Fridrik je naredio da ga potpuno sruše, ovlastivši stanovnike Lodija i drugih manjih gradova da sudjeluju u rušenju njegovih zidina. Nikad carstvo nije izgledalo moćnije i slavnije.

Ali ta slava nije dugo trajala, jer je prešla svoju granicu. Svi talijanski gradovi, pa i sami carevi saveznici, morali su dočekati carske emisare koji su,

s njemačkim konjanicima, ubirali od građana za ono doba teške poreze. Ustoličen u Rimu, antipapa je morao mirno gledati kako mu Fridrik otima baštinu grofice Matilde. Više ogorčena nego ustrašena krajnostima pobjednika, većina lombardijskih gradova sklopila je savez protiv Fridrika, obnovila Milano, a da mu prepriječi put, utemeljila novi utvrđeni grad. U čast borbenog pape prozvaše ga Aleksandrijom. Tom su se savezu pridružili Venecija i sicilijanski Normani, koji su bili ugroženi carskom ekspanzijom. Nemoćan protiv tolikih neprijatelja i epidemije koja je desetkovala njegovu vojsku, Fridrik se vratio u Njemačku. Tu se, za šest godina, posvetio jačanju i izgradnji carstva, poslušnosti i slozi svojih vazala i učvršćenju njemačkog protektorata nad slavenskim državama. Kad je, napokon, bio opet spreman da se vrati u Italiju, bilo je već prekasno — Aleksandrija je slavodobitno izdržala dugu opsadu. A onda se, godine 1176, dogodilo nešto nečuveno i nevjerojatno: građanska vojska Saveza lombardijskih gradova sukobila se kod Legnana s Fridrikovom feudalnom vojskom i nanijela joj strahovit poraz. To je bilo trijumfalno ratno krštenje borbenog građanstva.

U izvjesnom smislu Legnano obilježava i prvu stranicu talijanske nacionalne povijesti. Objavljujući taj događaj, pobjednici su u svakom svome pismu izjavljivali da su se borili zajedno »za čast i slobodu Italije«. Naravno, ujedinjenje Italije bilo je još dalek san, a sloga nije dugo trajala. No, mirom u Costanzi, lombardijskim gradovima priznata je samostalnost, osim nekih izuzetaka od kojih car, uostalom, nije imao nikakve praktične koristi.

Legnano je neizravno izazvao i raspad velikog konglomerata feuda iz kojega je nikla jezgra nove njemačke države, sposobne da zamijeni carsku vlast u rasulu. Fridrik je kaznio Henrika Lava oduzimanjem zemlje, jer je svom rođaku uskratio pomoć u kobnoj ekspediciji protiv Saveza. Car nije od toga uzeo sebi ništa budući da je, po njemačkom običaju, morao svu pljačku porazdijeliti vazalima koji su mu pomogli u borbi protiv pobunjenika. Zato je dobio velik broj pristaša među plemstvom i »ministerialesima« koji su ga pratili u svim južnim avanturama, po srednjoj Italiji, Arlesu i po Istoku, gdje je i umro u početku jedne križarske vojne (1190. godine).

Uvijek pobjednik — osim u Legnanu — ali neprestano nekamo pozivan, taj riđobradi car stekao je golem ugled, ali ne i stvarnu moć. Ukratko, najtrajniji uspjeh tog neumornog ratnika bio je na diplomatskom polju: oženio je svoga sina, budućeg Henrika VI, s baštinicom normanskog kraljevstva na Siciliji. Taj brak je u jednu ruku oslabio carstvo, a u drugu učinio ga još opasnijim: oslabio zato što ga je, ionako velika, učinio još većim, heterogenijim i beskičmenijim; opasnijim jer je lišio papu i Lombardijski savez njihova tradicionalnog saveznika, pa se činilo da su kliještima stegnuti, što je trebalo pošto-poto razbiti.

Sukob skreće u slijepu ulicu. Henrik VI baštinio je od oca golem zadatak: čudno je to što ga je gotovo uspješno riješio. Vječno u borbi, poveo je svoje njemačke vazale na osvajanje Sicilije, okrutno ugušio pobunu Sicilijanaca, prisilio papu da prizna svršen čin, ponovo uspostavio carsku stranku u Lombardiji, pokorio pristalice Henrika Lava koji su ponovo digli glavu. Kao da mu to rasipanje snaga nije bilo dovoljno, pa je htio postati univerzalni car u pravom smislu te riječi. Neopravdano i protiv javnog mnijenja dao je uhapsiti engleskog kralja na povratku s križarske vojne, pa mu se taj morao zakleti na podaničku podložnost i platiti golemu otkupninu. Od bizantskog cara zahtijevao je da mu ustupi svoje posjede u Evropi, a na listi njegovih budućih zahtjeva nalazile su se još Francuska, Španjolska i Afrika.

Ti su planovi grandiozniji i od planova Karla Velikoga i Otona III, bili odraz evropskog progresa: na kraju XII stoljeća vladar je imao na raspolaganju takva sredstva koja su prije tri ili četiri stoljeća bila gotovo nezamisliva. Ali ono što je činilo snagu Henrika VI davalo je snagu i njegovi protivnicima. U svojoj trideset i drugoj godini, 1197. godine, bio je moćniji od svoga oca, ali su ga zato i više mrzili i više ga se bojali. Smrt ga je iznenadila prije no što su njegovi neprijatelji mogli ojačati i napasti ga sa svih strana.

Tada se pojavio veliki papa — Inocent III — koji je sve bogatstvo crkve stavio u službu najambicioznije politike koju je crkva ikad imala — neposredna vlast nad središnjom Italijom, protektorat nad Sicilijom i kontrola nad carstvom, stvarna vlast nad kršćanskim državama od Bugarske sve do Engleske. Kao i Henrik VI papa Inocent III umalo što nije ostvario svoj plan; kao i Henrik umro je prije nego što je vidio kako mu se ruši kula od karata.

Iako je borba trajala i poslije smrti Inocenta III, sudbina je bila odlučena još u Legnanu. Dok su se dva suparnika međusobno ogledala, gospodar situacije postala je treća sila, nikla iz partikularizma. U najvećem dijelu Njemačke ta sila bila je u rukama feudalnih vazala; ona će stvoriti čitav niz regionalnih državica. U gradovima Italije ovjenčala se novim dostojanstvom i sviješću. Mnogi su je zvali »sloboda«.

Tako su Italija i Njemačka izgubile mogućnost stvaranja svojih nacionalnih država. Ako usporedimo njihovu uzbudljivu i zamršenu povijest s trijumfima Francuske i Engleske u prvim stoljećima modernog doba, moglo bi nam biti žao, s jedne strane, carske i papinske megalomanije, a s druge, kratkovidnosti i nesloge talijanskih gradova i njemačkih plemića. Ali ne treba žaliti. Prije svega zato što ideali srednjeg vijeka nisu i naši: Talijani i Nijemci željeli su više mir nego ujedinjenje, a nacionalna monarhija ne znači i garanciju mira; i zato što su srednjovjekovni univerzalizam i autonomizam, ekstremni i u Italiji i Njemačkoj, ostavili evropskoj civilizaciji u baštinu dragocjene lijekove protiv uskogrudnosti i tiranije integralnog nacionalizma.

3.

Spontani preporod Francuske

Ako je carstvo primjer iskonski jake države koja je u toku stoljeća oslabila, onda je Francuska suprotan primjer (k. 19). Materijalni i duhovni polet X stoljeća koristio je samo lokalnim snagama. Kraljevstvo su prekrili dvorci, kao korov u vrtu bez vrtlara. Sposobnost i bogatstvo nekih vazala omogućili su im da u sastavni dio kraljevstva utkaju i svoje grofovije i vojvodstva veća od ostalih. Što se tiče vladarske dinastije Kapetovića, ona se održala zahvaljujući nadasve svojoj osrednjosti: ne smetajući nikome, ona je bila samo vrh onoga što se kasnije nazvalo feudalnom piramidom.

Francuska samo slučajno nije postala sastavni dio carstva Otona I. Plemstvo Neustrije, kao i langobardsko, osjećalo se prilično nesigurnim a da bi napustilo svoje kraljeve. Da se i htjela oduprijeti kakvu napadu, Francuska ne bi mogla sakupiti tako snažnu vojsku kao Oton. Ovaj je, pak, podržavao dinastiju francuskih vojvoda, nezakonitu, doduše, ali zato i manje opasnu, u borbi protiv karolinških kraljeva koji bi mogli istaknuti svoje zahtjeve na carsku krunu. Za razliku od Pavije, Pariz nije stajao na putu za Rim gdje su

se carevi krunili. Oton I nije, dakle, imao razloga da ga zauzme. Osim toga, njegovi nasljednici bili su zauzeti problemima carstva i nisu imali vremena za pustolovine na Zapadu. Francuska je živjela jer su joj omogućili da se rodi.

Francuski jug — drugi narod. Postavši francuski kraljevi, vojvode Francuske sačuvale su, gotovo slučajno, nominalnu vlast nad Akvitanijom, zapadnom polovinom francuskog juga (istočna polovina, međutim, postala je najprije nezavisna kraljevina Burgundija ili Arles, a zatim je pripojena carstvu). Akvitanija se tako snažno odupirala Karolinzima da je i sam Karlo Veliki smatrao pametnijim stvoriti od nje nezavisnu kraljevinu i namijeniti je svome sinu. To su isto mislili i njegovi nasljednici, tako da se u X stoljeću činilo da će od nje nastati samostalna država. Međutim, to se nije dogodilo. Možda zato što su velikaši smatrali beskorisnim boriti se za titulu bez ikakve vrijednosti. I barcelonski grofovi nisu željeli kraljevski naslov, iako su se odvojili od francuske krune i vladali nekadašnjom španjolskom markom koju je Karlo Veliki oteo Arapima. Možda je i dugo boravljenje prvog kralja-vojvode iz Francuske, Odona I (888—898), u Akvitaniji ostalo u tako dubokom sjećanju da se nije osjetila odsutnost njegovih nasljednika. Bilo kako bilo, nova feudalna dinastija Akvitanje uzela je predkarolinški naslov vojvoda i nije osporavala suverenost pariškog kralja koja im nije nimalo smetala.

Unatoč tome Akvitanija je neustrijskoj Francuskoj bila tuđa po klimi, kulturi i po načinu života. Bila je mnogo bliže Provenci koja je pripadala Burgundiji, a poslije carstvu. Nadasve tuđa bila je Njemačkoj. Provencu su privlačile osobito Ligurija i Katalonija (grofovija Barcelona), obje razdvojene planinama, ali spojene s njome morem i slične joj po dijalektu i pravnim tradicijama. Malo poslije 1000. godine, kad se kralj Robert Pobožni oženio i doveo u Pariz jednu provansalsku princezu, koja se okružila samim Akvitancima i Auvergnancima, činilo se kao da su Pariz zauzeli stranci. »Ljudi izvanredno nepostojana duha, iskvarena života i odijevanja, neuredni u nošenju oružja i konjskoj opremi, gologlavi, lica obrijana kao glumci, neugledne obuće, nepostojani i u vjeri i u zakletvi«. Tako ih opisuje Raoul Glaber, kroničar, koji je u svakoj novosti vidio vražje prste. Zapravo, jug u to vrijeme nije bio nikakva anomalija u francuskom narodu. Jednostavno, bio je to drugi narod, s vlastitim graditeljstvom od kamena i opeke, sa svojim jezikom *(langue d'oc)* i svojim »pisanim pravom«, koji su bili mnogo bliži svom latinskom izvoru nego što su bili *langue d'oil* i običajno pravo sjevera.

Čovjek se ne može oteti pomisli kakvo bi to bilo lijepo kraljevstvo da se našao neki osvajač koji bi ujedinio Provencu i Akvitaniju, kao što su Normani ujedinili daleko raznoličnije zemlje talijanskog juga. U toku XII stoljeća bilo je više prilika za to, iako u drukčijoj formi — u formi pirenejskog kraljevstva bez zapadne Akvitanije, a s akvitanskom grofovijom Toulousom, Provencom, Katalonijom i Aragonijom. Ali, to je bio samo san. Vojnička i književna djela akvitanskih (ili poitierskih) vojvoda i njihovih vazala, grofova od Toulouse, povećali su njihov ugled, ali ne i njihov posjed. Posljednja vojvotkinja samostalne Akvitanije, Alićnor (koju netočno nazivamo Eleonora), bila je i ostala najprijepornija i najprivlačnija figura zbog svoje jedinstvene mješavine lakomislenosti i energičnosti, žestine svojih opravdanih ali zabranjenih strasti. Njezinoj slavi pridonijeli su i mnogi pjesnici koje je voljela.

S vremenom se francuski jug razmrvio u feude različitih veličina i u samostalne gradove. Prije nego što su se konačno uklopili u sferu francuske monarhije, oni su dugo težili prema Španjolskoj, Italiji, čak i Engleskoj. Vitezovi,

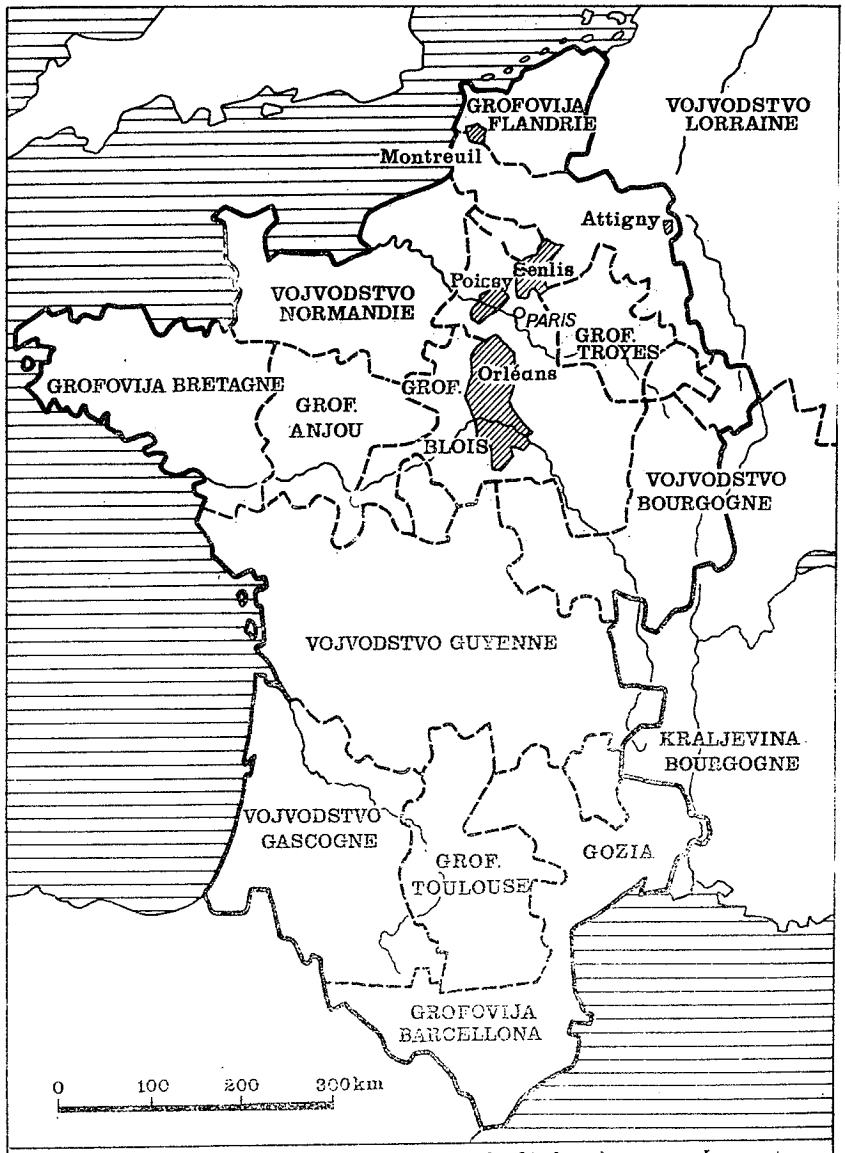

Isprekidane crte označavaju glavne kraljevske feude, a koso povučene crte obilježavaju glavne kraljevske domene

Karta 19. Francuska 987. godine

pravnici, trgovci i umjetnici juga bili su u inozemstvu vrlo cijenjeni zbog pomaganja kraljevima Kastilije, Navare, Aragona, Sicilije i Jeruzalema u učvršćivanju njihove zemlje; ali takvu revnost nisu pokazivali u svojoj zemlji. Najviše su pomagali udruženja za »Božji mir« ili »Božje primirje«, koja su nastojala umanjiti barem kronični nered, ako ne i rat, što bi bio prevelik zahtjev: tražili su da se određenih dana u tjednu ratno ubijanje prekine i da se ratna brutalnost proglasi protuzakonitom. Jedini veliki pokret, s mnogo pristaša na jugu i izvan njegovih lokalnih granica, bila je tragična katarska religija, koja je svoje vjernike poticala i na najveće žrtve. Ona je, međutim, bila negativan pokret jer je napadala društvo, vlasništvo, društvenu hijerarhiju i zemaljske ustanove, a da za uzvrat nije pružala nikakav drugi sustav vladavine.

Veliki feudi na sjeveru. Sjeverno od Loire, međutim, stvorene su ubrzo grofovije i vojvodstva što su zauzimala cijele pokrajine. Iako različitih veličina, njihova prostranost bila je slična velikim njemačkim vojvodstvima. Zbog nedostatka etničkog jedinstva i utvrđenih geografskih granica, bile su to uistinu nove i umjetne tvorevine.

Samo je Bretagna imala svoj jezik i vlastitu povijest, što ju je približavalo keltskoj Britaniji s druge strane kanala, a udaljavalo od Francuske. Tek malo-pomalo bretonski je poluotok postajao francuskim, i to pod utjecajem provincija francuskog jezičnog područja, Nantesa i Rennesa, koje je nedavno pripojio. I Flandrija je, premda s geografski utvrđenim granicama, okupila oko sebe teritorije romanskog i germanskog jezičnog područja. Champagna je pak bila dio Neustrije, vrlo čudno uobličena. Jedan uzdužni primorski pojas Neustrije, što ga je u X stoljeću neki kralj prepustio napadačima koje nije mogao suzbiti, dobio je po njima ime Normandija. Anjou, Maine, grofovija Blois, iako naizgled kompaktne, bile su zapravo konglomerat silom pokorenih gradova i nasilno izgrađenih dvoraca. Burgundsko vojvodstvo bilo je odvojeno od burgundskog kraljevstva i pripadalo Francuzima. Osim kraljevine Burgundije i njezinih zemalja francuskog jezičnog područja, izvan Francuske ostala je i Loraine — u sklopu carske Lotaringije.

Cijela dva stoljeća, sve do polovine XII stoljeća, a i kasnije, svaki od tih velikih feuda, kao i manjih gospoštija okolnih ili o njima ovisnih, rješavao je svoje probleme upravljanja ne obaziruci se gotovo na kralja francuske. Dvije najbolje organizirane feudalne države bile su Normandija i Anjou, obje dugo povezane personalnom unijom s engleskim kraljevstvom.

Anžujski grofovi, potekli od običnog viteza, bili su odlični ratnici; svoju su državu stvorili ni iz čega i pokazali takvu upornost da je jedan od njih dobio i nadimak »Martel« (čekić). Vjerujući u Boga, ali ne držeći se njegovih zapovijedi, oni su bili strah i trepet svojim podanicima. Ali takvim postupanjem uspjeli su uspostaviti red u svojim grofovijama.

Ni normandijske vojvode nisu bolje započele od anžujskih, ali su se prije uljudili. Vrlo rano su uspostavili dodir sa svojom starom domovinom Skandinavijom, ali su i dalje sačuvali svoj ratnički duh. Pridobili su za se podršku mnogih sposobnih i vrlo učenih svećenika, pa su u svakom kotaru postavili po jednog vikonta ili sebi odanog svjetovnjaka, koji su, u ime vojvode, energično dijeli pravdu. Vazali su morali redovito plaćati porez, a trgovci visoke takse. Godine 997. nemilosrdno su ugušili pobunu seljaka. To ne znači da su sa seljacima postupali gore nego drugdje; naprotiv, možemo ustvrditi da su se uvjeti njihova života poboljšali. Kad nema više nikakve nade, čovjek se rijetko buni.

Flandrijski grofovi, zajedno s »kaštelanima« (upravnicima područja oko središnjeg utvrđenog dvorca), upravljali su svojim feudom vrlo djelotvorno kao i normandijske vojvode. Sagradili su brane za zaštitu obale od plima, koje su u Holandiji i Friziji stvorile nove zaljeve. Podigli su nova gradska središta, pa su im uskoro građanski porezi postali unosan izvor prihoda. Ali snažno građanstvo nije se moglo zadovoljiti samo slušanjem i plaćanjem. Ubrzo su njihovi sukobi s grofovima i plemićima postali uznemirujući problem.

Ostali velikaši nisu imali toliko uspjeha. Burgundski i akvitanski grofovi nikad se nisu uspjeli nametnuti svojim vazalima. Grofovi Bloisa i Champagne nisu ostvarili svoje velike ambicije, da o drugima i ne govorimo. Ukratko, bilo je vrsnih administratora, ali je većini francuske feudalne klase dobro upravljanje bila samo dosadna dužnost. Njezini ideali bile su avanture, križarske vojne, ratovi shvaćeni kao umjetničko djelo i kao samodovoljan cilj, onakvi kakvima su ih opjevali junački epovi.

Kraljevi — domaćini. Na svom izravnom području kraljevi su morali rješavati iste probleme kao i njihovi vazali. Kraljevski posjed nije bio ni prevelik ni prebogat, ali se zvao *Francuska* i nalazio se u središtu Neustrije, obuhvaćajući središnje dijelove dviju vrlo važnih rijeka, Seine i Loire. Zemlja je bila plodna, s dobrim kopnenim i riječnim trgovačkim putovima koji su od Saint-Denisa stvorili najstariji i najvažniji francuski sajam X i XI stoljeća, baš pred vratima samog Pariza. Nije slučajno što prve podatke o novim poljoprivrednim tehničkim dostignućima — trogodišnje smjenjivanje plodoreda i tvrdi konjski ham — imamo upravo iz Ile-de-Francea. Veliki feudi nalazili su se između kraljevog posjeda i državne granice, pa su tako štitili vladara od vanjskih napada. Štitili su ga i od njegovih lokalnih avanturističkih vazala, ali i od nepromišljenih osvajanja udaljenih zemalja, kao što su ih činila njegova njemačka subraća. Prvi Kapetovići većinom su živjeli u Parizu i bavili se uglavnom svojim posjedom, jer nisu imali drugih mjesta kamo bi mogli ići. Blizu glavnog grada nalazili su se feudalni dvorci, kamo se kralj i ne bi usudio poći bez poziva. Da bi malo proširio taj zatvoreni obruč, Luj VI (1108—1137) morao ih je osvajati gotovo jednog po jednog.

Boraveći kod kuće i obrađujući svoj vrt, francuski kraljevi lako su mogli imati izvjesnog utjecaja na cijelo kraljevstvo. Pariz je, naime, kao bivši merovinški glavni grad, koji su Kapetovići učinili svojim sjedištem mnogo prije nego carevi Goslar, bio odlična polazna točka. Ako se moć kralja i nije protezala daleko, ipak je mogao savjetovati i čekati priliku da se nametne kao zaštitnik pravde i sudac u neriješenim sukobima. Baštinik gotovo svećeničkog dostojanstva Karla Velikoga, obdaren (kako se govorilo) nekim tajanstvenim fluidom, koji mu je omogućavao da dodirom izliječi neke bolesti, on je imao skrovitu i neotuđivu moć koja je donekle bila slična papinoj. Zbog toga ga je velik dio klera, i izvan njegova područja, smatrao svojim svjetovnim glavarom. Bilo je samostana koji su tražili od njega imunitet i povlastice, nazivajući ga svojim zaštitnikom, iako su dobro znali da ih u slučaju sukoba nije mogao braniti. Da je kralj bio lukaviji i da je dao poticaj, cijela bi francuska crkva s njime surađivala na uspostavljanju reda i mira. U kraljevstvu punom velikih i malih ugnjetača bilo je potlačenih koji su raspolagali s nešto snaga: svi zajedno mogli su stvoriti veliku vojsku da se našao — vođa.

Sve to išlo je u prilog vladarima a da toga ni sami nisu bili svjesni. Neki povjesničari spominjali su metodičke planove, patriotske ciljeve i neposredne usluge učinjene kraljevskom poslanju. Da bismo mogli pripisati takvu politiku

prvim Kapetovićima, trebalo bi samovoljno odvojiti neke njihove akcije. Sve do dolaska na prijestolje Filipa Augusta kraljevi su radili nagonski, napadajući bez razlike sitne okolne plemiće, velike vazale i strane vladare. Oni nisu čekali da najprije organiziraju svoj posjed pa da onda zametnu spor protiv moćnog cara Henrika III zbog Loraine, protiv Henrika I Engleskog (kojega je pomagao car Henrik V) zbog Flandrije, protiv Henrika II Anžujskog i Engleskog zbog zauzimanja raznih francuskih feuda. Sreća po njih što se ti vladari nisu ozbiljno poduhvatili s tako neopasnim protivnikom. To što se Luj VI pokazao boljim od ostalih, unatoč svojoj neplanskoj, ali upornoj aktivnosti protiv susjednih vazala, zasluga je njegova ministra Sugera.

Iako su prvi Kapetovići bili pobožni, nisu ih mnogo zanimali problemi i težnje crkve, kao što su razna udruženja za mir, clunyjska, cistercitska i gregorijanska reforma i prva križarska vojna. Njihova formalna pobožnost nije im smetala da se često sukobljuju s crkvenim vlastima zbog svoga burnog bračnog života. Jedini skladan brak bio je brak Henrika I s kćerkom velikog kneza Jaroslava Kijevskog (1051. godine). Ali za jednog tako ograničenog kralja to je bio megalomanski brak. Uostalom, žene Kapetovića rađale su muževima sinove koji su postali punoljetni prije nego što su stupili na prijestolje. Zbog toga francuska dinastija nije imala problema oko nasljeđa, što je mnogo štetilo drugim vladarskim i feudalnim dinastijama, a njoj omogućilo da se upleće u tuđe nasljedne probleme.

Francuska postaje jača. Monarhija nije preporodila Francusku, nego se Francuska sama preporodila. U toku dvaju stoljeća, nakon stupanja na prijestolje Huga Kapetovića, Francuska je napredovala u svim pravcima. »Mila Francuska« iz *Pjesme o Rolandu,* zemlja veličanstvenih katedrala i slavnih sveučilišta, nije se mogla zadovoljiti zauvijek osrednjom politikom. Najnapučenija i najbolje obrađena zemlja Evrope, sjedište vrlo sposobnih obrtnika i trgovaca, nije se mogla pomiriti s dugotrajnim ekonomskim partikularizmom. A tko bi bolje od kralja mogao usmjeriti tu težnju za širokim horizontima?

Već u posljednjim godinama XI stoljeća baza francuskog društva bila je sposobna za vladu velikog formata. Ali kralj još nije bio spreman, pa su prve plodove ubrali veliki vazali. Normandijski vojvoda, na primjer, imao je bolju vojsku nego kralj, flandrijski grof raspolagan je većim prihodima, a champagnski grof okupio je oko sebe svijet pjesništva. To što je Pariz sagradio prvo sveučilište nije bila zasluga kraljeva nego Abélardova. Zapravo, jačanje velikih feuda bilo je od koristi i njihovim stanovnicima, ali je kralju priječilo izlazak iz vlastita posjeda, pa se više nije mogao nadati da će podijeliti feudalnu klasu i njome vladati, kako su to učinili carevi.

Ipak je razvoj gradova otvorio još jedna vrata kraljevskom utjecaju. Francuski gradovi bili su slabiji od lombardijskih, a ni papa nije bio blizu da im pomogne u jačanju nezavisnosti. Biskupi, koji su upravljali gradovima, nisu bili tako elastični kao talijanski. Svjetovni feudalci, koji su bili na čelu gradova, pokazali su veću spremnost na popuštanje, bilo zbog nebrige ili zbog opreznosti. Ukratko, sve veći prohtjevi građanstva morali su prije ili kasnije dovesti do sukoba. Da je kralj stao na stranu slabijega (grada), mogao se, kao njegov saveznik, nametnuti jačemu (feudalcu). Ali u tom slučaju morao bi trpjeti odvratnu rulju pobunjenika protiv postojećeg feudalnog i crkvenog poretka, a Kapetovići nisu za to imali potrebnu elastičnost duha. Još u XIII stoljeću učeni prelat Jakov iz Vitryja, koji je posjetio slobodne talijanske gradove, žučno se okomio na »nasilne i okužene« francuske komune. U takvoj

konzervativnoj sredini nije ni čudno što su u početku XII stoljeća Luj VI i njegov susjed i protivnik Henrik I Normandijski i Engleski odbili zahtjeve svojih gradova za autonomijom, osim u izuzetnim slučajevima. Čak i onda kad je želio mobilizirati »cijelu Francusku« protiv »teutonskog« cara, koji je zaprijetio Reimsu (crkvenom sjedištu kraljevstva), Luj VI obratio se poglavito plemstvu ne pomišljajući na građanstvo.

Nekoliko godina kasnije Luj VII Francuski i njegov susjed Henrik II Anžujski, kralj Normandije i Engleske, življe su se zainteresirali za francuske komune u punom razvoju, ali još nikako nisu odlučili da povežu s njima i svoju sudbinu. A baš je tih godina Fridrik Barbarossa izgubio odlučnu bitku protiv Lombardijskog saveza. Ako je monarhija željela spriječiti francuske gradove da se otresu istodobno i kralja i feudalaca, morala je brzo raditi.

Filip August. Konačno se godine 1180. popeo na francusko prijestolje čovjek sposoban da iskoristi svaku priliku. Bio je to Filip II, kojega su suvremenici nazivali »August«, ne zato što je sličio rimskom imperatoru, nego zato što je znao povećati *(augere)* svoje posjede. Povećao ih je vrlo mudro: pozvan u križarsku vojnu protiv Albižana, on se nije htio upuštati u pustolovine na dalekom i nemirnom jugu, gdje se njegov otac uzalud pokušavao učvrstiti. Dobro smišljenim brakovima i ratom protiv jednog diskreditiranog kralja (Ivana bez Zemlje) on je zaokružio svoju baštinu nizom bogatih i dobro uređenih pokrajina: Normandijom, Anjouom, Maineom, Tourrainom i Artoisom. Tako je u nekoliko godina ostvario prvi preduvjet za buduće ekspanzije: kralj je imao mnogo šire i kompaktnije područje nego njegovi najveći vazali.

Filip August nije bio velik vojnik. Čini se neobičnim, ali se može reći da mu je najbolji saveznik bio Ivan bez Zemlje, koji mu je upravo svojim greškama utro put. Ali mnogo je važnija činjenica što je Filip podržavao savez s gradovima, koji su njegovi prethodnici tek zamislili, a njegovi nasljednici lojalno, ali bez oduševljenja očuvali. Prijeporno je je li on doista shvatio ekonomsku važnost građanske revolucije, ili je, možda, u gradovima vidio samo vojnike koje će iskoristiti protiv njihovih gospodara. Ali jedno je sigurno: gradove koji su mu dali novac i vojsku Filip August je podario poveljama o slobodi ili je osnažio one koje im je netko drugi dao. Nije se smjelo gubiti vrijeme, jer je flandrijski grof već osigurao podršku gradova protiv kraljevih pretenzija. I drugi su gradovi davali znatne iznose kraljevoj blagajni: budući da sami nisu bili dovoljno jaki za uspješan ishod bitke, pomagali su kralja da on odluči o ishodu. Godine 1188. svojom je vojskom obranio Mantes-Gassicourt i tako spasio Pariz. Konačno su 1214. godine svojim transportnim sredstvima i pomoćnim trupama gradovi omogućili Filipu Augustu da kod Bouvinesa pobijedi snage koalicije kralja Engleske, cara i grofa flandrijskog.

Unatoč tome Filip Agust ne može se smatrati pobornikom lokalnih autonomija. Naprotiv, on je bio jedan od prvih vladara pristaša centralizma. Za njegove vladavine (1180—1223) središnja i periferna uprava kraljevstva oslobodila se paternalističke i crkvene vlade kakva je bila za Sugera, Luja VI i Luja VII. U Parizu bezlični Savjet ili Veliko vijeće *(curia regis),* taj nemoćni nasljednik merovinških i karolinških plemićkih skupština, postao je nešto aktivniji i sposobniji. U njemu su se, malo-pomalo, počele oblikovati specijalne sekcije — zameci budućih ministarstava. U pokrajinama su kralju pomagali u jačanju njegova izravnog posjeda »suci« (bailli) koje je imenovao i plaćao, a mogao ih je po volji i opozvati. Oni su mu omogućili da protegne vrhovnu vlast nad cijelim kraljevstvom.

Filip August bio je ipak novator u usporedbi s drugim Kapetovićima. Ali još prije njih dvije su francuske dinastije, koje su za redom vladale Engleskom, postavile temelje administracije na kojima će se izgraditi prva evropska nacionalna država.

4.

Engleska — prva nacionalna monarhija

Samo je jedna država koju su stvorili barbari na ruševinama Rimskog Carstva doživjela X stoljeće — kraljevstvo Wessex, od tada zvano »Kraljevstvo cijele Britanije«. Doista, sin i nećak Alfreda Velikog, Eduard i Athelstan, podjarmili su Dance i pokorili waleške i škotske »kraljiće« *(subreguli)*. Ovi potonji, nakon Athelstanove pobjede kod Brunanburha (937), pokoravali su se samo nekoliko godina, ali Engleska, u užem smislu, ostala je pod čvrstom kontrolom dinastije Wessex.

To kraljevstvo potječe još iz arhaičkog doba. Za razliku od ostalih barbara, Anglosasi su se već u početku opirali romaniziranim domorocima i njihovoj kulturi. Kasnije su doduše prihvatili rimokatoličku vjeru, ali su ostali privrženi svom germanskom podrijetlu i služili se svojim jezikom u književnosti i zakonodavstvu. Danci, koji su došli kao osvajači i ostali pod vlašću Anglosasa, donijeli su sa sobom novu barbarsku struju. Budući da su se i jedni i drugi nalazili na najzapadnijem otoku tada poznatog svijeta, to su im susjedi bili još primitivniji narodi: nemirni i surovi Kelti u Walesu, Škotskoj i Irskoj, skandinavski pogani u Dublinu, na otoku Manu i na Orkneyskom otočju. Tako se objašnjava održivost ili ponovna pojava mnogih obilježja koja su bliža Homerovoj Grčkoj ili Tacitovoj Germaniji nego katoličkoj Evropi X stoljeća.

Anglosasi i Danci. Struktura kraljevstva nije se mnogo razlikovala od strukture primitivnih germanskih plemena. Kralja Athelstana, kao i vikinške poglavice opisuju kao »djelitelja grivni« hrabrim borcima koji su ga pomagali kod Brunanburha. Neke od tih grivni, do kojih smo došli, izrezuckane su u pravilnim razmacima, tako da ih vlasnik može odlomiti kad dragulj zaželi upotrijebiti kao novac. Jedna plemićka skupština, bez određene funkcije, pomagala je kralju u upravljanju i zakonodavstvu. Mjesne skupštine slobodnih ljudi (koji su tada činili većinu stanovništva) štitile su zakonitost u administrativnom i plemenskom području kraljevtsva. U svakom okružju ili *shireu* kralj je imenovao jednog *shire-reeva*, ili šerifa, koji je ubirao krunske prihode i predsjedao narodnom sudu. Niži *reevei* vršili su tu funkciju po manjim okružjima i uvtrđenim trgovištima, koja su zapravo bili velika sela. Kralj i velikaši izdržavali su skupine ratnika i posjedovali velika imanja. Kraljevska moć nije se temeljila na feudalnim obvezama, već na njegovu osobnom ugledu, broju oružanih pristaša i posjedu zemlje.

Utjecaj rimske crkve, dodir s kontinentom i sjećanje na stare rimske ustanove ipak su ostavili trag. Athelstan i njegovi šurjaci Oton I i Hugo Capet bili su svjetovni glavari klera i gotovo svete osobe. Svećenici, koji su upravljali administracijom, poznavali su latinski jezik i nazivali kralja *imperatorom* ili pak *basileusom*. Kovničari novca bili su podvrgnuti takvu zaptu kakav kontinent nije poznavao. Izrađivali su dobar i jednoobrazan novac, mnogo prikladniji za opticaj nego što su bili komadići grivni. Anglosaski trgovci,

diplomati i svećenici često su putovali na kontinent i donosili u Englesku predmete i ideje cijele katoličke Evrope.

Skandinavcima se Engleska X stoljeća činila zemljom stare civilizacije i vrlo bogatom. Bili su, doduše, poraženi, ali uvijek spremni na nov napad, ako im se za to pružila prilika. Ona im se i pružila godine 978, kad je, nakon umorstva jednog kralja-dječaka, engleska kruna prešla na mlađeg mu brata Aethelreda II. Invazija je ponovo započela. Budući da ga nisu slušali, impulzivni Aethelred pokušao je kupiti mir dankom — *danegeld* (novac za Dance), što ga je u više navrata ubirao od svojih podanika. Ali u tome nije uspio. Danski kralj Sved započeo je osvajanje otoka, a dovršio ga je njegov sin Knut. *Danegeld* se morao i dalje plaćati zbog financiranja stajaće vojske i mornarice. Još od vremena Rimljana u katoličkoj Evropi nije se plaćao porez, niti je bilo stajaće vojske. Čini se čudnim da su se ta dva stožera svake dobro uređene zemlje pojavila prvi put zaslugom jednog nesposobnog Anglosasa i jednog danskog pustolova iz najudaljenijeg kutka zapada. Istina je da se *danegeld* nije redovito ubirao i da je 1027. godine Knut pisao iz Rima svojim engleskim podanicima da će se vratiti »čim sakupi novac za flotu«.

Karijera Knuta Velikog bila je doista jedinstvena. Neki pjesnik opjevao je njegove mladenačke pothvate kao vikinškog pustolova, »kad su zapaljene kuće označavale njegov prolaz«. Kad je postao engleski kralj (1016—1035), Knut se vjenčao s Aethelredovom udovicom i osigurao ugledno mjesto među vladarima, a svoj nemirni duh smirio hodočašćem u Rim. Čini se da mu je cilj bio stvoriti od Engleske osovinu jedne savezne države, čije bi krilo bile skandinavske zemlje s obje strane Baltika, sve do Finske i Poljske. Takva bi država tvorila ekonomsko-političko jedinstvo »sjevernog Mediterana« po kajemu će ploviti frizijski i skandinavski brodovi. Taj se program nije, međutim, ostvario: Knut je umro u četrdesetoj godini, a za njim i njegovi sinovi, koji ionako nisu bili sposobni kao on.

I tako je Engleska godine 1042. proglasila kraljem sina njegove udovice i Aethelreda — Edvarda Ispovjednika, koji se vratio iz progonstva u Normandiji. Beznačajan i pobožan, Edvard je davao kleru, plemićima, svojoj normanskoj pratnji i jogunastim poreznim obveznicima sve što su od njega tražili. Zemljišni posjedi su rasli, plemićka vojska i mjesne skupštine sve su se više osamostaljivale, a otočni je partikularizam postajao sve jači — i to cijelo jedno stoljeće nakon njegova trijumfa na kontinentu. Gubila se i još jedna karakteristika otoka: robovi i slobodnjaci iz nižih klasa stapali su se malo-pomalo u jedinstvenu masu kmetova, poput one na kontinentu.

Od Stamford-Bridgea do Hastingsa: Engleska na prekretnici. Kda je Eduard umro bez izravnog nasljednika, 1066. godine, tri su pretendenta na prijestolje nastojala Englesku povući na tri različita puta. Harold, Godwinov sin, bio je najmoćniji engleski velikaš. Budući da se već nalazio na mjestu, prvi je okrunjen za kralja. Njegov dolazak nagovijestio je izbijanje partikularizma, poput onog Kapetovića u Francuskoj, možda još uskogrudnijeg i više provincijskog; Harold Haardrada, kralj Norveške, u mladosti vikinški pustolov, oženio se s kćerkom velikog kneza Jaroslava Kijevskog Služio je u bizantskoj vojsci za vrijeme borbe protiv sicilijanskih muslimana. Činilo se da će obnoviti pomorsku politiku Knuta i protegnuti je možda sve do Sredozemlja. Treći je bio Vilim, normandijski vojvoda, koji je želio obnoviti veze s kontinentom, prekinute još za vrijeme Rimskog Carstva.

Sve je bilo odlučeno za dva mjeseca — dvjema bitkama. Godwinov sin Harold porazio je i ubio norveškog kralja kod Stamford-Bridgea. Pojurio je, zatim, prema jugu, ali je i sam bio poražn — ubio ga je normandijski vojvoda kod Hastingsa. Okrunjen za kralja u Westminsteru, na Božić godine 1066, Vilim Osvajač povezao je Englesku s Francuskom, kao što je Oton Veliki vezao Italiju s Njemačkom stotinu godina ranije. Iako je bilo prirodno da se se središte njegovih država neizbježno pomjeri s kontinenta na otok, ipak je vladajuća klasa dolazila iz Francuske. Prije nego što su iduće generacije zbrisale tu karakteristiku, nova dinastija Henrika II pripojila je anglo-normanskoj državi niz francuskih feuda, dok je Henrik veći dio svoga života proveo na kontinentu.

I tako je, sve do XIII stoljeća, taj umjetni savez dvaju naroda, što su ih razdvajali i geografski položaj i jezik i povijestne tradicije — njemačko-rimsko carstvo i anglo-normansko-anžujsko kraljevstvo — obuhvaćao dobru polovinu katoličke Evrope. Čudan uvod u stvaranje nacionalnih država! Anglo-normansko-anžujsko kraljevstvo bilo je manje i kratkotrajnije od carstva, ali kad je ono propalo, za sobom je ostavilo raskomadanu Italiju i Njemačku. Naprotiv, kada je propalo anglo-anžujsko kraljevstvo, ostala je Francuskoj skupina dobro uređenih pokrajina, a na otoku je stvorena prva kompaktna nacionalna država u Evropi.

Da bismo razjasnili suprotnost između tih rezultata i stečajne bilance carstva, nije dovoljno navesti kao jedini razlog katastrofalan utjecaj borbe za investiture, što se u carstvu osjetio tek nakon stoljeća vjerskog mira. Glavna razlika potječe od početka. Oton I, naime, niti je ikad potpuno pokorio Italiju, niti je na talijanske odgovorne položaje mogao postaviti svoje povjerljive ljude, ni presaditi arhaične ustanove svog saskog vojvodstva u mnogo naprednije pokoreno kraljevstvo. Vilim je, međutim, gotovo odjednom pokorio cijelu Englesku, razdijelio je među svoje odane vazale i na starinske i ukorijenjene ustanove novog Kraljevstva uspješno navrnuo vrlo napredne institucije svoga vojvodstva. Tako je u jedno spojio sve ono što je bilo najbolje u to doba: tradicije snažne barbarske monarhije i dinamiku vrlo razvijenog i sređenog feudalnog sustava.

Usavršavanje administracije. Ratnici što su s Vilimom Osvajačem stigli iz svih krajeva Francuske (nekoliko tisuća normanskih feudalaca i dobrovoljaca iz ostalih krajeva) bili su nagrađeni feudima rasutim po tom tuđem i neprijateljskom otoku. Kralj ih je nagovarao da grade utvrđene dvorce protiv eventualne pobune domorodaca i mogućeg povratka skandinavskih osvajača (ovo posljednje nije se ostvarilo). Za uzvrat kralj je od svakog feudalca tražio zakletvu na vjernost i određen broj vitezova za potrebe kraljevske vojske: u svemu oko pet tisuća, tj. najviše što je jedna država, kao što je bila Engleska, mogla dati i prehraniti. Kao jamstvo da se nijedan feud neće suprotstavljati svome kralju, kao što je, na primjer, normansko vojvodstvo prkosilo Francuskom kralju, Vilim je u svakom *shireu* zadržao za se područje veće od područja pojedinog vazala. Prema odmjerenom mišljenju najvažnije kronike toga vremena, on je bio »vrlo uman i velik čovjek«, ali i »vrlo strog prema svakomu tko se opirao njegovoj volji«. Kronika dodaje da je Vilim »volio jelene kao da im je otac«; to je, dakako, bila ljubav lovca, a ne pastira.

Isto tako energično, iako ne tako mudro, vladali su nakon njega Vilim II (1087—1100) i Henrik I (1100—1135). Oni su znali do kraja iskoristiti veliku, ali ne i neograničenu vlast nad svojim podanicima. Solidarnost kralja i vazala,

kad se radilo o običnom svijetu, izazvala je katkada u anglosaskog naroda želju za ustankom. Kralj se opet sve više oslanjao na anglosaski element kad god je trebalo držati u šahu nepokornog vazala.

Borbama za nasljedstvo u doba kralja Stjepana (1135—1154) otpočeli su i neredi; ali sedamdeset godina čvrste ruke odvikle su vazale od korištenja svoje nezavisnosti. Henrik II je bez osobitih teškoća uzeo uzde u svoje ruke, pa je, unatoč njegovu dugom izbivanju i onome Rikarda Lavlje Srce, suradnja monarhije i feudalaca uznapredovala. Malo-pomalo, od godine 1066. pa do konca XII stoljeća, kralj se od glavara jedne družine pretvorio u upravnog rukovodioca, a vazali od oružanih članova družine u upravne sudionike.

Suradnju sa svećenstvom, koja je bila djelotvorna još u doba Vilima Osvajača, Henrik I osigurao je konkordatom, starijim od wormskog. Tim konkordatom, koji je priznavao autoritet pape, kralj je stekao vrlo velik utjecaj na izbor biskupa. Sporazum se održao na snazi, iako je dolazio u opasnost zbog mnogih pravnih sukoba. Godine 1171. vrlo ozbiljnu krizu izazvale su samovoljne mjere Henrika II i umorstvo Thomasa Becketa, canterburyjskog nadbiskupa, što su ga izvršili previše gorljivi vazali. Iz te krize Henrik je ipak izišao jači nego prije, unatoč prividnosti. Iako ponašanje engleskog svećenstva nije bilo uvijek primjerno, ono nije vrijeđalo javno mišljenje. Samostanski i vjerski reformistički pokret, koji je duboko potresao kontinent, širio se otokom sporo i bez dubljih potresa.

Malo-pomalo, na svim administrativnim područjima monarhija je učvrstila svoju vlast i usavršila svoje metode. Za to nije morala tražiti pomoć od »skorojevića«, kao što su bili njemački ministerijalesi ili sitničavo građansko činovništvo koje se kasnije razvilo u Francuskoj. Naprotiv, monarhija je uzimala, plaćala i osposobljavala najbolje činovnike iz vlastite feudalne klase. Za vrijeme partikularizma mjesne uprave bile su svuda mnogo djelotvornije od pokrajinskih i središnjih. U Engleskoj dobrih anglosaskih tradicija upravo na tome području očitovala se prvi put sklonost za razvoj bez revolucije, tako karakteristična za život toga naroda.

Zaista ne treba pretjerivati u isticanju originalnosti razvoja engleske administracije. Osnovni elementi mjesne uprave — općina, skupštine, seoska, okružna ili grofovijska sudišta, te barunski i crkveni sudovi — nisu se mnogo razlikovali od kontinentalnih. No, engleski sudovi razlikovali su se pravilnom geografskom raspoređenošću, vrlo čestim sazivanjem i spremnošću ljudi svih staleža da sudjeluju u njihovu radu. Ti su sudovi bili neka vrsta administrativnih praktičnih škola, sastajališta, na kojima su se postepeno usklađivale nesuglasice između Normana i Anglosasa, povlaštenih i nižih klasa, vjerskih i svjetovnih interesa. Smiješno bi bilo govoriti o jednakosti pred zakonom; ali se često priznavalo pravo svake osobe da joj sude njoj ravni. U mnogim slučajevima bilo je dopušteno svjedočenje priprostih ljudi, a katkada su bili saslušani čak i kmetovi. S vremenom su kraljevski suci i sudovi proširili svoju jurisdikciju i na mjesne sudove, ali ne zato što je tako kralj naredio, nego zato što su njegovi suci bili obično sposobniji i dosljednji od feudalnih sudaca.

Pokrajinska uprava bila je oduvijek najslabija točka feudalne monarhije, ali je u Engleskoj ipak funkcionirala bolje nego drugdje. Šerifi Vilima Osvajača bili su velikaši bez nekog administrativnog iskustva, oni Henrika I mali plemići, podatniji da prihvate upute, a šerifi Henrika II prilično iskusni plemići, koje su nadzirali još sposobniji putujući inspektori (*missi dominici* Karla Velikoga). Iako su pazili i na svoj osobni interes, šerifi i njihovi podložnici nisu smjeli zaboraviti ni interese vladara koji ih je i postavio.

Za središnju vladu morao se brinuti sam vladar i njegovi pomoćnici do kojih je mogao doći. Ali dok su se generalne skupštine u Njemačkoj i Francuskoj rijetko sastajale, u Engleskoj se prilikom svake važnije odluke pitalo za savjet Veliko vijeće *(curia regis)*, baštinika anglosaske skupštine *(witan)*. Za obavljanje redovnih poslova funkcioniralo je jedno niže vijeće, koje se također nazivalo *curia regis* i kasnije se podijelilo na stručne komisije. Prva od tih komisija bavila se računovodstvom i financijama, a zvala se »šahovnica«, prema običnoj šahovskoj ploči koja je služila za računanje s pomoću žetona. Ostale komisije bavile su se pravnim poslovima i drugim državnim funkcijama. To su buduća ministarstva.

Sretna sudbina Engleske. U tako skladnom i postojanom razvoju Engleske velik je udio imao i njezin geografski smještaj. Kraljevstvo nije bilo ispresijecano visokim planinskim lancima, niti je bilo prostrano, ali je bilo dovoljno veliko da posluži kao osnovica jednoj važnoj državi. Kraljevi, ili njegovi izaslanici, mogli su ga prijeći s kraja na kraj za nekoliko tjedana. To je omogućilo Vilimu Osvajaču da godine 1086. izvrši ono što nije mogao učiniti ni jedan kralj katoličke Evrope prije XIII stoljeća — gruntovnicu ili popis domaćinstva *(Domesday Book)*, i to tako podroban kao da je država kakav privatan posjed. Za svako naselje svjedočili su svećenik, *reeve* (sudac) i četiri slobodna seljaka: »Sramota je reći, iako se kralj toga nije stidio, ali nije bilo vola, krave ili svinje koja nije unijeta u inventar«, gunđa neki kroničar. Taj dokument, koji je i do nas došao, bio je prvi u nizu sličnih istraživanja, koja su omogućila kralju točan uvid u izvore prihoda svoje države radi određivanja visine poreza.

Kako se povećavalo stanovništvo i proizvodnja kraljevstva, tako su rasli porezni prihodi. Još od početka ti su se porezi plaćali u novcu; tim novcem kralj je plaćao vojsku i činovnike, ne ovisivši tako isključivo o feudalnim uslugama. U doba Henrika II (1154—1189) prihodi u tekućem novcu znatno su se povećali zbog sve većih sudskih globa koje su izricali kraljevski sudovi i poreza na pogodbu, koje je kralj ubirao od gradova u zamjenu za ograničenu samostalnost. Iako su engleski gradovi bili manji i malobrojniji od francuskih komuna, a cijelo kraljevstvo manje bogato i od same Lombardije, engleski je vladar bio najredovitiji platiša katoličke Evrope.

Najzad — a to je možda bila i njezina najveća sreća — Engleska je bila jedina evropska monarhija koja sto i pedest godina nije na svojoj zemlji imala opasnih neprijatelja. Skandinavci nisu više upadali, a Walešani, Škoti i Irci bili su preslabi da bi značili pravu opasnost. Francuski kraljevi napadali su, doduše, povremeno kontinentalne posjede svojih strašnih susjeda, ali nijedan od njih, prije Filipa Augusta, nije bio dostojan protivnik.

Engleski kraljevi bili su odviše sigurni na svome otoku a da bi se morali brinuti zbog kakve nedaće u Francuskoj. Njihovi najjači protivnici u XI stoljeću bili su anžujski grofovi. Nakon duge borbe s njima Henrik I mislio je da je i taj problem riješio, udavši svoju kćerku i nasljednicu za Gotfrida Plantageneta, nasljednika Anžijaca. Engleski baruni nisu se s tim slagali i nakon smrti Henrika I izabraše za kralja Stjepana de Bloisa odbacivši Anžujca. Kasnije je smrt Stjepana i Gotfrida izgladila spor, pa je prijestolje pripalo Henriku II, Gotfridovu sinu i nećaku Henrika I, drugog muža akvitanske grofice Aliénore.

Od vrhunca do pada, od pada do ravnoteže. Obrazovanošću i inteligencijom, drskošću i naprasitom ćudi, Henrik II zaslužuje da ga usporedimo s njegovim velikim suvremenikom Fridrikom Barbarossom. Suprotno Fridriku, koji je svojim uzaludnim pokušajem da pokori Italiju ubrzao rasulo Njemačke, Henrik je ojačao englesku monarhiju, iako je veći dio vremena posvetio francuskim feudima. To mu se i isplatilo, jer je s Normandijom, koju je naslijedio po majci, s Anjouom, naslijeđenim od oca, i Akvitanijom, koju mu je žena donijela u miraz, Henrik II postao gospodarom polovine Francuske. Njegov kontinentalni posjed protezao se od La Manchea do Pireneja i Centralnog masiva; bio je veći i napučeniji od otočnog kraljevstva. Na nesreću, svaki francuski feud imao je svoje teške probleme, a svaki problem stvarao mu je nove neprijatelje.

Neumoran vojnik i sposoban državnik, Henrik je imao vremena da se pripremi za osvajanje i ostalih dijelova britanskog otočja. Poraženi škotski kralj morao mu se pokoriti, a isto tako i neki irski plemići, dok su se neki njegovi vazali ušančili kod Dublina i tako stvorili engleski mostobran zaštićen »palisadom« (kako su kasnije govorili). U Francuskoj nije uspio ostvariti vjekavni san akvitanskih vojvoda: prisiliti toulouške grofove, svoje formalne vazale, na stvaran vazalitet, ali je barem sačuvao ono što je imao na početku svoga kraljevanja. Rezultat je mogao biti još i uspješniji da se u posljednjim godinama njegova života nisu protiv njega pobunili vlastiti mu sinovi.

Naslijedio ga je sin mu Rikard Lavljeg Srca, koji je deset godina svoje vladavine proveo kao vitez-lutalica u potrazi za pustolovinama. Svojom drskošću i okrutnošću bio je dostojan protivnik caru Henriku VI. Nije bio tako uporan kao Henrik VI. i Filip August, pa je svojim hirovima stvorene gordijske čvorove presijecao mačem kojemu nije bilo ravna u doba feudalizma. Trubaduri su ga slavili kao kraljevića slična njima, koji je čak pisao dobre stihove (ili su ih za njega pisali drugi). Dakako, više se čudimo velikim svotama novca koje je Rikard dobio novim nametima u Engleskoj, a da nije ni stupio u nju. Za tu fiskalnu akrobaciju, međutim, zaslužni su baruni i svećenici, činovnici državne riznice, koju je tek uredio njegov otac.

Jedinstvo kraljevstva izdržalo je još i težu fiskalnu politiku Ivana bez Zemlje (ili »Tupi mač«, kako su ga nazvali zbog njegove vojničke nesposobnosti), ali se ona okrenula protiv njega. Njegovi prethodnici povrijedili su više puta feudalne ugovore što su ih povezivali s engleskim podanicima i s francuskim vladarom, ali su se svojom ratničkom i političkom mudrošću znali uvijek iskupiti. Imali su sreću što se nisu sukobljavali s jakim protivnicima, osim možda s Becketom. Osim toga, njihovi protivnici nisu još bili načistu dokle seže vlast jednog feudalnog vladara. Za vrijeme kralja Ivana sve je bilo jednostavno.

Kao vazal Filipa Augusta, Ivan se izložio opasnosti da bude suđen zbog izdaje. Francuski vladar uspio je ovaj put ostvariti svoja vladarska prava i iznenada zauzeti Normandiju i Anjou, te ih pripojiti vlastitom posjedu. Kao engleski kralj, Ivan je prekršio zakletvu koju je položio prilikom krunidbe. Istina, ta zakletva (još i danas obvezna za engleske kraljeve) bila je u početku samo neodređena verbalna obveza na očuvanje mira i pravednosti. Zakletva je bila popraćena, još od Henrika I, i pismenom obvezom, također neodređenom i nejasnom. Ali što je kralj bio stroži i pravedniji, to su ga vazali u tome nastojali što više sputati. Porazi u Francuskoj potkopali su ugled Ivanov. Oluja, koja se odavno spremala, oborila se na kralja čim se sukobio sa crkvom — sa crkvom kojom je u Rimu upravljao Inocent III, a u Canterburyu Stephen

Langton, obojica izvanredni ljudi — i odnijela ga sa sobom nakon ponovnog poraza kod Bouvinesa. Pedesetak engleskih baruna, mnogi velikodostojnici, građani Londona i princ Llewelyn Veliki iz Walesa ujedinili su se protiv Ivana i u lipnju 1215. godine prisilili ga da potpiše »Veliku povelju sloboda«. Odmah nakon toga Ivan je povukao svoj potpis, ali ga je dvije godine nakon toga zatekla smrt. Sad su baruni mogli potvrditi »Veliku povelju«, *Magnu Chartu* (ili *Magnu Cartu*, po uobičajenoj ortografiji).

Današnji će se čitalac možda začuditi što je taj feudalni dokument, u kojem se općenite klauzule miješaju bez primjetnog reda s vrlo podrobnim klauzulama, postao temeljni kamen najuzornijeg predstavničkog sustava. *Magna Charta* je doista slavan dokument, osobito zbog onoga što se na njezinim temeljima kasnije izgradilo. Njezin sadržaj ne razlikuje se mnogo od onog što su obećavali i drugi kraljevi gotovo u isto vrijeme. Međutim, ako je pomnjivo proučimo, opazit ćemo i neke pojedinosti koje drugi dokumenti nemaju. Vazali se obvezuju da će podržavati pravedne odluke kralja, a boriti se protiv njegove nepravde i nepridržavanja vlastitih zakona. Izravna zaštićenost svećenstva i građanstva izražena je, doduše, prilično neodređeno, ali je minimum neizravne zaštite osiguran cijelom stanovništvu: kralj ne može povećati feudalne namete ni u vesti izvanredne poreze bez suglasnosti onih na koje se ti porezi odnose. To su već prvi začeci velikih ustavnih principa, a u isto vrijeme i dokaz spremnosti na ustupke koji će podanike pridobiti za suradnju s kraljem, uz uvjet da ne zlorabi svoju vlast.

Koje li razlike između povratka Filipa Augusta nakon Bouvinesa i povratka Ivana bez Zemlje! Francuski seljaci posipali su cvijećem i vinovim mladicama put kojim je prolazila vojska, a pariški sveučilištarci slavili su taj događaj osam dana. Iako bez potrebne administrativne i pravne pripreme, na području još uvijek uskom, ipak se nazire francusko nacionalno jedinstvo. Tom jedinstvu nisu smetale slobode komuna i vazala koji su pomagali kralja. Taj trijumf mogao je ipak kralja potaknuti na apsolutizam. U Engleskoj, naprotiv, žive snage već ujedinjenog kraljevstva nanijele su kralju teško poniženje, ali su se zaustavile u pravi trenutak i udarile temelj novom jedinstvu, vrlo elastičnom i sposobnom da se suprotstavi svakoj nevolji.

5.

Sile drugoga reda

Ako časkom ostavimo po strani nezavisne gradove, kojih su problemi bili sasvim drukčiji od problema zemaljskih država, ostaje nam samo da se letimično osvrnemo na neke drugorazredne sile, kao što su skandinavska, iberska i sicilijanska kraljevstva. Sve druge državice, keltske i one istočnoevorpskih zemalja (koje izlaze iz okvira našeg proučavanja), imale su mnogo manju političku i vojnu ulogu nego četiri već spomenute; uza sve to, pridonijele su bogatstvu evropske civilizacije, ali se, na žalost, moramo ograničiti na površan pregled njihove povijesti.

Dva su nedostatka koja objašnjavaju djelomično (ali samo djelomično) njihovu neznatnu ulogu: njihova udaljenost od središta katoličke Evrope i mali broj pučanstva u usporedbi s Francuskom, komunalnom i papinskom Italijom, Njemačkom i Engleskom. Ali je potrebno ipak istaknuti da ni Engleska ne bi bila velika sila da nije imala izvanredno sposobnu vladu. Kraljevina Engleska, bez francuskih feuda, nije bila ni veća ni napučenija od

Sicilije, pa ako je Sicilija bila periferna država s obzirom na Francusku, onda je to bila i Engleska s obzirom na Rim.

Kraljevina Sicilija. Često se Normane Sicilije uspoređuje s Normanima Engleske, a Roberta Guiscarda s njegovim suvremenikom Vilimom Osvajačem. Zapravo, sličnost je samo prividna. Vilim je bio moćan normandijski vojvoda i prije nego što je prešao morski tjesnac da postane kraljem već postojećeg kraljevstva; Robert je pak bio jedno od dvanaestoro djece malog vazala kad se uputio, kao i ostali pustolovi, da traži sreću na dalekom jugu. Od papinske investiture 1059. godine, koja je ozakonila njegova osvanja, i one iz 1139. godine, koja je značila potpun trijumf njegova nećaka Ruđera II, prošlo je osamdeset godina — gotovo cijelo jedno stoljeće sukoba i borbi, ustanaka i gušenja ustanaka, ali isto tako i mudrih popuštanja i strpljivosti. Umjesto da se uklopi u već postojeće kulturno-političko jedinstvo, kao, na primjer, anglosasko kraljevstvo prije 1066. godine, sicilijansko kraljevstvo spojilo se s konglomeratom starih suverenih država (s langobardskim kneževinama Beneventa, Salerna i Capue, te sa sicilijansko-muslimanskim emiratima), s provincijama koje su se odvojile od Bizantskog Carstva, s autonomnim gradovima kao što su Amalfi, Gaeta i Napulj, koji su se stoljećima mrzili.

Kršćani protiv muslimana i Židova, Grci protiv Langobarda, Arapi protiv Berbera, građani protiv seljaka, feudalno plemstvo protiv slobodnih gradova! Normanski vladari morali su biti vrlo taktični i uporni da izglade sve te sukobe i usklade različite interese. Izvan svojih granica morali su se braniti od moćnih neprijatelja, kao što su bili njemački carevi, i agresivnih protektora, kao što su pape. Kao da im ni to nije bilo dosta, pa ih je ambicija i osvajački zanos tjerao da napadnu Bizantsko Carstvo na Balkanu, muslimanske države u Africi, te islamske i kršćanske snage u Svetoj zemlji.

Ipak je ta etnička i kulturna šarolikost bila izvorom bogatstva, a veliki apetit znakom snage. Nedvojbeno je da su pohvale velikog arapskog geografa Idrisija, upućene njegovim normanskim mecenama, pune laskanja i pretjerivanja, ali je činjenica da se na početku XII stoljeća normansko kraljevstvo, svojim neobičnim sjajem, isticalo na sivom nebu katoličke Evrope i da je Palermo, veličinom i raskoši, nadvisio sve gradove kršćanskog Zapada. Nigdje nije bilo tako bujne i raskošne umjetnosti, nigdje takvih skupova učenih ljudi, takve mnogojezične administracije, sposobne da se prilagodi najrazličitijim običajima.

Kao što sicilijanski umjetnički spomenici iz doba Normana obuhvaćaju bizantske mozaike, arapske dekoracije, langobardsku i anglo-francusku arhitekturu, tako se i financijski ured, koji odgovara engleskoj državnoj riznici, nazivao u Siciliji *dohana* (od arapskog *diwan*). Imali su po dva pododsjeka, *a secretis i baronum*, što podsjeća na carsku bizantsku blagajnu i anglo-normanske feudalne financije. Sicilijanski kralj grabio je odasvud sve što je najbolje bilo. Živio je raskošno kao kakav istočnjački vladar, a svoje dugove je plaćao *in aurum* tarenorum, jedinim zlatnim novcem koji se kovao u Italiji prije 1252. godine. Osvojio je svoje kraljevstvo na način barbarskog razbojničkog poglavice, tražio pokornost kao kakav rimski imperator, a zahtijevao vjernost kao feudalni vladar. Pri koncu XII stoljeća bilo je kraljeva, kao što su Vilim Dobri i Tankred, koje su podanici vrlo voljeli. Bilo je prekasno spriječiti Henrika VI i njegove »barbare« (kako ih naziva Ugo Falcando, sicilijanski povjesničar toga doba) da osvoje kraljevstvo, ali je još uvijek bilo vremena da se Fridrik II, sin njemačkog cara i sicilijanske kraljice, pridobije

za ideju da premjesti središte »rimskog« carstva u srce talijanskog Sredozemlja.

Skandinavska kraljevstva. U postojbini Normana, na drugom kraju Evrope, države koje danas tvore skandinavsko trojstvo teško su se i polako organizirale. Kao i primitivna Germanija, tako je i poganska Skandinavija odabirala svoje vojskovođe iz onih obitelji koje su sebe smatrale potomcima bogova i čarobnjaka. Od njih su proizišle tri kraljevske dinastije koje su sačuvale krunu sve dok se nisu ugasile. Danci i Norvežani su je sačuvali sve do XIV stoljeća. Međutim, oni su se morali dugo boriti dok se nisu nametnuli nedisciplinirani narodima.

U početku vladar je crpio svoju moć iz svog neposrednog i golemog posjeda. Prihodi su mu služili za održavanje oružanih skupina koje su bile mnogobrojnije nego što su bile one najmoćnijih njegovih podanika. Bio je zato u stalnoj opasnosti da ga netko ubije ili ukloni ako bude radio bez pristanka mjesne ili pokrajinske narodne skupštine *(thing)*. Na Islandu i na Grenlandu generalna je skupština *(althing)*, sve do XIII stoljeća, bila bez kralja. I takva, gotovo apsolutna anarhija, smetala je nekim potomcima pionira koji su, želeći živjeti bez ikakve kontrole, tražili raj individualizma u arktičkoj pustoši, među ledenjacima i vulkanima.

Kako se u Danskoj, Norveškoj i Švedskoj pučanstvo sve više množilo, a društvene veze postajale sve čvršće, to se i kralj malo-pomalo nametnuo pretvorivši svoju oružanu tjelesnu stražu u polufeudalnu vojsku koja se oslanjala na crkvu. Razvoj kršćanstva tekao je sporo; tek pri koncu XI stoljeća u Švedskoj je bio porušen veliki poganski hram u Uppsali, poznat zbog prinošenja ljudskih žrtava. Zahvaljujući nastojanjima jednog nadbiskupa koji je bio oženjen i imao djece, gregorijanska reforma u Danskoj utrla je sebi put tek oko polovine XII stoljeća. Taj isti nadbiskup, Apsalon, iskoristio je neprilike Fridrika Barbarosse nakon Legnana i nagovorio svoga kralja da mu otkaže feudalnu podložnost na koju se Danska zaklela carstvu.

Moglo bi se pomisliti da su sjeverni narodi, kojih su se izdaci odvojili od rodnog stabla i uspješno presadili u Englesku, na Siciliju i u Rusiju, mogli mnogo više pomoći rodnoj grudi, koja je, na kraju, pala pod skrbništvo jedne snažne monarhije. Nikako. S ekonomskog gledišta Skandinavija je ostala u biti zemlja siromašnih seljaka. Otkad su prestale vikinške ekspedicije smanjio se i priliv pljačke i drugih dragocjenosti; mirnodopska trgovina slabo se razvijala, a ono malo gradova bilo je neznatne veličine. S političkog gledišta Danska i Švedska uspjele su se nešto proširiti duž istočnog Baltika, a Norveška je samo nominalno bila gospodar nekoliko zapadnih skandinavskih kolonija (Islanda, Grenlanda, Orkneyja, Hebrida, otoka Man). Prestalo je vrijeme velikih pobjeda. Umjetnost je izgubila svoju sirovu ali snažnu originalnost i uklopila se u periferni romanički stil (kasnije i gotski). Motivi provansalske poezije prodrli su, doduše, i u tri skandinavska kraljevstva, ali najbolja književna djela napisana su ipak u »republici« islandskoj, većinom s tradicionalnim temama ranog srednjeg vijeka.

Moramo li, dakle, zaključiti da genij skandinavskog naroda nije mogao trpjeti stegu središnje vlasti? Radije ćemo kazati da je stanovništvo bilo raštrkano i tako dugo ostalo, pa je vladarima bilo lakše ugušiti svaku individualnu inicijativu negoli je iskoristiti za svoje dobro. Arhaična i folklorna umjetnost i književnost Skandinavije nije mogla zadržati svoju originalnost u plimi evropske kulture koja je zapljuskivala i te obale.

Iberski poluotok — »povijesna zagonetka«? Mnogo je teže objasniti spori razvoj iberskih država. Jedan suvremeni španjolski učenjak naziva tu činjenicu »povijesnom zagonetkom«. U X stoljeću činilo se da poluotok kreće prema sjajnoj budućnosti. Istina je da je tadašnji kordobski kalifat, gospodar četiriju petina poluotoka i velikih suparnik bagdadskog kalifata i Bizanta, zasjenio sve kršćanske sjeverne državice. Ali njegova snošljivost prema drugim »narodima Knjige« (kršćanskim i židovskim podanicima), osiguravala je svima pravedan udio u ekonomskom i intelektualnom blagostanju jedne mnogo naprednije države nego što su bili njezini katolički susjedi.

Što se tiče kraljevstva Asturije i Leona, ono je baštinilo najsnažnije karakteristike vizigotskog kraljevstva i popravilo svoje najveće slabosti. U tim vrletnim predjelima kantabrijskih i pirenejskih planina kler se nije miješao u politiku, nedisciplinirani plemstva i neprijateljstvo prema Židovima znatno se smanjilo, opasno propadanje gradova zaustavilo, se a životni uvjeti seljaka su se poboljšali. Kralj je imao neku vrstu protektorata nad kršćanskim državicama što su nicale duž sjeverne granice kalifata. Iako je imao manje podanika nego neki francuski vojvode, volio je sebe nazivati »carem po milosti božjoj«, a mnogi su mu proricali da će »uskoro zavladati cijelom Španjolskom«.

Tako je borba muslimana vratila kralju njegovu staru funkciju vojskovođe-osvajača i djelitelja ratnog plijena, kako u samom kraljevstvu tako i u satelitskim državama. Svaki komad nevjerničke zemlje morao je ponovo biti naseljen, obrađen i, na svaki način, vojnički branjen. Neprestana zajednička opasnost smanjila je socijalne razlike i nametala opću suradnju. Još na izmaku IX stoljeća, kad je grof od Barcelone želio privući kolone u svoj dvorac Cardona, ponudio je slobodu svim robovima, preljubnicima i zločincima, koji se odazovu njegovu pozivu. U Portugalu se dugo vremena, uz zvukove roga, dijelila napuštena zemlja svakome tko je želio da je obrađuje. Sporo i ometano napredovanje kršćanske »reconquiste« na cijelom poluotoku nije bilo povjereno toliko brzim i pokretnim trupama, koje su se smiono zalijetale u srce neprijateljskog teritorija, koliko emigrantima koji su osnivali nova naselja blizu granice.

Početni zamah i kasnije usporavanje. U početku su Kastilija i Katalonija značile »zemlju dvoraca«, ali iberski dvorac podsjeća, više nego feudalni, na poljoprivredni gradić s njegovim gradskim ponosom, njegovim slobodnim vlasnicima i skromnom grupicom zanatlija i trgovaca. Kralj je svojom vlašću ograničavao autonomiju svakoga grada, ali je jamčio za njegove povlastice *(fueros)*, štitio ga od pohlepe njegovih suparnika i branio od ambicioznih plemića.

Plemstvu su pripadali »bogati ljudi« *(ricoshombres)*, »sinovi poznatog oca«, ili, točnije, »posjednici« *(hidalgos)*. Ono je u cjelini bilo presiromašno da bi se moglo mjeriti s kraljem; plemstvu se više isplatilo da bude u kraljevoj službi. Često prorijeđeno ratom, redove plemstva popunjavali su hrabri seljaci i francuski pustolovi. Najslavniji među ovim posljednjima bio je Henrik Burgundski, koji se oženio s kćerkom kastilijskog kralja i pri koncu XI stoljeća utemeljio portugalsko kraljevstvo.

Rasulo kordobskog kalifata ubrzalo je napredovanje *reconquiste*. Povećanje kršćanskih država, iako je uvećalo njihova bogatstva, imalo je neobičnu posljedicu: oslabilo je kraljevu moć. Velike udaljenosti u tako rijetko naseljenoj zemlji otežavale su prenošenje i izvršavanje zapovijedi. Tako se, malo-

-pomalo, patrijarhalna monarhija pretvarala u feudalnu. Nema sumnje da je i primjer Francuske, jedine kršćenske zemlje koja je graničila s Iberskim poluotokom, utjecao u tom pravcu. Ali južno od Pireneja otpor protiv kraljevske vlasti izvorno se očitovao u *Cortesima.* Ti nerazvijeni ustavni organi, u kojima su predstavnici autonomnih gradova sjedili zajedno s plemićima i s visokim klerom, nastali su iz plemićkih skupština prije konca XII stoljeća (u kraljevstvu Leon već od 1188. godine) i bili preteče za cijelo stoljeće prvog engleskog »parlamenta«.

Unatoč tim prednostima — kojima treba dodati prvorazredan kulturni razvitak — iberske su države, u osvit XIII stoljeća, prešle s avangardnih na retrogradne pozicije katoličke Evrope. U toku cijelog X i u velikom dijelu XI stoljeća one su bile kulturnije, bogatije, uređenije od svojih susjeda, ali nisu znale iskoristiti do kraja priliku koju im je nudio opći napredak. Oko godine 1200. njihovi gradovi (osim, možda, Barcelone) bili su inferiorniji talijanskim i flamanskim gradovima u trgovini, industriji i u intezitetu političkog života. Zemljoradnja je gotovo posvuda bila manje produktivna nego francuska i engleska, a pokret za oslobođenje kmetova, koji se tako rano javio u Kataloniji (IX stoljeće), usporeno je tekao u XIII stoljeću. Iako su Toledo i Cordoba bili intelektualni svjetionici u tami X stoljeća, prva sveučilišta nisu nastala u Salamanci ili u Lisabonu-Coimbri, već u Bologni i u Parizu.

I s političkog gledišta zastoj je bio očit. »Pet kraljevstva«: Kastilija, León, Navarra, Aragon i Portugal nisu htjeli više priznavati vlast kralja »imperatora«. Unatoč bliskim rodbinskim vezama tih pet dinastija svaka je od njih pronalazila saveznike prema prilikama, čak i među muslimanima. *Reconquistu* je u dva navrata zaustavila islamska protuofenziva, iako se činilo da je pri koncu XI stoljeća bila vrlo blizu svome ostvarenju. Najprije su Almoravidi, a zatim i Almohadi doveli iz Afrike svježe i fanatične snage u pomoć svojim španjolskim istovjernicima koji su bili profinjeniji, ali isto tako i pomireniji s porazom. Istina, godine 1212. tri su udružena kršćanska kralja izvojevala kod Las Navasa de Tolosa odlučnu pobjedu nad Almohadima, ali je uspjeh došao prekasno.

Dugotrajan rat. Došao je prekasno: nije li baš u tome ključ rješenja španjolske »povijesne zagonetke«? U početku je *reconquista* potaknula obnovu iberskih naroda, ali kad se obnova otegla stoljećima, ona im je iscrpla velik dio snaga, koje su drugi narodi iskoristili za vlastitu izgradnju. Mnogi su se ljudi naučili — da se poslužimo riječima *Cantar de mio Cid* — »zasluživati svoj kruh otimajući ga drugima«. Osim toga, ta dugotrajna borba onemogućavala je stapanje pobijeđenih i pobjednika.

Možda bi to stapanje pod okriljem islama i bilo moguće u X stoljeću, ali nije bilo više vremena da se izvrši. Pod okriljem kršćanstva ono se moglo ostvariti u drugoj polovini XI stoljeća, kad se Alfons VI Kastilijski proglasio »carem dviju vjera« i uspostavio srdačne odnose sa seviljskim emirom, a prema Židovima bio vrlo tolerantan. A onda je i katolike i muslimane povukla međunarodna struja križarskih ratova i *jihada* (muslimanska antikrižarska vojna), koje su ponovo rasplamsale neprijateljske strasti. Povoljan trenutak je propušten! Istina, sve do konca srednjega vijeka bilo je i prosvijećenih ili ciničnih vladara, koji su se i dalje okruživali inovjernim intelektualcima i bankarima; bilo je pojedinih građana koji su pružali ruku svojim bližnjima bez obzira na vjeru; bilo je vjerskih manjina koje su živjela razmjerno sigurno,

iako izložene sve strožim ograničavajućim mjerama. Unatoč tome, za Židove i muslimane epilog je bio uvijek isti: ako se nisu na vrijeme pokrstili, morali su bježati ili su bili protjerani.

Bilo bi besmisleno kriviti iberske narode više nego druge što su upali u zabludu zajedničku većini Evropejaca srednjega vijeka, ali je očito da su najteže posljedice snosili oni. I po broju i po kulturi španjolski portugalski inovjerci zauzimali su važne društvene položaje. Bez njih obnova zemlje ne bi bila moguća. Tomu se nije moglo doskočiti ni useljavanjem neiberskih kršćana, ni »dobrovoljnim« obraćenicima (uostalom, i obraćeni Mauri bili su protjerani iz Španjolske, osim iz Portugala). Što je »pet kraljevstava« više ograničavalo slobode vjerskim manjinama, to više je slabila i suradnja bez koje se nije moglo biti. Kada su ih protjerali, nastala je takva praznina u vlastitim redovima da je nikad više nisu mogli popuniti.

6.

Sukob Zapada i Istoka

Vjerska nesnošljivost imala je poraznije posljedice na istoku katoličke Evrope nego na zapadu. U toku dvaju stoljeća križarskih ratova ljudi svih klasa pružili su mnogo primjera hrabrosti, odanosti i požrtvovanja. Davali su svoju krv i novac, uvjereni da obavljaju veliko bogoljubno djelo radeći na širenju vjere. Na nesreću, taj i toliki napor urodio je samo jednim trajnim rezultatom: propašću bizanskog kršćanstva, fanatizmom muslimanskog pravovjerja i pojačanim evropskim antisemitizmom.

Možda će se ovaj sud o najslavnijem srednjovjekovnom pothvatu činiti prestrog. Zar odavno ne tvrdimo da je velika zasluga križarskih ratova obnavljanje ekonomske i kulturne razmjene između Istoka i Zapada, te pobjeda viteških i evanđeoskih ideala u do tada pospanoj Evropi?

Izbježiva, ali neizbjegnuta mržnja. Nitko ne dvoji da se za vrijeme križarskih ratova napredovalo u svim pravcima. Ali križarski ratovi nisu bili uzrok nego posljedica toga napretka. Umjetnički i književni utjecaji, filozofski i znanstveni prijevodi, vjerskih idealizam i trgovačka izmjena roba, nisu započeli s Gotfridom Bouillonskim. Prva križarska vojna rezultat je gregorijanske reforme u razdraženoj atmosferi zbog svećeničke korupcije. Križarski se ratovi ne bi mogli ni zamisliti bez talijanskog trgovačkog i pomorskog ratnog iskustva, bez velikog broja vojnika (kao posljedice porasta pučanstva), bez političke razvijenosti Francuske i bez nabujalih snaga Evrope. Te činjenice ubrzale su i proširile ponovni dodir s Istokom, pa je Zapad stekao dragocjeno iskustvo i za druga velika dostignuća, kao što su ekspancija i prekomorska kolonizacija. Ali to je iskustvo bilo zagorčeno dubokom mržnjom.

Bi li ta mržnja bila tako duboka da je nisu toliko zatrovale križarske vojne? Teško je u to vjerovati. Dakako, neprijateljstvo prema Židovima, muslimanima i Bizantu postojalo je i prije, ali se nikad nije očitovalo kao sveti i trajni međunarodni pothvat. Taj rat se, dakle, razlikovao od prijašnjih ratova i krvoprolića ne samo među inovjernim narodima nego i među samim katolicima. »Mi poštujemo istog Boga, iako na različite načine«, piše Grgur VII emiru u Bugiji, u sjevernoj Africi. »Duboko smo potreseni nesrećama koje su pogodile veliko carstvo«, govorio je vjernicima, pozivajući ih da pomognu

bizantskom caru, ali ne u Jeruzalemu, koji mu više nije pripadao, nego u Maloj Aziji koju su pustošili Turci. Sam Grgur VII okružio se novoobraćenim židovskim bankarima, a njegov prethodnik, Aleksandar II, ustao je u obranu neobraćenih Židova Narbone i Beneventa, a protiv njihovih progonitelja. Takvo je bilo držanje papa reformatora uoči prvog križarskog rata: u skladu s tradicionalnom antimilitarističkom politikom prvobitne crkve, prožetom novim radikalnim strujama, s dubokim uvjerenjem da će se dragovoljno obraćenje Židova dogoditi malo prije Posljednjeg suda. Naravno, nisu svi tako mislili, ali ih je bilo dosta, osobito u najneporočnijim dobronamjernim krugovima. Neprekidan razvoj kulture i trgovine mogao je olakšati susrete ljudi dobre volje.

Kako se onda dogodilo da su ti križarski ratovi — koje su mnogi suvremenici uporno nazivali »putovanjima u Jeruzalem«, ili »proputovanjem kroz Svetu zemlju« (tj. hodočašćem) — pretvorili u okrutni rat? Problem, ako se to može nazvati problemom, nije zaslužio toliko raspravljanja među suvremenim povjesničarima. Uzaludno je svako nastojanje da se vjerski motivi odvoje od političkih i ekonomskih pobuda — većina križara ne bi znala reći koji je od tih dvaju poticaja odlučniji. Upravo to poklapanje materijalnih interesa i vjerskih ideala izazvalo je i učinilo popularnim križarske ratove. Sasvim je prirodno da se vjerski rat izrodi i postane nemilosrdan. Ono što karakterizira križarske ratove nije razlika između obećanja i ostvarenja, nego njihov opseg i polet. Unatoč partikularizmu, križarski su ratovi okupili dobrovoljce iz svih katoličkih zemalja za jedan pothvat koji se u početku činio više božanskim nego ljudskim — *Gesta Dei per Francos*, kako ga naziva jedan francuski povjesničar.

Opčinjeni tim mitom, neki moderni pisci nisu znali lučiti normalne pojave jedne epohe, sasvim različite od naše, od patoloških pojava kolektivne histerije ili individualnog zločinstva. Zato su se oglušili ne samo na svaki glas koji nije dolazio iz katoličkog Zapada nego i na one zdravorazumske riječi kojih je uvijek bilo među zapadnjacima. Njihovi junaci su »mali ljudi«, tj. egzaltirane mase, koje nisu razlikovale kršćane istočnog obreda od nevjernika, obične promatrače od vojujućih neprijatelja, drsku improvizaciju od hrabrog pouzdanja u božju pomoć. Oni su smatrali da je taj »narodni križarski rat« odvratio »barunski križarski rat«, koji je blagoslovio i vodio papinski legat, od njegovih uzvišenih ciljeva. Nastojanja vođa da se drže razmjerno stvarnog i ostvarivog programa određivala bi sebičnost i želja za dobiti. Što se tiče trgovaca pomorskih republika, tih starih zatočnika kršćanskih granica, koji su htjeli da Sveta zemlja, vraćena kršćanstvu s njihovom pomoći, bude most prema stranom svijetu, oni su za njih ništa manje nego srednjovjekovni »trgovci topovima«!

Takvo samovoljno tumačenje, kada nije ublaženo istinskom suzdržljivošću, ne samo da je netočno nego je i anakronistično. Lako je simpatizirati s naglim i sentimentalnim ljudima protiv hladnih račundžija kad nas posljedice izravno ne dodiruju. Zanosno je slušati riječi ekstremista, ali se treba prije uvjeriti jesu li u pravu. Baš zato što su križarski ratovi djelovali na maštu masa, njihova je kronika puna netočnih podataka. Nije istina, na primjer, da je car Aleksije Komnen pisao pismo u kojem traži pomoć Zapada, nego je Bizant samo želio regrutirati određen kontigent plaćenika. Isto su tako i vijesti uoči prve križarstve vojne (koje se još i danas nalaze u nekim udžbenicima) o navodnom zlostavljanju hodočasnika od strane muslimana

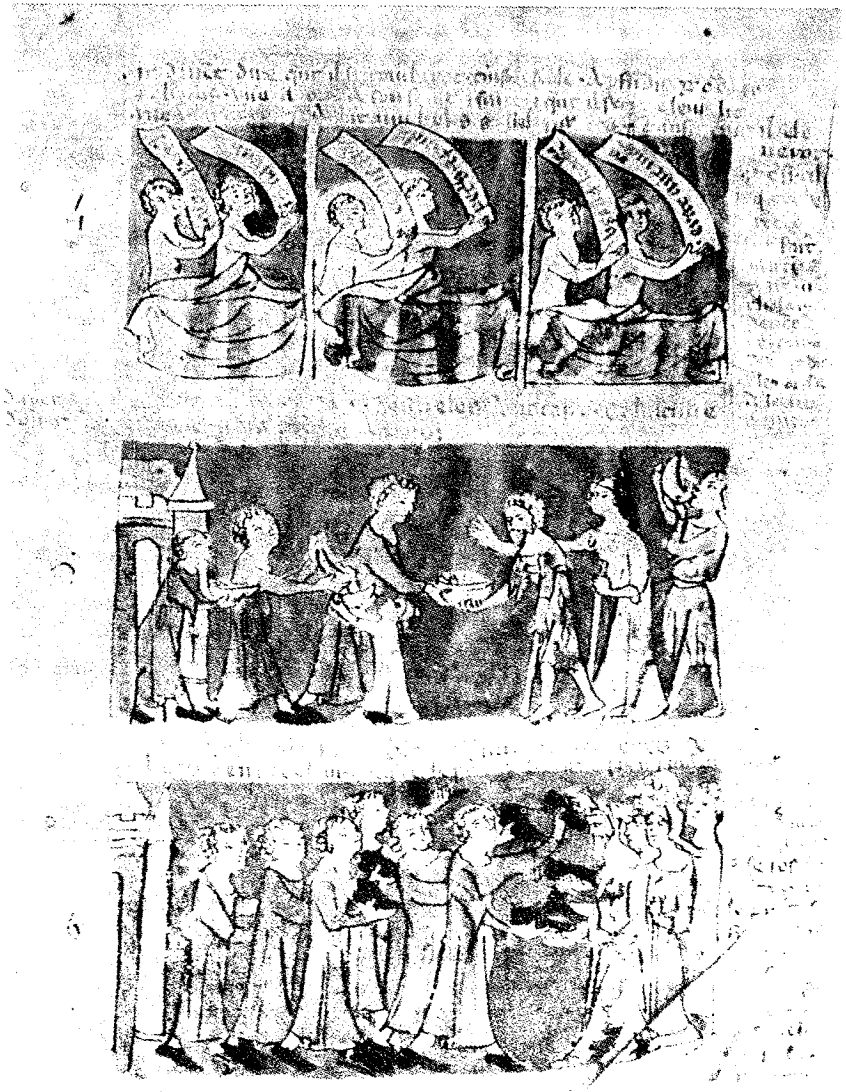

Hvale djevici Mariji, podjela juhe i cipela siromasima (minijatura iz Statuta internata Ave Maria de Hubant u Parizu, osnovanog godine 1346. za siromašne studente)

Mučeništvo sv. Thomasa Becketa (biskupska mitra iz samostana u Selingenstadtu)

Povratak Milanaca iz bitke kod Legnana (1176)

samo odjek događaja koji su se zbili sto godina prije kad je neki luckasti i okrutni kalif iz dinastije Fatimida nekoliko godina bjesnio protiv svakoga tko se opirao njegovoj volji.

»Narodni križarski rat« i »barunski križarski rat«. Što se stvarno događalo malo poslije nego što je papa Urban II objavio prvi križarski rat godine 1095? U proljeće 1096. godine neki zanesenjaci okupili su grupe pustolova, seljaka i prosjaka te se uputili ne čekajući papin znak za polazak. Nešto prije toga isti takvi zanesenjaci postigli su znatne uspjehe u poljoprivrednoj kolonizaciji Evrope. Ali sami nisu mogli uspjeti u tako smionom i dalekom pothvatu kao što je osvajanje Svete zemlje. Za takav pothvat nije bilo dovoljno samo oduševljenje, čudo ili nebesko nadahnuće.

Ti križari nisu stigli do cilja. Neki su se zaustavili u rajnskom području i upustili se u bliži, lakši i unosniji »sveti« rat: poubijali su sve Židove i njihov imetak podijelili s mjesnim barunima. Drugi su, pljačkajući i ubijajući, stigli sve do Mađarske, gdje su ih uništili razjareni stanovnici. Ostatak se probio sve do Carigrada. Car Aleksej nije ih očekivao, pa ih je prebacio u Malu Aziju, preporučivši im da ne izazivaju sukobe. Bizant se, u međuvremenu, djelomično oporavio od svih onih nedaća zbog kojih je Grgur VII izrazio svoje žaljenje: Aleksije je, naime, potukao svoje neprijatelje na Balkanu, zaustavio Turke i sakupio vojsku za protuofenzivu, uz pomoć redovite vojske sa Zapada koju su mu unaprijed bili najavili. Je li se mogao nadati da će »narodni križari« biti obazriviji prema nevjernicima nego prema kršćanskim Mađarima? »Sveta vojska« nastavila je pljačkati, i Turci su je lako uništili.

Malo poslije, različitim putovima, stigoše u Carigrad četiri redovite vojske: provansalska, lotarinška, sjeverna francuska i normanska iz Italije. »Baruni« su postigli od Aleksija mlaku vojničku suradnju i potrebnu opskrbu zamjenu za feudalnu zakletvu na lojalnost po zapadnom običaju i obećanje da će Bizantu predati sve krajeve koje budu oteli Turcima. Tako je, prvi put u doba feudalizma, jedan ekspedicijski korpus mogao pune tri godine ratovati, sve do zauzeća Jeruzalema 15. srpnja 1099. godine.

Ta se »barunska Ilijada« ne može ispričati u nekoliko redaka. Ne želimo kvariti sliku koju je u naše mladenačko sjećanje urezala legenda i poezija. Ako je križarima i pomoglo neslaganje maloazijskih Turaka s egipatskim Arapima, ako znamo da su bili svadljivi i nasilni, ipak su se pokazali izvanredno hrabri i uporni. A kada se činilo da će hrabrosti i upornosti ponestati, tada su čudesa ponovo oživjela njihov zanos. Prešavši staru bizansku granicu, nakon što su iscrpli strpljivost svojih tvrdokornih saveznika, od uništenja su ih spasila pojačanja i opskrba koje su im morem poslale talijanske pomorske republike. Osvojivši Jeruzalem, svoju su pobjedu uprljali krvoprolićem stanovnika, koje je preuveličano sadističkim pretjerivanjem kakva ljetopisca. Rat, naime, nikada ne pruža lijepu sliku, ali se njegove grozote brzo zaboravljaju ako pobjednici znaju uspostaviti mir i obnoviti uništeno.

Srednjovjekovna Amerika? Uspostaviti mir i obnoviti uništeno! Je li to mogla učiniti šarolika vojska divljih i neukrotivih ratnika, utaborena na rubu neprijateljskog svijeta, okružena podanicima kulturnijim nego što su oni, ali zato i vrlo različitim po jeziku i običajima? Križari nisu bez razloga bili nepovjerljivi prema domorocima, uključujući tu i nelatinske kršćane, tako da se nisu ni brinuli za njihovo obraćenje. Ostao im je samo jedan jedini

put — snošljivost. To su, nakon kratkog kolebanja, i prihvatili, ali ne toliko da u upravljanje uklope i lokalni živalj. Iako je bilo pokojih mješovitih brakova i dosta pojedinačne suradnje, pobjednici se nisu željeli miješati s pukom, već ostati kao stalna okupatorska vojska. Pozvali su ipak useljenike iz Evrope, koji su im pomogli da u jeruzalemskom kraljevstvu, i njegovu zavisnom području, stvore prvu evropsku prekomorsku naciju, neku vrstu embrionalne Amerike.

Dvadesetak godina poslije osvajanja Foucher da Chartres, građanin toga novog svijeta, zanosno je pisao: »Već smo zaboravili našu staru domovinu . . ., ima ih koji posjeduju kuću i poslugu, koji su se oženili sa Sirijkom, Armenkom, pa čak i pokrštenom Saracenkom . . . Međusobno povjerenje zbližava i najrazličitije rase . . . Onaj koji je imao samo malo novca ovdje je stekao cijelo bogatstvo; onaj koji u Evropi nije posjedovao ni malo selo, na Istoku je postao gospodar čitava grada«. Prožet orijentalnom maštom, koje ni sam nije bio svjestan, Foucher se navikao pretjerivati. Zapravo, bogatstvo kolonijalne Palestine nije se moglo mjeriti s bogatstvom mnogih zemljama novokolonizirane Evrope, pa nije ni privuklo dovoljan broj useljenika.

Potpuno je razumljivo da je Jeruzalem svojim egzotičnim plantažama i posredničkom ulogom u trgovini između Istoka i Zapada, kao i intenzivnim iskorištavanjem turista-hodočasnika, imao solidnu ekonomsku podlogu. Njegove ustanove, po uzoru na južnu Francusku, odražavale su ideale feudalizma, ali ne i feudalne anarhije: ako su vazali imali vrlo široku autonomiju i pravo da savjetuju kralja, koji se nije smio nekažnjeno na savjete oglušiti, kralj je imao vlast — iznimnu u Evropi — da, u slučaju potrebe, pozove pod oružje, na neodređeno vrijeme, sve svoje podanike, do posljednjeg podvazala.

I geografski kraljevstvo nije bilo tako ranjivo kako se tvrdilo: na zapadu se ono oslanjalo na Sredozemno more kojim je gospodarila talijanska flota; na sjeveru je graničilo s armenskom državicom Cilicijom, koju su stvorile izbjeglice iz Velike Armenije (koju su Turci zaposjeli), i osobito s Bizantskim Carstvom, tom tvrđavom kršćanstva; na istoku i na jugu štitili su ga planinski vijenci Libanona i pustinja.

Neuspjeh u Jeruzalemu, uspjeh na Cipru. Prekomorska Evropa mogla bi dugo živjeti da je potisnula svoj agresivan duh koji ju je i stvorio. Potomci Evropljana, rođeni u Siriji (Poulains — »ždrijepci« na modernom francuskom jeziku, ali etimologija nije sigurna), odlično su se prilagodili običajima i klimi zemlje. Iako su se odvajali od domorodaca, morali su ipak uspostaviti dobrosusjedske odnose s Bizantincima i muslimanima. Primjer je Bizanta pokazivao da se može boriti i s ograničenim ciljevima, a ne izložiti pogibelji koegzistenciju dviju velikih vjera, koje su bile prejake da bi mogle jedna drugu ugušiti. Bilo je jeruzalemskih kraljeva, kao što je Amalrik I, koji su znali iskoristiti suparništvo istočnih sila i postati prijeko potrebni i Egipćanima i Grcima.

Nemilosrdna borba i ogorčena mržnja imale su strastvene pristaše u cijelom kraljevstvu. Militaristički redovi što su ih osnovali križari (templari, hospitalci, teutonski vitezovi), bili su svojim propisima gotovo obvezni na nepomirljivost, a povezivali su vjerske zavjete s viteškim pozivom. Ti redovnici-vojnici nisu se, naime, isticali svojim svećeničkim dužnostima, ali su se znali dobro boriti, shvaćajući sveti rat kao jedini cilj. Osim toga, svake godine stizale su nove pridošlice, koje su iz svoga zavičaja donosile novi žar i nove predrasude, željno očekujući da speru svoje grijehe u nevjerničkoj

krvi prije nego što se vrate u Evropu, ostavljajući »ždrijepce« da se snađu kako znaju.

Godine 1147. vijest o teškom porazu kršćanske vojske na perifernom području Svete zemlje izazvala je drugi križarski rat. Bernard iz Clairvauxa uložio je svu svoju snagu da ponovo rasplamti nekadašnji zanos. Sada je u rat krenulo manje odrpanaca i pustolova, a na čelu križara bili su francuski i njemački karljevi (Luj VII i Konrad III). Uz pomoć cara Manojla Komnena i »ždrijebaca« ta je ekspedicija mogla učiniti mnogo više nego prva križarska vojska, samo da je bila dobro vođena. Kako to nije bila, doživjela je potpun slom: dva su se kralja posvadila s Manojlom, izazvala veliku uzbunu među muslimanskim svjetom i vratila se neobavljena posla u Evropu.

Unatoč svemu, jeruzalemsko carstvo živjelo je još četrdeset godina u razmjernom blagostanju. Istina je da se sada, umjesto malih suparničkih država koje su porazili prvi križari, protiv njih stvarala nova truko-egipatska sila; ali muslimani su dobro poznavali izvanrednu hrabrost franačkih vojnika i ne bi olako napali budno i jako kraljevstvo, pa su radije izbjegavali nepotrebne provokacije. Tek 1187. godine ponovo je počeo sukob, izazvan eodgovornim ratnim činom nekog vazala jeruzalemskog kralja i templarâ. Saladin je diplomatskim putem uzalud tražio zadovoljštinu. Onda je prešao u napad i potukao kršćansku vojsku kod Hattina. Budući da nije bilo dovoljno pomoćnih četa da začepe rupe na bojištu, muslimani su preplavili kraljevstvo, ponovo zauzeli Jeruzalem i odbacili kršćane sve do mora. Sve je bilo izgubljeno, osim nekoliko tvrđava.

Da bi se situacija popravila, bio je potreban novi križarski rat. Taj su rat vodila tri vladara: Fridrik Barbarossa, koji je umro na putu, Filip August i Rakard Lavljeg Srca. Ova dvojica, potpomognuta talijanskom mornaricom, ponovo su povratila izgubljeno i, prije nego što su se vratila, osigurala su dug obalni pojas, a Jeruzalem prepustila Saladinu. Luka Akra postala je tako glavni grad »Jeruzalemskog kraljevstva«, okljaštrenog, ali još uvijek životnog.

Gubitak na kontinentu nadoknadilo je — barem materijalno, ako ne i moralno — stvaranje »latinskog« kraljevstva, s francuskim jezikom, na grčkom otoku Cipru. Taj je otok zauzeo samovljno Rikard Lavlje Srce i prodao ga templarima, koji su ga, opet, prodali jeruzalemskom kralju (pobijeđenom kod Hattina). Vojnici i trgovci sa Zapada, premda su se još čvrsto držali palestinskog mostobrana, premještali su malo-pomalo svoje operativne baze prema otoku.

Tako je Cipar postao velika prirodna tvrđava, okružena Sredozemnim morem, kojim su gospodarili kršćanski brodovi. Na tom razmjerno sigurnom mjestu križari su se ponovo prihvatili kolonizatorskih planova, koje na kontinentu nisu uspjeli ostvariti zbog vlastitih grešaka i zbog neprijateljskog pritiska. Svojim glasovitim vinogradima i plantažama šećera i prirodnog indiga, svojim lukama i sajmištima, gotskim crkvama i orijentalnim kućama, svojom profinjenom kulturom i ratničkim duhom, otok je bio naljepši i najtrajniji križarski uspjeh, najtrajniji — jer je ciparsko kraljevstvo nadživjelo jeruzalemsko za nekoliko stotina godina.

Navala na »bolesnog čovjeka«. Treći križarski rat zaustavio se prije Jeruzalema. Najveći uspjeh toga rata nije bio protiv muslimana, nego protiv ciparskih Bizantinaca. Taj rat pružio je primjer koji se malo kasnije ponovio u mnogo većem opsegu. Naime, godine 1204. u Veneciji se, na putu za istok,

ukrcala vojska sastavljena od baruna iz svih krajeva Evrope i jakog kantigenta talijanskih mornara i vojnika. Četvrti križarski rat nije išao dalje od Carigrada, gdje se ostvario plan koji je već prije nagovijestio sve veće nepovjerenje zapadnjaka prema »opakim kršćanima« Bizanta: križari su opsjeli i zauzeli grčku metropolu, opljačkali je, kao da je to kakvo muslimansko leglo, a opljačkano carstvo podijelili. Dok su razbijene grčke snage organizirale u raznim perifernim pokrajinama »vlade u progonstvu«, dotle je u Carigradu osnovano slabašno »latinsko carstvo«. U drugim pokrajinama nicale su barunije i kneževine, a Mlečani su prigrabili većinu važnih trgovišta, zajedno s otokom Kretom i Negropontom.

Bio je to velik skandal koji se mogao predvidjeti. Ima li smisla i danas postavljati pitanje odgovornosti? Ako je križarski rat imao za cilj oslobođenje Jeruzalema, pa onda »skrenuo«, odgovornost za to isključivo snose Mlečani. Oni su, naime, preuzeli troškove samo za jedan dio brodovlja, dok su drugi dali na kredit. Budući da nisu uspjeli utjerati novac, zahtijevali su od križara da im, umjesto novca, pomognu zauzeti Zadar, koji se odskora bio oslobodio njihove vlasti. Da je Carigrad bio samo jedna etapa, a ne i konačan cilj, sigurno ne bi bilo drugog definitivnog »skretanja«. U mnogim ratovima bilo je primjera zauzimanja neutralnih zemalja, kao baza za daljnje operacije, mada se obično okupatori trude da ne opljačkaju zemlju. Sigurno je da su organizatori četvrtog križarskog rata bili pozvani da posreduju u dinastičkim razmiricama Bizantskog Carstva i da su se već u početku tajno sporazumjeli da to iskoriste. Papa je to sigurno znao, ali na tu opasnost nije upozorio cara. Optužio je, doduše, organizatore zbog »skretanja«, ali je ipak rado primio dio dobitka ustoličivši svoj poslušni latinski kler u buntovničkoj i šizmatičkoj prijestolnici. Mornari, vitezovi i vojničke rulje bili su ushićeni što mogu ispuniti svoj križarski zavjet prisvajajući dobra »opakih kršćana«, koji su bili bogati ali slabo naoružani.

Možda su glavni krivci sami Bizantinci: zar nije velika krivica biti bogat, a ne biti naoružan? Nakon trijumfa u X stoljeću staro je carstvo neprestano propadalo. Njegovo seljaštvo bilo je još uvijek radišno, a trgovci i obrtnici sposobni. Njih su pritiskali teški porezi, plemstvo ih je nemilice izrabljivalo, a Turci i Slaveni uništavali svojim neprekidnim napadima. Bizantsko Carstvo osobito je trpjelo zbog svoga konzervatizma, koji mu je u ranom srednjem vijeku omogućio premoć. U društvu koje naglo napreduje brzo prestignu onoga koji posustaje. Uoči križarskih ratova Bizant je već bio »bolesnik s istoka«, a da to ni sam nije znao. Kad su ga istodobno napali Turci u Maloj Aziji, a Normani u Evropi, bolesnika su još više ugrožavali njegovi saveznici: franački baruni prezirali su njegove običaje i ismijavali njegovu vojsku. Pomorske republike napadale su njegovu flotu i prisvajale trgovačku robu.

Venecija, njegova prvorođena kći, zadala mu je smrtonosan udarac. Tužnog li prizora! Možda je i pravedno što je nasljedstvo posljednjeg predstavnika antičke civilizacije dobila upravo prva srednjovjekovna gradska republika. Budućnost je pripadala gradovima otvorenim prema prostranim obzorjima.

KNJIGA TREĆA

Vrhunac srednjovjekovne Evrope u XIII stoljeću

Prvo poglavlje

Otvorena obzorja

1.

Svijet obilja

»Pučanstvo raste svakog dana, a gradovi se svojim novim zdanjima sve više šire... Osobito se ističe plodnost zemlje i obilje svih mogućih potrošnih dobara... Nema zdrava čovjeka, osim lijenčina, koji ne živi dolično, u skladu sa svojim društvenim položajem... Kad čovjek, za blagdana, pogleda one razdragane skupine plemića i pučana u svečanim odijelima, živahne gomile djece što jure tamo-amo, lijepe sastanke, divne skupine žena i djevojaka koje šeću ili sjede na pragu kućnih vrata, nalik kraljevim kćerkama — tko bi mogao poreći da je to najljepši prizor koji se može vidjeti na obje strane mora?« Tako piše 1288. godine fra Buonvicino de la Riva u svom hvalospjevu Milanu, i u tome nema ništa neobično. Istim takvim zanosom, kakvih stotinjak godina prije, William Fitzstephen veličao je svoj London, koji je u to vrijeme imao približno dvadesetak tisuća stanovnika. Isticao je kako je taj grad, utemeljen od Bruta Trojanskog, »mnogo stariji od Rima«. Gdje sve nema lokalnog domoljublja?!

Mnogo je zanimljivije što se tvrdnje Buonvicina poklapaju sa službenim statističkim podacima i što su, općenito uzevši, istinite: oko 200 000 stanovnika, više od 40 000 građana sposobnih za vojsku, 12 500 kuća s jednim ili više stanova, više od 1000 dućana, ne ubrajajući tu i klupe za prodaju na otvorenom, 120 doktora prava, gotovo 200 liječnika i kirurga, 25 podgradskih i gradskih bolnica, 300 javnih pekarnica upisanih u općinske registre, oko 8 800 hektolitara soli što svake godine prođe kroz mitnicu, 1 750 hektolitara dnevno mljevenog i oporezovanog žita... I još jedan nestatistički, ali vrlo slikovit podatak: »...u Milanu same životinje pojedu više kruha nego svi stanovnici mnogih talijanskih gradova«. Vrlo lijep život za onoga koji ima novaca, zaključuje fratar.

Pokazatelji veličine gradskog stanovništva. Pri kraju XIII stoljeća Milano je vjerojatno bio najnapučeniji grad katoličke Evrope (možda je jedino Carigrad bio nešto brojniji), ali su isto tako Venecija, Firenca (k. 20) i Genova prešle brojku od sto tisuća stanovnika, dok je velik broj talijanskih gradova imao više od dvadeset tisuća. Danas nas se te brojke mnogo ne doimlju, ali ako se prisjetimo da oko godine 1000. nije, možda, ni bilo katoličkog grada preko deset tisuća stanovnika, onda ćemo shvatiti da je urbanistički razvoj gradova kasnog srednjeg vijeka sličan razvoju gradova posljednjih dvaju stoljeća. To se isto događalo i izvan Italije, ali u nešto manjem opsegu. Malo je bilo gradova u kojima nisu nicala nova predgrađa i sve se više širili gradski bedemi. Samo se Pariz, sa svojih osamdeset tisuća stanovnika, mogao mjeriti s talijanskim metropolama.

Spomenimo ipak da je 1292. godine na čelu poreznih obveznika Pariza bio jedan Talijan, direktor filijale jedne banke iz Piacenze, koji je oporezovan sa 5 625 lira. Poslije njega dolazi još jedan Talijan, a tek onda Pierre Marcel (predak slavnog vođe revolucije iz 1365. godine — Etiennea Marcela) sa 2 900 lira, a onda opet četiri Talijana redom. Istina je da plemstvo nije plaćalo porez, a stranci su bili podvrgnuti specijalnim taksama. Bilo kako bilo, Pariz, glavni grad najmoćnije države u Evropi, sjedište najvećeg sveučilišta, svakako je poseban slučaj — on je više potrošački centar nego proizvodno ili distributivno središte. Gradovi koji su živjeli od trgovine i industrije nalazili su se na krajnjem sjeveru Francuske. Najveći od svih bio je Gand, sa pedeset tisuća stanovnika, zatim Arras sa dvadeset. I u južnoj Francuskoj bilo je trgovačkih gradova s brojnim pučanstvom, osobito u Provenci, ali tu smo već izvan granica kraljevstva.

U Njemačkoj i u Engleskoj većina središta što se kite imenom grada imala su ispod deset tisuća stanovnika i ni jedno središte nije doseglo stanovništvo Ganda. U Kataloniji, prema jednom tekstu iz XIII stoljeća, Barcelona »neprestano raste zbog brodovlja koje stiže u njezinu luku«, ali u gradovima unutar kršćanske granice, koja se pomicala sve više k jugu, vladari su se mučili kako da napuče gradske četvrti što su ih napustili muslimani. I u drugim područjima određenima za kolonizaciju osnivači novih gradića bili su previše veliki optimisti, jer su mnoge planom predviđene ulice i trgovi ostali poluprazni.

Grozničava djelatnost velikih gradova. Mnogo važniji od broja stanovnika bio je dinamični duh gradova, njihov životni ritam. Vitalnost grada kasnog srednjeg vijeka toliko odudara od mrtvila okolnih sela da to nisu poznavali ni najveći grčko-rimski gradovi.

Karakteristike grada su obilje, živost, brzina. Dovoljno je otvoriti bilježničke kartulare, u koje su Genovljani unosili svoje privatne obveze, pa da se u to uvjerimo. Ljudi i žene, samohrane udovice ili djeca pod skrbništvom, svećenici, plemići, proleteri — svi ulažu rad ili novac kratkoročno ili dugoročno u kakav trgovački posao, u kakav obrt, u banke, u brodogradnju, građevinarstvo, u špekulacije s obveznicama javnog duga. Nijedan predmet nije bio previše neznatan ili previše rijedak da ga se nije moglo prodati na veliko: na listovima kartulara susrećemo nekog trgovca sitničara koji kupuje na stotine noćnih posuda, a malo dalje draguljara koji prodaje 111 prstena, 169 safira i topaza, 348 komada dragog kamenja, 59 bisera, 12 kameja od kojih jedan sadrži i komad pravog pravcatog križa. Sluga nudi zajam gospodaru, gospodar sluzi. Rizika uvijek ima, ali riskiraju svi i nitko ne stoji skrštenih ruku.

Vrijeme je toliko važno da se ugovori sklapaju ne samo na jedan dan, već i na jedan sat. Toliko je dragocjeno da veletrgovci pozivaju bilježnika na brod koji je već spreman otploviti put dalekih krajeva, ili ga sile da radi do kasne noći nakon posljednjeg otkucaja zvona. U takvu ritmu sklapa se na desetine tisuća ugovora godišnje, a opseg poslovanja raste iz godine u godinu. Godine 1293. predviđeno je da će samo porez na pomorsku trgovinu iznositi najmanje 3 822 000 lira, tj. četiri puta više nego 1274. godine, a tri i pol puta više nego što je godišnji prosjek prihoda francuske kraljevske blagajne za protekle četiri godine (1289—1292).

O Firenci također imamo različitih podataka, koji se odnose na nešto kasnije vrijeme, ali su u biti istovrsni. Sve se može oprostiti osim nerada.

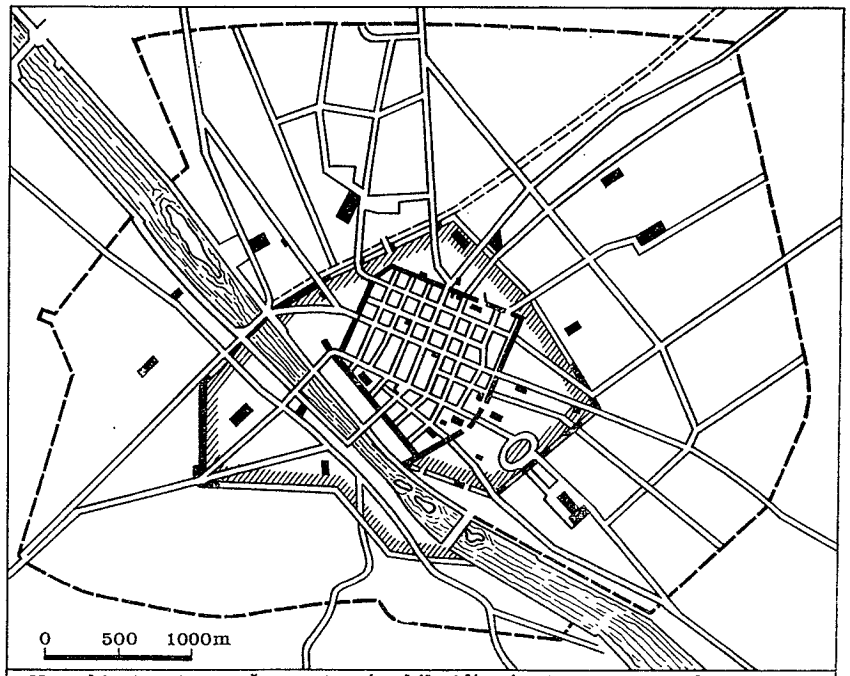

Neprekinuta crta označava pojas rimskih zidina i onih u ranom srednjem vijeku, ocrtana pojas zidina iz 1172, a isprekidana pojas od 1229. do 1327.

Karta 20. Plan Firence u početku XIV stoljeća

Lijenčine »što življahu bez sramote i hvale«[1] Dante je smjestio u najodvratnije mjesto pakla. Paolo di messer Pace, pisac zanimljive knjige *»O dobrim običajima«*, ovako opominje svoje sugrađane: »Ako imaš novaca, ne stoj skrštenih ruku, ne drži ih u kući kao mrtvu glavnicu, jer bolje je uzalud poslovati nego uzalud ljenčariti... Ako ništa ne zaradiš, nećeš izgubiti svoje mjesto u trgovini, a zaradio si mnogo ako nisi izgubio glavnicu i ako si očuvao mjesto u trgovini«.[2]

I kad se čovjek obogati on u svome dućanu, skladištu, za razbojem, sve do svoje smrti radi posao koji je započeo u svojoj mladosti. No, najprije mora ići u školu, jer tko ne zna »dobro računati i ne griješiti« nije vrijedan trgovačkog poštovanja. Oko 1336. godine, uz godišnji natalitet od oko 5 500—6 000 živorođene djece (oko 5%), u Firenci ima 8 000—10 000 dječaka koji uče čitati, više od 1 000 koji uče matematiku, a oko 550 do 600 koji studiraju književnost i filozofiju.

[1] »che visser sanza infamia e sanza lodo«.

[2] »Se tu ai danari, non ti stare (in ozio) e non li tenere a casa morti, che meglio è indarno fare che indarno stare... S'altro non guadagnassi, non ti svierai dalla mercatanzia, e assai guadagni se non perdi del capitale e non ti svii dalla mercatanzia«.

Radinost manjih centara. Još jednom ističemo da su »četiri velika« talijanska grada: Milano, Venecija, Genova i Firenca, predstavnici srednjoevropskog urbanizma, kao što su New York i London predstavnici suvremenog urbanizma. Vrhunac održava osnovne tendencije, ali je mnogo iznad prosjeka.

Gradovi izvan područja sjeverne i srednje Italije zadržali su još uvijek seljačko obilježje, iako postaju sve bogatiji. Njihova trgovina vezana je više uz periodične sajmove nego uz stalne dućane. Ovdje je bankar isto što i zelenaš. Plemići i niži građani žive zajedno, ali se ne miješaju jedni s drugima. Za vrijeme žetve građani pomažu seljacima. Dakako, gradovi kao što su Köln, Bruges, Southampton, Toulouse, Sevilla upoznali su sve prednosti i teškoće života prijestolničkog, ali njihov ritam nije mnogo brži od ritma mnogih talijanskih drugorazrednih gradova, kao što su Siena, Pisa, Piacenza, Verona ...

Bilo je, doista, mnogo okolnosti koje su Italiji namijenile avangardnu ulogu u složenoj »trgovinskoj revoluciji« kasnog srednjeg vijeka: kontinuiranost građanske tradicije u barbarsko doba, fluidnost društvenih klasa, rana sazrelost gradskih komuna, dobri odnosi s Bizantom i islamskim svijetom, čak i nedovoljna razvijenost poljoprivrede koja je prisilila poduzetne ljude da gledaju malo dalje. Ali nikakva početna korist ne osigurava vjekovima prvo mjesto. Talijanski jug prvi je krenuo tom stazom, ali je i prvi dopustio da ga pretekne sjeverna Italija. Pa i te je gradove (Paviju, Ravennu, stare prijestolnice *partis langobardae i partis romanae* prije Karla Velikoga) dostigla i prestigla Firenca, grad koji gotovo i nije imao svoju povijest. Venecija i Genova bile su prisiljene, zbog neodgovarajuće geografske pozadine, tražiti izlaz prema moru, a Milano je mogao izvrsno iskorištavati vlastita polja, među najplodnijima na svijetu. Ako je bio potaknut da želi više, poticaj je dolazio od »urođene radinosti« njegovih stanovnika.

Ekonomija i arhitektura: primjer Beauvaisa. Istinu govoreći, radinosti je bilo i u drugim zemljama, ali se ona rasula na mnogo strana. U Parizu je podržavala filozofiju, umjetnost, javnu upravu, dvorski život. Ne treba se, dakle, čuditi što su u toj prebujnosti bile žrtvovane industrija i trgovina.

Mnogo je jednostavniji, ali i značajniji, slučaj susjednog Beauvaisa. Središte vrlo bogate poljoprivredne oblasti, taj je grad proizvodio vuneno sukno, poznato u cijeloj Evropi. Na izmaku XII stoljeća bile su izgrađene mnoge nove valjaonice, a početkom XIII stoljeća bilo je potrebno proširiti i gradske zidine. Sudeći po njegovim gradskim financijama, Beauvais je, poslije Pariza, bio i ostao, sve do polovine XIII stoljeća, prvi grad kraljevskog područja. Godine 1259/60. komuna je isplatila Luju IV »otkupninu« od 3 500 lira u dva obroka (Amiens, po važnosti odmah iza Beauvaisa, plaćao je 1 237 lira). U isto vrijeme bila je spremna isplatiti jedan državni dug od 6 129 lira, svotu po sebi skromnu, ali ipak višu od obveza svih drugih područnih komuna. Potom se nešto slomilo. Valjaonice su i dalje radile, a sela su još živjela načinom koji je Beaumanoir idealizirao u svojim *Coutumes du Beauvais*, tom spomeniku francuskog upravnog i feudalnog prava, što ga je izradio dubok poznavalac rimskog i kanonskog prava. Zakazalo je gradsko pučanstvo. Industrija se nije razvijala kao u susjednoj Flandriji. Komuna je živjela od dohotka i teškom mukom izbjegla stečaju.

Nastaje pitanje: zašto Beauvais, nakon izvanrednog i uspješnog početka, nije iskoristio opće blagostanje kao i drugi gradovi koji su učinili velik korak naprijed u drugoj polovini XIII stoljeća?

Možda se odgovor nalazi u onoj divnoj, još nedovršenoj katedrali, što se izdiže iznad skromnih krovova i kućama oduzima sunčano svjetlo. Kaptol i biskup Beauvaisa nisu bili zadovoljni postojećim monumentalnim crkvama u gradu, već su poželjeli jednu novu, koja će visinom natkriliti sve katedrale svijeta. Radovi su počeli 1247. godine ali su 1284. morali biti prekinuti zbog urušavanja presmiono građenih svodova. Zatim su nastavljeni, i za samo petnaest godina stajali 80 000 lira. Naravno, troškove nije platilo građanstvo, jer to nije ni moglo. Taj kapital, koji su biskupi i kler pretvorili u kamen, dolazio je od gradskih poreza i kotarskih prihoda. Kmetovi i najamni radnici toga kraja utrošili su sate, dane i godine rada, što se, kao prihodi i porezi, moglo uložiti u industrijsku i trgovačku proizvodnju.

U mnogo bogatijoj Italiji nisu se događale takve stvari. Venecija je utrošila mnogo zlata i mramora u crkvu Sv. Marka, ali je njezina izgradnja trajala stoljećima, a neki najskupocjeniji ukrasi oduzeti su Carigradu. Milano je u XIII stoljeću sagradio novu općinsku palaču, ali građani Milana još nisu ni pomišljali na novu katedralu. Genovski biskup zadovoljio se skromnom katedralom, a prihode je uložio u trgovinu. U San Gimignanu, gradu po važnosti sličnom Beauvaisu, deseci privatnih tornjeva ponosno se uzdizahu iznad crkvenih zvonika. Isto je tako bilo i u gradu Lucchi.

Ipak, slučaj Beauvaisa nije bio usamljen u Evropi. Strast za sve višom i grandioznijom izgradnjom — bolje reći kampanilizam — širila se u XIII stoljeću po svim zemljama. Stotine malih i srednjih gradskih naselja natjecalo se u podizanju veličanstvenih građevina koje su uresili skulpturama i uljepšali šarenim vitražima. Tako su se, tisuću godina prije, mnogi rimski municipiji natjecali u gradnji terma i amfiteatara, što je nadilazilo njihove mogućnosti i potrebe. I onda je troškove plaćalo gradsko stanovništvo, ali manje svojim prihodima, a mnogo više propuštenim prilikama, što je mnoge municipije dovelo pod stečaj.

Naravno, »umjetnost nema cijene«. Divimo se, dakle, rimskim teatrima i gotskim katedralama, poklonimo se domoljublju koje je gradilo kazališta i vjeri koja je podizala katedrale! Ali, ne smijemo zaboraviti goleme žrtve koje su takvi pothvati zahtijevali od jedne ekonomije koja nije bila sposobna proizvoditi višak. Ekonomski govoreći, bilo bi mnogo pametnije čekati izobilje i tada ulagati u umjetnost. Taj hladni, razumski zaključak neće svakoga uvjeriti, jer je odvratno cjenkati se s ljepotom i vjerom. Čovjek želi pobiti materijaliste i dokazati im da je ta, nama tako draga umjetnost, ipak dala znatne dohotke, ali, na žalost, nemamo valjanih dokaza.

Ponekad se tvrdi da su takve vjerske građevine omogućavale rad mnogim zidarima i arhitektima, poticale na hodočašća i turizam, tada kao i danas. Istina, nema plaćenog posla koji nekomu ne koristi, čak i kad je ekonomski neopravdan. Produktivan rad ima još jednu dobru stranu — da i sam stvara nove mogućnosti rada. Neka natkrivena tržnica, na primjer, neko skladište, neki most, kakvi su se svuda gradili u XIII stoljeću, osobito u Italiji i Flandriji, mogu savršeno sjediniti lijepo i korisno.

Hodočašća su više radi svetih moći nego radi moćnika. Da u katedralama Compostele i Puyja nema moći sv. Jakova i čudotvorne slike Bogorodice, njihov umjetnički sjaj ne bi privukao ni jednog hodočasnika.

Srednjovjekovni turizam bio je sasvim nešto drugo nego današnji. Čak ni danas hotelska industrija ne može Veneciji osigurati ekonomsko prvenstvo kakvo joj je nekada pružala njezina luka, prepuna brodovlja, i njezini vječno

pokretni razboji. Rim je već vjekovima središte turizma, hodočašća i umjetnosti, ali ne i važno trgovačko ili industrijsko središte.

Istina je da su velike katedrale omogućile ljudima da utaže svoju žeđ za Bogom. Vjeri, međutim, nije potreban sjaj. Nju neće obeshrabriti skromnost jedne Porziuncole sv. Franje Asiškoga. Ako je i bilo vjernika koji su htjeli izraziti svoju zahvalnost Stvoritelju visokim zvonicima i raskošnim bojama, ipak je uvijek moralna vrijednost njihova poklona ovisila samo o namjeni. Ni namjena nije uvijek bila čista. Mnogi pokloni nisu dani od srca i nesebično. Kada župljani Andresa, blizu Boulognea, nisu na vrijeme platili sto maraka po glavi obećanih za novu opatijsku crkvu, opat je dao po svim kućama zaplijeniti tignje i lonce. U Beauvaisu su radovi na katedrali morali biti prekinuti nekoliko puta zbog buna protiv biskupa; godine 1305. pobunjenici su se okomili osobito na njegovu kapelicu, pokrali je i oskvrnuli, okaljavši sve što nisu mogli odnijeti.

Građani protiv gospode. Najveća smetnja razvoju gradova nisu bili skupi vjerski spomenici, koji su, na kraju krajeva, ipak bili ures grada i koristili dušama građane, nego teret feudalnih i agrarnih ustanova, koje, u trojednom idealnom društvu, nisu vodile računa o četvrtom, građanskom staležu, osim onda kad mu je trebalo oduzeti novac.

Da stvore sebi mjesto pod suncem, građani su se morali sukobiti s raznim mogućnicima: biskupima, opatima, grofovima i markizima, kraljevima, carevima i papama. Građani nisu bili protiv vlasti, već protiv poreza koji se nisu upotrebljavali u njihovu korist; bili su protiv zakona koji nisu štitili njihove interese, protiv ratova koji su pustošili njihovu zemlju i kočili njihovu trgovinu, a koristi donosili samo velikašima (ukoliko su im donosili). Malo je njima bilo stalo do toga što se novac ulaže u kakvu novu katedralu, dvorac ili šumu za lov, ili u neku oblast koja će još više proširiti kraljev posjed.

Građani su i za sebe i za svakoga tražili slobodu kretanja, zahtijevali su da se trgovina oslobodi čestih i visokih carina i cestarina, da trgovci odlaze i dolaze kad ih je volja, da svaki onaj koji se želi useliti u grad i obogatiti ga radnom snagom, kapitalom ili svojim znanjem može to učiniti bez obzira na ranije kmetske obveze. U početku radilo se samo o praktičnim i umjerenim zahtjevima, ali, kako se događa da se onome tko više ima više i hoće, to se neuslišane želje prije ili kasnije prenose i na ideološko polje.

Svaki grad ima svoju specifičnu povijest. Različiti su zahtjevi i slučajevi, različita je vlast protiv koje se treba boriti, različito je trajanje borbe i postignuti uspjeh. Ono što je postignuto različito se koristi, ovisno o geografskom smještaju svakog grada i o dinamičnosti njegovih stanovnika. Bez potrebnog minimuma samoupravljanja građani ne mogu živjeti. Apsolutna nezavisnost, kao idealan uvjet za razvoj snažne i složne zajednice, može biti velika opasnost za nesložnu i slabu zajednicu.

U toj šarolikosti mogu se ipak razabrati težnje koje pretežu u glavnim zemljama katoličkog svijeta. U najvećem dijelu zapadne Evrope građani su uspjeli izboriti od velikaša više-manje široku samostalnost, ali uz cijenu veće podložnosti kralju, koji se nalazio daleko i imao manje zahtjeva. Komune su se nastojale uklopiti u feudalnu piramidu s pomoću svojih povelja o slobodi, koje su više rezultat ustupaka nego pobjede. Svaki član povelje, naime, točno određuje izvojštena prava, ali i granice koje se ne smiju prekoračiti. Najmanju autonomiju imali su, možda, engleski gradovi. Oni su često, za određen iznos koji su godišnje plaćali *(firma burgi)*, zakupili lokalne poreze i druge osnovne

Novo feudalno plemstvo: skabin i kapetan Vilim Wcnemaer sa svojom ženom (nadgrobna ploča iz XIV stoljeća)

Staro feudalno plemstvo: oružani vitez iz XI stoljeća (bareljef od vapnenca iz opatije Notre-Dame-de-la-Règle)

Komunalne borbe u Genovi

Okršaj na tri različite razine između osvajača dviju kula godine 1194.

Podestat naređuje rušenje raskošne kuće jednoga buntovnog građanina (minijatura iz Caffarova djela *Annales Ianuenses*)

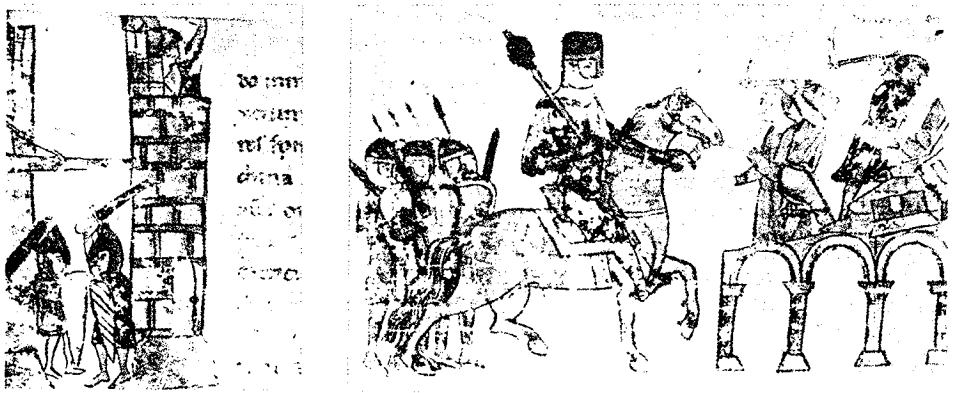

administrativno-pravne službe. Ali su zato bili i najmirniji: u Engleskoj kralj zna nametnuti poslušnost.

U Njemačkoj, međutim, gradovi se osamostaljuju zbog opadanja vladareve moći, ali su baš zato bili prepušteni milosti feudalnih velikaša, koji su često puta moćniji i od kralja. Okruženi neprijateljskim teritorijem, gradovi se nastoje međusobno povezati regionalnim savezima. Borba će potrajati sve do sredine XIV stoljeća; pobijedit će ne toliko najveći gradovi koliko oni koji su bili u kakvom savezu ili zaštićeni kakvim prirodnim zaprekama — švicarski gradski i seoski kantoni i, nešto manje, komune švapske lige — ili oni koji su bili saveznici kojeg velikog vazala u zajedničkom osvajanju (na primjer hanzeatski gradovi).

U Flandriji i Provenci suparništvo između bližih i daljih velikaša omogućilo je gradskim komunama široku autonomiju, ali ne i potpunu nezavisnost. U toku XIII stoljeća ojačat će ponovo ugled grofova, koji je u XII stoljeću bio beznačajan. U Flandriji je sjajna pobjeda gradskog pješaštva kod Courtaia (»Bitka zlatnih ostruga«, 1302. godine) svela grofovsku vlast na najnižu mjeru, ali veze ipak nisu bile nikad potpuno prekinute.

Samo su u Italiji gradovi između Alpa i Tibra apsolutni gospodari svoje sudbine. Njima nije bila potrebna povelja o slobodi, jer su 1176. godine, u Legnanu, stekli nezavisnost oružjem u ruci. Feudalni velikaši morali su se pokoriti zakonima komune ili nestati. Osim nekoliko zabačenih planinskih dolina, čak je i krajina pripadala komuni. Od sada se gradovi nemaju čega plašiti, osim vlastite pohlepnosti, koja slabije komune baca u ždrijelo jakih, a jake tjera na međusobno proždiranje.

Politička emancipacija i ekonomski razvoj idu usporedo. Najslobodnije komune gotovo su uvijek i najveće i najbogatije. Cijela gradska Evropa je u pokretu, a Italija joj je na čelu. Budući da se ne možemo dugo zadržavati na svim regionalnim različnostima, morat ćemo na slijedećim stranicama posvetiti najveći dio Italiji.

2.

Država — unosan posao

Jedna poznata knjiga kaže da su renesansni vladari odlučili da državom vladaju i da je oblikuju »kao umjetničko djelo«. Tako bi se i za srednjovjekovno građanstvo također moglo reći da je htjelo oblikovati državu i upravljati njome »kao unosnim poslom«. Politika je podređena ekonomiji.

Ta je težnja odgovarala načinu gledanja vladajuće klase koju su činili poslovni ljudi, ali je prije svega bila rezultat prvotne strukture komunalne uprave, koja je nastala ne kao država javnog prava, nego kao dobrovoljno privatno udruženje.

Od privremenog i privatnog udruženja do stalne političke ustanove. Datum rođenja prvih komuna uglavnom je poznat. Ali još prije nego što je službeno nazvana komunom, već je neko vrijeme funkcionirala kao stvarna autonomna zajednica. Možda to i nije njezin pravi datum rođenja: komuna je, naime, nastala neprimjetno, tj. rodila se onog časa kad je jedna grupa uglednih građana, koja je savjetovala i pomagala mjesnom velikašu, počela raditi na svoju ruku.

Ponajčešće su se stare komune rađale prevratom: nekoliko bi se građana udružilo da zaštite svoje interese političkim pritiskom, a po potrebi i silom.

Zakleli bi se na uzajamnu pomoć i pridržavanje usvojenih pravila, kao i na pokoravanje svojim vođama. U dokumentima X stoljeća javljaju se pokatkada sramežljivi nazivi kao »zavjerenici«, »urotnici«, pa i »komuna«. Ali te preuranjene zavjere bile su brzo ugušene, rasturene, ili su se uklopile u veća udruženja. Da ta *coniuratio* manjine, s ograničenim ciljevima i kratkog trajanja, preraste u komunu, trebalo je da se proširi i učvrsti, da joj se zakunu na vjernost svi stanovnici grada i okoline, a ona uzme na sebe sve redovite funkcije vlade. To će se postići tek pri kraju XI stoljeća, čak i u najjačim i najsvjesnijim gradovima sjeverne Italije.

Sasvim je razumljivo da u revolucionarnim komunama najvažnije službe u početku pripadaju najplemenitijim, najbogatijim i najmoćnijim »urotnicima«. Kako trgovačka ekonomija još nije bila dostigla pun razvoj, to se radilo o ljudima iz nižeg feudalnog plemstva, koje je posjedovalo zemlju u podgrađu i unutar gradskih zidina, uložilo svoj novac u trgovinu i obrt, te živjelo obično u gradu. Samo u tom smislu može se govoriti o aristokratskom podrijetlu komuna. Doista, među zavjerenicima bilo je vitezova i pješaka, ili »viših, srednjih i nižih«, ali velikih razlika nije bilo. Svatko pridonosi općoj stvari koliko može i kako može. Mjesto pojedinca u udruženju ne ovisi o podrijetlu, već o vrijednosti. Dobar kovač mačeva isto je toliko koristan kao i onaj koji ih upotrebljava.

U toku vremena samostalnost će se postizati i bez nasilnog prevrata. I izvan Italije smatralo se potpuno razumljivim da građani žele imati svoju »slobodu«. Kralj i vazal daju, uz ostalo povlastice, automatski i povelju slobode svima koji se žele nastaniti u budućem gradu. Povelja je obično kopija vrlo poznatog starinskog obrasca (kao što je Lorrisova povelja u Francuskoj ili Magdeburška povelja u zemljama preko Labe). Ipak je sloboda koju je kralj davao bila mnogo manja nego ona koju su revolucionarne komune silom izvojštile (k. 21).

Bez obzira na njezin postanak, komuna je uvijek zadržala dobrovoljno i privatno obilježje. Ona nikad nije poricala teorijsku suverenost prijašnjih vlasti, makar se borila protiv biskupa, grofova i vladara, makar tražila sve veće sloboštine, pa čak i potpunu nezavisnost. Te se vlasti moraju brinuti za najviše dužnosti države, propisane političkom doktrinom toga vremena: za Pravdu, Mir, Vjeru, pisane velikim slovom, mora se brinuti papa i car (ili kralj). Komunalna uprava brine se za pravdu, mir i vjeru samo onoliko koliko štite posebne interese zajednice. Može ih čak i zanemariti, ako je to u interesu građana. »Svi oni koji smatraju da su, prema Svetom pismu, ugovori o razmjeni i osiguranju lihvarski i protuzakoniti, te od crkvenih sudova traže njihovo odgađanje..., neka se osude na plaćanje globe od pola lire za svaku neplaćenu liru..., jer ako se takvi ugovori ne poštuju, građani i trgovci Genove imali bi velike štete«. Ovaj zakon, izglasan 1369. godine, s rijetkom iskrenošću izražava razliku između država kao moralne ustanove i komune kao ekonomske stvarnosti.

Komunalne institucije — napredna demokracija? Organi komune isti su kao i u države: skupštine, zakonodavni odbori, izvršna vlast i sudstvo. Plenarna skupština građana, kao simbol jednakosti, održava se na trgu — mnogo jednostavnije nego kraljevska skupština — i javnim glasanjem odobrava rat, mir ili važne zakone. Istina, teškoće rastu s rastom komune, pa će sazivanje plenarne skupštine biti sve rjeđe i sve nedjelotvornije.

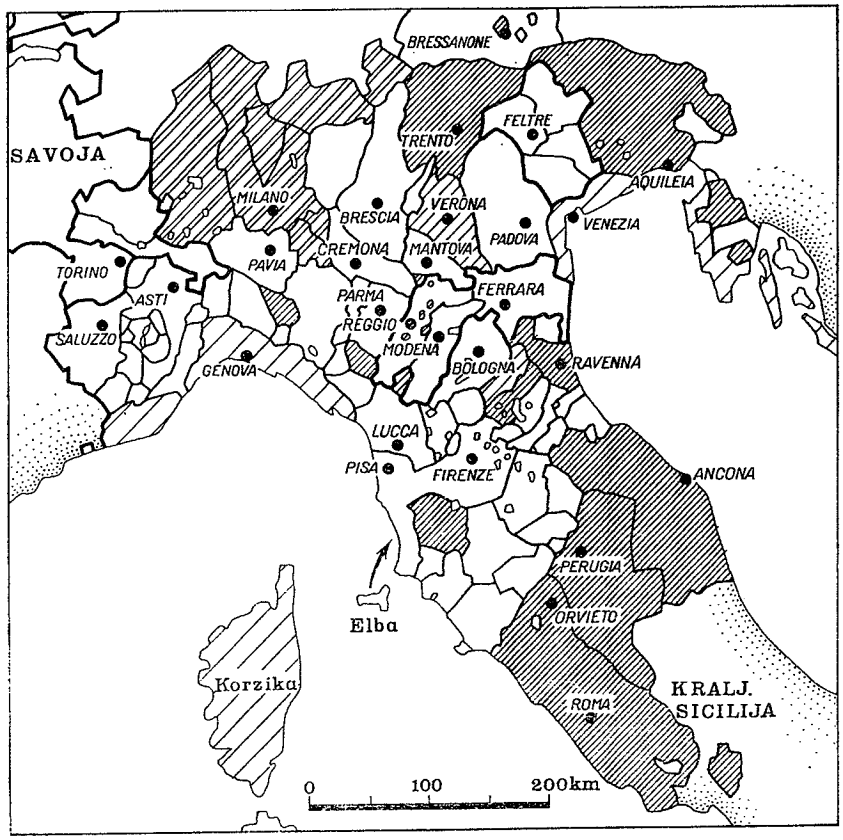

Karta 21. Središnjo-sjeverna Italija u XIV stoljeću

Međutim, porast će važnost većih i manjih vijeća, tih malih senata koji se povremeno sastaju pod arkadama općinskih palača ili pak u velikim zatvorenim dvoranama. Njihovi članovi biraju se na najrazličitije načine: među najuglednijim porodicama, među pravnim stručnjacima, posredstvom delegata plenarne skupštine, neposrednim imenovanjem od strane najviših vlasti, neizravnim izborom neporočnih svećenika, određivanjem kockom, ili na prijedlog gradskih četvrti ili cehovskih udruženja. Plenarne skupštine izložene su katkada ometnju i zastrašivanju, a vijeća se sastaju iza zatvorenih vrata. Uskoro će i glasovanje biti tajno, a obavljat će se bobom ili raznobojnim kuglicama.

U početku je vrhovna izvršna vlast povjerena vijeću. Kasnije, osobito izvan Italije, većina vijeća bira predsjednika ili »majora« *(maire, Mayor, Bergmeister)*, redovno iz svoje društvene grupe. I neki talijanski gradovi, bizantskog podrijetla, imaju svoga predsjednika, ali ponešto drukčijega: on je stari carski službenik čiji je položaj, postavši izboran, izgubio prvobitni ugled. Takav je slučaj i s vojvodom ili s mletačkim duždom.

U lombardijskim gradovima, međutim, vrhovna vlast pripada vijeću konzula. Njihov naziv podsjeća nas na slavne dane Rima, ali je zapravo nastao od riječi »consigliere« (savjetnik). Konzula je bilo od dva do dvadeset, obično biranih na godinu dana, ali ih nisu mogli odmah nanovo izabrati. Imali su civilna, vojna, financijska i pravna ovlaštenja. Služba konzula, privremena i višečlana, imala je cilj da spriječi pretvaranje vlasti u tiraniju i da onemogući da se najviši položaj iskoristi za prekomjerno osobno bogaćenje. Bit će potrebne i druge mjere opreza: čim napuste službu, konzuli moraju javno podnijeti račun o svojoj djelatnosti.

Prve općinske uprave nastale su, nešto prije XI stoljeća, u lombardijskim i toskanskim, a još prije u italo-bizantskim gradovima. Ni tada, a ni kasnije, one nisu imale karakter zlatnog doba o kojemu su maštali nostalgični pisci kasnijih stoljeća (od Dantea do Carduccija). Ali nisu bile ni samovoljni tlačiteljski režim kakvim ih prikazuje poneki noviji povjesničar. Usporedimo li ih s bilo kojim oblikom vlade prije velike američke i francuske revolucije, te komune nas iznenađuju svojom spremnošću da velikom broju svojih građana pruže mogućnost sudjelovanja, na jedan ili drugi način, u vođenju državnih poslova. A kad ih usporedimo s monarhijskim vladama toga vremena, onda zaslužuje da ih slavimo kao primjer napredne demokracije. Naravno, javni trg na kojemu se održavala plenarna skupština nije bilo idealno mjesto za nesmetano izražavanje javnog mišljenja, ali je bio tribina za svakoga tko je imao hrabrosti i nadahnuća da govori. Na kraljevskim pak skupštinama, kad bi se sazvale, mogao je doći samo onaj tko je pozvan. Iako savjetnici i najviši službenici komune nisu birani po modernom predstavničkom sustavu, oni su ipak mnogo vjernije odražavali cjelokupnost građana nego nekoliko »izabranih« pripadnika engleskog ili francuskog parlamenta u jesen srednjega vijeka.

Jasno je da komunalna demokracija nije bila, niti je željela biti, potpuna i za sve jednaka. Zahtijevati apsolutnu jednakost značilo bi rušenje poretka što ga je odredio Bog koji je stvorio nejednakost ljudi. U tome se građansko mišljenje nije mnogo razlikovalo od plemićkog. Ni u komunama ni u kraljevstvima nije bila važna brojna većina, nego suglasnost »najvrednijeg dijela«, kako tvrdi najveći politički mislilac u početku XIV stoljeća, Marsilije iz Padove. Samo što se u komunama »vrijednost« nije određivala prema rođenju, niti je bila ograničena na neznatnu manjinu. Bila je cilj koji je trebalo dostići, a ne zid koji je trebalo prijeći. Sirotinja je mogla dostići taj cilj samo ako se obogati, slabiji ako se naoružaju, stanovnici okoline i podložnih gradova samo ako bi se uselili i stalno nastanili u gradu. To nije bilo lako postići, ali ništa nije bilo nemoguće u doba ekonomskog procvata, kad je gradska milicija trebala mnogo vojnika, a gradska industrija mnogo radne snage.

Politička nesigurnost. Nada u sve veći društveni uspjeh, a osobito nedostatak točno utvrđenih propisa za biranje magistrata i za određivanje većine, uzrok su vrlo burnog i nesigurnog života gradskih demokracija. U državi u kojoj upravljaju poslovni ljudi i kojoj je cilj poslovni procvat, duboki korijeni političke i društvene borbe morali su biti ekonomske prirode. Javne službe budile su zavist. Onaj tko ih je obavljao odlučivao je o ratu i o ugovorima, ukidao je i određivao poreze, ugovarao zajmove i nabavke, sudio u trgovačkim sporovima, određivao cijene i radne uvjete, ne zaboravljajući nikada ni probitke vlastite porodice ili stranke. Glavni razlozi bili su ipak razlike u mišljenju, društveno suparništvo ili osobno neprijateljstvo. Licemjerstvo? Da i ne. U to doba, kao i danas, nije bilo lako lučiti sukobe iz interesa od sukoba iz političke strasti. Često ni samom građaninu nisu bili jasni razlozi zbog kojih radije pristaje uz jednu, a ne uz drugu stranku.

Politička povijest komuna zatvorena je knjiga za one koji neće da upoznaju njezinu složenost. Bilo bi, naime, naivno prihvatiti uobičajeno tumačenje postanka političkih stranaka u Firenci kao posljedicu nekih propalih zaruka, koje su izazvale osvete, ali isto tako bila bi naivna tvrdnja da bi takva uvreda bila izlika za prikrivanje nekog smišljenog političkog poteza. Činjenica što je neka stranka bila uz gvelfe, a druga uz gibeline, ne znači ljubav jednih prema papi, a drugih prema caru. Ali nije isključeno da se iz jednog političkog braka može roditi i iskrena ljubav. Iza imena gvelfa i gibelina u Italiji, katolika i katara u Languedocu, pristaša francuskog kralja i flandrijskog grofa u Belgiji, često stoji većina pripadnika jedne određene ekonomske, društvene ili profesionalne klase. Ali nijedna se klasa potpuno i stalno ne poistovjećuje samo s jednom strankom.

Bez obzira na to koji su bili pravi razlozi ili izlike, sukobi i neredi potresali su svaki grad i širili se brzo i na ostale, stvarajući tako čitavu mrežu saveza i protusaveza. To se osobito oštro očitovalo u Italiji, sjeverno od Tibra, koja je bila pretvorena u pravu šahovsku ploču na kojoj su se izmjenjivale komune gvelfa i komune gibelina. Svaka od njih borila se protiv svoga neposrednog susjeda uz pomoć njegovih susjeda, najčešće bez prolijevanja krvi, ali s velikim ekonomskim štetama. U tim komunalnim borbama sudjelovali su gotovo svi građani, pa su zato i bile vrlo žestoke, ali i mnogo humanije od feudalnih ratova, u kojima se borilo malo vitezova, a najviše patio sam narod koji u njima nije ni sudjelovao.

Mir je uvijek bolji od rata, ali je i borba znak vitalnosti. Građani svake komune konačno su se zainteresirali za političke probleme koji su se i njih ticali. Podjelom na stranke — obično dvije u svakom gradu — započeli su ogorčeno raspravljanje, ali nužno za razvoj demokracije — raspravljanje koje je u izvjesnom smislu preteča stalnog dvoboja između konzervativaca i liberala (ili socijalista), klerikalaca i laika, »republikanaca« i »demokrata«, značajnog za suvremeni parlamentarni život. I na međunarodnom polju (ili točnije na »međugradskom«) formiranje suparničkih saveza pogodovalo je održavanju ravnoteže sila ili međusobnoj utakmici, bez pribjegavanja sili.

Nesrećom, talijanske komune nisu imale iskustva ni potrebne samodiscipline potrebne da svedu na najmanju mjeru potrese što ih je izazvalo političko kolebanje. »Svaka kuća ima svoju kulu«, piše rabin Beniamino di Tudela o Genovi, »pa kad se raspali borba, terase na vrhu kule postaju bojno poprište«. Uzalud poglavari komune naređuju da se, za primjer, sravni sa zemljom kuća-tvrđava nepokodnog građanina, a njega protjera; uzalud biskupi i redovnici pozivaju narod da se okani bratoubilačkog rata te poljupcem i prisegom zaključi mir; uzalud stranka koja je privremeno pobijedila pruža pobijeđenima ruku pomirnicu, nudeći im širokogrudne mirovne uvjete, ili, što je još češće, nastojeći da ih uništi isključenjem iz svih državnih službi, osuđivanjem kolovođa na teške kazne, većinom u odsutnosti.

Razmirica ima uvijek, bilo pod starim ili pod novim nazivima — nema više gvelfa ili gibelina, sad su crni i bijeli, Capuletti i Montecchi. Uvijek ima gradova koji su susjedi, pa su stoga i neprijatelji. Oni će uvijek i rado primiti protjeranoga i zajedno s njim snovati odmazdu zbog posljednje izgubljene bitke radi dobivanja kontrole nad nekom cestom, rudnikom ili tržištem. A kako je trgovačko i industrijsko suparništvo mnogo jače od njihovih strasti,

to se često događa da promjena vladajuće stranke u jednoj komuni izazove promjenu u obratnom smislu i u susjednim komunama: ako je Bologna gvelfska, Modena će odmah postati gibelinska. Glavno je da se neprijateljstva nastavljaju.

U takvom metežu veći talijanski gradovi svladavaju manje, pa se u svakom takvom gradu pojavljuju i novi ljudi.. Za pobijeđene bi situacija bila dramatična kad ekonomska ekspanzija ne bi i njima pružala mogućnost nadoknade izgubljenog. Unatoč pretrpljenom poniženju što su ih pretekli novonastali bogataši ili useljenici, članovi starih propalih porodica mogu ponovo steći imovinu u svom gradu ili, ako su u njemu uspomene previše gorke, u susjednoj komuni. Pobijeđeni gradovi, koje je odlučno svladao jači i bogatiji suparnik, pronađu uvijek način da se ponovo obogate, makar i sporije, iskorištavajući one trgovačke i industrijske grane koje njihov suparnik nije prisvajio.

Kad jedna komuna zauzme drugu, ni tada nema u njoj dubokih ustavnih promjena. Kao ni stari Rim, tako ni srednjovjekovni talijanski grad-država nije dirao u lokalnu autonomiju zauzetog grada; tek bi za se zadržao pravo imenovanja ili potvrđivanja najviših magistrata. Grad-gospodar preuzima vanjsku politiku i obranu, iskorištava osobito poželjan ekonomski sektor, kao što je, na primjer, duga plovidba u određenom smjeru, uvoz i izvoz namirnica, izrada određenog tipa tkanina itd. Svojim uklapanjem u širi teritorijalni kompleks, gradovi-sateliti, smatrani saveznicima, izvlače često velike koristi.

U početku XIV stoljeća Genova kontrolira cijelu Liguriju, Milano velik dio Lombardije, Firenca polovinu doline Arna, Venecija niz luka i otoka, a Pisa dug pojas toskanske obale. Prije tisuću i pet stotina godina slična savezništva stvorila su najveću federaciju kojoj je na čelu stajao Rim. Ali u kasnom srednjem vijeku bilo je previše gradova koji su težili za vodstvom, a snaga im bila gotovo podjednaka. Njihove svađe samo su dovele do nestalne ravnoteže između najjačih suparnika.

Nova iskustva i nova razočaranja. U svakom su gradu s važnim ustavnim promjenama dolazili sve više do izražaja mali ljudi i niže klase. Najoriginalnija pomjena dogodila se u Italiji i u Provenci — bila je to stvaranje službe podestata. Podestat je bio plaćeni upravitelj, uglavnom stranac. On je zamijenio ili se pak nametnuo konzulima, u početku samo u izuzetnim godinama, a kasnije i stalno. Njegova funkcija slična je donekle *city manageru*, koji je bio pozvan da upravlja mnogim američkim gradovima našega stoljeća. Podestatu su se utjecali kao nepristranom sucu koji je iznad stranka, bez predrasuda, potpuno slobodan da vodi i sudi u gradu gdje nije imao nikakvih veza. Za svaku sigurnost zadržali bi ga i nakon izvršene dužnosti dok ne podnese izvještaj o obavljenom poslu.

Bilo je podestata koji su zaslužili čast da im slika, izrađena na trošak općine, resi općinsku dvoranu. Bilo je i takvih koje su — s pravom ili ne — kažnjavali novčano, zatvarali, prisiljavali na bijeg ili čak životno ugrožavali. Iako su mnoge komune, od polovine XII stoljeća do polovine XIII stoljeća, polagale velike nade u režim podestata, shvatljivo je da se nije moglo od jednog stranca, kojega su često slabo obavještavali, a još manje podržavali, tražiti da učini čudo i da svojom pravičnošću umiri grad. To više što su se razmirice između bogatih porodica i nestrpljenje onih koji su bili isključeni iz vlasti sve više zaoštravali i pogoršavali ukoliko je ekonomska i demografska ekspanzija jačala broj i društvenu različnost nezadovoljnika.

U Italiji su, oko polovine XIII stoljeća (u Milanu već od 1198. godine), nezadovoljnici izgubili svako povjerenje u uobičajeno, stalno obnavljanje po kojemu su javne službe dobivali, osim starih magnatskih porodica, i najviđeniji novi bogataši. Umjesto da izravno smjeraju na komunalnu upravu, oni su osnovali neku vrstu »podvlade«, koja se obično oslanjala na zanatlijska udruženja i imala svoju skupštinu, vijeća i magistrate slične komunalnim. To su takozvane »male komune« ili »pučke komune«. Na čelu tih komuna stajalo je katkada ili vijeće predstojnika udruženja (nalik konzulima) ili češće pučki kapetan, koji je bio stranac (nalik podestatu). Malo-pomalo ta je »podvlada« uzela na se glavne funkcije prave vlade ili ju je sasvim zamijenila, bilo to nizom mirnih reformi ili, češće, pučkim prevratom.

I pored naziva »pučka vlada« nije dovela na vlast masu »mršavih« pučana pobunjenika, već »tusto« građanstvo koje ih je vodilo, a svojim bogatstvom i odgojem bilo bliže magnatima nego pučanima. Pobjedonosno građanstvo učinilo je, ipak, mnogo za cijelu zajednicu: suzbilo je zloupotrebe u sudstvu i poreznoj politici, a u javnoj djelatnosti primijenilo usavršenu tehniku svojih privatnih poduzeća.

Ti »tusti« građani, inače mnogo smotreniji, prilagodljiviji, ali i uskogrudniji od magnata, nisu, doduše, željeli da niži radnici trpe glad, ali su se bojali da se ne »udebljaju« kao i oni. Zato su pojačali kontrolu kapitalističkog obrta nad ručnim, ali su istodobno stvorili i hitan program javnih radova, kako bi pomogli sirotinji u borbi protiv bijede i besposlice, kao potencijalne osnovice novih pobuna. Bojali su se i protuudara, pa su zato iz javnih službi uklonili magnate. Taj čin imao je samo simboličnu vrijednost, kao što je u modernim demokracijama ukidanje plemićkih titula, ali bez neke praktične koristi. Magnati su se mogli izvući upisivanjem u kakva udruženja »pučana«. Unatoč svim tim mjerama opreza, pučkoj komuni prijetili su i s vrha i s dna, razvlačili je međusobno i oni koji su već bili na vrhu i oni koji su se spremali na uspon ili na ponovni uspon.

Naposljetku je u nekim talijanskim gradovima nestrpljivost laktaša i nepovjerenje građana dovelo do očajne odluke slične imenovanju pučkog kapetana: izabrali su jednog vladara ne zato da ukine ustavne organe nego da ih prisili da rade kako treba. Ti vladari iz XIII stoljeća nisu se dugo održali: čas ih je neka kriza dovodila na vlast, a čas ih tjerala s vlasti, baš kao i pučke kapetane. Dok je trajao ekonomski i društveni polet talijanskog građanstva, očajanje je bilo privremena pojava i lokalnog karaktera. Vladari su se morali miriti s javnim mnijenjem ako su željeli ostati na vlasti. Svi su, međutim, više željeli da se proširi sudjelovanje naroda u vlasti nego da se vlada povjeri pojedincu.

Da se na miran način uklone nemiri bez despotizma postojalo je i drugo rješenje — vlada nekolicine, uz uvjet da se ta nekolicina slaže i bude svjesna svoje odgovornosti. U tom pogledu Venecija je najbolji primjer. Početak je bio takozvano »Raspuštanje Velikog vijeća« 1297. godine. Zapravo je to bilo povećanje broja porodica (od četiri stotine na više od tisuću članova) iz kojih će se birati članovi za najviše državne funkcije, ali je sve to završilo nasljednom izbornošću! Posljedica toga bila je da su patriciji nemilosrdno gušili svaku osobnu ambiciju. Posvetili su se pravičnom upravljanju i blagostanju cijele zajednice, a nižim stalčžima širokogrudno prepustili izvjestan broj unosnih ali politički nevažnih službi, pozivajući, tako reći, sve građane na zajedničku, makar i skromnu trpezu. Taj sustav upravljanja trajao je, uz manje izmjene, točno pet stotina godina, sve tamo do 1797. godine.

U cijeloj Evropi: gdje je života, tu je i borbe. Oligarhijski sustav trijumfirao je u gotovo svim komunama izvan Italije. Ali tu se redovito radilo o uskogrudnim i učmalim klikama koje se ne mogu uspoređivati s mletačkom oligarhijom, sočnim plodom političke mudrosti, sposobne da predvidi i ukloni svako nezadovoljstvo. Prividni i nesigurni mir u mnogim komunama XIII stoljeća sjeverno od Alpa gotovo je uvijek bio znak prerane ekonomske i društvene klonulosti, dokaz umora jednog naroda koji više ne vjeruje u korisnost lokalnih autonomija, a protiv nasilja gradskih vlasti vidi spas samo u kraljevoj pravičnosti. »Vidjeli smo mnoge borbe u dobrim gradovima Francuske«, tuži se Beaumanoir. »Sirotinja protiv bogataša ili bogati protiv drugih bogataša... Ni sirotinja ni srednji stalež ne sudjeluju u gradskim upravama... ne znaju kako će postići pravdu«. Iz toga slijedi zaključak: »vrijedne gradove... i sitan puk netko mora zaštititi«.

Kraljevski činovnik i pravnik, Beaumanoir, više se brine za red nego za napredak zemlje. Ali po cijeloj Evropi gdje se živi, tu se i borba vodi. U stotinama gradova, sjeverno od Alpa, oligarsi se glođu između sebe, pa ih prestižu i istiskuju novi bogataši, koje će opet pomesti novi prevrati. Tu nema prijelaznih faza kao u Italiji — vlada nekoliko porodica vlasnika i sposobnih trgovaca redovito prelazi u ruke »pučana«, koji se oslanjaju na zanatska udruženja — ali što je grad napredniji, to je i život sličniji talijanskom, iako ne tako intenzivan i dramatičan. Ako se neki tiranin i nametne, on sigurno nije iz građanskih redova, nego je ili lokalni feudalac ili kralj. Ima gradova kao što su Liège, Utrecht, Montpellier, u kojima vlada egalitarna demokracija: sve gilde, siromašne i bogate, vladaju zajedno.

Tko bi pobrojio tolike prevrate i ustave! Povijest svakog evropskog grada ispunila bi debele knjige. Svaki je grad mikrokozam koji na svoj način odražava veliki svijet. Svaka komuna dovoljno je mala da se svi građani međusobno poznaju, dovoljno velika da obuhvati cijelu društvenu ljestvicu, dovoljno dinamična da nađe svoj obrazac opće slobode, koja se, barem u teoriji, poklapa sa slobodom svakoga.

3.

Sloboda siromaha

Sirotinja najteže dolazi do slobode i najteže je održava. Najveća su sirotinja nesumnjivo seljaci. Izvan Italije njihova sudbina nije izravno povezana s gradskim komunama, jer se vlast komuna ne proteže dalje od podgrađa. Međutim, u Italiji, sjeverno od Tibra, komuna je gospodar gotovo cijele krajine.

Kolika god bila prostranost zemljišta pod njezinom kontrolom, komuna njime upravlja na trgovački način — bez pretjeranog zlostavljanja, ali i bez naročite nježnosti prema seljacima. Ne priznaje kmetstvo, ali ga trpi tamo gdje joj je i kada probitačno, te se zalaže ne samo za oslobađanje onih kmetova koji useljavaju u grad nego potiče i njihovo oslobađanje na cijelom svome teritoriju. Oslobađa ih, dakako, zato da plaćaju poreze, da nesmetano i dragovoljno proizvode živežne namirnice i sirovine i da gradu daju jeftinu radnu snagu. Zbog istih razloga su i restriktivne mjere koje se na njih odnose: komuna ne dopušta seljacima masovno useljavanje u grad, jer bi zbog toga

trpjela poljoprivredna proizvodnja; ne dopušta im osnivanje seljačkih radinosti koje bi mogle konkurirati gradskima, ni prodaju svoga žita privatnicima (ili, što je gore, strancima) sve dok ne napune komunalna skladišta po maksimiranoj cijeni. Prigovarati ne vrijedi, jer vladali građani ili plemići, seljak nema pravo glasa.

Na talijanskim poljima — porast mobilnosti, početak blagostanja. Suprotstavljajući kmetskim i feudalnim obvezama slobodu ugovora i kretanja, komune su omogućile najsposobnijim seljacima da mijenjaju zemlju i gospodare i da potraže sreću u gradu, a to je već vrlo veliko distignuće. U Italiji, sjeverno od Tibra, sloboda se temelji i na mediteranskom tradicionalnom poljodjelstvu (mnogo pogodnijem za individualno obrađivanje nego za dvorni sustav) i na rimskom pravu (koje štiti interese sirotinje kad su zajamčeni pisanim ugovorom). Talijanskim seljacima koristi bujan razvitak gradova, željnih više nego igdje sirovina i radne snage, a i relativna ravnodušnost građanstva prema kastinskom ponosu, možda i promatrački duh otvoreniji prema čovječnijim osjećajima. Jer onaj koji živi u feudalnoj sredini jedva primjećuje sirote seljake. »Bio je to veliki gospodin; njegovi psi vrlo su ga voljeli«, tako neki prostodušni pjesnik francuskog viteškog života slavi svoje heroje, gospodara brojnih kmetova. Ali njegov suvremenik Azzone, bolonjski glosator iz XIII stoljeća, izražava svoju sućut prema seljacima: »Danas su životni uvjeti seljaka neizrecivo teški — muče se i propadaju zbog nedovoljne ishrane«.

U tom svjetlu čini nam se povelje o kolektivnom oslobađanju, koje su mnoge talijanske komune objavile u XIII stoljeću, dobronamjernima, iako nisu bez interesa. Prva u nizu tih povelja je *Concordia*, na koju su se 1210. godine zakleli, na trgu u Assisiju. Tome je činu, čini se, prisustvovao i sv. Franjo i sigurno ga odobrio. Zbratimljeni mirovnim ugovorom, »viši« i »niži« građani ukinuli su sva feudalna prava i kmetske daće na cijelom teritoriju komune. Gospodari su ipak dobili odštetu od svojih bivših kmetova i sačuvali posjed zemlje. Bolonjski *Memoriale* iz godine 1257, »koji se s pravom može nazvati rajskim«, korak je naprijed: kao što je u raju, prije istočnog grijeha, čovjek bio slobodan, tako moraju biti slobodni svi građani bolonjske države. Komuna, »koja se borila oduvijek za slobodu«, isplatit će bivšim gospodarima, u ime odštete, deset lira za odrasla kmeta, a osam lira za mlađeg od četrnaest godina. Zatim će oslobođene upisati u porezne obveznike. Raj, doista, ali s porezima.

Pa i tamo gdje nema takvih povelja, tj. u cijeloj Italiji sjeverno od Tibra, kmetstvo je prestalo još prije konca XIII stoljeća. Većini sela bilo je dopušteno stvaranje seoskih komuna s ograničenim, ali korisnim ovlaštenjima, pa se životni standard seljaka naglo poboljšao. Pod utjecajem gradova i na selu se šire pismenost, plaćanje u novcu i specijalizirane privredne kulture. U većim selima otvaraju se dućani, organiziraju se zanatlijska udruženja, a javlja se i domaća radinost. Ceste, kanali, mostovi i mlinovi, što su ih građani podigli za sebe, koriste i seljacima, bez obzira rade li na svojoj ili na iznajmljenoj zemlji, jesu li napoličari ili ovisni o vlastelinu, svećeniku ili građaninu. Bolonjski sudac Pietro de'Crescenzi, građanski posjednik, piše oko 1305. godine vrijednu raspravu o zemljoradnji, iz koje doznajemo da su se ,osim rimskih najboljih poljoprivrednih metoda, primjenjivale i nove metode i sadile nove biljke. Prehrana seljaka sada je raznovrsnija i kaloričnija. Još značajniji dokaz blagostanja: seljaci su počeli nositi košulju. Danas obično ruho, onda je bila raskošan predmet, to više što se mogla i — prati.

Gradovi i sela u ostalom dijelu Evrope. Izvan Italije utjecaj gradova na sela bio je vrlo ograničen, u dobrom i u lošem smislu. Tu i tamo konkurencija seoskog obrta izazvala je sukobe. U Flandriji gradovi poduzimaju oružane pohode na sela, uništavaju ili odnose razboje i valjaonice. U Engleskoj, međutim, nemoćni gradovi pozivaju kralja da selima zabrani tkanje i valjanje sukna.

Problem gradske opskrbe nije uvijek težak: dosta je i ono što proizvode seljaci unutar gradskih zidina i u okolici. Međutim, životni se standard seljaka sporije razvija nego u Italiji, a oslobođenje kmetova nije nikad potpuno, čak ni na uskom komunalnom području.

Izvan područja male gradske države protežu se polja, vlasništvo svećenika, velikaša i kralja, na kojima su seljaci prepušteni na milost i nemilost svome gospodaru. Ovdje gradovi ne mogu posredovati između kmetova i gospodara, čak ni kao predstavnici staleških skupština. Barcelonski *Cortesi* potvrdili su godine 1281. jedan kraljev dekret kojim se seljacima zabranjuje napuštanje zemlje ako unaprijed ne plate otkupninu. Zato i u XIV stoljeću još uvijek nalazimo brojne kmetove pred vratima najveće katalonske komune.

S druge strane, u gradovima Flandrije kmetstvo nestaje još prije XIII stoljeća. Flamanski seljaci nose sa sobom svoju slobodu i u naseljene zemlje preko Labe. Teško je reći je li taj slobodarski duh rezultat utjecaja slobodarskih gradova, ili je to bila nagrada onima koji su pretvorili u plodno tlo najprije flamanske močvare, a potom pustopoljine na istoku.

Razvoj i problemi vunarske industrije. Iako građanstvo za seljake nije učinilo sve što je moglo, ne bi bilo pravedno okriviti ga zbog bijede za koju nije krivo. Može li se to isto reći i za bijedu koju je izravno skrivilo — za bijedu gradskog proletarijata? Trgovinska revolucija kasnog srednjeg vijeka, a u vrlo ograničenoj mjeri i industrijska, morala se suočiti s problemima s kojima se suočila i moderna industrijska revolucija. Kako ih je riješila?

Uzmimo najtipičniji, ili točnije, najdrastičniji primjer — vunarstvo (k. 22 i 23). To je jedina srednjovjekovna industrija koja se po uloženoj radnoj snazi, po složenim operacijama i po opsegu svojih proizvoda može, donekle, usporediti s velikom suvremenom industrijom. U Firenci je, u početku XIV stoljeća, tri stotine radionica proizvelo godišnje preko sto tisuća bala vune. Trideset godina kasnije radionica je bilo dvije stotine, a bala oko 75 tisuća, bolje kvalitete, tako da je vunarstvo, s poslovnim prometom od — kako kažu — preko milijun forinta hranilo četvrtinu gradskog stanovništva. Lombardijski su se gradovi specijalizirali za prostije tkanine, miješane s pamukom. Proizvodnja je mnogo veća, ali vrijednost nedvojbeno manja. Međutim, engleski gradovi proizvode tkaninu vrlo visoke vrijednosti, ali u ograničenim količinama. Zato se u Flandriji i u okolnim krajevima Belgije i sjeverne Francuske nalaze najstarija i najmoćnija industrijska postrojenja. U samom Ypresu je 1313. godine proizvedeno 92 500 bala za izvoz. U isto vrijeme tu nalazimo i najsloženiju društvenu hijerarhiju i najveći ekonomski nerazmjer toga vremena. U tim »franko-belgijskim« krajevima veliki međugradski kartel, »Hansa sedamnaest gradova« (u toku XIII stoljeća više od dvadeset), usklađuje, što bolje može, izvoz glasovitih »franačkih« tkanina na sajmove u Champagni, a odatle u cijeli svijet.

U svakom gradu industriju vodi nekoliko kapitalista-poduzetnika, više trgovaca nego industrijalaca, koji ne prljaju ruke radom, već nadziru početnu i završnu fazu proizvodnje, tj. kupnju sirovine i prodaju gotovih proizvoda. Ti »stratezi« proizvodnje određuju količinu i cijenu za buduću potražnju

međunarodnog tržišta, koje je otvoreno konkurenciji, pa prema tomu podobno i za ekspanziju i za krizu. Uprava grada je ili u njihovim rukama ili u rukama njihovih prijatelja.

Iza njih je veliko mnoštvo majstora, kalfa i kvalificiranih radnika gilda, koje najkorisniju fazu izrade pripremaju bojadisarima, valjarima i grebenarima. Iako su ih kapitalisti prezirali i nazivali »modroprstićima«, oni su ipak više građani nego proleteri. Imaju svoju profesionalnu organizaciju, posebnu obuku i skupo oruđe: bojadisarske posude, valjaonice, duge škare za striženje. Zahvaljujući svome oruđu, njihovo je umijeće unosno. Mogu tako obrađivati velike količine sukna, primati narudžbe od više poduzeća i odbijati ponude koje se dobro ne isplate. U gildama pravo glasa imaju samo majstori, ali kalfe i radnici nadaju se da će i oni jednog dana postati majstori. Disciplina u udruženjima je stroga, ali pravična, pa zato i korisna.

Tkalci, grebenari i češljari bili su negdje između najnižeg stupnja građanstva i proletarijata. Oni imaju svoju posebnu tehniku i određeno oruđe, a tkalci imaju i svoju gildu. Neki maštoviti pisac XII stoljeća uspoređuje ih s »konjanicima-pješacima koji se odupiru na stremen (pedale na razboju) i neprekidno tjeraju svoga sporog konja«. Mora biti spor kad se ručni rad tkalaca izvodi sporo, pa stoga donosi i malo koristi. Svaka duža bolest, svaka industrijska kriza, makar i kratkotrajna, baca ih u dug, te su prisiljeni prodati ili založiti svoje oruđe, a svoju budućnost predati u ruke poduzetniku ili lihvaru koji su često ista osoba. U takvim slučajevima oni najpoduzetniji nastoje se iseliti. Već u prvoj polovini XIII stoljeća mnogi flamanski tkalci odlaze u Italiju, a lombardijski tkalci često se sele na jug.

I na dnu ljestvice — proleteri: nekvalificirani radnici i radnice, mlatioci i perači vune, pletari i prelci. Oni često rade u kući poduzetnika i služe mu u isto vrijeme i kao kućna posluga. Ta vojska siromaha dolazi većinom sa sela (a ima ih koji rade isti posao ne napuštajući svoje selo) i živi, možda, još bjednije nego što žive seoski kmetovi. Ali grad ima svoju draž, svoje razonode i nadu u moguću sreću. Iako se ta nada rijetko ostvaruje, ipak je grad poželjniji od dosadnog, premda sigurnijeg seoskog života.

Izrabljivanje radnika. Protiv poduzetnika obično su se bunili obrtnici viših kategorija, a manje oni najsiromašniji. U Valenciennesu su već 1225. godine tkalci i valjaoci napali bogataške kuće. Pri koncu stoljeća bune su planule istodobno u Douaiu, Tournaiu, Ypresu, Brugesu. Nakon krvavih borbi — među koje uvrštavamo i već spomenutu bitku »Zlatnih ostruga« kod Courtaia — pobunjenici su uspjeli da neki predstavnici obrtničke gilde uđu u vladu. Je li to buntovno vrenje dokaz nesnosnih i neopravdanih patnji, ili je pozitivan rezultat neprekidne društvene dinamike, koja širom otvara komunalna vrata novim ljudima? Ima više odgovora na to pitanje.

Podjela i organizacija rada, što ih je nametnula praksa i zahtjevi nedovoljno mehanizirane industrije, nemaju u sebi ništa nečovječno. Naravno, radnih sati je previše — osam do trinaest — ali zato ima dosta praznika. Plaće su male, štrajkovi zabranjeni, ali su zakonske forme kolektivnih ugovora dobro poznate. U Douaiu je 1229. godine odlučeno da grebenari vune, s odobrenjem gradskih nadzornika, mogu zahtijevati od najviših gradskih službenika (skabina) da im se povećaju plaće u skladu sa životnim troškovima i tržišnom situacijom. Skabini moraju odobriti i svako smanjenje plaća. Istina, oni su kapitalistički poduzetnici, ali tko bolje od njih može ocijeniti da li situacija u industriji opravdava nove proizvodne cijene? Zar nije i njima

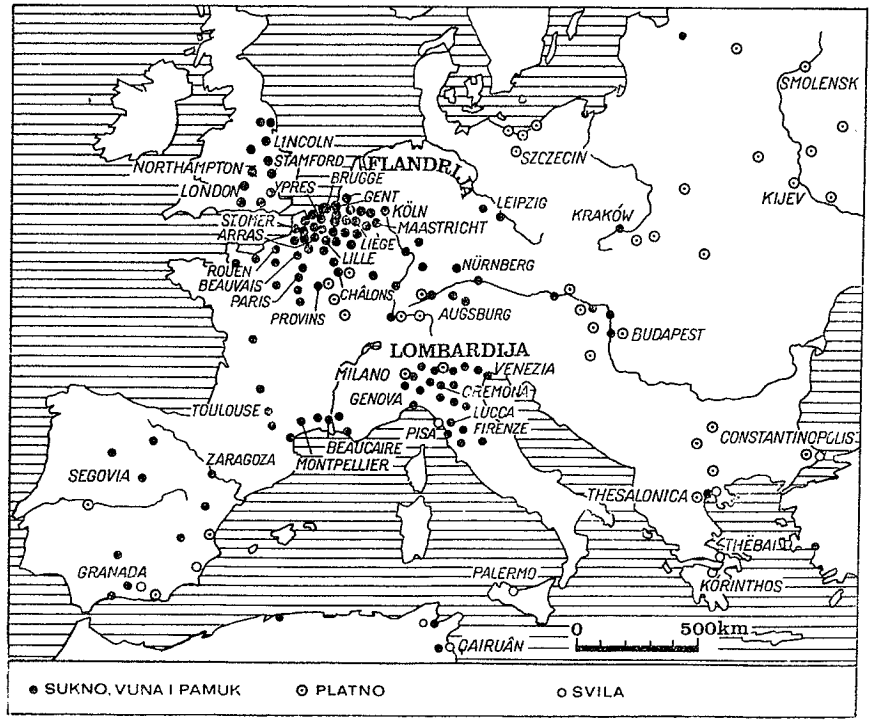

Karta 22. Tekstilna središta u Evropi XIII stoljeća

u interesu da osiguraju svojim radnicima — prema sposobnosti i produktivnosti — pravednu plaću, pa da budu mirni i radišni?

Na žalost, gubimo iluzije kad pročitamo zapisnik istrage iz godine 1287, koju su provcli izvršioci oporuke Jeana Boinebrokca iz Douaia, poduzetnika i vlasnika kuća i zemalja, lihvara i devet puta skabina (osobito 1280. godine, kada je nemilosrdno ugušio jedan štrajk tkalaca). Tu nalazimo beskrajnu listu radničkih pritužbi. Radnici tvrde da se nisu usuđivali govoriti dok je gospodar bio živ, ali sada traže da im se nadoknadi šteta za počinjene nepravde, za koje nemaju dokaza ni sigurnih svjedoka. Optužbe su, vjerojatno, pretjerane — mrtvac ne može osporavati, a izvršioci oporuke neće plaćati iz svoga džepa — ali, ako je i polovina onoga što mu se pripisuje istina, dovoljno je da Boinebrokeova uspomena bude zauvijek okaljana. Ne samo da ih je bijedno plaćao nego je to činio s velikim zakašnjenjem; plaćao ih je češće u naturi nego u novcu. Nasuprot tomu, vrlo je savjesno ubirao visoki najam što su ga radnici plaćali za bijedne nastambe u kojima su živjeli. Kad mu ti nesretnici nisu na vrijeme mogli vratiti dug, uz lihvarske kamate, on je zadržavao za sebe njihove zaloge. Radnicima je izručivao sirovine slabe kvalitete i u nedovoljnoj količini, a zahtijevao da mu obilato vrate proizvode,

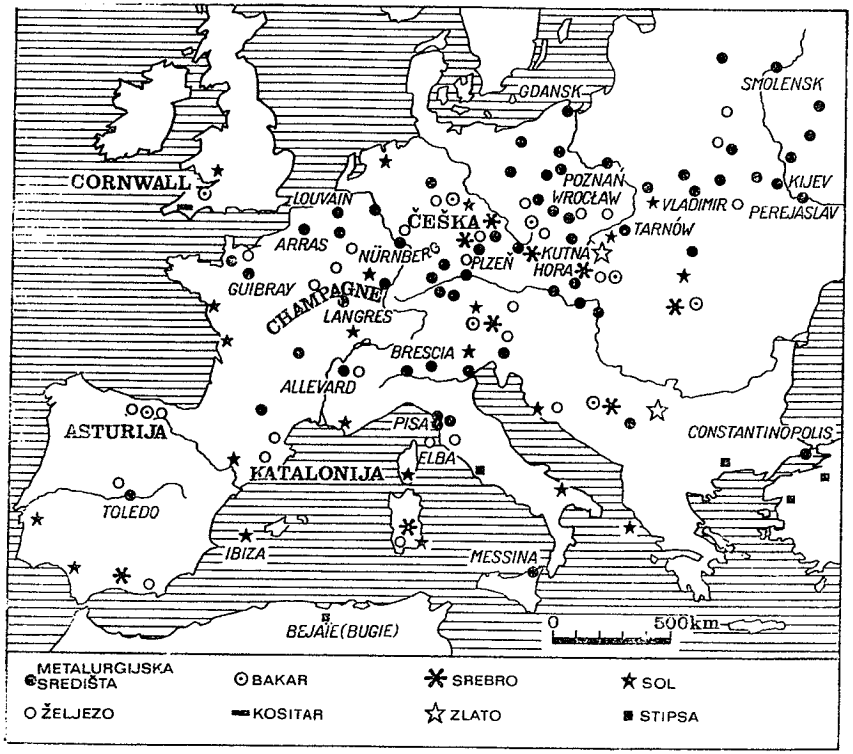

Karta 23. Metalurgijska i rudarska središta u Evropi XIII stoljeća

i to mnogo kvalitetnije... Kad su ga radnici molili da se smiluje, on ih je ismijavao, a kad su se bunili, pozivao je vlasti.

Možda svi poduzetnici i nisu bili tako bezobzirni, ali dokumenti iz drugih gradova i pokrajina, uključujući tu i Italiju, potvrđujući postojanje takva bezdušnog i trgovački neopravdanog izrabljivanja. U doba ekonomskog procvata vunari su se mogli uzdići i do viših kategorija društvene ljestvice, ali blagostanje je osiguravao samo vrh te ljestvice. Tako se iz mase izrabljivanih stvarala klika izrabljivača. U statutima nekih engleskih gradova otvoreno se i zagovaralo takvo stanje: onaj tkalac ili valjalac koji želi među »trgovce« ili »građane« mora se prije svega otresti svoga zanatskog oruđa.

Netko životari, a netko se uzdiže. Ekonomske i društvene razlike manje su vidljive tamo gdje ne postoje kapitalistička poduzeća ili su pak tek u začetku; tada je i opći standard skromniji, pa se ravnoteža plaća propuštenim prilikama. To je svijet dućančića, sitnog obrta i trgovine na malo, namijenjene uskom tržištu četvrti ili grada. Tu se drži korporativnih propisa u svemu što je u njima mudro, ali i u onome što je u njima skučeno. Majstori

idu stopama svojih otaca — majstora istog zanata. Kalfe po tradiciji žele postati majstori. U takvom ambijentu mirne osrednjosti čak i nepoštenje dobiva obilježje skromnosti, rekli bismo, dobroćudnosti: netočne mjere i utezi, pokvarena roba ili, kao onaj engleski pekar koji je, kroz otvor na tezgi, kriomice doturao skrivenom šegrtu dio kupčeve tjestenine. Ljudi se zabavljaju tako da nedjeljom odu u krčmnu na partiju kockanja, da prisustvuju procesijama, vjerskim obredima, da idu na gozbe što ih novi majstori moraju prirediti starima koji su ih unaprijedili. Ukratko, dosadan i miran život.

U tom sivilu svakodnevnog života ipak se ističu neki zanati i pojedinci. U mnogim gradovima, s određenim brojem pekarnica i tržnica, ima pekara, mesara, ribara, koji se zbog porasta stanovništva i povećane potrošnje brzo obogaćuju. Zarađuju i zidari, kovači novca, torbari koji idu iz grada u grad u potrazi za unosnim poslom i dobrim platišama. U brodogradilištima s velikim kapitalom i radnom snagom, kojima obrtnička udruženja daju potrebne fondove, vrijedan tesar može lako napraviti karijeru, a vješt kovač sablja može svojim proizvodima postići međunarodni ugled. Bogati su i vrlo ugledni najrevniji kožari, krznari, krojači, koji izrađuju fine radove od skupih sirovina. Zlatari gotovo uvijek pripadaju visokoj buržoaziji, ne toliko po poluumjetničkom obilježju svoje profesije, koliko po vrlo skupim sirovinama. Ali slikari, koji upotrebljavaju malo zlatnog papira za pozadinu slike ili za aureolu, razlikuju se od ostalih obrtnika samo ako su izuzetno nadareni, kao na primjer Giotto, koji se rodio siromašan, ali se svojim kistom obogatio. Uz to, on je znao kako se posluje: vidimo ga kako posuđuje novac nekom tkalcu uz kamate od 120% i uz zalog njegova razboja!

Srednjovjekovni grad nije bio, doduše, Eldorado, ali onome koji nije želio životariti bio je otvoren put do najvećeg uspjeha. U drugorazrednim gradovima, kao što je bio, na primjer, Lille, put do uspjeha bio je dug: odlazak sa sela, dvije ili tri generacije praktičnog rada u trgovini ili obrtu, ulaza u općinsku službu, kupovanje zemljišta (najprije kao razborita investicija, a tek onda kao simbol prestiža) i, na kraju, definitivno stupanje u krug uglednih porodica (»patricija«, kako ih anakronistički nazivaju neki suvremeni povjesničari). U razvijenim gradovima brže se dolazi do bogatstva i nisu potrebne nekretnine da se čovjek istakne. Ali u Firenci, gdje se cijeni ručni rad i gdje se čovjek mora upisati u neko obrtničko udruženje, ima dosta uglednih porodica, kao što su Firidolfi, koji se nikad nisu bavili trgovinom ili industrijom, ali su zato znali razborito upravljati zemljišnim posjedima koje su nasljeđivali s oca na sina.

Do uspjeha se može stići raznim putovima, ali najbolji put bio je i najduži. On je vodio najdalje. Međunarodna trgovina omogućila je Dalmatincu Dobromiru da bude brlo ugledna ličnost u Veneciji, a omogućit će i Francescu Marku Datiniju, siročetku nekog krčmara, da postane najbogatiji čovjek u Pratu. Na čelu građanstva uvijek su veliki trgovci koji neprestano putuju, a kad se vrate, cijeli grad o njima govori. Putujmo, dakle, s njima na konju ili na magarcu! Ukrcajmo se na njihove brodove koji plove (kako navode bilježnički ugovori) »tamo kamo nas Bog odvede«, *per diversas mundi partes.*

4.

Po raznim krajevima svijeta

More je kraljevstvo slobode. Slobodni su mornari na svojim brodovima, slobodni su i brodovi čim isplove iz luke i za sobom ostave državne carine i državnu kontrolu po cestama, slobodan je i trgovac koji je u elastičnim granicama ugovora *commende* ovlašten da raspolaže kako najbolje zna povjerenim mu kapitalom; a kad na povratku uredi račune, može se ponovo otisnuti na more kamo hoće, kad hoće i s kim hoće.

Kad se može birati, onda je prijevoz morskim putom kudikamo bolji i prikladniji za raznovrstan teret. Osim toga, on je i do dvadeset i pet puta jeftiniji od prijevoza kopnenim putom! Za »finu« robu (tj. skupu, s obzirom na volumen) potrebni su brzi brodovi, pretežno na vesla i s jakom oružanom pratnjom; za »prostu« robu — veliki jedrenjaci oblih bokova i spori, ako nema vjetra. Skromne su nosivosti — nekoliko desetina ili stotina tona. Ali broj brodova neprestano raste, a sezona putovanja sve je duža, osobito u Sredozemnom i Crnom moru. U drugoj polovini XIII stoljeća plovi se čak i zimi. Neprekidno usavršavanje brodogradnje, nautičkih i brodskih instrumenata, kartografije, smanjuje »opasnost mora« koje može progutati svu robu. Ali nije se smanjila »opasnost od neprijateljskog svijeta«. Neprijatelji nisu više muslimani, koji su u X stoljeću prilično bili oslabljeni, a u XI konačno potučeni. Neprijatelji su kršćani. Među suparničkim gradovima nema primirja, ni na moru ni na kopnu. Obraniti se može samo brzinom brodova ili putovanjem u konvoju. U Genovi, Firenci, Portugalu, javlja se u začetku i pomorsko osiguranje brodova kada plove sami.

»Prosta« i »fina« roba. Iako su luksuzni artikli s visokim prijevoznim cijenama važniji za srednjovjekovnu trgovinu nego što su to danas, i tada se glavni dio tereta sastojao od živežnih namirnica i prostijih sirovina: soli, vina, žita, ribe, sira, masla, ulja, pamuka, lana, vune, drva, običnih kovina i boja. Tih proizvoda bilo je posvuda, ali su bogatiji krajevi izvozili višak u siromašnije susjedne pokrajine. U slučaju nestašice, rata, izmjene carinskih tarifa, plovilo se i u dalje krajeve, jer onome kome treba i koji je ne može nabaviti, svaka je roba dragocjena. Egipat za svoja brodogradilišta kupuje drvo u Italiji za skupe novce, a Talijani tim novcem grade brodove za borbu s Egiptom. Bez engleske vune flamanska bi industrija prestala živjeti, a bez gaskonjskog vina engleski plemići morali bi piti pivo kao i plebejci.

Ima ih koji ne vjeruju brojci od 750 tisuća hektolitara vina, što ga je Gascogna izvezla u Englesku za samo jednu godinu; ali je sigurno da je u početku XIV stoljeća — a to je vrhunac evropske srednjovjekovne trgovine, koji nije dostignut ni do konca XVIII stoljeća — engleski izvoz iznosio godišnje oko četvrt milijuna ondašnjih lira sterlinga! Iznos je to značajniji ako kažemo da u taj izvoz ne ubrajamo nikakve dragocjenosti i da su samo dvije vrste robe imale razmjerno visoku cijenu: neobrađena vuna i nekoliko tisuća truba sukna.

Iako je lira sterlina imala veću vrijednost, spomenuti iznos mnogo je manji od 4 milijuna genovljanskih lira u pomorskom prometu Genove za godinu 1297. Manji je i od pomorskog trgovačkog utrška kolonije Pere (predgrađa Carigrada), koji je 1334. godine iznosio 1 648 000 genoveških lira. To je zbog toga što se i u Genovi i u Peri radi o tranzitnoj trgovini, što je životni standard talijanskog stanovništva bio viši, što su gradovi bili napučeniji, a

gradovi su najveći potrošači živežnih namirnica i teških sirovina. Nedvojbeno je da u Genovi i Peri na opću vrijednost robe znatno utječu veća količina mirodija i drugi luksuzni artikli.

Mirodije u pomorskoj trgovini isto su što i fini tekstil u industriji: to nisu najobimniji proizvodi, ali su najznačajniji jer zahtijevaju najveću koncentraciju kapitala, omogućavaju život većem broju ljudi i pogoduju razvoju zanatske elite. Dvije se aristokratske trgovine dopunjuju: talijanski brodovi voze zapadnjačku tkaninu (u manjoj mjeri svilu iz Lucche), a s Istoka dovoze mirodije. Venecija je prilično udaljena od velikih tekstilnih središta, pa tkaninama mora još dodati svoje kristalne proizvode i njemačke dragocjene i obične metale. I Genovi je potrebno senegalsko zlato da popravi svoju platnu bilancu. Lombardijske tvornice čelika također su prvorazredni doprinos Zapada.

Ipak, sve mirodije nisu ni orijentalne, ni aromatične, ni dragocjene. U svom trgovačkom praktičnom priručniku, iz prve polovine XIV stoljeća, Firentinac Francesco di Balduccio Pegolotti nabraja 288 »mirodija«, koje ne obuhvaćaju samo začine, droge i boje Srednjeg i Dalekog istoka, nego i sasvim drugu običnu robu, kao što je ljepilo iz Firence i Bologne, papir iz Fabriana, bakar iz srednje Evrope, vosak iz Španjolske, Poljske i Rige. U popisu nema ni 23 vrste sirove svile, koju Pegolotti spominje nešto dalje, a ne spominje se ni jedini luksuzni artikl sjeverne Evrope — krzno.

»Ilijada« baruna, »Odiseja« trgovaca. U svakom od četiri evropska bazena što okružuju Evropu: sredozemnom, crnomorskom, atlantskom i baltičkom, morski promet, na početku trgovinske revolucije, bio je vrlo intenzivan. Veza između ta četiri mora postojala je gotovo isključivo kopnenim putom. U kasnom srednjem vijeku stvaranjem stalne pomorske veze između tih mora Talijani (a nešto manje Skandinavci i Nijemci) ispisali su jednu od najvažnijih stranica evropskog jedinstva.

Na toj su stranici zabilježeni slavni uspjesi i porazi kršćanske ekspanzije. Počet ćemo kao i obično prvom križarskom vojnom, ali uz napomenu da je »Ilijadi« baruna prethodila »Odiseja« trgovaca, koja ju je pripremila i nadmašila. Ukratko, dramatičan sukob XII i XIII stoljeća nije bio toliko odlučan koliko razjedanje koje su otpočele talijanske pomorske komune prije dva stoljeća. U tih dvije stotina godina svoje prve mladosti one su se držale bogatijih i kulturnijih država, kojima baš zbog toga nije bilo toliko do dobiti i uspjeha. Oružje im je bilo krijumčarenje, gusarenje, niske cijene i slobodna inicijativa.

Bizant je još prije 1000. godina svoje luke otvorio Talijanima, koje je držao svojim vazalima i siromašnim rođacima, te ih pozivao da služe u njegovoj mornarici i da se koriste njegovim *mitatima*, stanovima-bazarima, u kojima su stranci mogli boraviti najviše tri mjeseca. Mudrost takve tradicionalne politike kao da je dokazivao i sam sjaj carstva u X stoljeću. Tko bi tada mogao i pomisliti da će sto godina kasnije talijanska pomoć spasiti Bizant od ekonomskog i vojničkog sloma?! Godine 1082. Aleksije I raspolagao je protiv Seldžuka u Maloj Aziji i protiv Normana, koji su se spremali da napadnu Balkanski poluotok, vrlo mršavom blagajnom, demoraliziranom vojskom i slabom mornaricom. Kupio je od Venecije pomoć, otvarajući joj, za uzvrat, sve bizantske sredozemne luke na neodređeno vrijeme, oslobađajući je svake carine. To je bilo fatalno za grčke trgovce, koji su se tako, u vlastitoj kući, našli u podređenom položaju, budući da nisu bili oslobođeni carinskih

taksa. Još je gore po njih bilo kada su i Pisa i Genova, a kasnije i drugi gradovi Zapada, dobili isto takva oslobođenja i povlastice te osnovali svoje stalne kolonije u lukama carstva.

Talijani su se nametnuli i muslimanskim državama Istoka, Afrike i Španjolske, uvozeći sirovine za mirnodopsku i ratnu industriju: drvo, željezo, bakar i smolu. Protiv takve obostrano korisne trgovine uzalud su grmjeli pape i vladari, zahtijevajući jedinstven front kršćanstva. Muslimanski svijet, međutim, nije se uspio ujedinit ni nakon pobjeda Pise i Genove na Korzici i Sardiniji, ni kad su Normani zauzeli Siciliju, ili talijanski pomorski gradovi, na prepad, grad Mehediju. Nisu se ujedinili ni onda kad su Norman zauzeli neke afričke luke. Prije nego što je isteklo XII stoljeće Talijani su u svim muslimanskim lukama Mediterana osigurali sebi carinske povlastice, skladišta, a katkada i izvanteritorijalne gradske četvrti, bilo silom ili diplomacijom, ne pribjegavajući križarskom ratu.

U križarskim državama povlastice talijanskim provansalskim i katalonskim gradovima bile su velike, ali su se još više povećale kada je Saladin suzio jeruzalemsko kraljevstvo na uski obalni pojas, koji je trebalo opskrbljivati i pomagati morskim putom. Trgovci u Svetoj zemlji nisu našli Eldorado, iako su imali dosta prilika da zarade svojim prijevozom i nabavkama. Ratovi su ometali lokalnu proizvodnju egzotičnih namirnica, pa su tako umanjili vrijednost kolonija kao polazne točke za trgovački prodor u Aziju. Umanjili, doista, ali ne i uništili. »Vojnici su zauzeti ratom, narodi mirnom trgovinom, a svijet pripada onomu koji ga prvi uzme«, piše u svom palestinskom dnevniku arapski putnik Ibn Đubair (1183—1185. godine).

Zapad kuca na vrata Azije i Afrike. Čak i za najrodnijih godina brojni arapski i bizantski trgovci prodavali su po Sredozemlju bogatstva Dalekog istoka i tropske Afrike uz vrlo visoke cijene. Da bi se postalo neovisnim o njima, trebalo je probiti vrata Mediterana, iz Crnog mora prodrijeti prema Aziji i Kini, preko Crvenog mora prema Indiji i Indoneziji, iz Atlantika prema tajanstvenim senegalskim rudnicima zlata. Međutim, ključevi tih vrata bili su još u rukama Bizanta koji je nadzirao Dardanele, zatim Egipta koji je gospodario Sueskim poluotokom i, konačno, ibersko-marokanskog islama, gospodara obiju strana Gibraltarskog tjesnaca. Vlasnici tih ključeva bili su inovjerci ili »opaki kršćani«, a to je razlog više da im ih »dobri kršćani« oduzmu.

Te želje XII stoljeća ispunile su se samo djelomično u toku idućeg stoljeća. Venecija je u četvrtom križarskom pohodu dobila ključeve Crnog mora i mnoge dijelove Bizantskog carstva. Neki dijelovi bili su vrlo plodni, kao Kreta, na kojoj je trgovačka republika nastojala izučiti metode ratarske kolonizacije. Ostali dijelovi imali su odlične luke, koje su još više povećale trgovačku mrežu mletačkih kolonija. Mlečani su dopuštali i drugim zapadnjačkim trgovcima da se smjeste u Carigradu i na Crnom moru, ali su za sebe sačuvali lavlji dio.

Ali Bizant još nije bio mrtav. Prognan u Nikeju, u Maloj Aziji, on je strpljivo čekao osvetu. Najzad se je car Mihajlo Palcolog uspio 1261. godine vratiti u stari glavni grad. Svoje genovljanske saveznike nagradio je time što im je dopustio da razruše palaču mletačkog načelnika u Carigradu, uz vesele zvuke trubljа i bubnjeva. Ali bilo je već prekasno za političku i trgovačku obnovu Bizanta: Genovljani, najveći izrabljivači carstva, dijelili su njegovu baštinu s Mlečanima, šireći svoje posjede po Grčkoj, Maloj Aziji, Krimu i Kavkazu, prodirući ekonomski sve dublje u unutrašnjost.

Nakon što su zauzeti Dardaneli, došao je red i na Suez. Ali dvije križarske vojne protiv Egipta, 1219. i 1248. godine, propadoše nakon istovjetnog početnog uspjeha zauzimanjem luke Damiete. Tako je propala svaka nada u prodor do Crvenog mora i Indijskog oceana.

Između prve ekspedicije talijanske mornarice, pod vodstvom papinskog legata, i druge ekspedicije, pod Lujem IX, francuskim kraljem, uklopila se i najčudnovatija od svih križarskih vojni — vojna Fridrika II, cara i kralja Sicilije, kojega je papa upravo tada izopćio. On je privremeno zauzeo Jeruzalem, ali ne oružjem, već prijateljskim ugovorom s egipatskim sultanom. Bijaše to vrlo pametno rješenje, ali za ono doba i vrlo drsko. Pobožni kršćani i muslimani sablažnjavali su se zbog toga sporazuma, koji je, inače, mogao na miran način dokrajčiti niz ratova i započeti eru međusobne snošljivosti dviju velikih monoteističkih religija. Taj ugovor je propao nakon ponovnog turskog zauzimanja Jeruzalema (1244. godine).

Iskustvo je pokazalo da kršćani nikako ne mogu zauzeti Egipat, a ni vratiti svoje prvobitne pozicije u Palestini dok im je neprijateljski Egipat pred vratima. Stoga su »jeruzalemsko kraljevstvo« prepustili njegovoj sudbini, usprkos lažnim suzama cijele Evrope. Egipat ga je ponovno zauzeo i vratio islamu. Glavni grad križara, Akra, pao je tek 1291. godine, kao rezultat iznenadne intervencije Mongola protiv Egipta, koja mu je produžila agoniju. Upravo ta intervencija otvorila je talijanskim trgovcima nove putove za prodor u Aziju i tako ih udaljila od namjere da uklone barune i da sami preuzmu stražu u posljednjim križarskim tvrđavama Svete zemlje.

Od Pekinga do Londona: vrhunac talijanske trgovinske vladavine. U nekoliko decenija XIII stoljeća, dok je katolička Evropa bila zauzeta mnogim lokalnim sukobima, osvajanja Džingis-kana i njegovih nasljednika izmijenila su lice barem četvrtine napučenih zemalja (k. 24). Ambicije, okrutnost, disciplina i fanatizam Mongola nadišli su sva tadašnja shvaćanja. Jedan za drugim padoše i dva vladara Nebeskog carstva. Godine 1258. pao je i bagdadski kalif, moralna kičma islamskog svijeta. Pali su i brojni vladari Azije i istočne Evrope, a na brzinu stvoreni savez njemačkih knezova uništen je tek dodirom jednog krila mongolske vojske (1241. godine). Prestrašeni, ali ne sasvim svjesni užasne opasnosti, pape i carevi i dalje su se borili za prevlast nad Evroazijom.

Sva sreća za katoličku Evropu što je mongolski polet splasnuo sam od sebe, upravo pred vratima Zapada, koji nije bio spreman ni da im se suprotstavi ni da s njima pregovara. U prvoj bitki koja se bila da se zaustavi njihov prodor — kod Poitiersa i Akroinosa u XIII stoljeću — pobjedu su izvojevali upravo oni Egipćani koje su križari uzalud pokušavali uništiti (Ain-Jalut, 1260. godine). I dok je na golemom kontinentalnom prostranstvu, koje se protezalo od Japanskog mora do obronaka Karpata, užasni mongolski rat zamijenila *pax mongolica*, osvajači su tražili tko će im pomoći u upravljanju i iskorištavanju bogatih ali opustošenih pokrajina, te uplašenih ali neprijateljski raspoloženih stanovnika. U takvim prilikama dobro su došli trgovci i katolički misionari. Gotovo cijelo jedno stoljeće, od Marka Pola do polovine XIV stoljeća, talijanske kolonije na Levantu imale su pred sobom širom otvoreni i beskrajni prostor Azije.

Tri su puta, s mnogim varijantama, povezivala te kolonije s Kinom. Prvi je polazio od Krima preko južne Rusije i Turkestana do Pekinga, a trajao je devet mjeseci. Prema Pegolottiju, taj je put bio »siguran i po danju i noću«. Drugi put, kraći ali naporniji, vodio je od Trapezunta preko Perzije i Afga-

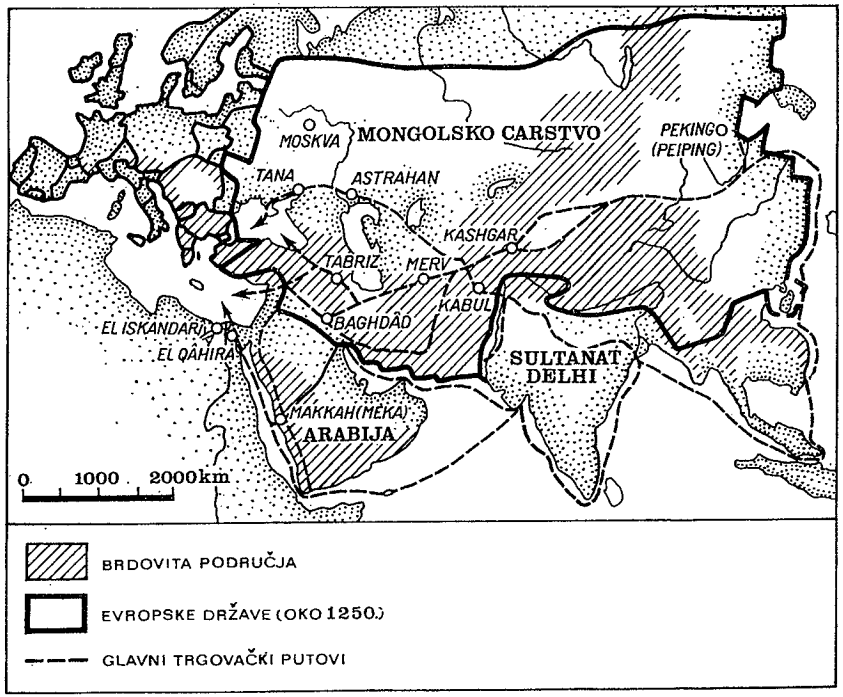

Karta 24. Mongolsko carstvo oko 1250. godine

nistana. Treći, najduži, ali i najjeftiniji put, polazio je od Cipra ili Ayasa, u Ciliciji, prema Mezopotamiji, zatim morem do Indije i Indokine; do Pekinga trebalo je nešto manje od dvije godine.

Naravno, većina zapadnih trgovaca zadovoljavala se time da posjećuje krajeve mongolskog carstva bliže Evropi: Tabris i Astrahan. Ta dva grada postala su njihov omiljeni cilje, kao nekada Carigrad i Aleksandrija, pa su se neki Talijani tamo i nastanili. Kaspijsko more i Perzijski zaljev brazdali su brodovi koje su Genovljani gradili na licu mjesta, a Mlečani su odlazili na tržišta središnje Azije, u Urgenč (ili »Organdi«, koji je i dao ime tkanini) i Al-Malikh. Malih talijanskih kolonija bilo je i u samom Pekingu i Ts'üen-chowu (»Zaiton«, nasuprot Formozi), gdje su franjevci sagradili sklonište za trgovce na putu. Talijanski trgovci i misionari nastanili su se i u Indiji i bili pod zaštitom moćnih delhijskih sultana. Godine 1338, čim se vratio iz Kine, Mlečanim Giovanni Loredan, otputovao je u Delhi s bratom Paolom i rođakom Andreom. Uskoro će u Kinu otputovati i Francesco Loredan, s preporučenim pismom strica Pietra u kome se kaže: »Ako se ovo putovanje završi dobro, živjet ću u blagostanju do smrti, a ako ne — morat ću prodati sve što imam«. Treba imati na umu da su trgovci svoju robu na Dalekom istoku plaćali u gotovu, ali katkada i najskupljim proizvodima zapadne industrije, kao što su vunene i pamučne tkanine, staklarija, a u jednom slučaju čak i najnovijim izumom evropske tehnike — mehaničkim satom.

Talijanski su trgovci, u isto vrijeme, produžili svoju plovidbu i prema zapadu. »Križarski« ratovi pojedinih evropskih vladara protiv Afrike bili su za njih više smetnja nego pomoć: rat Luja IX Francuskog protiv Tunisa, 1270. godine, propao je, ostavivši iza sebe samo mržnju, a ni rat Alfonsa X Kastilijskog protiv Maroka, 1260. godine, nije postigao trajnije rezultate. Ali genovljanski trgovci već su 1253. godine prodrli atlantskom obalom Maroka sve do Safija. U početku XIV stoljeća stigoše i do Kanarskih i Azorskih otoka, ali nikada nisu uspjeli pronaći toliko željeni Eldorado senegalskih zlatonosnih rijeka. Crnački kraljevi, koji su nadzirali proizvodnju, nisu svojim kupcima odali tu tajnu.

Kad su Kastilijanci, u prvoj polovini XIII stoljeća, zauzeli Andaluziju, sve više brodova iz Mediterana plovilo je prema atlantskoj obali Evrope: najprije u Cadix i Sevillu, a zatim u La Rochelle, Southampton, London i Sluis (luka Brugesa). Godine 1277. galije Genovljanina Benedetta Zaccarije, admirala, trgovca i industrijalca, poznatog po cijelom Levantu, plovile su od Genove do Engleske. Godine 1281. doplovila je tu i jedna galija iz Majorke. Taj isti Zaccaria, prešavši u službu kastilijskog kralja, uništio je i posljednju muslimansku zapreku pred Herkulovim stupovima, porazivši marokansku mornaricu u Gibraltarskom tjesnacu. Na početku XIV stoljeća organizirale su Genova i Venecija mrežu konvoja preko Sredozemnog i Crnog mora s točno određenim pristaništima i redom plovidbe, uspostavivši još jednu liniju, koja je išla do Engleske i Flandrije, krajnjih ogranaka trgovačkog imperija što se protezao od Londona i Brugesa do Ts'üen-chowa i Pekinga.

Rađanje njemačke trgovinske vladavine. Ako su se Talijani učvrstili na Sredozemnom i Crnom moru, usprkos svojim opasnim takmacima Kataloncima i, u manjoj mjeri, Provansalcima, ipak su se s druge strane Gibraltara prema Engleskoj i Flandriji ograničili samo na prijevoz skupocjene robe brzim ali skupim galijama. Francusko i portugalsko vino i sol, na primjer, prevozili su lokalni jedrenjaci. Za zemlje udaljenije od Flandrije glavni je teret bio bakar, haringe, sol, maslo, drva, a kasnije i žito. Pomorski put iz Sredozemlja bio je četiri do pet puta duži nego kopneni, koji je povezivao Mediteran sa sjevernom Evropom. S Flandrijom se završavala talijanska trgovinska vladavina, a počinjala jedna manja, ali vrlo moćna — njemačka, koja se protezala od Brugesa i Londona do Bergena, Visbyja i Novgoroda.

I tu su vladavinu stvorili slobodni gradovi kojima su pomogli popratni pohodi kneževa i križara, a nadasve individualna incijativa njihovih građana. Bila je to mlada vladavina. Dok su se u ranom srednjem vijeku Venecija i Amalfi učvršćivali na Sredozemlju, Frizi su gospodarili Sjevernim morem. U toku XI stoljeća njih su nadmašili mnogo smjeliji i poduzetniji Skandinavci. Ali i jednima i drugima nedostajalo je nekoliko bitnih elemenata: njihovi brodovi bili su premaleni, gilde i ugovori tek u stvaranju, gradovi slabo razvijeni, a trgovci su bili uglavnom seljaci koji su se bavili trgovinom samo kao nuzgrednim i povremenim poslom. Kad je njemačka ekspanzija na Baltiku bila na vrhuncu, u XII stoljeću, skandinavsko gospodarstvo bilo je, ako ne u zastoju, a ono sigurno u zakašnjenju.

Kao što su Bizant i muslimanske države otvorile svoje luke talijanskim trgovcima, tako su i skandinavski kraljevi i slavenski kneževi pozivali Nijemce da kupuju njihovu ribu, drvo, krzna. U zamjenu za to dobivali su robu i tehničku opremu iz razvijenim zemalja. Samo su se danski kraljevi kadikad nastojali nametnuti strancima i njihovoj ekonomskoj i političkoj prevlasti na

Baltiku. Ali poraz Valdemara II Kod Bornhöveda, 1294. godine, značio je kraj danske ofenzive; taj je poraz ponovo otvorio put njemačkoj ekspanziji koju je još više olakšalo mirno useljivanje. Godine 1378. jedna petina stanovništva glavnog grada Kopenhagena bila je njemačkog podrijetla.

Norveški kralj Magnus Lagabötter dao je 1278. godine specijalne povlastice njemačkim »gostima« koji su, samo u toku ljeta, posjećivali njegovu zemlju. Njegov sin Erik II, nakon što je 1294. godine izdržao kobnu opsadu, morao je Nijemcima dopustiti neograničen boravak u svojoj zemlji. Sebi je pridržao samo trgovinu sjeverno od Bergena i u pravcu Islanda i Grenlanda; ta je trgovina od tada bila kraljevski monopol.

Švedska je pri koncu XII stoljeća oslobodila trgovce Lübecka svih carinskih tarifa. Nijemci su to odmah iskoristili i naselili otok Gotland, koji je, smješten usred Baltika, bio središte trgovinske razmjene još od konca rimskog doba, a tek je sada postajao stalno sjedište trgovačkih udruženja. Uskoro je »Udruženje njemačkih posjetilaca Gotlanda«, što se osnovalo u luci Visby nešto prije 1225. godine, bacilo u zasjenak »bratovštinu« danskih trgovaca i postalo prva jezgra njemačkih lučkih gradova ujedinjenih kasnije u tzv. Hanzeatski savez.

Novi naseljenički gradovi na Sjevernom moru, koje su Nijemci često osnivali na mjestima gdje su prije postojala skromna slavenska, baltička ili skandinavska naselja, unijeli su u trgovinu XII i XIII stoljeća svjež i snažan inicijativni duh, ne umanjujući važnost starih središta rajnske Njemačke, kao što su Köln, ponosan zbog svoga rimskog podrijetla, i neka unutrašnja trgovačka središta, kao Regensburg, a kasnije i Nürnberg. Hanzeatski savez u pravom smislu utemeljen je tek 1369. godine, kad su mu se pridružili Köln i druge luke na rijeci Rajni. Ali ni tada nije imao upravne organe, nego samo jednu skupštinu, koja se rijetko sastajala i nije uvijek okupljala sve gradove sudionike, njih sedamdesetak. Ali već u XII stoljeću izbio je na čelo Lübeck, najstariji od novih gradova, rođen voljom jednog slavenskog vladara toga kraja, uništen voljom jednog feudalca, pa ponovo vraćen u život voljom Henrika Lava. Drugi njemački gradovi na Baltiku usmjeravali su svoju političku i diplomatsku aktivnost prema uputama Lübecka.

Lübeck se nalazio na početku danskog poluotoka i gospodario izlazom u Baltičko more, a kopnenim prečacem preko poluotoka bio povezan sa Sjevernim morem. Nešto istočnije, na rubu vjerske, vojničke i poljoprivredne njemačke kolonizacije, razvili su se, u toku XII stoljeća, i drugi vrlo aktivni lučki gradovi kao Rostock i Wismar. U zaleđu duga borba njemačkih kolona protiv domorodaca koji su pripadali zapadnom ogranku slavenskih naroda završila je koncem stoljeća potpunom pobjedom germanskog elementa i asimilacijom pobijeđenih. S druge strane rijeke Odre kršćanski Poljaci, svojom odlučnošću i otporom, stvarali su nesavladivu zapreku. Ali, zahvaljujući morskom putu, Nijemci su ih potisnuli i tako još više proširili svoje kolonije. Na sjeveroistočnom kraju Baltika nalazio se prostran svijet poganski, obećana zemlja za lovce na duše, za obrađivanje polja, izrabljivanje radne snage, za izvoz i uvoz proizvoda.

Na početku XIII stoljeća posljednji val njemačke ekspanzije preplavio je tu zemlju baltičkih i finskih ratobornih, ali neorganiziranih plemena. Prvi mostobran u Letoniji bio je grad Riga, koji su utemeljili 1201. godine vitezovi Mačonosci i njihov vođa, nesalomljivi biskup Albert. Da bi ga držali u škripcu, Danci su osnovali grad Reval (Talin) u Estoniji. Ali mirnim useljavanjem hanzeatskih gradova, grad je ubrzo bio germaniziran. Godine 1274.

građani Revala pisali su onima u Lübecku: »Naši su gradovi sjedinjeni kao kraci raspela«. U međuvremenu, vrativši se poraženi iz križarske vojne protiv Egipta, teutonski vitezovi Hermana von Salze našli su mnogo pogodnije polje za akciju u »križarskom ratu« protiv poganskih Prusa. Zauzeli su i obližnje područje poljskog mazovskog vojvode, koji ih je neoprezno pozvao, i godine 1237. uništili viteški red Mačonosaca. Zauzeli su Prusiju, Letoniju i Estoniju. Gradove koje su osnovali ili obnovili pripojili su Hanzeatskom savezu, a ovaj je vitezove primio u društvo ne kao članove, već kao svoje »zaštitnike«. Finsku su svojatali Rusi, Nijemci i Švođani, ali su je zauzeli ovi potonji i pokrstili. Na kraju XIII stoljeća jedino je Litva ostala još poganska i nezavisna, ali je izgubila izlaz na more. Rusi, koji su kao i Poljaci bili već odavno kršteni i civilizirani, izmaknuli su njemačkom gospodstvu, ali je njihov glavni prozor na Baltik, Novgorod, priznao trgovcima Hanze specijalne povlastice. Od sada je njemačka trgovinska hegemonija obuhvaćala cijeli »sjeverni Mediteran« — od Bergena, Londona i Brugesa do Novgoroda, Revala i Rige.

Gradska civilizacija na Baltiku. Usprkos različnosti podrijetla, hanzeatskim gradovima vladale su međusobno srođene porodice koje vuku svoje podrijetlo još od prvih organizatora kolonizacije. Ti su potjecali iz Vestfalije, nekada i same kolonizirane granične zemlje. Poljoprivredne naseljenike davali su Nizozemska, Flandrija i valonski krajevi. Osnova stanovništva bila je slavenska ili baltička, a tako je još i danas. Na sličan način, više ili manje izmijenjen običajima i institucijama Slavena, događalo se i u drugim gradovima Poljske i ostalih slavenskih zemalja, čija je vlastela pozivala njemačke useljenike kako bi ubrzali razvoj svojih gradova.

Tako je gradska civilizacija Baltika dosegla razinu gradskih civilizacija Sredozemlja odprije sto godina. Životni standard, tehnika i ideje zapadne Evrope preneseni su sada u šume i močvare tih dalekih krajeva. Sličnost hanzeatskih i talijanskih gradova očitovala se u širenju kulture, u duhu ekonomske inicijative, u gipkosti društvenih odnosa i ugovora, u nepodnošenju feudalnih obveza, pa i u samim nazivima najviših gradskih magistrata (konzula). S obzirom na ograničenja nametnuta stranoj trgovini, na strogo razlikovanje između trgovaca na veliko i preprodavača na malo, na aristokratski karakter komunalnih vijeća, koja nisu dopuštala pristup onima što su se bavili ručnim radom, ti se gradovi ipak ne mogu usporediti s talijanskim gradovima, osim, možda, s Venecijom. Hanzeatski gradovi nikli su u okviru područja njemačkog naseljavanja, prožetog vojničkom disciplinom i prezirom prema domaćem stanovništvu. Osim gradova uz morsku obalu, u unutrašnjosti nije bilo samostalnih gradova, već samo feudalnih i seljačkih područja. Istina, i na Levantu su se talijanske kolonije sučeljavale s tuđim narodima, prema kojima nisu imale povjerenja te su s njima katkada okrutno postupale, ali, iako neprijateljski, Bizant i muslimani imali su svoju civilizaciju koju kolonizatori nisu mogli zanemariti.

Tamo gdje hanzeatski trgovci nisu uspjeli stvoriti samostalne gradove — već su se zadovoljili posebnim samostalnim četvrtima u stranim gradovima, kao u Novgorodu, Bergenu, Londonu i Brugesu — razlika između njemačke i talijanske ekspanzije nije bila velika. U tim samostalnim četvrtima grada, kao i u talijanskim levantinskim kolonijama, stanovništvo su u početku tvorili mladi ljudi željni da se brzo obogate i vrate u domovinu. Kasnije su se ti naseljenici u tuđini učvrstili ženeći se s djevojkama toga kraja ili pozivajući k sebi žene iz domovine. Većinu poslova obavljali su pismenim putem, ali

Utvrđeni most (XIII stoljeće, Monmouth, Engleska)
Arapske kupke u Palmi di Maiorci
Vodovod u Salernu (XIII stoljeće)

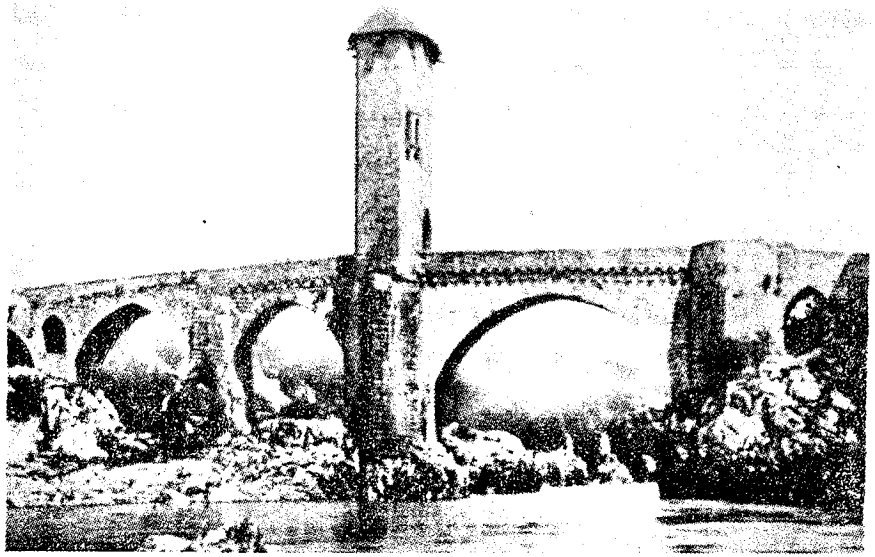

Utvrđeni most u Orthezu (područje Basses-Pyrénées)

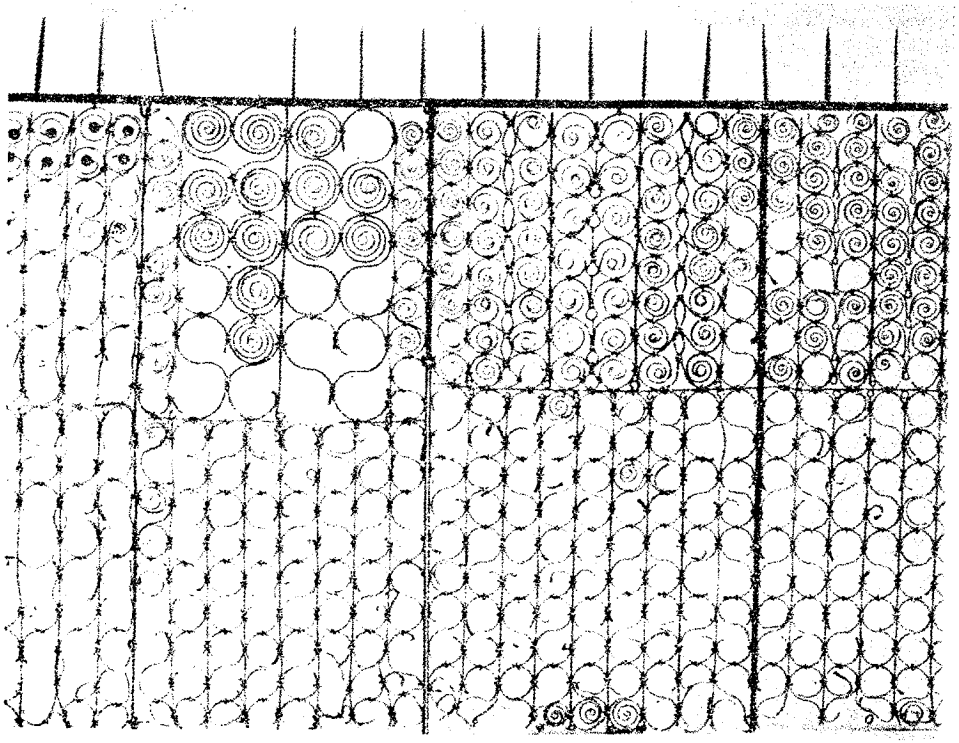

Engleska rešetka iz XIII stoljeća

ako je bilo potrebno, onda su i putovali. Tako su nastale nove zajednice, slične onima u domovini, ali mnogo šarenije, kozmopolitskije i liberalnije. Na sve iseljenike, bili oni Nijemci ili Talijani, mogu se primijeniti riječi jednog nepoznatog genovljanskog stihotvorca iz XIV stoljeća:

Ima mnogo Genovljana
Po svijetu raštrkanih,
Kud god i ostanu
Novu Genovu osnivaju![1]

5.

Unutrašnja trgovina

Kopnena trgovina razvijala se mnogo sporije od pomorske. Razlog su tomu visoke prijevozne cijene, mnogi nameti i carina, te kneževska i općinska ograničenja. Njezina najveća dostignuća možda su i najmanje očigledna: dokumenti toga doba malo ih spominju ili ih čak i ne spominju. Njihovi su junaci nepoznati ljudi, kao što su, na primjer, agenti firentinskih kopmanija koji nabavljaju sir u najzabačenijim selima apulijskim, ili onaj bilježnik-suknar koji je na kredit, u mjesec dana 1331. godine, prodao trideset i šest truba obične tkanine u trgovištu Forcalquier, u sjevernoj Provenci.

U cijelom tom kapilarnom kretanju trgovine možda je ipak najvažnije postepeno nestajanje pustih ili malo napučenih područja, u koja ni torbari ne dopiru, pa nema ni dućana, već se vrši samo razmjena; zatim bujanje malih povremenih pazara, na kojima se gradski predmeti svakodnevne upotrebe mijenjaju za životne namirnice ili za stoku; suradnja opata i baruna s mjesnim ili stranim trgovcima radi organiziranja poljoprivredne proizvodnje prema tržišnoj potražnji; smjerni napor bratovština i zajednica u popravljanju cesta i gradnji mostića prema pustom kraju, prenoseći materijal na magarećim leđima. Eto, tako su se duboko pripremali temelji seljačkih osnova srednjovjekovne Evrope, koji su bili sposobni da ponesu sve snažniju gradsku, trgovačku i industrijsku superstrukturu — ustežemo se reći »kapitalističku«.

Prosječna većina, golema manjina. U unutrašnjoj trgovini na većim udaljenostima, a još više u lokalnoj, ima manje rizika i manje dobiti nego u pomorskoj trgovini. Zato se tom trgovinom i bavi veći broj osoba koje se nikada ne izdižu iznad prospečnosti. I sami obrtnici, u granicama komunalnih i profesionalnih propisa, prodaju svoje proizvode na malo u svome dućanu i nemaju nikakva dodira s trgovcem na veliko. Veletrgovac, kad mu se ukaže prilika, trguje i s manjim količinama robe koja ne spada u njegovu granu. To nije zbog toga što nema kapitala ili smjelosti da se prihvati prodaje na veliko samo jednog artikla, već zbog malog broja potrošača. Kupaca (raštrkanih po mnogim konkurentskim dućanima) ima mnogo u trgovinama živežnim namirnicama, ali ih nema za kupovanje neke druge robe. Razvoj unutrašnje trgovine ovisi osobito o željama i o ukusu viših slojeva: plemića, svećenstva i bogatog

[1] Tanti son li Zenoexi
E per lo mondo si destexi,
Che unde li van e stan
Un' altra Zenoa ge fan.

građanstva. Samo u velikim talijanskim gradovima i malobrojnim prekoalpskim središtima, kao što su Pariz, Bruges, Köln, dnevna potražnja može nadoknaditi zastoj između jednog i drugog tjednog pazara. »U nas je svaki dan pazar«, izjavljuje ponosno neki firentinski pisac.

Ali i u Firenci dobro prodati vrijedi više nego mnogo prodati. Ne pazi se toliko na raznovrsnost i cijenu koliko na kvalitetu i trajnost robe. Kroničar Giovanni Villani zadovoljan je što se prodajna cijena firentinskog sukna udvostručila, ali ga ne brine činjenica da se posljednjih trideset godina količina izvezenog sukna smanjila za četvrtinu. Kad se sve sračuna, onda Firentinci zarađuju više. U unutrašnjoj trgovini zabranjena je svaka reklama radi što bolje prodaje: u tom se slažu svi evropski propisi i običaji. Štoviše, zakonom protiv raskoši nastoji se smanjiti nerazumno ili »pretjerano« trošenje manje imućnih, ali za to nitko ne mari. Nemamo točnih podataka, ali je gotovo sigurno da je trgovinski razvoj Evrope dosegao najviši srednjovjekovni stupanj pri kraju XIII ili na početku XIV stoljeća, stupanj koji nije premašen sve do XVIII stoljeća.

Iako prosječni rizik i dobitak ide u prilog malim poduzećima s uskim pogledima, dogodi se katkada da se skromna porodična poduzeća pretvore u velika. Daista, trgovačke »kompanije« na kopnu, suprotno od pomorskih »komenda«, ne mogu i ne smiju shvaćati svaku operaciju kao posebnu, napetu ali kratku pustolovinu, koja završava nakon jednog putovanja. Ortaci ulažu određenu glavnicu na određen broj godina, zaokružuju je dobitima od poslovanja i povećavaju kamatama koje nisu visoke (obično 8 do 10%), ali je štite od »opasnosti mora i neprijateljskog svijeta«. Tako su mogli stvarati planove na duže vrijeme, mogli su poslovati istodobno na više strana, primati i osposobljavati nove službenike, povećavati broj poslovnih prijatelja i inozemnih podružnica. Kompanija Peruzzi (jedna od triju najvećih u Firenci, ali ne najveća) imala je 1336. godine 88 »poslovođa« u 17 raznih podružnica.

Ali želja za uvećanjem dobiti (ako ne za drugo, a ono da mogu isplaćivati na vrijeme kamate na pologe) tjera ortake u napast da prebace sve veći dio svoga i tuđeg kapitala s obične trgovine na pozajmljivanje, na »financiranje«. Zar kredit nije duša trgovine? Ako se od nekog kralja, recimo, ne mogu postići trgovačke povlastice silom galija, kao što to rade pomorski trgovci, zar nije najbolje oružje pozajmiti mu novac? Ali to je mač s dvije oštrice. Dužnici, osobito ako su to okrunjene glave, često su nepouzdaniji od mora i gramziviji od gusara, i kopnena kompanija može doživjeti brodolom.

Nekoliko brojki. Premda je kopnena kompanija vjerojatno isto tako stara i raširena kao i pomorska komenda, ona je sazrela tek u polovini XIII stoljeća, i to samo u nekoliko talijanskih gradova: u Astiju, Cremoni, Pistoji, Lucchi, Sieni i Firenci.

Evo nekoliko podataka da pokažemo njezinu snagu. Godine 1260. »kompanjon« jednog od najvećih sijenskih udruženja, Salimbene Salimbeni, darovao je domovini 118 000 sijenskih lira kao pomoć za ratne troškove protiv Firence, a obvezuje se dati još toliko. Godine 1318. najveća firentinska kompanija Bardi ima bilancu od oko 875 000 forinta poslovnog prometa. Dvadeset i pet godina kasnije past će pod stečaj zbog neisplaćenog kredita od 900 000 forinta pozajmljenih engleskom kralju i više od 100 000 kralju Sicilije. Umjesto da uspoređujemo vrijednosti ovog iznosa s njegovom vrijednošću u različitim vremenima, napomenut ćemo samo činjenicu da je papa Klement VI godine 1348. platio 80 000 forinta napuljskoj kraljici za kupovinu Avignona, svoga

budućeg sjedišta. Godinu dana kasnije francuski kralj kupio je grad Montpellier za 120 000 škuda (133 tisuće forinta), tj. za manje od jedne šestine poslovnog prometa kompanije Bardi, i to za najvažniji grad Sredozemlja, pored Marseillesa i Barcelone! Spomenimo, na kraju, da Francuska nije uspjela sakupiti ni 400 000 škuda (450 000 forinta) za otkup svoga kralja, kojega su, 1360. godine, kod Poitiersa zarobili Englezi. Cijeli iznos otkupnine nije nikad bio isplaćen.

A sada usporedimo te brojke s brojkama pomorske trgovine. Iznos što ga je Salimbeni isplatio godine 1260. trostruko je veći od vrijednosti pokretnih i nepokretnih dobara mletačkog dužda Ranierija Zena, koja je iznosila, u času njegove smrti, 50 000 mletačkih lira. To je daleko manje od ostavštine spomenutog genovljanskog trgovca Benedetta Zaccarije, koji je umro 1307. ili 1308. godine. Njegova ostavština sastojala se od galija i drugih brodova, rudnika stipse, plantaža mastike, svakovrsne robe, državnih obveznica, nekretnina, plaća, mirovina i još drugih izvora prihoda, što je nemoguće izračunati u novcu. Samo rudnici stipse u Fociji, u Maloj Aziji, posjed Zaccarije i njegova brata, proizvodili su godišnje 13 000 kantara (ili 750 tona), u vrijednosti od barem 50 000 genovljanskih lira.

Suvišno je isticati da takvih talijanskih Rotschilda i Rockefellera u Italiji XIII stoljeća nema u drugim zemljama, a da su izuzetni i u Italiji. Ako je istina da su neki visoki Zaccarijini sliužbenici sudjelovali u dobiti i dobivali više od sto lira za svako putovanje morem, istina je i to da ostavština petnaestak njegovih skromnijih službenika, umrlih u Fociji, nije iznosila ni deset lira. Službenici firentinskih kompanija zarađuju godišnje po nekoliko desetaka forinti, a povremena povećanja plaća dostaju tek toliko da se pokrije neprekidan rast životnih troškova. (Budući da nemamo vjerodostojnih studija o cijenama u Italiji toga doba, sjetimo se da su se u Engleskoj životni troškovi između polovine XII i prve četvrtine XIV stoljeća učetverostručili).

Situacija najnižeg sloja gradskog stanovništva ili proletarijata još je teža. Za taj sloj ni Genova ni Firenca nisu počele, 1253. godine, ponovo kovati zlatnike nakon prekida od dva stoljeća. Za nj je dobar i bakreni sitniš, s tek nešto primjese srebra, ili, u najboljem slučaju, veći novaca od čista srebra. Izrabljivanu od gulikoža, proletarijatu nije koristilo što je kamatna *komercijalna stopa* u toku XIII stoljeća pala od prosječno 20—26% na prosječno 8—10%, što je očit znak obilja novca i kredita u Italiji. U Brugesu, gdje je kredit bio tako raširen da je pri koncu XIV stoljeća barem svaka četrdeseta osoba imala vlastiti račun na banci, normalna kamatna stopa bila je iznad 40%, a nije postojao lokalni zlatni novac. U najrazvijenijem središtu južne Njemačke, Nürnbergu, legalna kamatna stopa bila je 43%, a kršćanska kompanija Holzschuher daje Židovima zajam i uz 94% kamata!

Ipak, gradski proletarijat nije na dnu društvene ljestvice: navikla jesti bijeli kruh, firentinska sirotinja prosvjeduje kad joj je, u toku gladne 1346. godine, komuna besplatno dijelila manje od dvije librice toga kruha dnevno (1 libra = 327 grama, op prev.) Proletarijatu je ipak bolje nego okolnom seljaštvu koje je zadovoljno i crnim kruhom.

Što trgovinska revolucija može pružiti seljacima? Može jedno, ali vrlo vrijedno — potpunu sigurnost od aveti gladi. Takvo stanje nije bilo samo u Italiji. U Nizozemskoj i Njemačkoj kroničari su, u toku XII stoljeća, nabrojili desetak takvih kriza gladi, a samo dvije-tri u toku XIII stoljeća. Zasluga je to seljaka koji su više proizvodili. Ali ako žetva podbaci, onda se žito uvozi iz dalekih zemalja. Godine 1276, na primjer, genovljanska je komuna, preko

Manuela Zaccarije, Benedettova brata, uvezla žito s Balkana i tako »milosrdno podarila« i nasitila gomilu izbjeglica što su došli čak iz Francuske. Naravno, Genovi pomaže more, ali tamo gdje nema mora mogu pomoći rijeke i ceste.

Duž cesta: roba i ideje. Razvoj cestovnih komunikacija u kasnom srednjem vijeku mjeri se više po broju cesta nego po njihovoj kakvoći (k. 25). One se ne mogu usporediti s rimskim vojnim cestama od tucanika, što ih je ne škrtareći gradila jedna država s velikom vojskom, s mnoštvom robova i krajnje »izrabljivanih« seljaka. Zato nema ni jednog sela, svetišta ili sajmišta koje nema svoje vlastite prilazne ceste, staze, pošljunčene ili popločane putove, pa čovjek može birati kad ide iz jednoga u drugo važno središte. Te mreža osrednjih, ali brojnih i svakovrsnih putova, počela se stvarati u doba partikularizma i razvijala se i dalje inicijativom mjesnih vlasti, vjerskih bratovština, trgovačkih udruženja, a rjeđe središje vlade. Srednjovjekovnim vitezovima nisu trebale popločene ceste; naprotiv. Hodočasnici su bili zadovoljni s malim, dok su trgovci željeli mnogo, ali su ipak više voljeli osrednje a jeftine nego popločene a skupe ceste.

Možda je najglasovitiji put onaj koji vodi iz Francuske, pa do Santiaga de Compostela. Iako je njegova važnost za širenje vjerskih, umjetničkih i književnih ideja velika, njegova ekonomska korist bila je skromna. Duž puta nicala su nova trgovišta, ali se nisu razvijala, a krajina kroz koju je prolazio bila je gotovo pusta. Duhovni život bio je bogat, ali mjesta i ljudi siromašni. Ni u Engleskoj put kojim su hodočasnici išli u svetište Thomasa Becketa nije bio trgovački važan, iako je prolazio kroz plodno područje: svoju slavu treba zahvaliti književniku Chauseru i njegovim *Canterbury Tales.*

Najgušću skupinu tvore velike prometne ceste preko Alpa; one su najunosnije za trgovinu. U XIII stoljeću za njih su se posebno brinula udruženja vozača i mazgara koji nastoje poboljšati prijevoz i sniziti troškove svojim mušterijama s obje strane planinskih obronaka. U početku stoljeća gradi se vrlo smion most preko Sv. Gotharda, koji omogućava prolaz tovarnim životinjama. Sto godina kasnije uređen je za kolni promet i obližnji prijelaz Septimero. Nešto sjevernije grad Schaffhausen izvršio je vrlo skupo bušenje litice kako bi smanjio nagib ceste prema Koblenzu i donjoj dolini Rajne.

Moramo istaknuti da te ceste ne služe samo za prijevoz robe. Njima prolazi i sloboda gradskih komuna, rođena u lombardijskoj nizini, ali je ubrzo prenesena i u planine, gdje će naći svoje najvatrenije pristaše. Švicarci su danas jedini narod koji sebe smatra više građaninom komune nego podanikom nacionalne države.

Najvažnije cestovno čvorište na sjeveru Alpa ne nalazi se ipak u Švicarskoj, već na otvorenim ravnicama Champagne. Ovdje se, duž osovine koja povezuje dvije ekonomski najrazvijenije evropske zemlje, Italiju i Belgiju, sastaju putovi što dolaze iz dolina Rhône i Rajne; ovuda protječe Seina sa svojim glavnim pritocima. Katedrala u Reimsu služi kao okvir krunidbi francuskih kraljeva, a dvor u Troyesu služi kao pozadina pjesnicima okupljenim oko grofice Marije de Champagne, kćerke Alienore Akvitanske i, kasnije, oko nastranog i simpatičnog Thibauta IV, koji je i sam bio pjesnik. Čitav niz manjih središta proizvodi glasovita sukna i platna. Ali još slavniji su sajmovi što se održavaju šest puta godišnje u gradovima Provinsu, Troyesu, Lagnyju i Bar-sur-Aubeu, a traju praktično cijelu godinu. U XII stoljeću naslijedili su druge skromnije sajmove u istoj pokrajini iz doba Rimljana i Karolinga, a ostat će kao stožer razmjene između južne i sjeverne Evrope gotovo cijelo

Karta 25. Kopneni i morski putovi u Evropi (stoljeće XI—XIII)

XIII stoljeće, sve do trenutka kada će ih konačna prevaga morskih putova od Sredozemnog do Sjevernog mora i drugi nepovoljni faktori osuditi na lagano propadanje i konačan nestanak.

Sajmovi — baza mira i pokusni teren. Na međunarodni sajam u Champagni, na sajam u Saint-Denisu kod Pariza, u Berg-op-Zoomu, Kölnu i Solunu, zatim na pokrajinske sajmove u mnogim gradskim središtima, na godišnje sastanke torbara, hodočasnika, seljaka i mnogih radoznalaca, koji su se održavali u tisućama sela prilikom proslave sveca-zaštitnika — na sve te živopisne i uzbudljive skupove možemo baciti samo letimičan pogled. Njihova ekonomska funkcija, osobito velika ondje gdje nema trgovačkih gradova u pravom smislu, malo-pomalo opada zbog sve većeg razvoja trgovine, ali su unatoč tomu, sačuvali sve do danas izvjesnu važnost.

U barbarsko doba i u početku feudalizma, kad je trgovcima bilo najteže, najveća privlačnost nekog sajma bila je nesumnjivo u tzv. »sajamskom miru«.

Svim posjetiocima njegova sajma gospodar mjesta je obećavao sigurnost ne samo od pljačke ili napada, ne go i oprost od svojih uobičajenih »uznemirivanja«. Među tim »uznemirivanjima« na prvom su mjestu bile tzv. *aubaine* (konfiskacija dobara trgovca koji umre u tuđini) i represalije (oduzimanje dobara, a katkada i zatvor sunarodnjaka, ako je otputovao, a nije platio dugove). Osim toga, gospodar grada davao je obično i carinske olakšice, omogućavao smještaj ljudi i robe po stanovima i skladištima, kovao novac naročito za tu pirliku, a davao je i pravo priziva na specijalan i vrlo ekspeditivan sud. S izvjesnim prezirom prema onima što su se tim pravom koristili, Englezi su taj sud za trgovce nazivali »sudom prašinara«. Taj naziv mogao se odnositi na torbare, ali ne i na talijanske veletrgovce, koji su u svakoj svojoj koloniji zahtijevali javno kupalište. »Sajamski mir« katkada su obilježavali i dramatizirali i neki stvarni simboli, kao, na primjer, raspelo, koje je podignuto prije tisuću godina, a stoji još i danas na tržnici u Trèvesu, ili spomen-ploča iz 1111. godine, još i danas iznad portala katedrale u Lucchi, koja govori o obećanju mjenjača i trgovaca mirodijama da neće počiniti »krađe, prijevare ili krivotvorine« na sajmu sv. Martina.

U XIII stoljeću, međutim, takva obećanja nisu bila potrebna. Trgovina s udaljenim krajevima nije više bila neuobičajena, niti se trgovac osjećao osamljenim u prostorno i vremenski omeđenom krugu. U nekim su zemljama ipak postojale zapreke, dijelom zbog feudalnog mentaliteta, a dijelom zbog ljubomore lokalnih trgovaca koji su se bojali strane konkurencije, a »strancem« su smatrali svakoga tko dolazi iz drugog grada. U Engleskoj je bila potrebna posebna dozvola za boravak duži od četrdeset dana, a primitak u državljanstvo za oslobađanje od kraljevskog poreza i općinskih zaštitnih mjera. U mnogim njemačkim gradovima stranci su bili isključeni iz trgovine na malo i smješteni u zgrade koje je nadzirala vlast (Venecija im je uzvratila istom mjerom sagradivši »Fondaco dei Tedeschi«). Bilo je smetnji i u važnim središtima kao što su Pariz i Barcelona. Nije tu bilo riječi samo o gradskoj uskogrudnosti: najveći dio vladara, iako nisu poznavali ekonomsku znanost da bi mogli određeno i jasno oblikovati protekcionističke ili merkantilističke doktrine, ipak su bili dovoljno upućeni da za sebe iskoriste izvozne i uvozne zabrane i dozvole. Engleska je razradila vlastitu politiku za vunu, Norveška za drvo, Sicilija za žito.

Međutim, u većini talijanskih, belgijskih i provansalskih komuna neki nagonski ekonomski liberalizam razvijao se usporedno s političkim i društvenim slobodama. Tu gotovo i nije bilo teškoća za strance, a posebni trgovački zakoni bili su vrlo ekspeditivni. *Aubaine* se smatrala barbarskim i feudalnim običajem, a represalije su se otklanjale diplomatskim i pravnim putem, dok se strance primalo bez straha od konkurencije, pa su imali neograničenu slobodu boravka i trgovanja. Ugostiteljska radinost bila je dobro razvijena i opremljena. Sajmovima, kad su se održavali, bio je jedini cilj da upozoravaju na mjesta i povoljne datume: na dolazak konvoja iz Levanta u Veneciju, ili odlazak iz Venecije u Bruges. Da bi se privukli kupci, nije više bilo potrebno obećavati oprost od »uznemirivanja«, sad je bilo mnogo trgovina i dućana, mnogo novca i kredita, a postojala je i praktična djelotvorna moć trgovačke organizacije.

I sajmovi u Champagni nudili su djelotvornu organizaciju trgovačkih poslova svim trgovcima naprednih zemalja, a onima iz nerazvijenih zemalja osiguravali su slobodu trgovine koju nisu imali u svojoj domovini. Kad danas pogledamo mali trg Saint-Ayoul u Provinsu, čini nam se nemogućim da su se

na tako skučenom prostoru mogli izložiti proizvodi iz cijele Evrope, a i iz još udaljenijih krajeva. Zapravo, bilo je dovoljno izložiti samo uzorak najtraženije robe, kao npr. uzorak standardiziranog kvalitetnog sukna, zajamčenog originalnim pečatom gradskih korporacija, ili uzorak poznatih mirodija, za koje se lako moglo odrediti prema mirisu, dodiru i izgledu odakle dolaze i kakve su kvalitete. Roba koju je taj uzorak reklamirao nalazila se u skladištu ili se slala po narudžbi. Da bi bila u toku događaja, središnjica jedne sijenske kompanije zahtijevala je od svojih »ortaka« u Champagni tjedne cjenike, izvještaj o trgovačkim i političkim novostima i o svojim transakcijama. To se redovito izvršavalo bez troškova, jednostavnim prijepisom sajmišnog registra. Dugovanje ili kredit, nakon zatvaranja sajma, prenosi se na idući putem pismenog dokumenta (sajmovno pismo). Ugovori o razmjeni omogućavali su proširenje kredita na svaku zemlju u kojoj je trgovac imao svoje poslovne veze, a često su dopuštali i opasne valutarne špekulacije.

Sajmovi u Champagni, a kasnije i stalni sajam u Brugesu, koji je ponovo proradio kad su se brodovi sa Sredozemnog i Sjevernog mora stekli u njegovu luku; služili su katoličkoj Evropi kao trgovački kapital i, u izvjesnoj mjeri, pomogli razvoju jednoobrazne ekonomske tehnika koja se temelji na dopisivanju, računovodstvu i kreditu. No, različiti stupanj duhovne pripremljenosti i sposobnosti ljudi i ovdje je, kao i drugdje, produbio jaz između konzervativaca i novatora. Među ovim posljednjima Talijani su bili na prvom mjestu.

6.

Tijelo i duh

Nove metode pomogle su Talijanima da se osposobe na jednom području na kojem se nisu isticali prije XIII stoljeća — na području zajmova, razmjene i banaka. Diferencirano i široko područje: obuhvaćalo je i prljave založne zajmodavce i vrlo ugledna mjenjača i skromnu banku za ulaganje i obrtanje novca kao i velike kompanije međunarodnog trgovačkog bankarstva. Specijalisti za takvu vrstu poslova dolazili su odasvud: Židovi, raštrkani po svim gradovima i varošima, bili su spremni odmah dotrčati tamo gdje se trgovalo novcem, mjenjači novca iz Montpelliera i Majorke, bogati lihvari iz Arrasa i Cahorsa, engleski poslovni ljudi kao što je De La Pole i drugi. No, Talijani su imali specijalan adut — podršku pape. Sveta stolica je preko njih pobirala prihode iz svih katoličkih zemalja, od Svete zemlje do Grenlanda, a preko njih je slala novac, robu i korespondenciju po čitavu svijetu. Tako su talijanski bankari predstavljali neku vrstu druge crkvene birokracije. Od crkve nisu tražili velike usluge, znajući da mogu računati na papu, po potrebi čak i na strašnu anatemu ako se ne mogu drukčije naplatiti dugovi ili ako im neki vladar zaprijeti visokim porezom ili protjerivanjem.

Opsjednutost kamatama. Pape su, ipak, prve osudile kamatni zajam. No, ta osuda bila je dužnicima dobra izlika za neplaćanje dugova, iznuđivanje i protjerivanje. Novac se upotrebom ne troši i ne daje ploda; bratu kojemu je novac potreban treba posuditi badava, iz ljubavi prema Bogu — lihvari, dakle, rade protuprirodno djelo i griješe protiv čina milosrđa. Te ideje naslijedio je katolički moral od grčke i židovske filozofije i etike, obje rođenc, za trgovce, u nepogodnom ambijentu, budući da su se oni jedino bavili potro-

šačkim zajmovima, namijenjenim sirotinji i rasipnicima, tj. lihvarenjem, kako to mi danas nazivamo. U doba ekonomskog procvata crkva se još nije uspjela osloboditi svoje doktrine i razlučiti lihvarstvo od trgovačkih kamata. Zato su se zajmodavci domišljali najrazličitijim kompromisima, bojeći se božjeg i ljudskog suda.

Posebno ih opisivati stvar je posebnih stručnih djela. Najbolja rješenja bili su ugovori, u kojima se zajam vezao s dohotkom poslovnog društva kao u commendama, ili s participacijom u riziku kao u starinskom *foenus nauticumu* (pomorskom zajmu) ili novijem *cambium traiecticiumu* (ugovoru o zamjeni novca na daljinu). Na žalost, takvi ugovori nisu se mogli uvijek primijeniti, niti su uvijek bili besprijekorni. Najdomišljatije ali i najprovidnije rješenje za suca i za savjest njegova autora bila je klauzula koja je u »besplatni zajam« znala ugurati i zamaskirane kamate. Posljednji lijek za taj grijeh bilo je, kao i za ostale grijehe — kajanje u času smrti i vraćanje novca dužnicima, siromasima i crkvi u vidu kakva malog, posve simboličnog poklona.

Crkva je sa svoje strane rado zatvarala jedno oko, primjenjujući na lihvare isti kriterij kao i na putene grešnike: ne proganjajući blud sam po sebi, nego njegovu javnu manifestaciju, tj. prostituciju; ne kamate same po sebi, nego lihvarsku ustanovu. Teorija ostaje ista, a praksa, koja je život, ima više ili manje zakonitih rješenja, osporavanih samo onda ako su bezočna i ako mogu, u času smrti uznemiriti dušu vjernika.

Dubrovački trgovac Vito Rastić ostavlja u svojoj oporuci 35 lira »za nepošteno stečeno imanje, jer mi se čini da ga kao trgovac nisam mogao drukčije steći«[1]. U poslovnim knjigama firentinske kompanije Bardi postoji osobni račun naslovljen na »Messer Domeneddia« (»Gospodina Boga), kojemu zdušno upisuje na korist jedan dio svoje dobiti — dio namijenjen sirotinji. Ti primjeri pokazuju duboku i iskrenu vjeru srednjovjekovnog trgovca, ali i odlučnost da joj ne da više nego što joj pripada. Za poslovnog čovjeka vjera je dragocjen i potreban kompanjon, ali ne i gospodar.

Apsolutna i kompromisna vjera. Bilo je poslovnih ljudi nezadovoljnih tako ograničenom vjerom pa su, da zarade raj, davali siromasima cijelo svoje bogatstvo. Tako je godine 1170. učinio lyonski trgovac Petrus Valdus, a valdežani, koji su po njemu i dobili ime, raširiše se po svim trgovačkim gradovima u ravnicama, dok ih progoni nisu prisilili da bježe u palanine Pijemonta. Nešto kasnije to isto je uradio i sin trgovca Pietra di Bernardona d'Assisija, budući sveti Franjo. Tri svećenička reda, koja je osnovao, nisu se zatvorila u osamljene samostane kao mnogi redovi ranog srednjeg vijeka, a nisu se bavili ni bonifikacijom zemljišta kao cisterciti i drugi redovi kasnog srednjeg vijeka, već su se uklopili u gradski život. I dominikanci su u biti gradski red, iako njihov utemeljitelj nije bio ni trgovac ni trgovčev sin.

Taj novi smjer samostanskog načina života u XIII stoljeću dokazuje da su gradovi postajali ne samo važniji od sela nego da je mistični mlin nalazio među građanstvom dobro žito za meljavu. Nisu, dakle, samo plemićke obitelji nego i one bogate građanske davale crkvi askete i svećenike, svece i pape.

Čak i oni koji su više voljeli bogatstvo od siromaštva bili su vrlo pobožni. Svjetovnjak i građanin Dante ostavio nam je vlo snažnu sliku pakla i raja. U svome strahu od pakla poznati lihvar iz Arrasa, Baude Crespin, kojemu su

[1] »Pro mal tolecto, chè me par avere conscientia che no po'esser che non habia mal tolecto, chè fu sta' mercadante«.

bile dužne sve flamanske komune, želio je biti pokopan u benediktinskom habitu. U svome nadgrobnom natpisu preporučio je svoju dušu molitvama siromašnih »službenika i radnika«: kajanje je, naravno, prekasno. Ali što da kažemo o Benedettu Zaccariji, poslovnom čovjeku, lakomu na dobit, koji je prekinuo blokadu Sluisa i Brugesa, od koje je mogao imati golemu korist, da bi organizirao križarski pohod u Svetu zemlju. Čini se da je u ekspediciji među borcima bilo i žena genovljanske trgovačke aristokracije. Na žalost, papa Bonifacije VIII zabranio je križarima bilo kakvu osobnu korist od mogućih osvajanja, pa je ekspedicija propala. Ni najiskrenija vjera nije se mogla odvojiti od određenih praktičnih obzira.

Umjetnost, znanost, korist. Takva shvaćanja ogledala su se u poklonima trgovaca za preporuku svoje duše Bogu i za sjećanje potomstva. Poklanjali su crkve, kapele, oslikane prozore, baš kao što su to radili i plemići, ali su ipak bili skloniji milosrdnim djelima od kojih je sirotinja, a i zajednica, imala neposrednu korist. Gotovo da nije bilo oporuke u Genovi a da nije bilo zavještanja za lučke radove. Još godine 977. mletački dužd i trgovac Pietro Orseolo sagradio je sklonište. U Gandu 1200. godine obitelj Uten Hove podigla je bolnicu čija je golema glavna dvorana još i danas središte najveće gradske bolnice. U početku XIV stoljeća Arras je ima barem 23 bolnice, bolnicu za gubavce i skloništa za siromahe; sve zajedno mogle su primiti više od tisuću osoba; sve su to sagradili građani grada koji u ono vrijeme nije imao više od dvadeset tisuća stanovnika. Snažni oblici romaničke arhitekture, smjeli oblici gotike, našli su svoju primjenu u tim zgradama, mostovima, vodovodima, vodoskocima i drugim radovima od opće koristi od kojih se neki još i danas upotrebljavaju. Tim već prokušanim obrascima dodala je kiparska i slikarska mašta nove teme, kao što je, na primjer, *Dobra vlada* Ambrozija Lorenzettija.

Praktičan duh, što ga je idealizam oplemenio, a nipošto ugušio, prožima cijeli gradski život XIII stoljeća. Ne zaboravljajući nikad »vagu na kojoj će i sam biti izmjeren«, trgovac se usavršava u računanju i uči knjigovodstvo prema tehnici koja ni do dana današnjeg nije nadmašena — dvojno računovodstvo. Da bi mogao bolje ocijeniti trgovanje i trgovačku robu, on studira aritmetiku, geografiju, kartografiju, astronomiju i prirodne znanosti.

To nagomilano znanje tekovina je evropske kulture. Rasprave Leonarda Fibonaccija iz Pise, trgovca i trgovčeva sina, polazna su točka za modernu matematičku znanost. Marko Polo, »univerzalan čovjek«, kao nitko prije njega, donio je sa svojih poslovnih putovanja kulturno bogatstvo mnogo dragocjenije od najskuplje kineske svile. Njegova knjiga doživljaja, proročanski posvećena »carevima, kraljevima, vojvodama i ostalom svijetu« zamijenit će romane Chretien de Troyesa i biti najčitanije i najraširenije djelo u Evropi.

Najava renesanse? Sve to još nije renesansa, ali je to na bezbroj načina najavljuje. Naravno, ne teži se umjetnosti zbog umjetnosti, niti se poganina Augusta pretpostavlja kršćaninu Justinijanu. Kad bismo htjeli odabrati geslo koje obilježava ambicije talijanskog građanina, najprikladnije bi bile riječi s naslovne strane Peruzzijevih trgovačkih knjiga: »U ime zarade i sigurnosti na moru i na kopnu, u ime povećanja imutka i osoblja, za spas duše i tijela našega«. Ali vjetar rimskog duha promahuje ulice ukrašene građanskim palačama i razgoni oblačine. Sv. Franjo divi se ljepoti prirode, raznom voću, raznobojnom cvijeću i tratini (»diversi fructi, con coloriti fiori et herba«). Prvi put u povijesti građanska poezija pjeva o običnom čovjeku s neobičnim srcem. Ljubav, pisana velikim slovom, što su je provansalski pjesnici i njihovi sljed-

benici namijenili plemićima, postala je u bolonjskoj i firentinskoj poeziji »slatkog novog stila« (»dolce stil nuovo«) svojstvo »srca plemenitog« (»cuor gentile«). A »srce plemenito« se ne nasljeđuje od oca na sina, već se odgaja usavršavanjem osjećajnosti i uljuđenosti. Kao da to želi potvrditi, jedan španjolski pjesnik, koji se učio viteštvu u Francuskoj i Njemačkoj, izjavljuje kako se želi u njemu usavršiti u »Lombardiji«.

Doduše, moć tih gradova ne može se mjeriti sa snagom starog Rima, niti se pučanstvom približiti kineskim metropolama što ih ushićeno opisuje Marko Polo. No, talijanski gradovi XIII stoljeća nadmašuju kineske svojim poduzetnim i nezavisnim duhom, a Atenu i Rim slobodnim narodom bez robova. Osim toga, oni su i bogatiji, ne toliko opticajnim novcem koliko spretnim kreditima. Privatne transakcije temelje se na mjeničnom pismu i pismenom obećanju plaćanja, a državne financije na trajnom državnom zajmu. Da se taj iznalazak komuna XIII stoljeća dogodio u moćnom Rimskom Carstcu, možda barbari nikad ne bi pobijedili. Ali to se moglo dogoditi samo u državi koja je shvaćena kao unosan posao.

Ponoseći se svojim ekonomskim procvatom, svojom kulturom i značajnom materijalnom snagom, trgovci-plemići gledali su s visoka feudalce i seljake. Činilo se da imaju pravo. Pri koncu XIII i u početku XIV stoljeća najmoćnija evropska monarhija, Francuska, postavljala je talijanske admirale na čelo svoje mornarice, unajmljivala genovljanske strijelce kao zaštitu svojim konjanicima, a firentiske bankare da upravljaju državnom blagajnom.

Uza sve to građanstvo još nije bilo dovoljno brojno da podigne i povuče za sobom golemu većinu seljaštva. Pri koncu srednjeg vijeka politička budućnost katoličke Evrope neće biti odlučena u gradovima s otvorenim horizontima, već u feudalnim monarhijama i protiv gradskih sloboda.

Drugo poglavlje

Mladi narodi

1.

Put po Evropi: kraljevi, jezici, narodi

Cvijete, cvijete, sa zelenog bora,
Kad bi znao što je s mojim prijanom!
O, Bože, gdje je sada?
Cvijete, cvijete, sa zelene grane
Kad bi znao što je s mojim dragim!
O, Bože, gdje je sada?[1]

S takvim uzdahom počinje najdražesnija od stotinjak i više lirskih pjesama Dionizija »Ratara«, portugalskog kralja (1279—1325). Kao svaki plemić, i Dionizije je bio potkovan u provansalskom stilu. Ipak, njegovu poeziju nadahnjuju pučke teme, a pjevaju se prema tradicionalnim melodijama, koje su proizišle iz arapskog i gregorijanskog napjeva. Nije se on bavio samo pjesništvom. S latinskog, arapskog i hebrejskog jezika prevodio je na portugalski razna povijesna, teološka, pravna i poučna djela, želeći da portugalski postane službeni jezik.

Kralj Dionizije nije bio jedini kralj-pisac. U bujnom pramaljeću evropske nacionalne književnosti brojna obitelj vladara XII stoljeća bila je književno vrlo plodna. Dionizijev djed po majci, Alfons X Kastilijski, ostavio je za sobom opsežna djela koja je pisao on ili drugi po njegovu nalogu: ciklus pjesama o čudesima Djevice i pjesme profanog sadržaja na galicijskom jeziku, na kastilijskom jeziku neke ljubavne stihove, niz kronika, astronomska i prirodoslovna djela, jednu monumentalnu pravnu enciklopediju *Las siete partidas*, koju je Dionizije preveo na portugalski jezik. Fridrik II, car i kralj Sicilije, rođak Alfonsove majke, napisao je nekoliko djela na latinskom i talijanskom: na latinskom jeziku jednu prilično dobru raspravicu o lovu sa sokolom, u čemu je imao veliko iskustvo, a na talijanskom jeziku pjevala su i tri njegova vanbračna sina (Enzo, kralj Sardinije, Manfredo, kralj Sicilije, i Fridrik Antiohijski), njegov kancelar Pier delle Vigne i druge ličnosti toga neobičnog dvora. Otac Fridrika II, okrutni Henrik VI, napisao je na njemačkom, ili mu samo pripisuju, nekoliko ljubavnih pjesama u provansalskom stilu, dok se dvije druge, na istom jeziku, pripisuju romantičnom Fridrikovu nećaku Konradinu. Čak i oni vladari koji su bili malo raspoloženi da gube vrijeme u književnim razonodama, kao Jakov I Aragonski, tast Alfonsa X, Luj IX Francuski, sin Bianke Kastilijske, pisali su poučna djela: Jakov — kroniku vlasti-

[1] Ai flores, ai flores do verde pino,
Se sabedes novas de meu amigo!
Ai Deus, e u è?
Ai flores, ai flores do verde ramo,
Se sabedes novas de meu amado!
Ai Deus, e u è?

tog kraljevanja na katalonskom, a Luj — kratki priručnik moralnih zasada za prijestolonasljednika na francuskom jeziku.

Od Portugala do Katalonije. Čak i onda kad su teme bile lakoumne, ta književnost nije bila samo razonoda nego je pomagala vladarima da se stope s dušom vlastita naroda i da budu u neposrednijoj vezi sa svojim podanicima. U tom se najviše isticao Dionizije, najveći portugalski pjesnik svoga vremena. Njegova kulturna djelatnost polazila je od narodu dostupnih pjesmica pa sve do osnivanja prvog portugalskog sveučilišta.

Aktivnost kralja »Ratara« nije se ograničila samo na književnost. Iako nije sudjelovao ni u jednom ratu, svojim »mirnim« pobjedama postao je treći osnivač svoje države, nakon prvoga grofa i prvoga kralja. Energično je proveo u djelo svoj zacrtani program prevlasti države nad crkvom podjelom odgovornosti upravljanja državom između plemića i gradskih vijeća, te razvijanjem ratarstva i trgovine. Sagradio je na desetke kaštela i sela, razvijao slobodnu trgovinu, zaplijenio velike posjede i porazdijelio ih onima koji su bili voljni da ih obrađuju. Tvrdio je da se čovjek može posvetiti zemljoradnji a da pritom ne izgubi dostojanstvo plemića, koji su cijenili samo ratničko umijeće. Da osigura brodogradilištima potreban materijal, zasadio je u pokrajini Leiriji borovu šumu koja još i danas postoji; na tu nas šumu i podsjeća onaj »zeleni bor«, kojemu djevojka povjerava svoje uzdahe.

Portugal je bio ujedinjen u granicama otprilike istim kao i danas, pa se mogao širiti jedino morem. U to vrijeme važnost Portugala u međunarodnoj trgovini nije bila značajna, pa je Dionizije pozvao iz Genove admirala Emanuela Pessagna. Pod njegovim rukovodstvom portugalska mornarica krenula je polako prema svojoj slavnoj budućnosti.

Daleko sjajniji i brži, iako kratkotrajniji, bili su uspjesi Jakova I (1213—1276) i Petra III (1276—1285) na drugoj obali Iberskog poluotoka. Dvije ekonomski i kulturno potpuno različite pokrajine bile su pod njihovom vlašću: Katalonija, čiji je jezik bio sličan provansalskom, i Aragonija, s narječjem sličnim kastilijskom.

Aragonija, kao i susjedna mala kraljevina Navarra, bila je zaostala zemlja svadljivih plemića i siromašnih seljaka i gorštaka. Aragonskoj ekspanziji prema zapadu i jugu ispriječila se Kastilija, a prema sjeveru aragonski prohtjevi za Languedocom propali su nakon bitke kod Mureta. Međutim, uz katalonsku obalu bilo je mnogo gradova i široko otvorenih obzorja.

Jakov I pobijedio je oslanjajući se na avanturističko niže plemstvo i na katalonsko građanstvo. Njegovo se kraljevstvo dvostruko povećalo kad je muslimanima preoteo Baleare, Valenciju i druge primorske krajeve u koje je naselio svoje podanike. Petar III je zauzeo Siciliju, koja se pobunila protiv Karla I Anžujskog (Sicilijanska večernja), a francuskog kralja, koji je napao na Kataloniju da osveti Anžujce, natjerao je u bijeg. Aragonsko kraljevstvo postalo je velesila.

Smrću Petra III ratnički zanos nije prestao. Jakov II zauzeo je velik dio Sardinije, pokušao je zauzeti i Korziku, ali nije uspio. Jedan odred katalonske plaćeničke vojske osnovao je u Grčkoj nezavisnu državu i stavio je pod zaštitu aragonskog kralja. Za to vrijeme književna kultura u Barceloni i ostalim katalonskim lukama bijaše sve profinjenija, a način trgovanja sve je više išao ukorak s talijanskim. Čak se neko vrijeme činilo da će Barcelona potisnuti i Genovu i Veneciju, koje su, kao nezavisni gradovi, morale same sebi krčiti put, dok su katalonske gradove pomagali zemaljsko plemstvo i kralj, uvijek

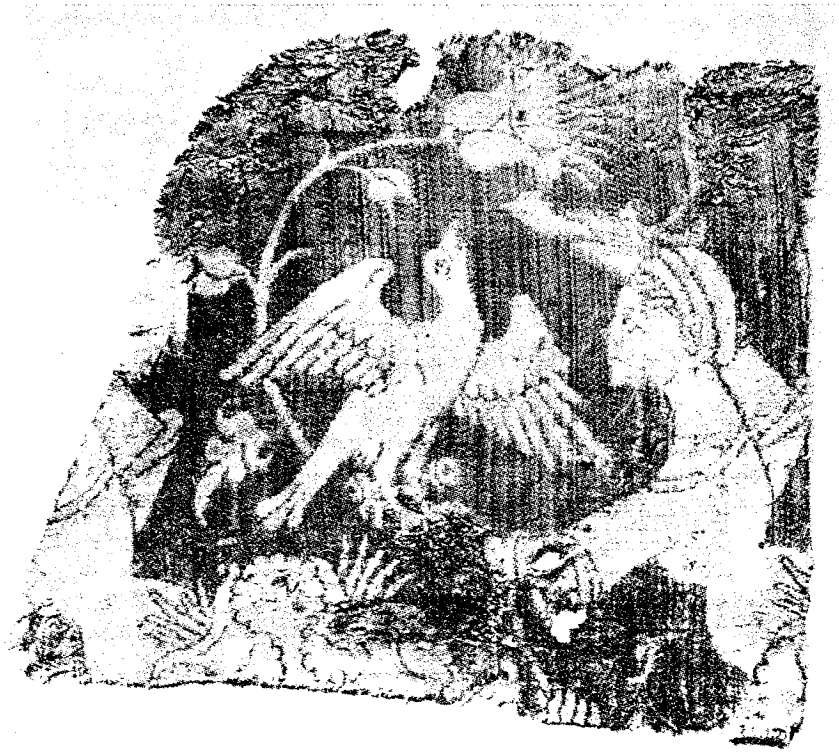

Gospođa uvježbava sokola (brokat, Lucca, XIII stoljeće)
Engleska karikatura protiv Židova (iz *Tallage Roll*, 1233. godine)

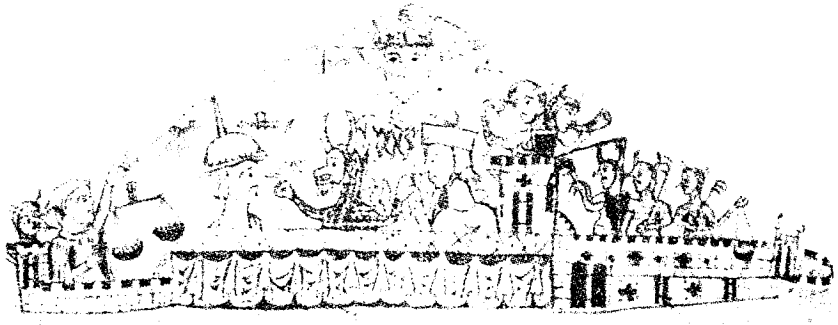

Crkva i sinagoga (detalji s prijenosnog oltara iz opatije Stavelot, 1155—1160)

Vilim II Sicilijski na bolesničkom krevetu. Liječe ga liječnik i astrolog (iz knjiga Pietra da Ebolija *Liber ad honorem Augusti*)

spremni da donesu zaštitne mjere, .. trgovcima stave na raspolaganje vlastite diplomate.

Ali i nezavisnost ima svojih prednosti. Barcelona, Valencija, Palma de Majorca, samo su djelomično iskoristile povoljne prilike. Kao da ih je zarazila pospanost kraljevstva, kojemu su pripadale. Gotovo cijelo kraljevstvo bilo je sastavljeno od ratarskih pokrajina, gdje je neradišna aristokracija vladala nad masom kmetova. Primorski gradovi bili su samo mramorna fasada jedne zgrade na glinenim nogama.

Češka. Jedno drugo dvojezično kraljevstvo, Češka, naglo se uzdiglo do velesile XIII stoljeća za vladavine jednog ambicioznog i inteligentnog vladara. Sama među slavenskim državama, postala je sastavni dio njemačkog carstva ne izgubivši svoje češko obilježje. Te dvije, na prvi pogled proturječne činjenice, došle su do izražaja u dva navrata: najprije, 1158. godine, kad je Fridrik Barbarossa proglasio kraljem češkog vojvodu Vladislava II, kao nagradu za pruženu pomoć protiv lombardijskih gradova; zatim 1212. godine, kad je njegovu sinu kralj Fridrik II podario »zlatnu bulu« kojom je sveo na najmanju mjeru obveze kraljevstva prema carstvu, ne dirajući u prava kralja da, s ostalim krupnim vazalima, bira cara.

Premda su Česi u IX stoljeću stvorili značajne gradske centre, ipak je češko društvo sačuvalo svoje u biti ratarsko obilježje. I sama se dinastija ponosila svojim podrijetlom od nekog mitskog Přemysla Ratara. Trgovačka revolucija došla je sa zakašnjenjem u Češku i u druge zemlje istočne evropske granice, ali je kasnije ojačala zbog iskorištavanja lokalnih rudnika srebra. Njemački rudari i drugi useljenici — koje je pozvao kralj ili su došli sami privučeni razvojem gradova — osnažili su njemački element, ali je njegovu nametljivost suzbila premoć češkog plemstva. Te dvije kulture našle su svoj vlastiti izraz u lirici *Minnensängera* (njemački »provansalci«) i u češkim povijesnim epovima. Kao veza između dvaju naroda bio je latinski službeni i književni jezik, a na latinskom bili su i svi najvažniji tekstovi, kao, na primjer, »Češka narodna kronika« Kuzme (XII stoljeće) i Rudarski zakonici iz 1249. i 1300. godine.

Natoj osnovi kralj Přemysl Otokar II — napola Čeh i napola Nijemac, kako mu to i samo ime kaže — želio je na brzinu stvoriti snažnu državu. Imao je za to i vojničkog talenta i diplomatsku vještinu i novčanih sredstava. Teškoće kroz koje je prolazilo carstvo i kraljevstvo Ugarske oslobodile su ga za trenutak susjeda koji bi mu mogli prepriječiti put. Nasljednim zemljama češke krune Přemysl je pripojio Austriju, Štajersku i Koruško i probio se sve do Jadranskog mora. Pozvan godine 1256. da svojim glasom odluči o izboru novog cara, Přemysl se nije htio izjasniti ni za jednog kandidata, nadajući se da će njemu ponuditi krunu.

Da mu je to uspjelo, vjerojatno bi se umjesto umirućeg njemačko-rimskog carstva rodilo novo slavensko-njemačko carstvo. Ali je manevar propao. Nakon dugog interregnuma kruna je pripala malom plemiću sa švicarsko-alzaških brežuljaka, koji nikomu nije smetao — Rudolfu Habsburškom. Upravo zato što je bio nepoznat, novi je car uspio ujediniti, protiv sjajnog češkog vladara, mnoge njemačke kneževe, koji su se pribojavali Přemyslovih ambicija i bacali oko na ovu ili onu njegovu pokrajinu. Toj se koaliciji pridružio i mađarski kralj. Přemysl se prekasno pozvao na slavensku solidarnost riječima koje zvuče tako suvremeno: »Od svih naroda na svijetu poljski narod je najbliži našemu. S našim susjedom veže nas ista krv, isti jezik, isto podrijetlo. Podlegnemo li mi, nezasitna njemačka halapljivost još će više porasti, a nje-

gova uništavajuća pohlepnost progutat će i našu zemlju«. Stisnut između njemačko-mađarskih kliješta, češki je kralj bio pobijeđen i ubijen 1278. godine. Austrijske zemlje prešle su Rudolfu Habsburškom: to je bio gotovo slučajan početak poistovjećivanja te vladarske porodice sa sudbinom Austrije.

Izgubivši svaku nadu u ekspanziju prema Zapadu, prvi nasljednici Přemysla usmjerili su svoj pogled prema Poljskoj i Mađarskoj. U ovoj ih knjizi ne možemo pratiti. Činjenica je, međutim, da su u XIV i u početku XV stoljeća mnogi vladari morali povezati češku i carsku krunu personalnom unijom. No, od sada je probuđeni nacionalni osjećaj onemogućavao stapanje dvaju naroda. U češkom kraljevstvu stoljećima se nepomirljivo sukobljavala slavenska većina i njemačka manjina, nastojeći da se jedna nametne drugoj. Kad je propao i posljednji pokušaj Nijemaca da podjarme Češku, taj se tragičan dvoboj konačno završio tek u naše vrijeme — protjerivanjem njemačke manjine.

Keltske zemlje. Na drugom kraju katoličke Evrope tuđinska kultura pomogla je Škotskoj da se nacionalno osvijesti. Da bismo shvatili taj paradoks, moramo imati na umu da osnovicu naroda tvore različita plemena koja nisu podnosila centralističku vladu: Pikti, čije se etničko podrijetlo gubi u tami vremena, Škoti, koji su se doselili iz Irske i govorili gaelskim dijalektima, britanska plemena keltskog jezika, srodna Britancima iz Engleske i Walesa. Da pokore to mješovito društvo, koje je zaziralo od gradskog života, keltski kraljevi Škotske morali su tražiti svoje uzore i suradnike izvan svoje zemlje. Ali kontinent je bio daleko, a Skandinavija neprijateljska i ne mnogo naprednija od Škotske. Ostala je samo Engleska, koja nije bila uvijek neprijateljski raspoložena, unatoč čestim sukobima na još neutvrđenim granicama.

Škotsko kraljevstvo ujedinilo je svoja plemena tek u doba Macbetha, mračnog Shakespeareova junaka, kojega je pravi lik obavijen legendom. Ipak se čini da je Macbeth bio posljednji izdanak sjevernih krajeva, koji su zazirali od tuđinaca i osjećali naklonost prema Skandinavcima. Još u vrijeme Malkolma III, Duncanova sina i Macbethova ubice (1057—1093), engleska kultura, potpomognuta mirnim useljavanjem anglosaskih i normanskih plemića i svećenika, počela se širiti »nizozemljem« južne Škotske, prodirući polako prema siromašnom i neuglađenom sjeveru. U XIII stoljeću kraljevstvo je već bilo donekle angliciziranо. Stare keltske običaje istisnuli su kanonsko i rimsko pravo te feudalne institucije engleskoga tipa. Na sjeveru i zapadu govorilo se još gaelski, ali u »nizozemlju« prevladala je neka vrsta engleskog jezika.

Na tom engleskom narječju neki anonimni pjesnik oplakuje smrt posljednjeg vladara keltske dinastije, Aleksandra III, koji je umro 1286. godine. Mir, red i blagostanje u doba njegova kraljevanja, ugovor s norveškim kraljem, kojim su Škotskoj vraćeni otok Man i Hebridi, uvrstili su Aleksandra u red velikih vladara XIII stoljeća. Poslije njegove smrti Engleska je postavila svoje stare zahtjeve za vrhovništvom nad cijelom Velikom Britanijom. Nakon dugotrajna rata škotsku nezavisnost spasila je hrabrost Walacea, Brucea i njihovih pristalica. Ne smeta što su Bruce bili normanskog podrijetla, a Walace vjerojatno iz Walesa. Od svih Kelta samo se Škotska pokazala sposobnom da se odupre jačem neprijatelju, koji je doduše govorio istim jezikom, ali se od nje u biti duboko razlikovao.

Škotski primjer nije imao usporedbe među Keltima. Upravo onda kada su se neke keltske književne teme širile po cijeloj katoličkoj Evropi i kada je po izbor usmena proza i poezija bila sabrana u irskim i waleskim rukopisnim

zbirkama, nezavisnost Kelta bila je u agoniji. Cornwall, legendarna zemlja kralja Artuha, bila je priključena kraljevstvu Wessex još u IX stoljeću. U Walesu, posljednjem utočištu tradicionalnog gaelskog društva, zvijezda gwyneddskih kneževa zablistala je u X stoljeću za Hywela Dobrog, zatim za Llewelyna Velikog (1194—1240) i, konačno, za jednog drugog Llewelyna (1246—1282). Ali bio je to kratak blijesak, posljedica unutrašnje krize engleskog kraljevstva. Edvard I Engleski zauzeo je, na kraju, kneževinu Wales i pretvorio je u apanažu engleskog prijestolonasljednika. Waleška plemena mogla su se smatrati sretnima što su sačuvala izvjesnu lokalnu autonomiju i upotrebu vlastita jezika i mjesnih običaja.

Kelti u Irskoj mogli su bolje organizirati svoj otpor u najprostranijem okviru Irske. Oni su odbili Skandinavce, nakon borbe koja je trajala više od dva stoljeća, a dosegla vrhunac pobjedom *ard-rija* Briana Borua kod Clontarfa (1014). Englezi su, naprotiv, bili bolje naoružani i organizirani, a drugog nekog Briana koji bi u ratu znao ujediniti Irce nije bilo. Između 1315. i 1318. godine činilo se za trenutak da je otok pronašao takva vođu u osobi brata onog Roberta Brucea, škotskog kralja, koji je 1314. godine porazio Engleze kod Bannokburna. No, Edwarda Brucea pobijedili su i ubili, pa su Irci ponovo zapali u svoje svađe. Englezi (ili, točnije, njihova vojska waleških plaćenika s normanskim oficirima) nastavili su svoje nezadrživo napredovanje unatoč ogorčenom otporu.

Od Islanda do Finske. Island, otok koji se ponosio svojom književnošću, ali očajno siromašan i razdiran unutrašnjim razmiricama, morao se, 1262. godine, odreći svoje nezavisnosti u korist kralja Norveške. Nekoliko godina prije Švođani su pokorili Finsku. Dolje na jugu protezalo se groblje podjarmljenih naroda, koje su Nijemci svladali prije nego što su i mogli nešto učiniti: Estonci, Letonci, Prusi ili Borusi, Vendi i drugi pomeranski Slaveni.

Prusi su nestali, ostavivši za sobom samo spomen u imenu jedne pokrajine i uspomenu na svoje barbarstvo. Letonci, Estonci i Finci sačuvali su svoju osebujnost u narodnoj predaji, u kojoj se osobito ističe prekrasna zbirka finskih epskih legendi, danas sakupljenih u *Kalevali.*

Pitamo se koliki bi doprinos dali evropskoj kulturi ti narodi da ih nisu tako ušutkali. Ali već u XIII stoljeću nije bilo prostora za narode bez svoga vođe, za neorganizirano društvo, za zaostalo gospodarstvo i kulturu. Iščezli narodi nisu bili uništeni toliko oružjem osvajača koliko trgovinskim revolucijama i intelektualnim preporodom Zapada. Oni su žrtve progresa koji zna biti i okrutan.

Dva velika vladara: skeptik i serafin. Taj je progres, s druge strane, ojačao nacionalnu snagu onih naroda koji su ga na vrijeme prihvatili. Čak i u državama drugoga reda on je uzdigao snažne vladare kao što su Haakon IV i Magnus Lagaböter u Norveškoj, Valdemar II i Eric Menved u Danskoj, Vladislav Mali u Poljskoj, Bela IV u Mađarskoj, Stevan Nemanja u Srbiji, Karlo I Anžujski u Siciliji, Floris V u Nizozemskoj, regent Birger u Švedskoj. Budući da su bile moćnije, Kastilija, Engleska i Francuska imale su i slavnije vladare, a crkvom su upravljale vrlo energične pape. Od svih drugih vladara osobito su se isticala dvojica, koji su na svoje potomske i suvremenike ostavili dubok dojam, jedan svojim anđeoskim žarom, drugi svojom demonskom spretnošću: francuski kralj Luj IX, svetac (1226—1270), i Fridrik II, car Sicilije, »čudo svijeta« (1197—1250).

Svojom željom da sliči više Cezaru nego Karlu Velikom, svojom težnjom za univerzalnim znanjem i svojim proračunatim racionalizmom, Fridrik nam se čini kao preteča renesanse; da bi se što više približio klasičnoj rimskoj starini, on nastoji pročistiti politiku, zakonodavstvo i umjetnost od barbarskih natruha i feudalnih tradicija. Svaka ga nauka zanima, svaka kultura privlači. Iako sam nije ništa otkrio, on strasno proučava, ispituje, eksperimentira. Studirajući filozofiju, stječući iskustva u praktičnoj diplomaciji, stalno u vezi s mnogim nekonformističnim kršćanima, muslimanima i Židovima, njegov autoritativan, naprasit i nemilosrdan karakter postaje skeptičan, ali — što je još važnije — i tolerantan.

Suprotno njemu, Luju IX bio je uzor Karlo Veliki, uljepšan od kasnijih generacija: otac i pastir svoga naroda, neprijatelj grijeha, borac za pravdu i mir. Neumoran branilac utemeljenog poretka, Luj IX podržava trojstveno društvo, običajno pravo i gotsku umjetnost. Viteške vrline: snagu, hrabrost, vjernost, plemenitost, njeguje do najvišeg stupnja. Njegova jednostavna pobožnost bliža je clunyjevskom asketizmu nego pariškoj skolastici. Poštovanje prema crkvi nije toliko da bi joj podredio državni ugled i vlast, kao što ni svoju strogost prema hereticima i nevjernicima ne podređuje dobroti naivčine. Kao što se Fridrik II često varao u previše oštroumnim i ciničnim računima za svoje doba, tako je i sv. Luj često upadao u greške zbog svoga neznanja, osobito u toku dviju križarskih vojni, kad se nije obazirao na mišljenje stručnjaka.

Ali u kojem se stoljeću ne javljaju takve kontrastne figure? Sigurno ne u našem stoljeću, koje je dalo i jednog Einsteina i jednog Hitlera, ali ni u prošlom, koje je dalo Kierkegaarda i Darwina. Fridrik II i Luj IX nisu se razlikovali samo po temperamentu već i po problemima koje su morali rješavati. Gledište Pariza nije moglo biti slično gledištu Palerma. Unatoč kozmopolitskom odgoju i njemačkom podrijetlu, Fridrik II je odražavao talijanske tradicije, ukus i predrasude, dok je Luj IX mislio i radio kao pravi Francuz, iako je smatrao da su svi kršćanski vladari članovi iste obitelji (uostalom, svi su oni bili više-manje njegova rodbina).

Ipak su, obojica tih vladara bila, više no što se obično misli, vezana uz shvaćanja i strasti svoga vremena. Tako je skeptični Fridrik poslao nekoliko heretika na lomaču, a anđeoski Luj ljubomorno branio kastinske povlastice. Fridrik nije bio križarski fanatik, ali je ipak vratio Jeruzalem kršćanstvu; Luj je bio vjerski zanesenjak, ali se ipak dao nagovoriti da skrene posljednju križarsku vojnu prema Tunisu, na koji je njegov brat, Karlo I Anžujski, polagao svoja feudalna prava. I tako, polazeći s oprečnih principa i služeći se različitim metodama, ta su dva vladara smjerala prema istom cilju — iskoristiti nova sredstva koja im je pružao ekonomski i intelektualni progres da od države stvore poslušni aparat u rukama vladara.

2.

Drama univerzalnih monarhija

Ta nova sredstva bila su, međutim, dvosjekli mač. Vladar se njime mogao poslužiti ili za miran prosperitet svoga kraljevstva ili za utaženje vlastite osvajačke žeđi. Vazali i samostalni gradovi mogli su ih upotrijebiti ili za što bolju suradnju s njime ili za što snažniji otpor prema njemu. Najsolidnije države nisu bile one najveće, nego one najuređenije, u kojima su se središnja vlada i mjesne vlasti uzajamno pomagali; drugim riječima, to su bile ragionalne, ili u najboljem slučaju nacionalne države, a nikako univerzalne.

Univerzalne države po definiciji, jedine koje su u XIII stoljeću slabile, bijahu carstvo i papinstvo. Imale su, doduše, velik broj suradnika i vazala, ali su se morale suprotstaviti najraznovrsnijoj unutrašnjoj i vanjskoj oporbi. Zauzeti obranom i zaštitom svojih dalekih interesa, uvučeni u stari sukob između crkve i države, njihovi vladari nisu imali vremena rješavati važne probleme na vlastitom području.

Papa trijumfira posvuda, osim u vlastitoj državi. Ako pogledamo samo veličinu teritorija pod papinom indirektnom kontrolom, možda će nam biti jasno zašto je XIII stoljeće značilo vrhunac papinstva. Na stolici sv. Petra redali su se ljudi izvanredna talenta, koji su poznavali filozofiju, pravo, ekonomiju i diplomaciju i na međunarodnom planu postizali velike uspjehe. Inocent III (1198—1216) upletao se u poslove gotovo svih evropskih država, a njega su slušali svi poznati vladari; Grgur IX (1227—1241) po raznim zemljama osniva inkviziciju; Inocent IV (1243—1254) osvaja Napulj, a Grguru X (1271—1276) bizantski izaslanici, u ime grčke crkve, izjavljuju pokornost...

Svoje najveće ambicije Sveta je stolica ostvarila s obzirom na kler: disciplinu, vlast ubiranja poreza na dohodak crkvenih i samostanskih prebenda, pravo odlučivanja u spornim crkvenim izborima. To joj priznaje cijeli katolički svijet. U školama i sudovima nalaze se uz Justinijanov *Codex* i novi zbornici papinskih dekreta, drugo »opće pravo«, kojega se moraju pridržavati svuda gdje crkveni zakoni upotpunjuju ili pobijaju lokalne zakone. Crkva ima puno pravo da se umiješa ne samo u parnice koje se odnose na svećenike, križare, udovice i siročad nego i u stvari hereze, vještica, razvoda braka, lihvarstva.

Na drugu stranu vage treba staviti neupjehe papinstva na vlastitom svjetovnom posjedu. »Crkvena država« obuhvaćala je mnogo polunezavisnih gradskih komuna (a oko Rima polufeudalnih vlastelinstava) koje svom suverenu često nisu iskazivale ni najosnovnije dužno poštovanje. I samom rimskom općinom uglavnom je vladala gibelinska stranka, unatoč koristi koju je grad imao od papine prigodne nazočnosti.

Pape XIII stoljeća bile su odreda Talijani, a često iz samog Rima. Oni su uzalud nastojali uvesti malo reda u svojoj državi. Lokalni otpor nisu mogli otkloniti ni pregovori, ni opomene, ni novac, a ni dobra administracija papinskih predstavnika i službenika.

I samo izopćenje, koje se primjenjivalo na ogorčene neprijatelje, izgubilo je prečestom upotrebom svoju djelotvornost. Pape su pribjegle križarskoj vojni najprije protiv heretika, zatim protiv Fridrika II (smatranog heretikom), a onda i protiv svakog opasnog političkog neprijatelja. Ali se i to sredstvo istrošilo bezobzirnom upotrebom. Godine 1297. Bonifacije VIII započeo je križarski rat protiv Palestrine, blizu Rima, da iz nje protjera slavnu porodicu Colonna, suparnicu svoje porodice. Palestrina je zauzeta i srušena, ali su je 1303. god. osvetili papini suparnici, uz podršku francuskog kralja Filipa Lijepog. Oni su uhvatili Bonifacija VIII i zatočili ga u obližnjem Anagniju. Nekoliko dana kasnije oslobodili su ga njegovi vjernici, ali taj dramatičan događaj dokazuje kroničnu nemoć papinstva, čak i na vlastitom teritoriju. Ta je nemoć bacila sjenu i na međunarodne uspjehe Inocenta III i Grgura X, a mogla je stvoriti i nenadoknadivu štetu zbog poraza Bonifacija VIII, što ih je doživio od francuske i engleske monarhije.

Opadanje carstva u razjedinjenoj Njemačkoj. Još prije početka XIII stoljeća raspali su se temelji njemačke carske monarhije. Nakon smrti Henrika VI, 1197. godine, njegov maloljetni sin Fridrik II naslijedio je samo kraljevinu Siciliju, dok su u Njemačkoj dva pretendenta na prijestolje ponovo rasplamsala stari rat između gvelfa i gibelina. Kad se Fridrik upustio u borbu i preuzeo carsku baštinu, nije pokušavao obnavljati razvaline, kako su to radili njegovi prethodnici. Naravno, primamljiva carska titula omugućavala mu je ostvarenje budućih ciljeva. Ali u tom trenutku nije bilo moguće upravljati Njemačkom iz Napulja ili iz Palerma. Najviše se moglo tražiti od njemačkih kneževa da pomognu pri ponovnom zauzimanju sjeverne Italije, a da za uzvrat dobiju velikodušne koncesije.

Dva dekreta iz 1220. i 1231. godine službeno su ukinula carsku kontrolu nad velikim crkvenim i svjetovnim njemačkim vazalima. Prvima je Fridrik dao sva suverena prava, a druge je proglasio »gospodarima zemlje«, povezavši ih konfederacijom, kojoj je on stajao na čelu. Kasnije je i to predsjedništvo prepustio dvojici svojih sinova.

— Godine 1256, nakon smrti Fridrika II i njegova sina Konrada IV, te nakon smrti grofa Vilima Nizozemskog, koji je slabo upravljao gvelfskom strankom, carstvo se pretvorilo u konfederaciju bez vođe. Od tada je postao običaj, u slučaju da nema izravnog nasljednika, da prijestolonasljednike određuju sedmorica crkvenih i svjetovnih kneževa u ime svih njemačkih vazala. Vidjeli smo da je jedini vazal koji se uspješno mogao kandidirati bio Přemysl Otokar Češki, ali se nije pravodobno znao odlučiti. Dva stranca koja su težila za carskom krunom bijahu Alfons X Kastilijski i Rikard Kornvaldski, brat Henrika III Engleskog. Oni su potrošili golem novac kupujući pristalice, ali se nisu uspjeli nametnuti snagom svoga oružja. Njemački su kneževi osamnaest godina podržavali takvu situaciju povoljnu za njih. Kad su shvatili da od careve zaštite u borbi protiv kneževa nema ništa, navikli na upražnjeno mjesto cara, njemački slobodni gradovi počeli su se brinuti sami za se i sklapati regionalna savezništva.

Taj se interregnum mogao beskonačno otegnuti, a carstvo se u toj obamrlosti moglo samo od sebe ugasiti da nije papa Grgur X, 1273. godine, izvršio pritisak na kneževe da izaberu za cara Rudolfa Habsburškog. Papa je želio slabo carstvo, ali ne i carstvo bez cara. Njemu je trebala svjetovna sila koja će omogućiti crkvi da vrši svoju volju. Dvije univerzalne vlasti nisu se voljele, ali su bile potrebne jedna drugoj. —

Ali Rudolf nije imao univerzalističkih ambicija. To mu je upravo i pomoglo da u granicama mogućnosti spasi ono što se već činilo izgubljenim. Dobivši na račun Přemysla Otokara dovoljno veliko područje da je mogao dolično istupiti ne uznemirujući svoje susjede, zadovoljio se time da bude prvi među jednakima — njemački predsjednik njemačke konfederacije. Da i djelom dokaže koliko se Rudolf želi odreći talijanske i univerzalističke politike, njegova je kancelarija uvela njemački umjesto službenog latinskog jezika.

Njegovi se nasljednici, međutim, nisu mogli sasvim oteti privlačnosti carske titule, a još manje bogatstva koje su mogli steći u Italiji. Ali njihov praktičan uspjeh ovisio je gotovo sasvim o pažnji koju su obraćali svome području sjeverno od Alpa. Osim toga, postojale su još i središnje institucije koje su u Njemačkoj, za razliku od Italije, imale vrhovnu vlast — Vrhovni carski sud, Vijeće izbornih kneževa i Dijeta ili Generalna skupština carstva. Ali funkcije tih organa bez vlastite snage bile su mnogo neodređenije nego

funkcije organa fantomskih monarhija X stoljeća. Odgovornost za red i poredak u raznim njemačkim krajevima prešla je sa carevima na lokalne i regionalne države. Neke od njih nisu još prešle ni feudalni stadij, iako je i feudalizam mogao biti razmjerno djelotvoran sustav upravljanja. Slobodni gradovi prionuli su na taj posao s trgovačkom poslovnošću. I teutonski vitezovi stvorili su snažnu državu, kojom su upravljali vojničkom krutošću, ali vrlo naprednim ekonomskim metodama.

Iluzije talijanskog carstva. Opadanje njemačkog carstva bilo je djelomično posljedica ranijeg rasula u Italiji. Vratimo se godinama 1220. i 1231, kada je Fridrik II prepustio stvarnu vlast vazalima u Njemačkoj. Te dvije godine označavaju početak i svršetak *Liber Augustalisa*, prvog zakonika što ga je napisao jedan car nakon Justinijana. Dok je boravio u Njemačkoj, Fridrik je pripremao svoje sicilijansko kraljevstvo kao osnovu za ponovni procvat carstva, pa je za to sabrao i uredio zakonodavstvo svojih normanskih prethodnika, oslanjajući se na najapsolutističkije tumačenje rimskog prava.

Neki suvremeni povjesničari vide u *Liber Augustalisu*, kao i u cijelom sustavu vladavine Fridrika II, prototip moderne države. To pretjerivanje opravdano je samo ako pojam »moderno« znači isto što i »centralizirano« i ako ne gledamo toliko na postignute rezultate koliko na željeni cilj. Fridrik je želio iskorijeniti svaki oblik barbarskog, feudalnog, crkvenog i gradskog partikularizma i utrti put monarhističkoj, paternalističkoj, birokratskoj i apsolutističkoj državi. Počeo je sa Sicilijom, budući da je u njoj već imao pripremljenu osnovu; u povoljno vrijeme mislio je to provesti u sjevernoj Italiji, a Njemačka je mogla čekati.

U svom južnom kraljevstvu car, taj »živi zakon na zemlji«, šalje u sve provincije svoje službenike, gradi palače i tvrđave, osniva pravne i medicinske škole, na svome dvoru njeguje književnost i lijepo ponašanje, proširuje cestovnu mrežu, potiče trgovinu, obrt, ratarstvo, stočarstvo i useljavanje . . .« »Bogatstvo podanika«, piše on, »služi na korist i čast vladaru«. Mudra izreka, dostojna jednog Colberta. Ali, Fridrik II (kao kasnije i Luj XIV) jednom rukom daje, a drugom oduzima i s mlade voćke trga još nezreli plod. Previše mu se žuri da prijeđe na drugu etapu svoga programa: zauzimanje sjeverne Italije, prijeko potrebne za realizaciju treće etape — pokorenje Njemačke. Čudnovato je što nije pomišljao na ekspanziju u Sredozemlju, koju bi svaki drugi sicilijanski kralj, makar i ne bio tako ambiciozan kao Fridrik, smatrao najprečim ciljem.

Konačni Fridrikovi ciljevi, ako se mogu sagledati u vrtlogu stalnih skretanja na koja ga prisiljavaju politička zbivanja, bili su: podijeliti sjevernu Italiju na pokrajinske vlade, kao što je i na Siciliji, nametnuti selima svoje namjesnike, a komunama podestate koje će sam izabrati, crkvu učiniti službenicom države, a državu sucem savjesti i privatnog života podanika. Iscijeđena Sicilija daje novac, Njemačka vojnike, a vojne i administrativne kadrove popunjavaju politički bjegunci i pustolovi iz sjeverne i središnje Italije. U svim toskanskim i lombardijskim gradovima gibelinska stranka želi, s pomoću cara, da svlada svoje neprijatelje, makar ih to stajalo nezavisnosti vlastite komune. Što se tiče najodlučnijega protivnika, pape, možda bi se i s njim moglo pregovarati i tražiti od njega umjerene koncesije, a za uzvrat sudjelovati u križarskoj vojni i surađivati na drugim područjima do kojih mu je stalo. Ali Fridrik je nestrpljiv, ne zna za kompromis i neće se odreći očijukanja s gibelinima ni

u samom papinskom Rimu. Pobjeđuje u mnogim bitkama, a svaki mir gubi. Umro je 1250. godine, ostavivši iscrpljenu Siciliju, sjevernu Italiju u metežu, a Njemačku bez svoga poglavara.

Uza sve nedostatke, draž njegove osobe i njegovih zamisli tolika je da su njegovi nasljednici u Siciliji pokušali sve da zauzmu cijelu Italiju. Prvi od njih bio je njegov sin Manfred, koji je stajao na čelu gibelina protiv pape. Drugi je Karlo I Anžujski, papin miljenik, na čelu gvelfa. Iako vrlo talentirani, ali bez Fridrikova genija i carskog prestiža, obojica su u početku doživjeli trijumf, a zatim katastrofu. Manfred je izgubio kraljevstvo i život u bitki kod Beneventa 1260. godine. Karlo I, pobjednik kod Beneventa, izgubio je, doduše, samo pola kraljevstva za vrijeme »Sicilijanske večernje« 1282. godine, ali ta se polovina zvala Sicilija, koja je dala i ime kraljevstvu. Izgubio ju je na vrlo ponižavajući način, nakon jedne pučke pobune lokalnog plemstva i intervencije kralja jedne male države — petra III Aragonskog.

Oblaci na nebu kastilijske države. Od svih pobijeđenih vladara XIII stoljeća najdirljiviji je slučaj Alfonsa X Mudrog, kralja Kastilije (1254—1284). Učenjak, književnik, ratnik, kandidat za cara, Alfons je bio svestraniji od Fridrika II; dok je Fridrik smatrao carevanje svojom profesijom, a znanost razonodom, dotle je Alfons njegovao znanost kao stručnjak, a carevanje kao diletant.

Početak njegove političke i vojničke karijere mnogo je obećavao. Još kao prijestolonasljednik pomagao je svome ocu Ferdinandu III da probije posljednju liniju muslimanskog otpora u Andaluziji i ponovo zabode zastavu na južnoj obali Španjolske, koju je prvi kastilijski grof, prije dvije stotine godina, razvio u brdima sjevera. Postavši kraljem, zauzeo je Cadix i Nieblu, ali je dopustio granadskom emiru da ostane u planinama juga kao njegov vazal. Taj osamljeni klin nije mu se činio opasnijim od muslimanskih i židovskih samostalnih zajednica kojih je bilo svuda po Kastiliji; kršćanski kraljevi često su pozivali svoje muslimanske saveznike kada nisu uspjeli pokoriti svoje podanike. Opasan je, međutim, bio Maroko, odakle su već dva puta dolazila izgladnjela i ratoborna plemena Almoravida i Almohada, koji su usporili *reconquistu* za dva stoljeća. Protiv Merinida, novih marokanskih gospodara, Alfons je 1260. godine opremio pomorsku ekspediciju (saleska »križarska vojna«), a pripremao je 1264. godine još jednu, ali je nije dovršio. Mnogo je toga htio u isto vrijeme, a ni na što se nije mogao usredotočiti i privesti kraju. Želio je portugalsku Algarvu, Gascognu, Siciliju, Švapsku, Lombardiju, carsku krunu. Izjavljivao je da kao kastilijski kralj »ima istu vlast kao i car«, još i više: da može tu vlast »prenijeti i na nasljednike, što car ne može«. Zaokupljen svojim pjesmama i horoskopima nije ni osjetio da mu se tlo ruši pod nogama.

Posljednji dvadeset godina njegova kraljevanja bilo je ispunjeno tjeskobom kao u kakvoj grčkoj tragediji. S pomoću kralja Jakova I Aragonskog jedva je uspio ugušiti masovnu muslimansku pobunu u tek zauzetim provincijama. Zatim su se počeli buniti kastilijski plemići koji nisu htjeli plaćati troškove njegove jalove politike. Na poziv granadskog emira marokanski emir opustošio je ognjem i mačem južnu Kastiliju i tek je nakon krvavih borbi bio potisnut. Konačno je Alfonsov drugorođeni sin Sancho, pretendent na prijestolje, uz pomoć *Cortesa*, smijenio rasipnog i nesposobnog oca (1282). U krajnjoj nevolji Alfons se obratio istodobno papi i dojučerašnjem vjerolomnom neprijatelju, marokanskom emiru, za pomoć. Papa izopći Sancha, a starog kralja ovlasti da upotrijebi i crkvenu desetinu za borbu protiv sina. Emir stiže s vojskom zamolivši pismeno i Francuskog kralja, iako uzalud, da uspostavi red u obitelji kršćanskih vladara. Kad je s pomoću Marokanaca i preostalih vjernih četa ponovo počeo osvajati zemlji, zateče Alfonsa iznenada smrt. Kako se priča, vijest (uostalom, lažna) o smrti nezahvalnog sina toliko ga je potresla da ga je udarila srčana kap.

3.

Francuska — najjača evropska sila

Nesreće pojedinih vladara ne smiju nam prikriti razvoj monarhijskih ustanova u toku XIII stoljeća. Unatoč mijenjanju dinastija, sicilijanska vlada privukla je u svoju službu mnoge poduzetne ali nedisciplinirane plemiće, gradske magistrate naučila da se vladaju kao službenici središnje uprave, širila jednak novac i mjere, iako ne istovjetne, pojačala nadzor nad trgovinom i izvozom žita i potvrdila prvenstvo kraljevskog suda nad crkvenim.

I druge su vlade ojačale, ali mnogo smotrenije, zaobilazeći one zapreke s kojima se nije trebalo izravno sudarati. Pojedine sukobe i lične osvete vlade nisu doduše uspjele spriječiti, ali su ih otupile i prostorno ograničile. Nisu osporavale vrijednost običajnog prava ni feudalne pravde, crkvene ili gradske, ali su za cijelo područje države izdale naredbe i zakonike i poticale prizivanje na kraljevski sud. Nisu poricale da kralj mora »živjeti od svoga«, tj. idržavati se od svoga privatnog prihoda, ali su zato povećale izvanredne poreze za izuzetne potrebe i nastojale da te iznimke postanu pravila.

Ako je kralj tražio više, on je i davao više, osim za dugih i teških ratova, koji su ga prisiljavali da zanemari javne službe. Da pridobije pristaše, kralj više nije morao biti slavan vojskovođa ili rasipan dobročinitelj, već mudar državnik. »Budi uvijek ispravan, ma što se dogodilo! Vlast neka dobiju ljudi dobre volje, jer će je oni na dobro i upotrijebiti! Čuvaj se nerazumnog rasipanja novca i nesmiljenog utjerivanja poreza!« — to su, eto, pouke koje Luj IX upućuje svome sinu. Vladar mora uspjeti ako imalo poštuje ta načela. Žive snage kraljevstva — plemstvo, kler, trgovci, umni radnici — okupljaju se malo-pomalo oko njega, pomažu mu protiv najprkosnijih podanika, daju mu podršku protiv vanjskih neprijatelja, a kad ih pozove na kakvo odgovorno mjesto, često pokazuju više smisla za realnost nego on sam.

Pariz — »evropska Atena«. Bilo bi predugo i zamorno pratiti razvitak svake države, svaku malu promjenu i beznačajna osvajanja pojedinih središnjih vlada. Ograničit ćemo se stoga da ih u glavnim crtama iznesemo u državi koja je, u toku XIII stoljeća, od drugorazredne zemlje postala prvorazredna evropska sila — u kraljevini Francuskoj.

Koliko god taj skok izgledao čudnovat, on se morao dogoditi. Samo je Njemačka bila veća od Francuske, a Italija ekonomski jača. U cjelini, Francuska je bila iznad obiju, jer je bila bogatija ljudima i sirovinama, skladnije raspoređenim između različitih klasa i provincija.

Na kraju XII stoljeća Francuska je bila na čelu Evrope u svim umjetničkim i intelektualnim djelatnostima. Francuska je imala najglasovitija središta crkvene arhitekture i sve što je s njome u veiz: vitraje, emajl, zlatarstvo, kiparstvo. U tim središtima rađale su se nove ideje koje su francuski umjetnici

širili po cijelom svijetu. Epske i lirske pjesme na provansalskom i sjevernofrancuskom jeziku, romani, dramska književnost, glazba — nametali su svoje teme, svoju metriku, simboliku, pa čak i svoj jezik, koji se u XIII stoljeću natjecao s latinskim. Francuska filozofija i teologija bile su protuteža rimskoj. Bila je potrebna oštra borba dok pariško sveučilište nije, konačno i bez ustezanja, prihvatilo dominikance i franjevce, previše vezane uz svoj red, pa prema tome i uz papu. Citeaux i Clairvaux bili su, nakon Clunyja, najvažnija rasadišta redovničke reforme XII stoljeća. Unatoč konkurenciji novih prosjačkih redova, ta su središta i u XIII stoljeću vršila velik utjecaj na širokom prostoru. Francuski feudalizam i viteštvo bili su uzorom plemstvu svih zemalja i stvarali heroje i ratnike u svim borbama između kršćana i nevjernika. Dok su francuski intelektualci odlazili u svijet, dotle su se evropski intelektualci useljavali u Pariz. »Kao što je Atena bila majka slobodne umjetnosti i književnosti, hraniteljica filozofa i učenjaka, tako je to danas Pariz, ne samo za Francusku nego za cijelu Evropu«, kaže Bartholomeus Anglicus, redovnik-enciklopedist iz prve polovine XIII stoljeća, pa nastavlja: »Kao majka mudrosti, Pariz prima sve one što u nj dolaze iz svih krajeva svijeta, pomažući im u svemu, mirno ih usmjerujući«. Možda je pretjerano reći »iz svih krajeva svijeta«, ali iz cijele katoličke Evrope sigurno je točno, uzevši u obzir međunarodnu važnost glavnog grada Francuske. Nije važno što je Albert Veliki bio iz Švapske, Toma Akvinski iz okoline Napulja, Siger iz Brabanta, Boetius iz Dacije, u današnjoj Švedskoj — svi su oni po svom učenju Parižani.

Francuski kraljevi u borbi za osvajanje svoga kraljevstva. Dok je središnja vlada bila slaba, sjaj Francuske i njezina glavnog grada nije joj mogao služiti kao oslonac. Ali kad je Filip August (1180—1223) trgao iz mrtvila monarhiju, ona se odjednom našla bez ijednog suparnika: carevi i pape bili su zauzeti svojom borbom na život i smrt, Engleska je nakon nesposobnog kralja Ivana bez Zemlje dobila još nesposobnijega Henrika III (1216—1272). Francuskim kraljevima otvarali su se razni putovi: mogli su se upustiti u pustolovinu i zahtijevati baštinu Karla Velikog, koju su rasuli Nijemci; mogli su se uputiti preko kanala i osvetiti se svojim anglo-normanskim i anglo-anžujskim suparnicima, koji su mnogo puta prešli kanal u obratnom smjeru; ili su mogli nastaviti započeto djelo Filipa Augusta i postati neospornim gospodarima vlastite zemlje. Oni su izabrali ovaj posljednji, najpametniji put, i tako našli veličinu koju nisu tražili (k. 26. i 27).

Je li to bilo zbog mudrosti ili zbog nedostatka mašte i ambicije? Vjerojatno zbog jednog i drugog. Istina je da je sin Filipa Augusta, budući Luj VIII, nastojao da se popne na englesko prijestolje, da je Filip III težio za carskom krunom i da ju je Filip IV svojatao za svoga sina. Ali to su bili trenutni hirovi, a nikako duboke strasti. Jer, nakon prvog neuspjeha, francuski vladari vratili su se domaćoj politici, koja je više odgovarala krajnjoj savjesnosti Svetog Luja (»Čuvaj se, koliko to do tebe stoji, da ulaziš u rat protiv kršćana!«) ili pohlepnosti i administrativnoj sitničavosti Filipa Lijepog i njegovih savjetnika — politici okrenutoj unutrašnjim problemima i zasnovanoj na upornosti, ako ne na planiranju. Tiho, bez buna i uzbuna, francuski vladari gutali su feud za feudom, grad za gradom, tako da je, sto godina nakon smrti Filipa Augusta, prema službenim podacima iz 1328. godine, više od tri četvrtine kraljevstva tvorilo kraljev izravan posjed (sl. 30). Gospodar tih golemih i plodnih zemljišnih površina imao je pravo da se naziva »carem u svome kraljevstvu«.

Najvatreniji pobornici toga naziva bili su pravnici Languedoca, najudaljenije pokrajine koja je nedavno pripojena monarhiji — a to je dokaz, ako je potreban, solidnosti kraljevih stečevina. Udaljenost između Pariza i Toulouse bila je dvanaestak dana na konju, a kad bi čovjek tamo došao, našao bi se u sasvim drugom svijetu zakona, običaja, podneblja i jezika. Ali teškoće nisu bile nepremostive. Provansalac i Francuz članovi su iste obitelji. U školama Languedoca učilo se po rimskom pravu da je narod neopozivo dao kralju neograničenu vlast, a strahote križarskih ratova protiv Albižana i strogost inkvizicije slomili su u narodu svaku želju za vjerskom ili političkom samostalnošću. Najnepokorniji velikaši bili su ili potjerani ili već mrtvi. Samo su na jugu ostala dva neugodna vazala: engleski kralj i aragonski kralj. Ali da bi prvi sačuvao ostatak akvitanskog vojvodstva, a drugi barem komadić zemlje na Sredozemlju, morali su se obvezati Sv. Luju da se odriču većine svojih zahtjeva.

Samo se dvije pokrajine, gdje se govorilo neromanskim jezicima, Flandrija i Bretagna, nisu dale progutati. Bretonski se vojvoda, do duše, zakleo francuskom kralju, ali bi smjesta vratio svakog funkcionara središnje vlade kojega nije izričito pozvao. Flandrijski grof bio je i inače nesiguran saveznik, a postao je još nesigurnijim kada mu je kralj oduzeo bogate južne oblasti grofovije, u kojima se još govorilo francuski. Plemići, građani i proleteri flamanskih gradova borili su se međusobno, ali su bili jednodušni kada je trebalo odbaciti težak jaram. Francuski je kralj među njima imao mnogo svojih pristalica, ali je engleski proizvođač vune imao mnogo više kupaca.

Izvan tih pokrajina feudalno plemstvo i gradske komune radije su pomagale negoli ometale središnju vladu. Slično antičkom Rimu, i francusko je kraljevstvo imalo mnogo koristi kad su ga lokalne vlade oslobađale poneke administrativne dužnosti.

S pravom ili ne, kralj je očekivao od svoje rodbine da mu bude vjeran suradnik, pa je rado dijelio feude članovima svoje porodice, kako je tada bio običaj u cijeloj Evropi. Tako je najspretniji vazal kraljevske krvi, Karlo I Anžujski, brat Luja IX, povećao svoj posjed i preko granica svoga kraljevstva, proširivši francuski utjecaj sve do Sicilije. Daleka Sicilija nije se dala pofrancuziti, ali se zato Provenca spremala da se pod Karlovim nasljednicima otrgne od nominalne podložnosti caru i da se približi Francuskoj. Filip Lijepi, sa svoje strane, zauzeo je carski grad Lyon i pustio korijen u maloj francusko-iberskoj kraljevini Navarri, vjenčavši se s nasljednicom prijestolja. Još se nije ni počelo govoriti o »prirodnim granicama države«, a kraljevska se Francuska već proširila do Alpa i Pireneja.

Od ratničke perjanice do guščjeg pera. U korak s teritorijalnim širenjem išla je i administrativna organizacija. Francuska Filipa Lijepog nije se mogla zadovoljiti prijenosnom blagajnom i arhivom, što ih je Filip August ostavio na bojnom polju 1194. godine, kad ga je potukao Rikard Lavlje Srce. U Početku XIV stoljeća središnja blagajna Louvrea i središnji arhiv Sainte-Chapelle postali su glavno i stalno spremište državnog novca i državnih dokumenata. Nisu bili ni jedini. U XIV stoljeću kralj nije mogao više obavljati svoje poslove preko svojih bezličnih i malo različitih vijeća iz XIII stoljeća — *curie ragis* (kraljevskog dvora) i *hospiciuma (kraljevske kuće).* U okviru tih vijeća stvorile su se, malo-pomalo, posebne komisije: Vrhovni politički savjet, Vrhovni sud *(Parlament).* Računski sud i Kancelarija. Pokrajinska administracija nije više mogla biti u rukama nekog prelata ili nasljednih

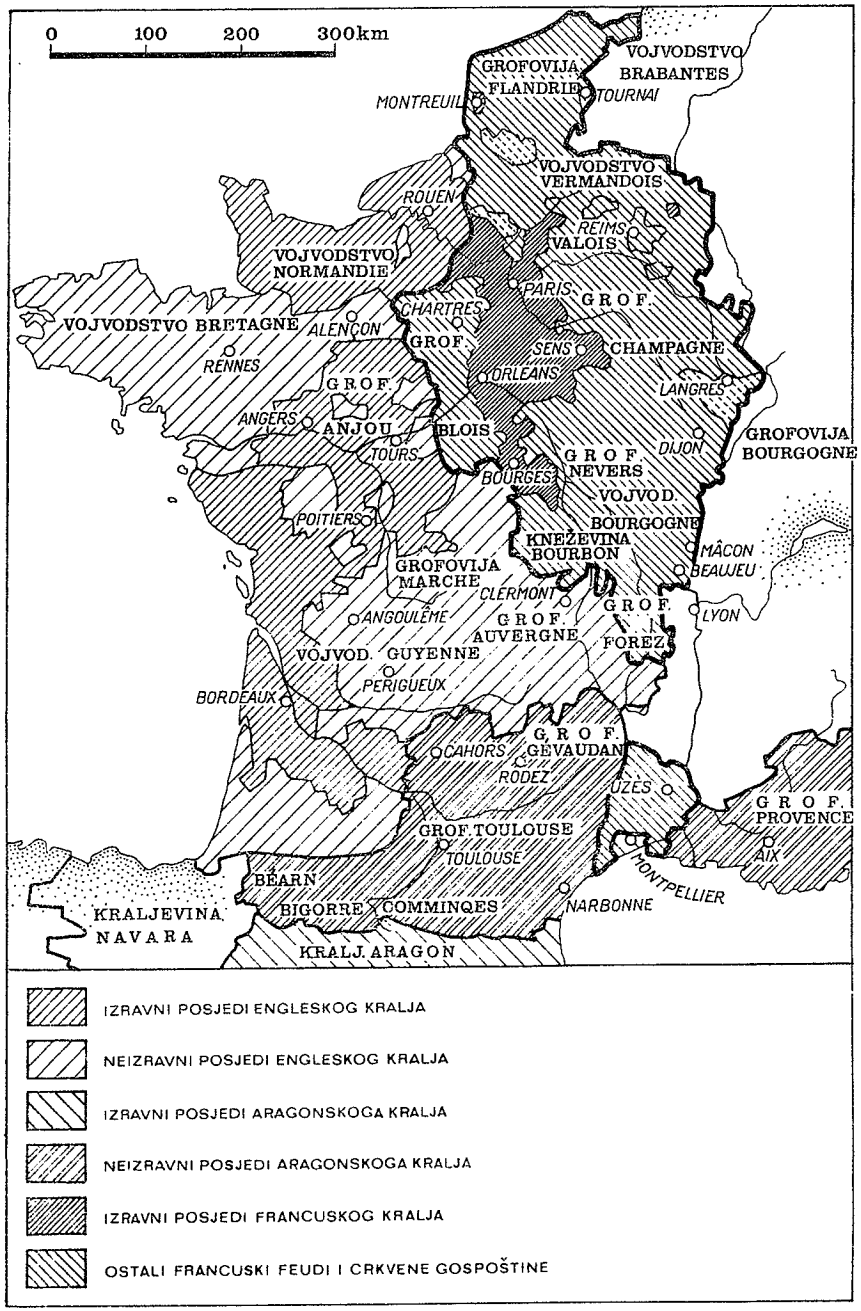

Karta 26. Francuska 1180. godine, pri stupanju na prijestolje Filipa Augusta

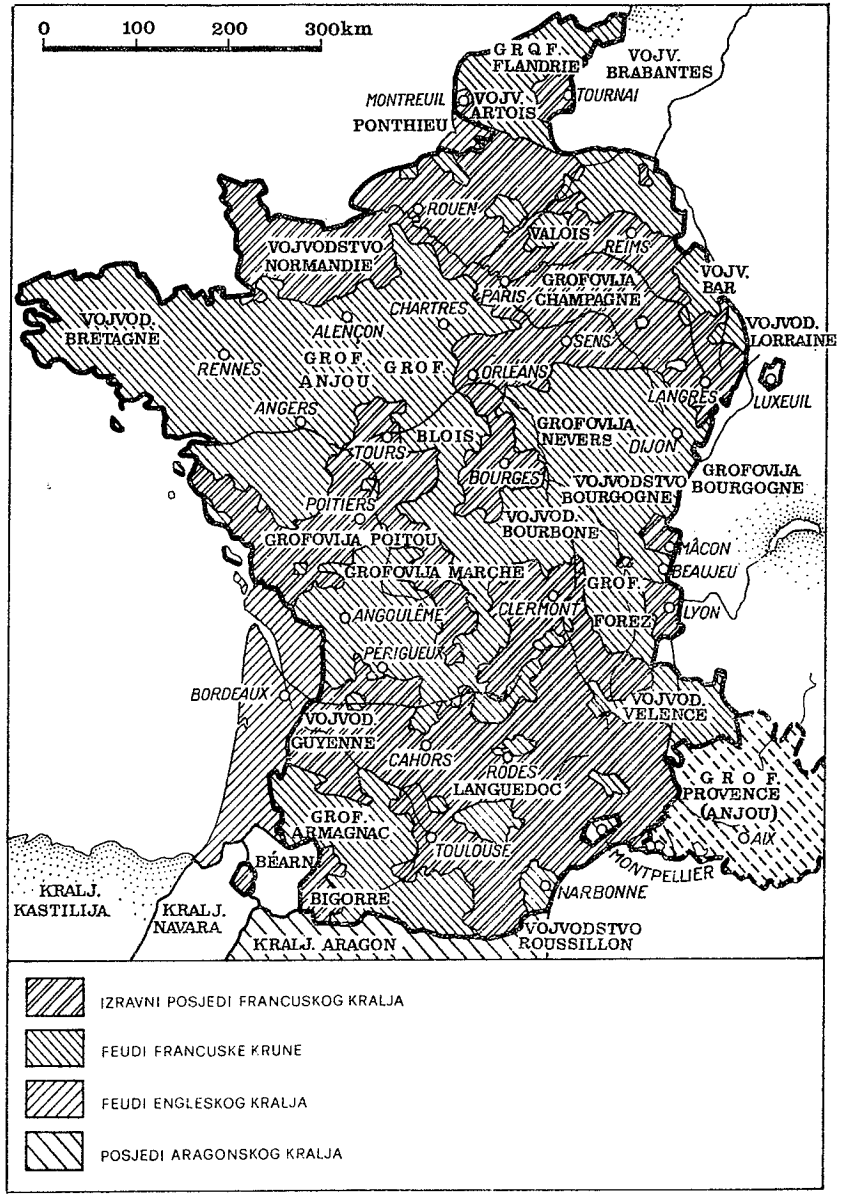

Karta 27. Francuska 1328. godine, prilikom stupanja na prijestolje Filipa VI

vazala, koji su se više brinuli za vlastite interese nego za kraljeve. Sada su bili potrebni profesionalni službenici koji će primati plaću, biti premještani ili opozivani. Uz njih je stajala cijela četa podređenih činovnika i putujućih inspektora, koji su nadgledali rad i održavali vezu sa središnjim organima.

I takva francuska administracija bila je nerazvijenija nego engleska, ne tako složena kao papinska, ni tako sustavna kao sicilijanska, iako je djelomično uređena prema njihovu uzoru. Francuska je svoju sve uspješniju administraciju više dugovala ljudima koje je znala odabrati nego vlastitoj strukturi. Francuski administrativni službenici u cjelini imali su bolju pravnu, teološku i računarsku spremu nego njihove engleske kolege, bili su odaniji dinastiji nego službenici izbornog pape ili, na primjer, sicilijanskog vladara, koji je neprestano strepio od pobuna i nedaća političkih borbi. U Francuskoj su najviši činovnici pripadali nižem plemstvu, koje je tražilo karijeru u službi jednog kralja nesklona ratnim avanturama. Za njihova upravljanja krčili su sebi put novi ljudi, kojima je jedini ponos bila njihova učenost, a izvor vlasti činjenica što su bili predstavnici kraljevskog veličanstva.

Kao i mnogi današnji službenici, činovnici Filipa Lijepog bili su često svadljivi, nadmeni, nametljivci, a katkada i ucjenjivači. Kralj je često korio njihovu pretjeranu revnost, osobito onda kada su osporavali imunitet i sasvim zakonite povlastice, a davali pravo svakomu tko je svoga pretpostavljenog tužio kralju. Nikad nećemo doznati u kojim je sve slučajevima kralj želio iskreno zaštiti svoje podanike, kad je kudio svoje podčinjene zbog ucjenjivanja radi osobne koristi, kad se rasrdio što su se njegovi predstavnici nezakonito okoristili. No, ti mali ljudi radili su za nj kao pravi termiti feudalnog poretka. Malo-pomalo ratnička se perjanica pretvarala u guščje pero.

4.

Rat i njegova cijena

Ako potanje ispitamo kako su nasljednici Filipa Augusta dovršili izgradnju svoga kraljevstva, iznenadit će nas činjenica što u tome vojska nije imala, tako reći, nikakva udjela. Bilo je raznih pritisaka, zapljena, političkih brakova, ali poslije Bouvinesa, osim flamanske pobjede nad Filipom IV 1302. godine, nije bilo ni jedne velike bitke.

Tipičan primjer za to je postepena aneksija Languedoca. Kad je godine 1208. Inocent III objavio križarski rat Albižanima i velikašima francuskog juga zbog hereze, Filip Augustu se nije osobno izložio, ali je svojim vazalima dopustio da u njemu sudjeluju. Nije to učinio ni onda kada je njihov vođa Simon de Montfort prisvojio zadobivene feude, već je prihvatio njegovu izjavu podložnosti (1216). Njegov nasljednik Luj VIII iskoristio je nesposobnost Simonova sina i baštinika, Amauryja, i zauzeo Languedoc bez otpora (1226). Umjesto da je napao Rajmonda VII Toulouškog, zakonitog ali izopaćenog grofa, kralj mu je pomogao da dobije oprost. U zamjenu za to dobio je dio grofovskih feuda, a ostalo je osigurao udajom Rajmondove jedinice za svoga brata (1229). Kad je i brat Luja VIII umro, ne ostavivši nasljednika (1271), novi francuski kralj progutao je i posljednji zalogaj, šezdeset i tri godine nakon jednog rata čije je plodove pobrao, a da se pritom nije izložio ni mržnji ni riziku.

Viteštvo okamenjeno u vlastitim tradicijama. Spori napredak, prigovorit će netko. Ali rat, kakav se vodio u XIII stoljeću, svodio je na najmanju mjeru

korist koju je imao kralj od vazala. Samo je od X stoljeća divovskim koracima napredovala vještina utvrđivanja. Bedemi, kruništa, potporni zidovi, kule, puškarnice, bili su sve jači. Dobro utvrđen zamak, sa šačicom odlučnih branitelja, mogao se beskrajno dugo opirati najuvježbanijoj vojsci, ako ga glad ili izdaja nije natjerala na predaju. Nepobjedivi Rikard Lavlje Srce našao je smrt pod zidinama zamka jednog malog francuskog plemića.

Na bojištu se osobna hrabrost više cijenila nego broj vojnika i sposobnost vojskovođe. Taktika je obično bila vrlo jednostavna: vitezovi protivničkih vojski napadali su jedni druge frontalno, katkada svi odjednom, a katkada u valovima, nastojeći postići pobjedu jednom bitkom. Tako je zahtijevao viteški ideal. Iako su novija proučavanja dokazala izvjesnu primjenu pravila jednostavnog vojnog umijeća, kakvo ratno lukavstvo, kakav manevar, ipak nije bilo moguće spriječiti neke usijane glave da rade po svojoj volji i da se povuku iza onih najopreznijih. Strategija je ovisila o operativnoj opskrbi: na većim udaljenostima vrlo je teško premještati i hraniti tri ili četiri tisuće vitezova. Unatoč izvještajima kroničara, platni spiskovi dokazuju da engleski kralj, u toku XIV stoljeća, nikad nije uspio sakupiti pod zastavu više od deset tisuća vitezova.

Kralj se nije smatrao osramoćenim ako bi, kao Sv. Luj, zatražio mir. Ako je odlučio da se bori, morao je to platiti glavom kao i svaki njegov vazal i tako izložiti opasnosti i sebe i svoje kraljevstvo. Kod Mureta je 1213. godine Petar II Aragonski odbio kao »kukavički« prijedlog da se utvrdi i izvrši opsadu križara u gradu čekajući da glad učini svoje. Jedinu je lukavštinu viteška čast dopuštala vladaru: da stavi na se oklop nekog suborca kako ga ne bi uzeli na nišan. Kada se bitka razvila, nije mogao odoljeti napasti da se pokaže i prepozna, pa su ga odmah opkolili i ubili. Simon de Montfort imao je pod zastavom manje od tisuću vitezova, a Petar i njegovi saveznici oko dvije tisuće, ne računajući tu i pješake, koji nisu ni sudjelovali u borbi. Uzaludna smrt vladara zapečatila je sudbinu katara, nezavisnost Languedoca, kao i aragonske ambicije sjeverno od Pireneja. Istina je da je Petar II bio poznat kao usijana glava, dok su njegov nećak Petar III i Karlo I Anžujski bili bezobrzirni realisti, koji su pomišljali da svoju svađu oko Sicilije okončaju dvobojem na kakvom skrovitom mjestu. Karlo I Anžujski stekao je svoje kraljevstvo jednom jedinom bitkom, koju je odlučila Manfredova smrt na bojnom polju.

Pješadija ne priliči kralju. Ako je želio iskoristiti svoje snage, a zaštititi svoj život, kralj se morao više oslanjati na pješadiju nego na konjaništvo. To su dokazale talijanske komune još u XII stoljeću. U Legnanu, a i drugdje, pobjedu su odlučili pješaci, naoružani dugim kopljima i poredani oko »carroccia«, srednjovjekovnih bornih kola, koja su vukli volovi i na kojima je lepršala zastava komune. Drugi važan čimbenik u borbi bili su strijelci. Pokretni samostrijel davao je strelici toliku snagu da je mogla probiti i čelični oklop, a poljski samostrijel bacao je vrlo daleko goleme projektile koji su bili tako ubojiti da ih je Koncil iz 1179. godine uzalud nastojao zabraniti kao nečovječno oružje. Vitezovi »Mačonosci« služili su se tim samostrijelima u borbi protiv estonskih pogana. I Fridrik II, a u manjoj mjeri i ostali zapadni vladari, prihvatili su samostrijele i koplja (čak i protiv kršćana), ali srce feudalnog kralja ostalo je uvijek uz konjaništvo.

U početku XIV stoljeća bilo je ipak mnogo poučnih primjera: pobjeda flamanskih pješaka nad francuskim vitezovima u »Bitki zlatnih ostruga«, pobjeda katalonskih pješaka nad francuskim barunima kod jezera Copaide u

Grčkoj, pobjeda škotske pješadije nad engleskom vojskom kod Bannokburna, trijumf švicarskih pješaka nad habsburškim četama kod Morgartena. Međutim, tek u stogodišnjem ratu engleski su kraljevi odlučili da izvrše napad s masom strijelaca naoružanih lukovima koji nisu bili tako moćni i precizni kao samostrijeli, ali su bili laki za rukovanje i zapinjanje, pa stoga i brži. Najbolje evropsko konjaništvo, francusko, bilo je razbijeno kod Crecy-en-Ponthieua (1346) i kasnije kod Poitiersa.

Ipak treba priznati da oklijevanje kraljeva u vezi s promjenom taktike nije bilo samo zbog nekih predrasuda. Talijanske komune borile su se obično na tijesnom prostoru i na plodnoj zemlji koja je mogla opskrbljivati brojnu vojsku. Njihova gradska milicija nije bila plaćena. Nešto slično bilo je nekoliko godina i u Francuskoj dok je kraljev posjed bio malen, a komune borbeno spremne. To je bio kratki medeni mjesec kralja i građanstva; Filip August rado je dijelio slobodu gradovima koji su mu davali miliciju: pješake, lako konjaništvo kola za prijevoz trupa, da time popuni velike praznine teškog konjaništva plemićkih vazala. No, naglo povećanje kraljevskih domena u XIII stoljeću umnožilo je i probleme operativne opskrbe. Bilo je preskupo i nepraktično premještati trupe kojih je kvaliteta bila u opadanju i koje je već nakon tjedan dana trebalo raspustiti, to prije što gradska milicija, kao i feudalni odredi, nisu bili plaćeni, a služili su samo za strogo ograničeno vrijeme.

Nasljednici Filipa Augusta nagovoriše stoga gradove i vazale da svoje vojničke obveze otkupe novcem. Taj novac im je poslužio da od plemića-bezemljaša stvore malu vojsku profesionalnih konjanika, spremnih da služe bez vremenskog ograničenja. I tako je, neočekivano, širenjem kraljevske vlasti, malo-pomalo prestajala dužnost prolijevanja krvi za domovinu.

Mirovni i ratni budžet. Za vladara najbogatije evropske zemlje, koji je raspolagao i gradskim i vazalskim novcem, nije bilo, na prvi pogled, teško plaćati, hraniti, opremiti i premještati nekoliko tisuća konjanika. A ipak su financijski izvori prihoda francuskog kralja bili tako mali da mu je budžet uskoro bio poremećen.

S područjem ograničenim na Ile-de-France, s feudalnom i gradskom vojskom, Filip August je sjajno zaključio budžetsku godinu 1202/1203: prihodi su iznosili oko 197 000 lira, a rashodi oko 95 000. Luj IX, s mnogo širim područjem i s mnogo težom fiskalnom politikom — osobito prema gradovima, od kojih su neki pali pod stečaj — uspio se izvući iz teškoća zahvaljujući svojoj miroljubivoj politici. Ipak mu je trebalo tri godine da pripremi križarsku vojnu 1248. godine, više od pet godina da isplati dugove (mjenice Genovi, Pisi i Piacenzi nisu isplaćene ni godine 1253), a dvanaest godina da poduzme drugi križarski rat.

Filip IV Lijepi, iako je upao u rat na dva suprotna fronta svoga područja — u Flandriji i u Akvitaniji — želio je vlastitu flotu. Godine 1295, kako tvrde kroničari, sakupio je više od sedam stotina brodova, što unajmljenih u inozemstvu, što izgrađenih u svom novom brodogradilištu, i potrošio više od milijun lira u toku neuspješne pomorske vojne protiv Engleske. Pri koncu stoljeća, 1299. godine, godišnja bilanca francuske državne blagajne završila je manjkom: prihoda 1 571 977 pariških lira, a rashodi 1 642 649 lira. Te brojke nije moguće usporediti s bilancom iz 1202. godine zbog različitih razloga (promjena vrijednosti lire, postojanje raznih državnih blagajni, prijenos dugova

iz jedne računske godine u drugu), ali je razlika između ta dva razdoblja očita. Sretni oni kraljevi koji su uspjeli očuvati mir!

Naravno, bilo je načina da se namakne novac. Najjednostavnije je bilo iskovati ga i pri tome iskoristiti kraljevsku povlasticu da se smanji količina metala u novcu, ne smanjujući njegovu vrijednost. Ali taj lijek nije bio ni popularan ni koristan, jer ono malo što je kralj dobivao islatom svojih dugova »lošim novcem« vraćalo mu se danim kreditima u isto takvu novcu. Uza sve nastojanje »majstora državnih kovnica« da takvo novčano iskrivljivanje drže u tajnosti, narod je to odmah opazio, pa su se i cijene mijenjale u savršeno točnom omjeru.

Za vrijeme ekonomskog procvata inflacija je zapravo pružala više koristi nego štete: stavljala je u opticaj nova platna sredstva i tako prividno stvarala obilje likvidnog kapitala. Moderan ekonomist teško se može složiti s takvim razlaganjem: Francuski su trgovci, naime, vidjeli da novčana nestabilnost izaziva nered u njihovim trgovačkim poslovima, a svećenstvo i ostali uživaoci stalnog dohotka — smanjivanje kupovne moći svoga novca. Kralj ih je katkada ucjenjivao novom emisijom bezvrijednog novca, a onda bi odustao u zamjenu za iznos koji će mu platiti onaj tko je zainteresiran za vrijedan novac.

Porezi — cement nacije. Takva kraljeva ucjenjivanja pridonijela su popularnosti monarhije. Kad god bi kralj optužio kojeg službenika zato što se obogatio pljačkom njegovih podanika (uostalom, ne bez njegova prešutnog odobrenja) pa mu zaplijenio imanje, uvijek su mu odobravali, osobito onda kada je službenik bio stranac. Još su mu više odobravali kada je to bio Židov ili »Lombardijac« (Talijan sa sjevera ili Toskanac). Uhapsio bi ih kao gulikože, zaprijetio protjerivanjem, a onda se s njima pomirio, uz uvjet da brišu kraljeve dugove i plate odštetu. Takve operacije protiv njevjernih grešnika ili stranaca često su se i uvijek uspješno ponavljale. (Treba napomenuti da kršćanski zajmodavci i Francuzi iz Cahorsa nikad nisu bili uznemiravani.) Ipak se šaka nije smjela previše stezati da se ne zadavi kokoš koja nosi zlatna jaja.

To se upravo i dogodilo templarskom redu. Nakon gubitka Svete zemlje templarski vitezovi izgubili su i pravo opstojanja, a nisu znali pronaći opravdanje za svoje opstojanje na drugom teritoriju, kao što su to učinili teutonski vitezovi ili hospitalci svojom pojačanom brigom oko bolesnika. Čini se da ih je narod opravdano optuživao zbog raznih poroka: oholosti, okrutnosti, homoseksualnosti, škrtosti. Nije istina, međutim, da su templari bili »lihvari« ili profesionalni bankari. Oni su čuvali kraljevu blagajnu i davali mu predujam kad je trebalo, naravno uz kamate, od prihoda svojih velikih zemljišnih posjeda. Godine 1307. Filip Lijepi dao ih je uhapsiti, izveo ih pred sud i osudio procedurom koja se činila nepravilnom čak i u vremenu naviknutom na metode inkvizicije. Slabi Papa Klement V, iako protiv svoje volje, osnažio je presudu. Veliki meštar i još nekoliko vitezova bili su mučeni i živi spaljeni, red je bio raspušten, a njegova dobra predana hospitalcima. To se dogodilo tek onda kada je kralj poništio svoja dugovanja templarima i zatražio veliku svotu novca kao naknadu za stvarne ili izmišljene kredite. I drugi su vladari iskoristili tu presudu i u svojim državama uradili to isto. Ipak su bili tako obzirni da ih nisu osudili na lomaču.

Sve te mjere samo su trenutno ublažavale situaciju. Uzevši u svoje ruke uzde nacionalnog života, monarhija je opet uvela uobičajene poreze, koji su

još od starog Rima bili glavni izvor prihoda, pa su to ostali i do dana današnjega. Ali XIII stoljeće još nije bilo zrelo za tako temeljite promjene. Vladar je mogao od svojih podanika tražiti, u slučaju izvanrednog stanja, samo »pomoć«. Filip Lijepi je to tako uredio da je »izvanredno stanje« trajalo neprekidno, a njegovi su nasljednici tu »pomoć« još više povećali.

Gotovo svake godine gradovi i plemići kraljevstva pozivani su da za novac otkupe »pomoć« *(aide)*, u zamjenu za oslobođenje od vojne službe. Iznos je ovisio o zaključenom ugovoru između vladara i poreznog obveznika, obično postignut nakon dugog cjenkanja. Otkupnina vlastelina obuhvaćala je i vlastelinove kmetove, ali su kraljevi i s njima došli u dodir, nudeći im slobodu uz naplatu, kao što su činili i talijanski gradovi, samo bez protuusluge. Započeto za vrijeme Luja IX, kolektivno oslobađanje seljaka doseglo je vrhunac 1315. godine, naredbom Luja X, kojom se oslobađaju svi kmetovi na kraljevskom posjedu »jer po prirodnom pravu svaki se čovjek rađa slobodnim«. Naredba je k tome još dodavala da i oni koji više vole »ostati u kmetskom sužanjstvu« moraju platiti poseban porez »kao pomoć u današnjem ratu«. Postojao je još jedan, ne toliko unosan koliko nepopularan, porez na trgovačke poslove, koji su nazivali »otimačina«. Plaćali su ga samo neki gradovi na nepo-srednom kraljevom posjedu; ti su gradovi bili najviše opterećeni.

Crkvena dobra bila su, u teoriji, oslobođena taksa. Papa je u praksi dopuštao kralju da ubire takse i na crkvene prihode ako je to, makar i malo, koristilo religiji. U toku pedeset godina, od smrti Sv. Luja do smrti Karla IV — od 1270. do 1328. godine — svećenstvo je kralju isplatilo četrdeset i devet puta crkvenu desetinu, ne računajući druge manje takse. Nestrpljivi Filip Lijepi došao je u otvoren sukob s Bonifacijem VIII zbog papinske dozvole za isplatu koja je kasnila. Papa je svojom naredbom *Clericis laicos* pogriješio kad je istaknuo antagonizam, a bilo bi bolje da je to prešutio: »Svjetovnjaci su«, piše on, »oduvijek bili neprijatelji svećenstva, što dokazuje prošlost i sadašnjost«. Nakon kratkog zatišlja počela su još žešća neprijateljstva, koja su dosegla vrhunac u već spomenutoj drami u Anagniju. Kao i u doba borbe za investiture, samo s još većom učenošću, mnoštvo propagandista branilo je stajalište obaju tabora. Francuski kler, uglavnom, podržavao je kralja u njegovu nastojanju da Klementa V (1305—1314), Bonifacijeva nasljednika, prisili na potpunu kapitulaciju. I tako se jedan papa poklonio svjetovnom vladaru: Canossa i dva iduća stoljeća bila su pogažena. Taj događaj je utoliko više ponižavajući što Bonifacije VIII nije tražio ništa što nisu tražili i njegovi prethodnici i, uglavnom, dobili.

Obično se kaže da se jedinstvo naroda cementira na bojnom polju, a rastače pod teretom poreza. Naravno, ako se narod bori za svoju slobodu, a plaća za vlastito robovanje. Ali u XIII i XIV stoljeću nije bilo tako. Ratovi koje vodi kralj ne zanimaju pobliže narod, nego samo grupice plaćenika. Porezi, međutim, nisu jednostran i samovoljan čin, već vid feudalnog ugovora: kralj traži najviše, vazali daju najmanje, pa se dvije stranke nađu na pola puta. Njihov razgovor, dakako, nije uvijek skladan, ali je ipak razgovor, pa se u suprotnostima uvijek pronađe obostrano najbolje rješenje.

Dijalog je tek započeo u vrijeme Luja IX. Vladarevi zahtjevi bili su umjereni, pa je, gotovo bez diskusije, dobio sve što je tražio, jer su ga podanici voljeli, poštovali i bojali ga se. Filip Lijepi imao je veće potrebe, ali manji prestiž, i nije nikad izgubio iz vida težnje i antipatije ljudi. Kad se potpuno upleo u borbu protiv pape, u vjerio se, preko narodnih savjetovanja

(1302—1303), da je plemstvo, svećenstvo i građanstvo s njime. Za vladavine njegovih triju sinova i nasljednika, Luja X, Filipa V i Karla IV (1314—1328), takva savjetovanja bila su češća, opsežnija i redovitija, baš kao i novi porezi. Čak su i kmetovi, koje nikad nisu pitali za savjet, polaskani ponudom slobode.

U tom pogledu, tj. u pogledu slobode kmetova, makar i radi posezanja za njihovim novcem, Francuska je ispred svih ostalih evropskih monarhija. Što se tiče razvoja parlamentarnih i predstavničkih ustanova, ona je bila iza drugih država; njima ćemo sada obratiti pažnju.

5.

Kraljevska zajednica i njezine predstavničke ustanove

Svaka monarhija, zasnovana na feudalnom ugovoru, ograničena je po svojoj definiciji. Vladar ima pravo tražiti od vazala savjet, ali i dužnost da ga se pridržava. Dok je u pitanju obična administracija, dovoljno mu je da se savjetuje sa *curiom regis*, koju obično čine ljudi iz njegove svite i velikodostojnici koji stanuju u blizini. Ali kad su bile u pitanju izvanredne odluke — kakav važan vojni pohod, problem nasljedstva, proces protiv kakva velikaša, objava novih zakona, specijalni porezi — kralj je sazivao generalnu skupštinu. U tom slučaju vazali su bili dužni o svom trošku doći iz svih krajeva kraljevstva da vijećaju s vladarem i da uzmu na se svoj dio odgovornosti u zajedničkom izvršavanju odluka.

I u njemačkim i u romanskim zemljama skupština ima svoje davne izvore. Pri koncu IX stoljeća kralj Alfred Veliki, u još nefeudaliziranom Wessexu, opisuje dolazak velikaša na skupštinu i odlazak sa skupštine *Witenagemota*, Vijeća mudraca: »Netko po dugom, teškom i lošem, netko po dugom, ravnom i dobrom putu, netko kratkim, uskim i neprohodnim, a netko kratkim, ravnim i dobrim putom«. Godine 971, u još bizantskoj Veneciji, dužd je naredio da se sastavi zapisnik skupštine u kojoj »velik dio naroda, tj. gornji, srednji i donji sloj, zajednički raspravljaju« i obavezuju se ne davati oružja muslimanima. Vidjeli smo da se na Islandu već od 930. godine sastajala jedna takva generalna skupština, *Althing*, bez potrebe da je kralj saziva. Predsjednik joj je *logsogumadhr*, koji je zaslužio tu čast jer je znao napamet sve važeće zakone; jednom godišnje morao ih izreći od početka do kraja.

Od feudalnog do predstavničkog parlamenta. Iako feudalni sustav nije stvorio parlament, ipak je isticao potrebu suradnje između skupštine i vladara. Da bi odredili značenje skupštine, pravi eksperti odabrali su jednu plemenitu izreku iz *Codexa* cara Justinijana — »Ono što se tiče svih, svi moraju i odobriti« *(Quod omnes tangit, ab omnibus comprobetur)*. To čitamo na početku poziva koji je Edvard I, kralj Engleske, uputio barunima, vitezovima i građanima kraljevstva za glavnu skupštinu godine 1295. To je bila »velika prekretnicu« evropske ustavne povijesti.

Ipak, u doba partikularizma nije se još moglo reći da se vladarevi poslovi tiču svih. Da je Hugo Capet, na primjer, u svojoj megalomaniji htio sazvati samo plemiće i svećenstvo kraljevstva, većina mu ne bi ni odgovorila: udaljenost je bila velika, a kralj preslab za takav zajednički pothvat.

I sam se car u to doba rijetko obraćao parlamentu. On je mogao računati samo na prisutnost nekoliko odanih, koji su obično išli s njime, i na nekoliko

vazala koji bi se zatekli negdje u blizini, jer su se mjesta mijenjala, budući da car nije imao stalne prijestolnice. U Njemačkoj su savjetovanjima prisustvovali osobito veliki seoski vazali. Već u desetom stoljeću u Italiji je među njima bilo nekoliko predstavnika velikih gradova. Sudionici su davala obveze isključivo u svoje ime i u ime svojih izravnih podanika. Nije se moglo sigurno utvrditi jesu li im i odsutni prešutno odobravali, ili su bili nezainteresirani, ili pak suprotnog mišljenja. Samo je poneka manja država imala prilično brojne i dobro posjećene skuštine, tako da bi mišljenje prisutnih bila, ako ne vjeran odraz javnog mišljenja, a ono barem početno ispitivanje mišljenja klasa i pokrajinskih skupina odakle su potjecali.

Što je nedostajalo tim povremenim skupštinama X i XI stoljeća da postanu pravi i djelotvorni organi jedne ustavne vlade? Trebalo je poboljšanje prometnih veza, uvjerenje da vladar i podanici moraju usko surađivati na obostranu korist i da brojni neprisutni nađu način da ih predstavlja mali broj prisutnih. Između konca XI i početka XIV stoljeća napredak na području prometnih veza bio je općenit i stalan, ali nejednak i promjenjiv u pogledu suradnje i vrlo skroman u pogledu zastupanja.

Zastupništvo je, međutim, bilo nešto novo i tek ga je čekala budućnost. Antičke demokracije, kojima je apsolutni ideal bio da svi moraju izravno sudjelovati u obavljanju i vođenju državnih poslova, nisu predviđale i kompromisno rješenje po kojemu bi narodnim masama bilo omogućeno da posredno ostvaruju svoja prava preko izabranih zastupnika. Zato se demokracija grčko-rimskih gradova-država izrodila u demagogiju, u oligarhiju ili u tiraniju čim je velik broj građana ometao ili onemogućavao neposredno savjetovanje. To su doživjele i komune srednjovjekovne demokracije. Monarhijskim državama pripada velika zasluga što su, makar i nesvjesno, učinile prve nesigurne korake prema sustavu predstavničke i posredne demokracije.

Različiti postanci — različita rješenja. Srednjovjekovne predstavničke ustanove, nove po rezultatima, stvorene su od raznovrsnih elemenata koji su već prije postojali.

Feudalni sustav tome je pripomogao ne samo savjetovanjem vazala nego i lancem ovisnosti: neposredni kraljev vazal, iako nije bio izabrani predstavnik svojih podređenih vazala, ipak je odgovarao za njih, pa je morao voditi računa o njihovu mišljenju.

Lokalne uprave i zajednice (gradske komune, seoske općine, »sveučilišta« i »zavičaji« dolina i pokrajina, vlastelinski zaseoci, grofovska sudišta, biskupijski sabori, zanatlijska udruženja) služile su kao probni teren. Njihove skupštine bile su i češće i prisnije nego generalne skupštine. U njima su se ljudi različitih klasa učili samoupravljanju i dogovaranju o zajedničkoj politici, raspravljanju s vladarom i njegovim funkcionarima preko svojih delegata. Sve klase pokazuju posebnu solidarnost i želju da se zajednički bore za svoje povlastice ili »sloboštine«, bilo da se radi o manjim i čvrsto povezanim grupama, kao što su gilde i vjerske zajednice, ili o širim i fluidnijim, kao što su razni redovi ili »staleži« plemića, svećenika, građanstva i slobodnih seljaka. Njihovo oružje bili su kolektivni zahtjevi vladaru i prijetnja pobunom.

Konačno su počeli prodirati i neki apstraktni pojmovi rimskog privatnog prava, prilagođeni suvremenom političkom životu, kao rezultat novog tumačenja srednjovjekovnog kanonskog prava. Najznačajniji od tih pojmova bio je onaj o pravnoj osobi ili o »mističnom tijelu« kraljvstva, te predstavništvo

u pravom smislu, tj. slanje zastupnika koji imaju punomoć da nastupaju u ime cijele zajednice.

Kao ni udovi ljudskog tijela, tako ni oni »mističnoga tijela« kraljevstva nisu jednaki po važnosti i dostojanstvu. Prema Johnu Salisburyju, uglednom prelatu i filozofu (umro u Chartresu 1180. godine), kralj ima ulogu glave, svećenstvo duše, plemići ruku, a seljaci nogu. Naravno, svi o tome ne misle sasvim jednako — na primjer, kler ne smatra da mu se uvijek pripisuje tako uzvišena uloga —ali isto tako nitko ne misli da su glava i noge jednake vrijednosti, niti da svi članovi društva zaslužuju istu pažnju. Na vrhu društvene ljestvice nalaze se najvažnije osobe, koje je uputno zvati na sve skupštine; na dnu ljestvice su mali, siromašni; njih ne treba pitati za mišljenje. Na sredini ljestvice nalaze se oni koje se ne smije potpuno zanemariti, ali se ne može ni pitati za savjet jednog po jednog. Zbog tih posljednjih, i samo zbog njih, bit će izmišljen predstavnički sustav. Ta novost ne znači širom otvoriti vrata egalitarnoj i proporcionalnoj demokraciji, već samo mudro odškrinuti vrata u prilog nekih grupa srednje klase.

Kojih to grupa? Ovisi o kraju u kojem žive. Slobodni će seljaci, na primjer, slati svoje delegate u parlamente brdovitih, rijetko naseljenih pokrajina, kao što su Tirol i Friuli. Budući da se kler ne želi miješati sa svjetovnjacima, koje smatra nižima od sebe, on će s kraljem razgovarati odvojeno, u posebnim skupštinama. Delegati iz gradova imat će važan udio u Španjolskoj, ali ne i u Skandinaviji. Niže plemstvo imat će svoje predstavnike u Engleskoj i Aragonu ali će ga u Kataloniji i Francuskoj istisnuti veliki vazali. Kako da se ne sjetimo triju »staleža« francuske revolucije — klera, plemstva i trećeg staleža ili građanstva — koji će se sukobiti na pragu revolucije. No, *Etats Généraux* (Glavni staleži) francuskog kraljevstva nisu još postojali u XIII stoljeću: skupštine koje su im prethodile u nekim krajevima Francuske nisu bile podijeljene u tri razne skupštine.

Englesko iskustvo. Engleska doduše nije prva stvorila predstavnička tijela, ali ona koja je stvorila pokazala su se vrlo prikladnim za svladavanje krize i za postepeno usavršavanje.

Riječ »parlament« pojavila se u Engleskoj malo poslije *Magne Charte*, ali u početku nije označavala predstavničke skupštine. Parlament je svaki skup na kojem se govori. U Francuskoj, kako smo vidjeli, *Parlament* nije zakonodavno tijelo, već sudski organ. Sve do konca XIII stoljeća engleski *Parlament*, novo ime za staru skupštinu *Witenagemot* ili kasnije Generalno vijeće, činili su veliki vazali ili baruni koji su osobno pozvani. Katkada je kralj na sjednice pozivao i ponekog predstavnika nižeg plemstva i trgovaca, no, kad su mu trebali, češće ih je pozivao na poseban sastanak, po raznim gradovima kraljevine. I kler je pozivao na odvojene sastanke, na koje su redovničke zajednice slale svoje opunomoćenike. Glavni argument o kojem se raspravljalo bio je redovito kraljev zahtjev za specijalnom pomoći.

Korak naprijed učinjen je godine 1265, kad je vođa baruna, koji su kralja uzeli pod skrbništvo, pozvao u parlament, osim sebi ravnih, još po dva viteza iz svakog *shirea* (grofovije) i po dva građanina iz svakog slobodnog grada. Takav simetričan obrazac prihvatio je i kralj za parlament u 1295. godini, pa je to postalo uobičajeno i prilikom slijedećih sazivanja. Tako se stvorila mješovita skupština, sastavljena dijelom od izravno pozvanih osoba, a dijelom od predstavnika. Kad se radilo o izuzetno važnim političkim i pravnim

poslovima na razgovor su bili pozivani samo baruni pojedinačno. Od predstavnika plemstva i građana kralj je tražio samo pristanak na nove poreze i poštivanje plana za akciju, što su ga razradili kralj i baruni bez njih. Taj plan bit će saopćen predstavnicima, koji će onda izvijestiti sebi ravne. Osim toga, niže plemstvo i »slobodno« građanstvo nisu činili ni deseti dio engleskog stanovništva, a imali su ipak pravo na dva delegata za svaku oblasti ili grad, bez obzira na sastav pučanstva. Golema većina engleskog naroda bili su seljaci, a oni nisu imali što da kažu. Za njih je bilo dovoljna da su »virtuelno« zastupljeni, kako se kasnije govorilo. Daleko je to od današnje predstavničke demokracije!

Iako je u početku važnost predstavničkih ustanova bila beznačajna, ona je postala značajna kao simbol nacionalne solidarnosti. Jedan engleski pisac nepoznata imena i vremena, možda William Ayreminne, u početku XIV stoljeća, tvrdi da »kralj može sazvati parlament i bez biskupa i baruna«, jer samo »opunomoćenici klera, vitezovi *shirea*, državljani i građani čine englesku zajednicu, što se ne može reći za barune koji u parlamentu zastupaju samo sebe.« Nema sumnje da pisac ne misli na stvarnost engleske ustavnosti, već izražava opće mišljenje. Zaista, kao prvorođena evropska nacionalna monarhija, Engleska ima svoje predstavničke ustanove, koje su tribina onog dijela javnog mišljenja koje je svjesno pripadnosti zajednici istih običaja i istih interesa. To je rezultat razvoja koji je započeo 1215. godine porazom kralja, ubrzanog bunama protiv jednog drugog kralja, a završenog slogom trećeg kralja i njegovih podanika.

Razmotrimo letimično glavne etape. *Magna Charta* obvezivala je Ivana bez Zemlje da neće tražiti nikakav naknadni porez bez pristanka »Općeg kraljevskog vijeća«, tj. visokog plemstva i klera, njegovih izravnih vazala. Skupštine, koje su se otad nazivale parlamenti, odobravale su mnogo godina Henriku III njegovo neprestano traženje novca, ali su se koristile svakom prilikom da mu prigovaraju zbog njegovih inozemnih političkih ambicija i slabosti prema tuđincima. Nisu imale krivo, ali njihovi protesti bili su prožeti nacionalizmom, koji bi bio neshvatljiv nekoliko godina prije kad je trećina Francuske bila pod engleskom krunom. Pa i sam vođa barunske pobune protiv tog nesposobnog, ksenofilskog kralja bio je francuski doseljenik, Simon de Montfort, sin istoimenog pobjednika nad Albižanima i svak Henrika III. Henrik se spasio od bankrota, ali je stavljen pod skrbništvo: upravljanje kraljevstvom uzeo je na sebe odbor što su ga imenovali dijelom sami pobunjenici, a dijelom vladar. Vjerojatno od tada i počinje praksa da se parlment saziva redovito tri puta godišnje na raspravu o državnim poslovomia i peticijama. Svađe baruna, intervencije pape i Luja IX u korist vladareva ugleda i otpor opozicije doveli su do novog državnog udara i novog parlamenta 1265. godine, a Simon de Montfort, videći da je u opasnosti, pozvao je vitezove i građane na pobunu, o kojoj smo govorili. Engleska je u toku nekoliko mjeseci, iako neodređeno, okušala režim sličan ustavnoj predstavničkoj monarhiji XIX stoljeća.

Pokušaj je bio preuranjen: prije nego što je završila godina Simon de Montfort bio je poražen i ubijen u borbi protiv prijestolonasljednika Edvarda. Lekcija nije bila uzaludna. Kad je postao kralj, Edvard I (1272—1307) sazvao je odmah parlamente baruna i plenarnu konzultativnu skupštinu, koje su kasnije bivale češće. Činilo se da mu je lakše doći do novca i suradnje pristankom nego jednostavnim iznuđivanjem. Tako je taj jaki i sposoban vladar

osigurao Engleskoj, ako ne i neku vladu blisku narodu, kao što su slobodne komune, a ono barem ravnopravniju raspodjelu vlasti u jednoj srednjovjekovnoj monarhiji. Kralj je ponovo preuzeo vrhovnu vlasti i vršio je odlučno. Ponovimo riječi najvećeg engleskog pravnika XIII stoljeća, Barctona: »Vladar nije podložan nikomu do Bogu i zakonu«. Parlament baruna potvrđuje nove zakone »nakon posebne rasprave«. Na kraju plenarna skupština parlamenta odobrava izvanredne namete, dajući kralju ono što Bracton unaprijed, još prije 1258. godine, naziva »zajedničkom obvezom republike«.

Kraljevstvo je, dakle, »republika«. Taj nas naziv podsjeća na Rim koji je sve do svoga pada sačuvao republikansko ime i republički privid. Engleska XIV stoljeća nije se, međutim, zaustavila na prividu. Nije bez razloga ustvrdio jedan kraljev pravnik da se vladar »ne usuđuje, niti želi djelovati protiv zakona«. Iako kralj, kao poglavar države, upravlja zemljom, on ne može zanemariti želju i zahtjeve ostalih udova »mističnog tijela« naroda.

Ostala Evropa. Činjenica je da su u cijeloj katoličkoj Evropi ti principi sada već zajednička osnova pravne misli koja izražava težnje raširene gotovo u svim zemljama. Njihov se utjecaj osjeća u većini mirnih ili nasilnim ustavnih prevrata u XIII stoljeću. Engleska je jedina zemlja u kojoj se teorija potpuno stopila s praksom. U ostaloj Evropi kraljevi su bili ili preslabi ili prejaki, a podanici ili nesložni ili previše zauzeti interesima svoje klase ili svoga kraja, da bi zajedno stvorili snažnu i vitalnu zajednicu.

Tako je u Mađarskoj *Zlatna bula*, iz 1222. godine — koju često krivo uspoređuju s *Magnom Chartom* — predala jednu snažnu, patrijarhalnu monarhiju u ruke mnoštvu nedisciplinirani plemića kojima je bila jedina briga osloboditi se poreza. U Kastiliji *Cortesima*, koji su imali starije tradicije od engleskog parlamenta, kao da će budućnost biti sretnija. No, Cortesi se rijetko sastaju, a kada se to dogodi, onda je to gotovo uvijek odvojeno za svaki od triju dijelova države: za Kastiliju u užem smislu, za Leon i za Estramaduru — i nikako ne mogu izmiriti gradske zahtjeve s plemićkim i svećeničkim željama. U Francuskoj je podvojenost još dublja, tako da će kralj sazvati Etats Généraux tek u XIV stoljeću, pa i tada će pregovarati sa svakim staležom posebno, podijelivši opoziciju da uzmogne bolje vladati.

U Siciliji je despotska vlast Fridrika II i njegovih nasljednika pretvorila parlament u pokornu skupštinu, pa se nije moglo znati što prisutni zapravo misle. Dakako, opozicija postoji, ali čim zaprijeti neprijatelj, ona poprima ilegalan oblik zavjere ili izdaje. U Njemačkoj su prilike još gore: nitko, pa ni Fridrik II, ne može učiniti čudo i u raskomadanom carstvu stvoriti predstavničke ustanove koje će mu udahnuti nov život. To ne znači da u Njemačkoj i Italiji ne postoji nacionalni osjećaj; no on je opterećen univerzalističkom političkom strukturom, pa se iskazuje kako može u književnosti, pravu, u načinu življenja i mišljenja.

6.

Nemjerljivi elementi nacionalizma i »interni« društveni slojevi

Očigledna je istina da nacije i nacionalizmi u srednjem vijeku nisu postojali u takvu obliku kako ih mi danas shvaćamo. Ali zanemariti zbog toga istraživanje svjesnih ili nesvjesnih oblika duhovnog života i nacionalnog osje-

ćaja znači zatvoriti oči i ne vidjeti jedan od najzanimljivijih vidova evropskog života u XIII stoljeću.

Odanost vladaru i dinastiji, ponos plemenski i zavičajni, zajednički jezik, književnost i običaji, mržnje prema tlačitelju ili susjedu — sve su to očitovanja patriotizma koji se sve jasnije ističe na pozadini XIII stoljeća. Dakako, carevi i pape ranog srednjeg vijeka imali su svojih pristaša, a borba za investiture raspalila je strasti i na jednoj i na drugoj strani. I Fridrik II i njegovi protivnici, Grgur IX, Inocent IV, bili su različite i složene ličnosti, sposobne da pridobiju pristaše i da dovedu do očaja svoje protivnike. Riječi »mila Francuska«, koje se stalno ponavljaju u *Pjesmi o Rolandu*, u početku je možda i mogla značiti naprosto mehaničko sjećanje na klasičnu poeziju. Ali je već godine 1066, prilikom zauzimanja Engleske, francuskim pustolovima, što ih prikazuje jedan kroničar u pratnji pjevača-pjesnika koji ih potiče stihovima iz toga epa,» mila Francuska« postala lozinkom. Kad narod vjeruje u budućnost, rado se sjeća svojih prošlih bitaka, čak i onda kada je riječ o porazima.

Patriotizam pobijeđenih: u Walesu. Sjećanjem na slavnu prošlost, bila ona istinita ili izmišljena, pobijeđeni narodi ponovo stječu hrabrost. Neki waleški kapelan, Gottfried Monmouth, koji je umro 1154. godine, strastveno sakuplja legende koje niču oko skromne povijesne jezgre, nadopunjuje ih svojom živom maštom i sabire u *Historia Regum Britanniae* u kojoj su Kelti heroji, a Anglosasi izdajice i tirani. Uzalud ozbiljni povjesničari raskrinkavaju te izmišljotine — njih prihvaća i engleska i druge književnosti, pa ih obogaćuju mnogobrojnim varijantama. Kralj Artur baca u zaborav Beowulfa, a Lancelot, ljubimac dama, strogog Rolanda. U XIII stoljeću kralj Artur se ubraja u idealno zviježđe »devet velikana«, od kojih je jedino Hektor možda legendarniji od njega, dok su ostalih sedam dostojni povijesnog poštovanja: Aleksandar Veliki, Cezar, Jozua, David Juda Makabejac, Karlo Veliki i Gottfried Bouillonski.

Savjesniji od Gotfrieda Monmoutha, Gerard de Cambrai (umro 1220. godine), pisac zanimljivih brošura o Walesu i Irskoj, »nakon što je jasno opisao karakter, ponašanje i običaje britanskog naroda, sakupio je i rastumačio sve što može pridonijeti njegovu ugledu i slavi«, opisuje i »one njegove osobitosti koje nisu baš kreposne«. Njegovi sunarodnjaci Walešani su neuglađeni, razvratni, nedisciplinirani, »postojani samo u nepostojanosti«, ali hrabri kad treba nekoga prevariti, izvanredno inteligentni, neusporedivo glazbeni, jezik im je oplemenjen zbog bliskog srodstva s klasičnim jezicima *(pump*, pet opravdano napominje, odgovara grčkom *pente)*. Walešani se ne bore zbog ambicije ili zbog koristi kao Englezi, već za slobodu zemlje čiji su »prirodni stanovnici«. Kakve god bile njihove sadašnje novelje, »na dan Posljednjeg suda nijedan narod, nijedan jezik, osim waleškoga, neće moći Vrhovnom sucu odgovarati za ovaj kutak zemlje«.

Patriotizam u krilu univerzalizma: Italija i Njemačka. U Italiji patriotizam je usko povezan s univerzalističkim rimskim tradicijama, ali se te tradicije mogu izmiriti s nacionalnim ponosom, osobito u književnosti. Superiornost Rimljana nad njemačkim barbarima stara je tema, prikladna za nove varijacije. Vergilije i drugi pisci Augustova doba nadahnuli su Italiju opasnim ponosom i vjerom kako je pozvana da vlada svijetom, i ugodnim ali pogrešnim dojmom o izvanrednom poljoprivrednom bogatstvu. Dante i drugi pisci iz doba komuna spočitavali su Italiji što je dopustila da joj izmakne svjetsko

carstvo, ali su joj zato stvorili književni jezik ravan latinskom njezinih djedova i granice koje se poklapaju s onima koje je August označio kao talijansko srce carstva: »Kvarner koji Italiju zatvara i granice joj plače« i »Alpe koje Njemačku drže na Tirolu«.[1] To su doista talijanske granice između dva svjetska rata.

Naravno, bilo je i drugih poticaja nacionalne svijesti: geografski položaj, jezik, povijesne tradicije, vjerska, politička i trgovačka solidarnost, ali je književnost ipak bila najutjecajnija. Italija je zemlja s prirodnim granicama, kao i Iberski i Balkaniski poluotok, na kojima je stvoreno više naroda. Ona ima i zajednički jezik, iako sardinijski i galsko-talijanski dijalekti sjevera nisu razumljivi onomu koji pozna samo Danteov toskanski. U srednjem vijeku je »talijansko kraljevstvo« povezano s Njemačkom, ali ta povezanost ne ide dalje od Rima. Pokrajina s točno određenim granicama, koje su opjevali Vergilije i Dante, tvorila je posebnu i nezavisnu državu samo nekoliko desetaka godina pod Rimljanima, a zatim pola stoljeća pod Ostrogotima. Papa i velik dio njegove pratnje bili su, doduše, većinom Talijani, ali ne uvijek. Godine 1309. papinski dvor se preselio u Francusku i postao gotovo francuski. Ako su gvelfi i gibelini željeli pobjedu svoje stranke u čitavoj Italiji, ipak nisu dopuštali da netko dirne u nezavisnost bilo koje njezine države. Trgovci suparničkih talijanskih gradova katkada se udružuju kad im zaprijeti koji strani konkurent (na primjer sajam u Champagni), ali kad god im se ukaže prilika spremni su da onemoguće jedan drugoga. Zato se s pravom može reći da je oblikovanje talijanske nacionalne svijesti u kasnom srednjem vijeku prije svega književni fenomen, moguć jedino u zemlji gdje ima mnogo čitalaca.

U Njemačkoj, gdje je kriza carstva onemogućavala svako maštanje o univerzalnom gospodstvu, također je u XIII stoljeću procvala patriotska poezija. Njemački su pjesnici, kao i članovi francuskog i engleskom parlamenta za vrijeme Filipa Lijepog i Edvarda I, kritizirali pape zbog miješanja u unutrašnje poslove njihove zemlje, a isto tako i zajmodavce židovske i talijanske koji tu zemlju gule, te strance općenito. Spočitavaju mnogo toga i svojim zemljacima: plemićima pohlepnost, prelatima trgovanje crkvenim dobrima, podmitljivost sucima, bezobrazluk seljacima. Ali počujmo i kad veličaju svoj njemački narod: »Nema boljih ljudi na svijetu od onih između Labe i Rajne, između Rajne i Mađarske! ... Nijemci su poštenjaci, a žene im pravi anđeli«. Tako pjeva najveći *Minnesänger* (ljubavni lirik) Walter von der Vogelweide, umro poslije 1228. godine. Međutim, u drugoj nekoj pjesmi on ipak pjeva o općem ljudskom bratstvu: »Svi su građani od iste materija ... Kršćani, Židovi, pogani, svi služe Onomu koji uzdržava svako živuće čudo ...«.

Duga je lista patriotskih djela, ali se može navesti i mnoštvo primjera kad je nacionalni osjećaj potisnut lokalnim patriotizmom, univerzalističkim težnjama, solidarnošću i klasnim predrasudama. Dva ratoborna kralja — Rikard Lavljeg Srca i Saladin — bolje se međusobno razumiju nego velikaši i kmetovi iz istog kraja. Te proturječnosti nisu samo svojstvene srednjem vijeku. Ukazujući na buđenje još neodređenog nacionalnog osjećaja, ne smijemo mjeriti njegove nemjerljive sastavne elemente, budući da do nas dopiru samo glasovi jedne neznatne manjine. Osim politički aktivnih društvenih slojeva postoje, čak i u današnjim najrazvijenijim zemljama, duboki, nepoznati i inertni slojevi koji teško podnose tuđu inicijativu i često je uspo-

[1] »Carnaro ch' Italia chiude e suoi termini bagna« i »l' Alpe che serra Lamagna sovra Tiralli«.

ravaju svojom pasivnom rezistencijom, kad su je svjesni. Ti su slojevi više objekt nego subjekt povijesti i vrlo su važni, kao što su geografska sredina, podneblje ili tlo.

Zahvaljujući toj masi nepoznatih, narod se hrani, održava, obavlja napore koji su mu nametnuti ili ih odbija. Da bismo shvatili i razumjeli do koje je mjere njihova bijeda ubrzala raspad Rimskog Carstva, ili njihova slabost dovela do rastroja karolinškog carstva, ili njihovo jačanje pomoglo evropskoj obnovi i preporudu kasnog srednjeg vijeka, nije možda ni potrebno prodirati u tajnu njihovih misli.

Što misle seljaci? Ne bismo ipak htjeli sasvim mimoići duhovno stanje te većine naroda. Što nam o tom govore povijesna vrela?

U kronikama XIII stoljeća seljaci se gotovo nikad ne spominju. Kao da nije ni bilo njihovih povremenih pobuna što su pratile demografsko i socijalno buđenje. Iako ne tako brzo kao u evropskim gradovima, njihov velik napredak — u cijeloj feudalnoj i monarhijskoj Evropi — potvrđuju svi ekonomski, pravni, lingvistički i arheološki dokumenti. Očito je da je mnogo teže povećati poljoprivrednu proizvodnju nego pojačati trgovačku ili industrijsku robnu razmjenu. Ali, ipak, za golem broj zemljoradnika, kao i za građansku manjinu, XIII stoljeće je razdoblje relativnog obilja, možda najvećeg što ga je Evropa doživjela prije XVIII stoljeća.

I prije tog razdoblja postojale su pokretačke snage, ali su tek u XIII stoljeću dosegle svoj pun zamah i svoje najveće širenje. Nova poljoprivredna tehnika, popuštanje veza ovisnosti, inflacija, koja tjera velikaše željne novca da seljački rad pretvore u stalnu plaću i da malo-pomalo sruši njezinu vrijednost. Sve su to izravni udarci postojećem poretku. Možda se, upravo zbog toga, seljaci više i ne bune. Vrijeme radi za njih.

Ekonomski odnosi između seljaka i plemića, u blizini gradova, katkada se preokreću. Propadanje nižeg seoskog plemstva često graniči s bijedom: gospodar zamka Tintinnano prisiljen je tražiti od sijenske komune pripomoć kako bi mogao kupiti par sandala, a provansalski plemići, prezaduženi zbog mnogočlanih porodica, vezuju kraj s krajem tako da prodaju gnojivo na gradskih tržnicama. U to isto vrijeme bogati seljaci nastanjuju se u Firenci, na veliko zgražanje Dantea, kvareći »čistoću« stare gradske buržoazije. I u Parizu isto takvo useljavanje, isti takav prezir. Siromašni pjesnik Rutebeuf tješi se zbog vlastite bijede, tvrdeći da ni sam vrag neće te prostake u paklu jer — previše smrde.

Daleko od grada, na selu, razlika između propadajućeg plemstva i bogatih seljaka nije tako velika, ali svejedno postoji. Jedan austrijski pjesnik, Helbling, žali što seljaci žive kao vitezovi, žene se s plemkinjama i drsko se guraju naprijed, zahvaljujući svome novcu. Jedan njegov zemljak preporučuje plemićima da ne tlače previše seljake, jer su oni kadri da im poruše dvorce — što će švicarski gorštaci uskoro i dokazati na račun austrijskih vojvoda i njihovih vazala. U romanu *Meier Helmbrecht* neki bavarski pisac upozorava seljake na njihovu pretjeranu ambiciju. Sina nekog bogatog zakupca — priča on — nagovaraju majka i sestra da se preruši u viteza, te on postaje jedan od mnogih bandita koji pljačkaju kraj. Jednog dana ga uhapsiše, oslijepiše i poslaše u rodno selo, gdje su ga njegovi bivši drugovi izmrcvarili. Vitez i pjesnik Neidhart von Reuenthal hvali se opet svojim ljubavnim uspjesima kod mladih seljanki i uživa u ljubomori mladih seljaka.

Unatoč stanovitim oblicima bahatosti ili podrugljivosti, ta poezija, rođena u srcu Evrope, mnogo vjernije odražava seljački svakodnevni život nego nezgrapne satirične *fabliaux*, ili muzička komedija Adama de la Hallea *(Jeu de Robin et Marion)*, ili pak poplava pastoralne poezije na različitim romanskim jezicima. Ipak, sve nam to ne može nadoknaditi šutnju pravih protagonista — seljaka.

Na što misle žene? Malo znamo i o dobroj polovini srednjovjekovnog stanovništva — o ženama. Iako im se materijalni položaj poboljšao, o njihovom duhovnom stanju ne smijemo prosuđivati samo na temelju književne proizvodnje muškaraca. Strastvena pisma Héloïse (koju Abélard, u svojim odgovorima, moli da šuti), prilično dobra, ali neoriginalna ljubavna poezija Marije »Francuske« (vjerojatno starješinice opatije Shaftesbury, polusestra Henrika II Engleskog i Anžujskog, zatim pjesme neke toskanske »savršene gospođice«, o kojoj jedino znamo da ju je otac htio udati protiv njezine volje, onda pjesme grofice Beatrice de Dije, nekoliko liječničkih savjeta koji se, možda pogrešno, pripisuju liječnicama salernske škole i — na kraju — nekoliko znamenitih izreka, što ih s više ili manje točnosti spominju kroničari, hagiografi i novelisti — sve je to vrlo malo za jedan spol koji često optužuju zbog brbljavosti.

Tek u XIV stoljeću dvije, po temperamentu sasvim oprečne spisateljice, zauzimaju dostojno mjesto u književnosti: jedna je Caterina Benincasa, kći sijenskog tkača, kasnije svetica, uvijek spremna da se baci u vrtlog politike za dobro crkve i mira, a druga je Christine de Pizan, kći mletačkog astrologa na francuskom kraljevskom dvoru, neutješna udovica i prezaposlena majka, ali neumorna u veličanju ženskog talenta i hrabrosti.

Prepuštene milosti muškog pera, žene XIII stoljeća nisu uvijek prikazane u lijepom svjetlu. »U Zemaljskom raju«, piše Jacques de Vitry, »osim Boga i Adama bila je samo jedna žena, koja nije imala mira dok nije otjerala muža iz raja i tako osudila Krista na raspeće«. Možemo i mi slegnuti ramenima i odgovoriti kao Chauserova »Bathova žena« da »svećenik ne može govoriti lijepo o ženi, osim ako nije svetica«. Ne treba pretjerivati tvrdnjom da je sve veće čašćenje Djevice utjecalo i na poštivanje žene, jer *Corpus juris canonici* doslovno tvrdi da »žena nije stvorena na sliku i priliku Božju... i zato je jasno da žena mora biti poslušna i podložna svome mužu«.

A ne smijemo doslovno shvatiti ni viteški kult idealne žene. Ovdje je, naime, riječ o vrlo uskom krugu ljudi, od kojih se svaki predao službi tuđoj ženi, a o svojoj i drugima nije vodio računa. »Biti oženjen«, kaže prvo pravilo viteškog ljubavnog priručnika Andrije, kapelana francuskoga kralja, »nije razlog da se ne zaljubiš«. Suvišna preporuka u doba kad su roditelji umjesto djece sklapali brakove iz računa kad su budući supružnici bili još djeca.

Ako uzmemo u obzir da su se žene često udavale u dvanaestoj ili trinaestoj godini za dječake od četrnaest ili starce od šezdeset i više godina, ako znamo da su ženinu podložnost mužu, iako ublaženu u toku stoljeća, podržavali pravo, vjera i običaji, a sama je bila često izložena, za to doba, velikim porođajnim opasnostima, onda jesu li žene XIII stoljeća bile nesretnije od današnjih?

Kao što ravnopravnost spolova i udobnosti suvremenog života nisu sigurno jamstvo za uspješan brak, tako držimo da ni nejednakost i teškoće srednjovjekovnog života nisu onemogućavale bračnu sreću. Ako je srednjovjekovni

način života bio težak za ženu, nije bio lak ni muškarcu. Podložnost žene mužu nije se smatrala nepravdom prema ženi, nego nesrećom proizišlom iz samog reda stvari. Iako mužu nije nitko osporavao pravo da »razumno« izudara ženu, bilo je ipak slučajeva kada je žena mužu vraćala milo za drago. Bračni se par mogao i nagoditi, kao što je bio slučaj s onim genovljanskim »mlatiocem vune«: on je pod prijetnjom globe, pred bilježnikom, obećao da neće više tući ženu niti se sastajati s jednom drugom ženom sladunjava imena, Adalasion Caramella, osim u prisutnosti svjedoka. Ako ne održi obećanje, platit će globu!

Život žene nije se ograničavao samo na kuću, crkvu i djecu. Bilo je i plesova za sve društvene slojeve, pjesama za svačiji ukus, bilo je i bajki za one koje su znale čitati i za one, kojih je bilo mnogo više, koje su ih mogle slušati, ako su ih voljele. Jedna od najomiljenijih igara bila je »igra žmure« — djetinjasta, doduše, ali se moramo sjetiti da su mladenci bili dvanaestogodišnjaci. Žene su bile mnogo spretnije od muškaraca u elegantnom lovačkom sportu sa sokolom. Ozbiljan filozof, John Salisbury, tumači to tako što su »najgori elementi društva uvijek skloni grabežu«. Iako se moda nije mijenjala tako brzo kao danas, vrpcâ, ruževa i pomada prodavalo se mnogo i razmjerno jeftino.

Osim redovničkih, ženskih profesija bilo je malo. Ženske specijalnosti bile su: mužnja, tkanje i pravljenje piva. No, bilo je udovica vunara koje su obavljale muževljev zanat, žena trgovaca koje su zamjenjivale muža dok je bio na putu, kćerki feudalaca koje su upravljale dvorcem i imanjem u očekivanju prikladnog muža. Pa i na vrhu faudalne piramide žene su, kao kraljice Bianka i Berengarija, unuke Aliénore Akvitanske, »muževno« upravljale Francuskom i Kastilijom za malodobnosti ili izbivanja vladara. Primjer im je dala baka, koja je jednoj drugoj kćeri, Mariji de Champagne, ulila ljubav prema poeziji i trubadurima. Aliénora je u svojoj mladosti učinila glupost što je ostavila jednog kralja koji ju je volio, Luja VII Francuskog, i udala se za prijestolonasljednika Engleske Henrika II, mladog, nepostojanog, senzualnog i koleričnog čovjeka. Godine 1189. ta šezdesetsedmogodišnja udovica, nakon deset porođaja i mnogogodišnjeg zatvora, pokazala je neukrotivu volju kad je otišla u pomoć sinu Rikardu Lavljeg Srca. Njezin politički talent, koji se do tada uludo rasipao, sada se najednom otkrio.

U Svetoj zemlji, kamo su kraljevi i baruni neprekidno odlazili u rat, žene su katkada vladale duže od muževa. Možda je upravo zbog žena zemlja križara postala u očima svećenika zemlja žena i razbludnosti. Vjerojatno je i u Svetoj zemlji vrijedila maksima »Bathove žene«: najveća ambicija žene nije vladanje narodima, već vladanje mužem.

7.

Neprilagodljivi: heretici, Židovi

Na jedan ili na drugi način gotovo svi stanovnici katoličke Evrope imali su koristi od ekonomskog, intelektualnog i političkog buđenja u XII i XIII stoljeću. Čak i slabo organizirani narodi Baltika, koji su izgubili svoju samostalnost, našli su neku vrstu nadoknade u civilizaciji koja je bila mnogo zrelija od njihove. Samo su se neprilagodljivi heretici i Židovi našli u škripcu videći kako im izmiče relativna sigurnost koju su do tada imali, unatoč narodnim pobunama i povremenim progonima. Nikakvo ekonomsko blagostanje nije moglo ublažiti prijetnje nasilničkom smrću kojoj su, od tada, bili izloženi.

Njihov tragičan položaj vidimo iz pisma što su ga 1096. godine uputili »Stupovi svijeta« — tako su sebe nazivali poglavari židovske zajednice u Mainzu — kao odgovor na jednu okružnicu francuskih općina. Videći kako stotine vitezova uzimaju križ, prestrašeni francuski Židovi naredili su dug post ne bi li kako ublažili gnjev božji, moleći svoje istovjernike u rajnskim gradovima da učine to isto. »Stupovi svijeta« odazvali su se pozivu, ali su istaknuli, kako se u svojoj zemlji nemaju razloga bojati da im visi »mač nad glavom«. Bilo je razloga bojazni: Židovi Mainza bili su prve žrtve prvog križarskog rata.

Zatim je došao red i na heretike. I to ne kao posljedica slučajnih križarskih pogrešaka, već kao svjesno usmjerena operacija protiv njih. Križarske vojne protiv Albižana, protiv bosanskih bogumila, protiv fra Dolcinovih adventista na Alpama 1306—1307. godine, pozobale su više žrtava nego vojne protiv muslimana. I dok je zanos za rat u Svetoj zemlji splasnuo, a u toku XIII stoljeća i potpuno se ugasio, neprijateljstvo protiv nonkonformista bivalo je u cijeloj katoličkoj Evropi sve pogubnije. Pa i kasnije, kad se o križarskim ratovima više nije govorilo, Zapad je po Evropi i dalje palio lomače *autos da fé*.

Tolerirati ili silom ugušiti — vjerski problem. Gledajući površno katastrofe što su se sručile na nonkonformističke elemente čine se kao posljedica vjerskog razvoja. Sve dubljim i određenijim razvojem teološke misli i vjerske svijesti širokih masa, koje su od pasivnog prisustvovanja crkvenim obredima prešle na svjesnu vjersku akciju, postalo je neizbježnim da se crne ovce kršćanskog stada smatraju sramotnom ljagom. Ali zar ih se moralo ukloniti nasiljem? Evo nas ponovo pred križarskom dilemom: tolerirati ili silom ukloniti? Sveti Bernard od Clairvauxa, strog čovjek i zagovornik drugog križarskog rata, nepomirljiv protivnik Abélarda i intelektualnog cjepidlačarenja, odgovara na gornje pitanje — ne! »Crkva će«, piše on, »lakše pobijediti židovstvo uvjeravanjem i postepenim obraćanjem nego ubijanjem«. Što se tiče heretika »ne smijemo ih goniti oružjem, već dokazima, poučavanjem i uvjeravanjem«.

Ta politika uvjeravanja imala je mnogo zagovornika u XIII stoljeću. Sv. Franjo, 1219. godine, bez oružja se priključio križarima i otišao propovijedati (bez uspjeha) evanđelje egipatskim muslimanima. Rajmond Lullus, ponos franjevačkog reda, nastojao je olakšati međusobno sporazumijevanje potičući na učenje jezika nevjernika. Nakon dugog i smionog apostolata u sjevernoj Africi podlegao je mučenju u Bougiju, godine 1315. Mnogo su bolje prošli drugi franjevci. Oni su priveli stadu tisuće evropskih heretika, u Aziji su osnovali nove biskupije, koje su na miran način proširile istočnu granicu Crkve, od Sirije sve do Kine (oko godine 1320). Naravno, obraćenika u tim dalekim krajevima nije bilo mnogo.

I sv. Dominik Guzman sudjelovao je u križarskoj vojni protiv Albižana kao nenaoružan propovjednik. U trenutku malodušnosti izmakle su mu riječi koje kao da opravdavaju nasilje: »Godinama sam uzalud nastojao uvjeriti vas blagošću, propovijedao vam plačući i moleći. Ali u mojoj zemlji postoji jedna izreka koja kaže: »tamo gdje ne vrijedi blagoslov, vrijede batine! Mi ćemo protiv vas pozvati prelate i kneževe . . .«. Njegov slavni učenik Toma Akvinski, iako se nije slagao s prisilnim obraćenjem, ipak se oborio na Židove odobravajući krajnje mjere protiv heretika, kao zaštitu vjernika od bezbožničke zaraze. Da li se mogao drukčije izraziti a da se ne sukobi sa svojim starješinama? Ali godine 1233. dominikanci i franjevci stali su doista na čelo jedne »profilaktične« institucije — Inkvizicije.

Zapravo, opasnost nije bila izmišljena. Heretici su bili vrlo vješti i ustrajni propagatori. Iako nisu išli za tim da obraćaju inovjerce, židovi su privukli svojoj vjeri poznate svećenike, kao što su bili Bodo, za vrijeme Karolinga, i Wecelin u X stoljeću. U XIII svaki onaj koji je javno prešao na židovsku vjeru bio je osuđen na smrt. Trebalo se ili sakriti ili napustiti domovinu.

Javno mnijenje bilo je podvojeno. Nesnošljivost širokih masa u XIII stoljeću sve je više rasla, i to baš u trenutku kad su neki pisci tražili da se poštuju svi ljudi dobre volje, bez obzira na vjeru. Riječi već spomenutog Waltera von der Vogelweidea, zatim Danteovo suprotstavljanje tvrdnji da nema spasa izvan crkve, pa pohvala Marka Pola — izuzeci su izuzetnih ljudi. Priča o tri prstena zvuči vrlo poučno. Pripisuje se dominikanskom propovjedniku XIII stoljeća Stjepanu Bourbonskom, a pričala se u raznim varijantama sve do Boccaccia, koji je od nje stvorio remek-djelo. U njoj se govori o ocu trojice dragih sinova, koji je imao samo jedan dragocjeni prsten da ga ostavi u nasljedstvo. Zato je dao napraviti dva istovjetna otiska i u času smrti svakome je sinu potajno dao »prsten« kako se ne bi osjetili zapostavljenima. Tako je isto i sa tri religije — kršćanskom, židovskom i muslimanskom: »Otac koji je stvorio sve tri zna koja je najbolja, a sinovi... svaki misli da je njegova prava«, zaključuje na vrsnom toskanskom XIII stoljeća poučna priča u verziji *Novellina*.

Urbanizirana Italija, više nego ostala Evropa, bila je navikla na dodir sa stranim narodima i običajima, pa je nonkonformiste puštala na miru sve dok nisu došli propovjednici i huškači masa koji su usijali atmosferu. Slično je bilo i u Milanu s popustljivošću plemića sve dok nije došao jedan fratar i jedan plašljivi podestat (Oldrado da Tresseno, kojega se crte lica mogu vidjeti na antelamijevskom[1] bareljefu Palazzo della Ragione; tu je palaču sam sagradio, a ispod bareljefa stavio je natpis koji ga hvali što je »spalio katare, kako mu je dužnost nalagala«). U Concorezzu, Veroni, Bresciji, Mantovi — heretici su dugo živjeli u miru. Još mirnije živjele su židovske zajednice na cijelom poluotoku. Oko godine 1300. u Ericeu, na Siciliji, *Universitas iudeorum* držala je svoje redovite sastanke u sinagogi, a katkada i u crkvi Sv. Julijana, sjedištu kršćanske zajednice *Universitas terrae*. Židovski obrtnici iz Ericeu, profesionalci, zemljoradnici, a rijetko kada i lihvari, slobodno se druže s katolicima i uživaju ista prava.

Na Iberskom poluotoku situacija je napetija, ali je i ovdje bilo slučajeva da su Židovi i kršćani živjeli u miru. Čak i u nepovoljnoj klimi Engleske, godine 1187. u Canterburyju, Židovi i kršćani zajedno su se molili i borili protiv vojnika i protiv izopćenja koje je izvršio jedan siloviti biskup. U cijelom XIII stoljeću u Canterburyju dogodio se samo jedan slučaj nasilja bez ljudskih žrtava. Hereticima će biti još lakše, samo da ne izazivaju sablazan: Engleska će za cijelog srednjeg vijeka biti blaga prema njima. No, biti trpljen, ne znači biti i siguran.

Ekonomski interesi i politička solidarnost. Je li vjerska gorljivost glavni izvor nesnošljivosti? Zacijelo, vjera je samo izgovor, izlika za nasilje, i ušutkava svakoga tko uzima u zaštitu nonkonformiste. Stare osvade, dobro namjerne ili zlonamjerne, pojačavaju učinak. Ponovo se iznose optužbe protiv pogana i manihejaca iz doba prvih stoljeća kršćanske ere i postaju dvostruko otrovnije protiv njihovih heretika: oni obožavaju đavola, preziru postojeći poredak, sastaju se da bludniče! Protiv Židova, koji su uvijek imali pravo na

[1] Antelami, Benedetto — djeluje 1177—1233; glavni je majstor sjevernotalijanske romaničke plastike (primj. prevodioca).

život (iako na nižem stupnju), pronašli su jezivo oružje koje su pogani, kad su bili jači, upotrebljavali protiv kršćana — optužbu da za vrijeme vjerskog obreda žrtvuju ljude! Nakon stoljetnog zaborava ta se optužba ponovo pojavila u Norwichu 1144. godine, a potom i u drugim mjestima, sa sve strašnijim pojedinostima: Židovi stavljaju na muke, a zatim ubijaju jedno kršćansko dijete, služe se njegovom krvlju u svojim uskršnjim obredima, skrnave hostiju! Iako nepomirljivi protivnici, Fridrik II i Inocent IV uzalud pobijaju tu apsurdnu laž. Ne koristi: židovske »žrtve« na nebesima već čine za narod korisne čuda, unosna za čuvare njihovih relikvija.

I tako su ekonomski razlozi postali usko povezani s vjerskim motivima. Vjerodostojan svjedok, Inocent III, optužuje Simona de Montforta što »prolijeva krv pravednika... za svoje osobne interese, a ne za interese vjere«. Kanonik William iz Newburgha žigoše *pogrome* u Engleskoj, 1189—1190. godine, i naziva njihove začetnike »Drskim i gramzljivim ljudima... bez skrupula i kršćanske savjesti«. U Njemačkoj prvi napadaju na Židove i heretike plemići bez zemlje i sitno građanstvo bez novca. Međutim, u bogatijim talijanskim krajevima događa se suprotno: ovdje ne rastu zazubice za židovskim i heretičkim imanjima, ali strah izazivaju odricanje bogatstva nekih radikalnih sekti i veličanje siromaštva.

Ali ako pažljivije razmotrimo, vidjet ćemo da je glavni uzrok nesnošljivosti upravo onaj o kojem se najmanje govori — nacionalizam u začetku, kako na vrhu tako i u osnovici društvene hijerarhije.

U očima masa krivnja nonkonformista sastoji se u prvom redu u tome što su oni drukčiji, što se ne mogu prilagoditi, što su tajnovito povezani sa svim vanjskim kobnim silama, kao što su invazije, pustošenja zemlje, epidemije i slabe žetve. Njih treba držati daleko od sebe, isključiti ih iz političkih i profesionalnih društva, za njih su samo odvratni i ponižavajući zanati. Ako se zbog toga budu bunili, bit će izloženi osveti razbješnjele svjetine, a ako se zatvore u svoje utvrde ili u geta, tek tada će postati sumnjivi... Ako se pak odreknu svoje vjere, prisiljavaju ih da optuže i prijave vlastima svoje bivše istovjernike, kako bi dokazali svoju iskrenost!

I vlast misli isto što i narod. Još i gore. Smatraju ih okorjelim buntovnicima za koje ne vrijede obični zakonski propisi. Da ih što bolje uzmogne iskoristiti, vlast ih katkada i zaštićuje. No, kad se radi o hereticima koji nemaju prava ni na goli život, onda stvar postaje opasna: tada se vlada mora pretvarati da ih smatra dobrim kršćanima, mora s njima dobro postupati, ako ih želi iskoristiti. Međutim, Židovima, kao svjedocima istine objavljene u Svetom pismu, i građansko i kanonsko pravo priznaje pravo na život, ali ih osuđuje na robovanje, jer su odgovorni za Kristovu smrt. Kralju, kneževima i crkvenim dostojanstvenicima to dobro dolazi, jer mogu iskorištavati Židove i kao spužvu i kao filtar: spužva, naime, upija bogatstvo naroda i cijedi ga u kraljevsku blagajnu, a filtar zadržava mržnju podanika i može se odbaciti kad više ne služi.

Židov može od lihvara postati upravnik državne blagajne, može sagraditi palaču, sjediti uz kraljevu trpezu i postići blagonaklonost i prijateljstvo nekog plemenitog i umnog vladara, ali on je i dalje »sluga« kraljevske riznice i »rob crkve«. Po riječima Tome Akvinskoga, »Crkva može raspolagati cjelokupnim imanjem jednog Židova«. To pravo svojataju i kraljevi. Vilim Osvajač doveo je u Englesku Židove da mu pomognu kako bi iskoristio svoje nove podanike, ali, kad su nakon dvostoljetnog isisavanja naroda posustali, on ih je »založio«

Rikardu Cornwallskom za svega pet tisuća maraka, nakon čega su, 1290. godine, protjerani s pravom da mogu ponijeti samo svoja pokretna dobra. Tri odluke o protjerivanju Židova u Francuskoj — 1182, 1254. i 1306. godine — nisu do kraja izvršene. Ali i bez protjerivanja ponižavanje je Židova neizbježno svuda gdje su prisiljeni da napuste obrt i trgovinu i da se prihvate omraženog lihvarstva. Malo vrijedi to što jedan razuman belgijski kroničar napominje da Židovi zahtijevaju manje kamate nego mnogi kršćanski zajmodavci.

Sustavno proganjanje. Pape imaju veliku zaslugu što su uvijek bili protiv nasilja nad Židovima i protiv ubijanja pokajničkih heretika. Ali oni su ipak odgovorni za ozakonjenje sustavnog proganjanja, dijelom stoga što su i protiv svoje volje bili žrtve javnog mnijenja, dijelom zato što su i sami željeli učvrstiti svoju vlast. Odlučni zakoni objelodanjeni su 1184. i 1215. godine.

U sporazumu sa Fridrikom Barbarossom papa Lucije III izopćio je 1184. godine iz crkve katare, valdežane i druge heretike i predao ih svjetovnoj vlasti da im sudi. (Ne određuje ipak kakvu kaznu predviđa. Ironija sudbine htjela da im sudi. (Ne određuje ipak kakvu kaznu predviđa. Ironija sudbine htjela je da je Petar II Aragonski prvi poslao uporne heretike na lomaču, a sam je poginuo kao saveznik Albižana). Godine 1215, s podrškom ekumenskog koncila, Inocent III odredio je da svi Židovi, obavezno, moraju nositi na odijelima oznaku »kako se ne bi mogla opravdati zabuna u slučaju bludničenja s njima«. (Zanimljivo je da ta misao potječe iz muslimanskog prava koje je, zbog istih razloga, propisivalo oznake i za Židove i za kršćane!)

Dekret iz godine 1184. predviđa čitav niz drakonskih mjera protiv heretika i mnoštvo opunomoćenih istražnih komisija. Pola stoljeća papinski komesari radit će bez točnih uputa, bez razbora i milosrđa. Istinski ili izmišljeni heretici odgovarat će, puni očaja, na izmišljene optužbe: nestat će svaki osjećaj za mjeru. Oko godine 1233. papinski izaslanici, Konrad Marburški u Njemačkoj i Robert le Bougre u sjevernoj Francuskoj, obavili su svoj tobožnji zadatak tako okrutno da je prvoga ubila razjarena svjetina, a drugog je opozvao sam papa i osudio na doživotnu tamnicu. Tada je Grgur IX svojim izvanrednim pravničkim talentom stvorio od tih komisija jednu jedinstvenu, djelotvorniju i ne tako samovoljnu ustanovu, koju je nazvao Inkvizicijom, prema latinskoj riječi »inquisitio«, koja znači »istraga«.

Ako promotrimo pojedinačno metode inkvizitora, koje su nespojive sa suvremenom pravnom osjetljivošću — anonimnost denuncijacije, tajno saslušanje, odsutnost branitelja, pretpostavka krivnje optuženog, koji odbacuje tužbu, a ne može dokazati vlastitu nevinost — vidimo da je takvih slučajeva bilo i u rimskom pravu i u srednjovjekovnim običajima. Sve to zajedno stvaralo je mehanizam sposoban da uništi svakoga na koga padne i najmanja sumnja ili kleveta. Ako i unatoč tome ima mnogo oslobađanja od krivnje, a ni svaka presuda ne odvodi uvijek na lomaču, to je samo zato što srednjovjekovno kršćanstvo nije sasvim zaboravilo na milosrđe i opraštanje i što crkva i država nisu slomile svaki otpor njihovoj volji. Između 1308. i 1323. godine inkvizitor Bernardo di Guido uspio je iznuditi 613 priznanja krivnje, ali je svjetovnoj vlasti predao samo 45 heretika. Ima ih koji tvrde da je žrtava bilo vrlo malo. Možda je i istina, ali među njima bilo je ljudi izuzetno nadarenih i hrabrih. Uostalom, zar nije dovoljno znati da je i mala nesmotrenost mogla izazvati suđenje, mučenje, zapljenu imanja i zatvor, pa da zaključimo kolika se neprocjenjiva šteta mogla nanijeti slobodi misli.

Iako dekret iz 1215. godine i nije izravni krivac za sve smrti, on je ipak imao porazne društvene posljedice. Za Židove je bila prava katastrofa nošenje

Vitraža crkve sv. Jakova u Flumsu (XII stoljeće)

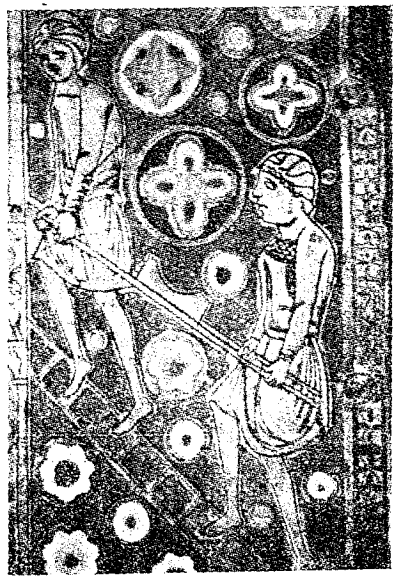

Zidari na radu (detalj s urne Saint-Culmin u Mozacu, limogeški emajl, XII stoljeće)

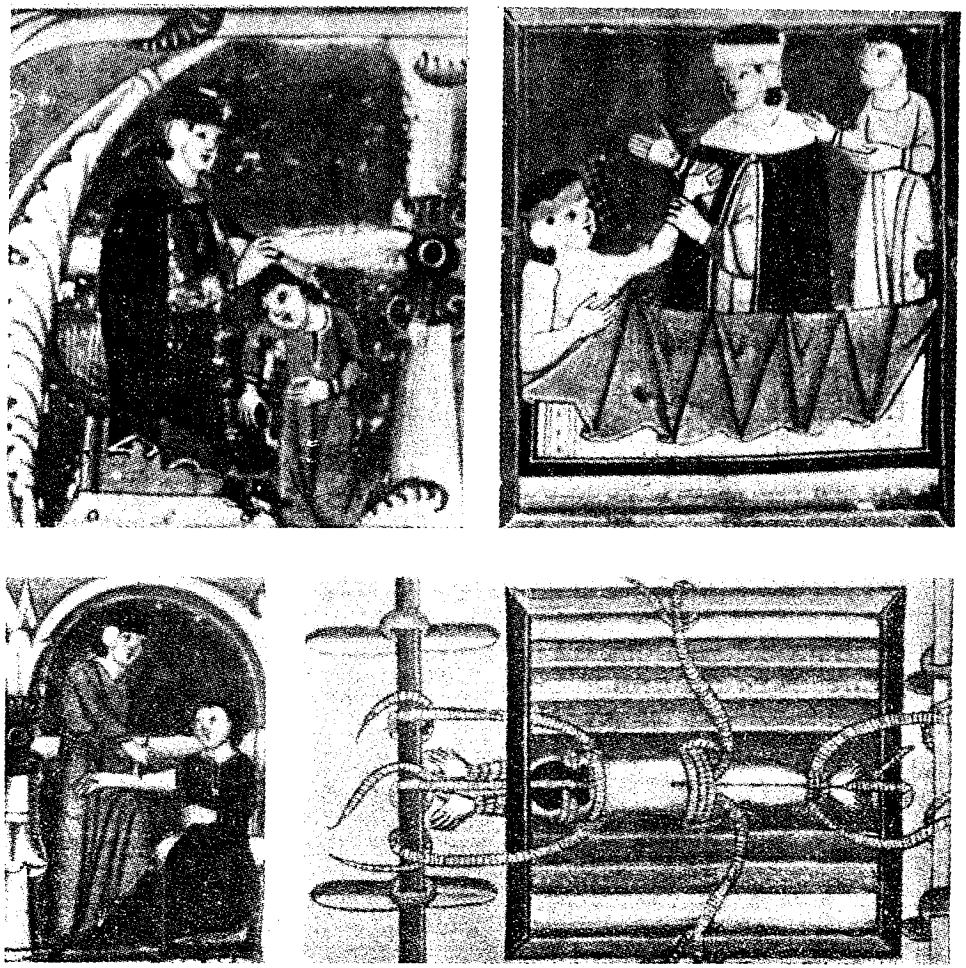

Liječnička praksa (iz *Codexa Paneth*):

a) rez jedne otekline, b) osluškivanje pulsa, c) puštanje krvi bolesnici d) nategače za prijelom kosti

znakova raspoznavanja: oni će učiniti sve da tome izbjegnu, što im je uspijevalo samo u izuzetnim slučajevima. Kad nisu na prvi pogled bili prepoznati, Židovi su se mogli slobodno kretati i izvan svoje četvrti, sklapati prijateljstva s kršćanima, zaboraviti svoje teško »ropstvo« i uživati u životu. Sada kad su bili žigosani kao životinje, postali su niži i od posljednjeg kmeta, izloženi svim mogućim uvredama, noseći posvuda pečat geta. Bolje je onda zatvoriti se u geto i nadati se u slabu zaštitu njegovih zidina. U subotu je u svojoj sinagogi »svaki Židov bio kralj«.

Geto — zatvor i kamen kušnje. Geto će spasiti Židove od propasti, od sudbine koja je zadesila većinu pobijeđenih naroda duž Baltika i drugdje, kao posljedica nacionalizma pobjednika. Ali će zato presahnuti njihova stvaralačka snaga. Proces asimilacije koji su, prije 1000. godine, započeli ljudi kao što je bio Gērshōm ben Jĕhūdāh, koji je dokinuo poligamiju, bio je najednom zaustavljen. Skromni procvat poezije na narodnom jeziku ocvast će u Njemačkoj već nakon Süsskinda von Trimberga, židovskoga *Minnesingera*, u početku XIII stoljeća, a u Italiji nakon Emmanuela Romana, suvremenika i oponašatelja Danteova. Biblijski komentari, koji su dosegli svoj vrhunac za Rashija (Shĕlōmōh ben Yishāq) iz Troyesa (1040—1105), nastavljaju se i dalje, doduše bez mnogo originalnosti. Talmudskom izučavanju prijete zakonski procesi koji i *Talmud* osuđuje na lomaču. Iako židovski liječnici imaju pacijenata i izvan geta, samo su dvojica mislilaca (obojica umrla izvan katoličke Evrope) znatno utjecala na kršćansku filozofiju XIII stoljeća: Shĕlōmōh ibn Gabīrōl iz Malage (1021—1069), kojega smatraju muslimanom, i Maimonides iz Cordobe (1135—1204). Prožet grčkom filozofijom više no što se to sviđalo njegovim istovjernicima, bio je optužen zbog hereze. Nesnošljivost rađa nesnošljivost, pa se borba protiv nonkoformista zaoštravala sve više i u samim židovskim zajednicama. Bilo je fanatika koji su tražili pomoć i od samih kršćanskih vlasti da zabrane heretička djela nekih Židova.

Čak i u ponoru svoje bijede taj narod, koji uporno želi živjeti kao da Mojsije još nije umro, kao da se Krist još nije rodio, svojom prisutnošću smućuje katoličku Evropu. Nije dovoljno što vjerodostojna proročanstva kažu da će se Židovi obratiti tek ouči smaka svijeta. Uvijek ima nestrpljivih koji ih žele što prije obratiti javnim raspravljanjem, koje su parlamenti i sveučilišta učinili vrlo popularnim. U toku XIII stoljeća bile su organizirane tu i tamo rasprave između kršćanskih i židovskih teologa, ali, okružen neprijateljskom gomilom, židovski je teolog previše nalik biku u areni a da bi njegov neminovni poraz prikrio nelagodnost.

Očajan zbog pokvarenog kršćanskog društva, Dante opominje svoje istovjernike slijedećim riječima:

> Ljudi budite, a ne glupe ovce,
> Žid da vam se u kući ne ruga![1]

Takva je, u biti, funkcija nonkonformista: biti poticaj i kamen kušnje. Lako je na oltarima, na zidovima katedrala i u knjigama ukrašenim minijaturama prikazivati Sinagogu vezanih očiju pokraj Crkve koja gleda u daljinu. Dokle god bude sinagoga, morat će se priznati da kozmičkom i zemaljskom poretku kršćanske srednjevjekovne vizije u kojoj ne sudjeluju Židovi ipak nešto nedostaje.

[1] Uomini siate, e non pecore matte,
Si che 'l Giudeo di voi tra voi non rida!

Treće poglavlje

Od mikrokozma do makrokozma

1.

Svemir usmjeren prema Bogu

Mislite — rekoh — na vaše postanje!
Nije vam življet ko što skot je sviko,
već nam je krepost tražiti i znanje.

Njegova je volja mir svih što tu sjede,
i sve se kreće u pravcu tog mora,
što stvori on ilí narav proizvede.[1] (prev. M. Kombol)

Koji su to glasovi što tako različito govore u »Božanskoj komediji«?

Prvi je Odisejev glas. U mukama vječne vatre, u koju su bačene varalice, Odisej nas potiče na istraživanje nepoznata svijeta, unatoč svemu i nasuprot svemu. Drugi je glas Piccarde Donati: gotovo blijeda na bljeđahnoj svjetlosti što obasjava posljednji red amfiteatra blaženih, gdje se nalaze oni koji nisu mogli, unatoč svemu i nasuprot svemu, održati svoj zavjet, Piccarda veliča prestanak svih naših briga u krilu božjem. Iako mrtva, ona je potpuno sretna u svom zrenju. Odisej, za života, doživio je, pred brdom Čistilišta, samo trenutak ushićenja prije nego što je nestao u dubinama mora i Pakla.

Bez kormila vjere ljudski je um osuđen da zaluta, a samo vjera može ispraviti nepromišljenosti uma. Ali i razum je, kao i vjera, božanska pobuda. Riječi što ih Dante stavlja u usta Odiseju pjesnički izražavaju staro mišljenje aristotelovsko, koje se opet temelji na Platonovu mišljenju koje je kršćanskoj filozofiji prilagodio Toma Akvinski: ljudski rod ima »potencijalnu snagu« da se nauči mudrosti i kreposti, a onaj koji želi tu snagu provesti u »djelo«, vrši volju svoga Stvoritelja.

Veliki filozofski sustavi XIII stoljeća. Mnogo je vode proteklo odkada je sv. Petar Damiani (umro 1072. godine) definirao dijelaktiku (umijeće razlaganja) kao *ancilla theologiae* (sluškinja teologije), a Adelard iz Batha, strastveni prevodilac arapskih znanstvenih djela, skandalizirao je, godine 1100, učenjake izjavom da »treba vjerovati ljudskoj spoznaji donle dokle je doprla; samo onda kada je nemoćna, treba se obratiti Bogu». Iako je u XIII stoljeću objavljena istina još uvijek obzorje koje filozofija ne smije prekoračiti, to se obzorje sve više širilo kako se razum uzdizao. »Sve je moguće, ako se ne izgubi hrabrost«, piše Adelard iz Batha.

[1] Considerate la vostra semenza!
Fatti non foste a viver come bruti,
Ma per seguir virtute e conoscenza.

E'nla sua volontade è nostra pace:
Ell' è quel mare, al qual tutto si move
Ciò ch' ella cria e che natura face.

Trinaesto stoljeće doba je velikih sinteza. Preuzevši metode i jezik velikih grčkih mislilaca i njihovih arapskih i židovskih komentatora, stvoreno je polazište za još veći zalet i još šire poglede. Tri čovjeka toga doba daju pečat filozofskoj misli: Siger Brabantski (umro oko 1284. godine), sv. Bonaventura iz Bagnoregia (umro oko 1274. godine) i, veći od obojice, sv. Toma Akvinski (1225—1274. godine). Dante ih nakon njihove smrti izmiruje u raju, gdje jedan drugoga hvale, ali je zapravo njihov pogled na svijet vrlo različit, kao što su različite bile i njihove sudbine.

Njihove misli ne možemo sumarno izložiti. Za manje značajnoga od njih trojice, Sigera, dovoljno je reći da su ga optužili za širenje radikalne doktrine Averroesa, velikog arapskog komentatora Aristotela, koji negira stvaranje svijeta, besmrtnost ljudske duše i slobodnu volju. Optužen za herezu, Siger se pokušava opravdati tvrdeći da je studij tih čudesnosti samo obična vježba iz povijesti filozofije, koja ne može biti opasna po vjeru. Potomstvo ipak njemu pripisuje teoriju o dvojnoj istini: vjerskoj, koju primamo bez dvoumljenja, i razumskoj, koja se ne poklapa uvijek s prvom. To razlikovanje bilo je vrlo rašireno u posljednjim stoljećima srednjega vijeka i moglo je dovesti do potpunog odbacivanja razuma; međutim, ono je dalo argumente integralnom racionalizmu, skepticizmu i agnosticizmu.

Gledanje sv. Bonaventure, utkano u neoplatonizam sv. Agustina, ali i u umjereni i oprezni aristotelizam, razvija se u mnogo vedrijoj sferi. Njegove tri etape u *Itinerarium mentis in Deum* sastoje se prije svega u otkrivanju božanskog pečata u objektivnom svijetu, zatim u odražavanju tog pečata u ljudskoj duši i — konačno — u uranjanju u neposredno, ekstatično zrenje Boga. Nalazimo se tako na tlu umjerenog franciskanskog misticizma. Nije sv. Bonaventura kriv što su, kasnije, ekstremni elementi njegova reda otišli predaleko i na se navukli papinsku osudu.

Dok sv. Bonaventura piše za odabrane duše, redovnike i svece, Toma Akvinski obraća se cijelom društvu. On želi uvjeriti i svjetovnjake, navodeći takve argumente koji će uvjeriti čak i nevjernike. Kolega Sigera na pariškom sveučilištu, Toma je u monumentalnoj sintezi svojih *Summae* uklopio gotovo potpuno Aristotela i većinu njegovih arapskih i židovskih komentatora, prihvatio Ptolomejev astronomski sustav, odbacivši samo ono što se kosilo s kršćanskim tumačenjem. Svakom problemu pristupa s karakterističnom originalnošću. U njegovu sustavu obuhvaćene su sve grane znanosti, od metafizike do politike. Sve vjerske istine nalaze potvrdu u razumu. Zbog toga mnogi smatraju Tomu Akvinskoga, kao ranije i Abélarda, opasnim racionalistom. Godine 1277. pariški biskup osudio je neke njegove teze, dovodeći ih u vezu s »averoizmom«, a canterburyjski biskup podvrgao ga je odmah cenzuri. I nakon kenonizacije Akvinca, godine 1323, Engleska je i dalje ostala središte otpora njegovoj filozofiji. Rasprava će biti okončana u njegovu korist tek onda kad Aristotel, Ptolomej i drugi svjetovni i racionalistički izvori njegove misli ne budu više imali svojih pristaša. Godine 1879, ne osuđujući druge katoličke filozofske sustave, papinska enciklika odala je Tominom filozofskom sustavu posebno priznanje.

Kad čovjek razmisli o sve većoj nepomirljivosti ortodoksnih prema nonkonformističkim elementima XIII stoljeća, možda će se začuditi što su navedena trojica ovlaštenih crkvenih predstavnika mogla iskazati tako različita gledišta. No, srednji vijek nije protureformacija, a koncil u Trentu nije još stvorio svoju krutu doktrinu zaštite ugroženog katolicizma. Još nije bio for-

muliran niz obaveznih pitanja i odgovora sabranih u katekizmu, pa se i dalje moglo sumnjati u neke temeljne postavke što su kasnije postale dogmom.

Naravno, nikejski *Credo* (352. godine), i još neke vjerske istine iz prvih kršćanskih vremena, još uvijek su na snazi. Toliko dugo su na snazi da se zaboravilo čak i na one ogorčene borbe oko spornih pitanja iz vremena njihova usvajanja. Kada je Lateranski koncil, godine 1215, proglasio novu dogmu o transupstancijaciji — pretvaranje kruha i vina u tijelo i krv Kristovu — mnogi su bili zbunjeni tim naizgled proturječnim shvaćanjem tadašnje aristotelovske nauke. Pedesetak godina kasnije neki češki svećenik, koji nije htio vjerovati u tu dogmu, najednom je vidio kako se hostija u kaležu crveni. Sveta stolica dala je velik publicitet tome čudu, utemeljivši svetkovinu *Corpus Domini* i posvetivši joj novu golemu katedralu u Orvietu.

Realizam i alegorija. U XIII stoljeću vjera je još prilično savitljiva i sigurna u se, budući da se većina katoličkih mislilaca nije osjećala sputanijom dogmama nego što se danas osjeća koji liberal ili dogmatik sputan osnovnim principima svoje političke teorije, ili suvremeni učenjak kakvim matematičkim postulatom. Sukobi između razuma i vjere ne mogu se uvijek izbjeći, ali se u većini slučajeva dadu riješiti alegorijskim tumačenjem Svetoga pisma.

Takvo je tumačenje osobito privlačilo srednjovjekovni mentalitet. Crkveni oci učili su da su aluzije Biblije na prirodne pojave rezultat shvaćanja toga vremena i da ih ne smijemo uzimati »doslovno«. Za to se osobito zalagao sv. Augustin u jednom pasusu, na koji se Galileo kasnije uzalud pozivao, tvrdeći: »Ako se dogodi da u Svetom pismu nađemo nešto što se može različito tumačiti, ne smijemo... prihvatiti sasvim ni jedno tumačenje, kako ne bi, ako se jednom dođe do istine, ono palo, a i mi s njime«.

Kao što smo rekli, pisci ranog srednjeg vijeka s oduševljenjem su prihvatili alegoriju, karakterističnu za svako vrijeme kad su ideje nejasne, a obavještenja netočna. U svakom događaju ili pojavi vidjeli su simbol ili predznak volje Božje. Odatle i njihova ljubav za fantastično, za tu trosku koju su latinske enciklopedije miješale s dobrom kovinom grčke znanosti. Odatle, osobito, golema popularnost one djetinjaste i čarobne knjižice *Physiologus*, zbirke »moralizirane prirodne znanosti«, namijenjene egipatskim kršćanima u II stoljeću. Iz *Physiologusa* i srednjovjekovnih »priča o životinjama« nastale su u književnoj zoologiji naših djedova jedinstvene, izmišljene slike feniksa, simbola smrti i uskrsnuća Kristova, mravolava, rođenog iz ljubavi lava i mrava, koji se nikad ne može nasititi ni mesa ni žita, već će uginuti kao svaki čovjek koji želi služiti bogu i vragu.

U zapisima XIII stoljeća nalazimo izmiješane realizam i alegoriju, dubokoumna zapažanja i besmislene poučne pričice. Sličnu pojavu naći ćemo, uostalom, i u mnogo naprednijim vremenima nego što je srednji vijek — simbolika poput feniks-ptice ne umire nikad, to prije što književnici vole davne legende. A zatim, tko može jamčiti, nasuprot tvrdnjama klasika, da arapska feniks-ptica nije postojala još dok Arabija nije bila dostupna i istražena? Zar današnja žirafa nije možda čudnovatija od izmišljenog jednoroga?

Dva najveća književna djela toga vremena, *Roman o Ruži* — sa svojih dvadeset i četiri tisuće stihova, djelo dvaju pisaca koji su, prije no što su pali u zaborav, opijali generacije zanesenih čitalaca — i *Božanstvena komedija*, upravo su primjer sustavnog slaganja zakučaste alegorije i strogog realizma, kao odraz načina mišljenja jednog sasvim drukčijeg svijeta nego što je naš.

Da uzmognemo shvatiti taj mentalitet, ne ulazeći u podrobno ispitivanje osnovnih ideja na kojima se temelji, potrebno je pojednostavniti ideje, to prije što su spekulacije intelektualaca prodrle u mišljenje izobraženog svijeta u pojednostavljenu obliku, dok je za neobrazovani svijet i *Physiologus* teško razumljiva knjiga.

Čovjek u središtu stvaranja. Obično se kaže da je evropska civilizacija kasnog srednjeg vijeka prožete vjerom u boga. Tomu treba još nadodati »i vjerom u čovjeka, stvorena na sliku i priliku božju«. Odavši skrušeno i dužno poštovanje beskrajnoj moći i mudrosti Stvoritelja, srednjovjekovni je čovjek bio ponosan što je, premda nedostojan, bio izabran da bude fizičko i duhovno središte svega stvaranja.

Da bi iz kaosa svakodnevnog života izveli skladnu i simetričnu teoriju, učenjaci klasičnog doba stvorili su uman svemir, matematički i geometrijski uređen, u kojemu uloga Boga i Sudbine nije uvijek jasno određena. No, mjerilo svih stvari bio je čovjek, najviši domet živog i neživog svijeta. Židovski proroci, koji su se više brinuli za moralni nego za fizički poredak, stvorili su od čovjeka božje remek-djelo, doduše nesavršeno i nepokorno, ali su ga učinili gospodarom svih stvorenja, sposobnim da se beskrajno uzdigne, zahvaljujući udahnutom božanskom duhu i spoznaji dobra i zla, ugrabljenoj sa stabla života. Evanđelisti su vidjeli Sina božjega kako umire na križu da dovrši otkupljenje čovjeka od istočnog grijeha. Ne treba se dakle, čuditi što su ljudi XIII stoljeća, razmišljajući o židovskoj, poganskoj i kršćanskoj znanosti, nastojali objasniti prirodne pojave ne gledajući na vanjske nebitne uzroke, već kopajući po dubini vlastite savjesti — tog zrcala božanske volje.

U učenju o mikrokozmu »antropocentrizam« nalazi svoj najknjiževniji izraz: čovjek, mikrokozam, mala je slika velikog svemira, makrokozma. Ideja, naravno, nije nova, budući da je već nalazimo u prvim atomističkim teorijama Grka. Nije ni evropska, jer joj je podrijetlo u egipatskom vjerovanju. Ona zavodi i arapske mistike i židovske kabaliste, a u malo izmijenjenoj formi nalazimo je i u Kini. Učenje o mikrokozmu podržavali su i srednjovjekovni crkveni oci Zapada, ali je u prvi plan izbilo tek u XII stoljeću jednom kozmološkom raspravicom Bernarda iz Toursa *(De mundi universitate sive Megacosmus et Microcosmus)* i brižljivim medicinsko-mističnim proučavanjem sv. Hildegarde Bingenske. Od sada su ga svi filozofi i učenjaci prihvatili kao očitu ili barem kao najvjerojatniju hipotezu.

Budući da su mikrokozam-čovjek i makrokozam-svemir organizirani na isti način, mogu se onda tumačiti analogijom i uzajamnim utjecajem. Osim sedam »planeta« — uključujući tu Sunce i Mjesec — sedam metala, sedam otvora na ljudskom licu, sedam »temperamenata« — od hirovitog i ratobornog do veselog i tužnog — postoji još čitava mreža međusobnih utjecaja i podudaranja. Četiri tekućine koje kolaju ljudskim tijelom — krv, flegma, žuč i crna žuč — odgovaraju četirima elementima svih svemirskih tijela — zraku, vatri, vodi i zemlji — dok duh, peta i neiskvarena bit čovjekova, odgovara biti, nepokvarenu duhu svih stvari. Te četiri tekućine i četiri elementa proizvod su kombinacije četiriju temeljnih počela: topline, studeni, vlage i suhoće, a nepostojanost tih počela u svemiru utječe na karakter i sudbinu ljudi. Astrologija i alkemija postale su, prema tomu, ključ za psihologiju i medicinu.

Osim toga, ako zakoni mikrokozma vrijede i za makrokozam, onda su pokretne snage svemira slične osjećajima i težnjama koje pokreću čovjeka.

Ti osjećaji i težnje smjeraju na boga, s više ili manje zanosa, s više ili manje postojanosti, već prema kakvoći i nedostacima ljudske duše. Ostala tijela djeluju i kreću se s većom ili manjom snagom i postojanošću prema kakvoći i nedostacima svoje materije. Etika i metafizika su, dakle, ključevi matematičkih i prirodnih znanosti.

»Moralizirani« svemir. U tako »moraliziranom« svemiru nema mjesta slučajnosti i pasivnosti. Stvari i pojave dobre su ili zle ukoliko teže cilju koji im je Bog odredio, ili ukoliko se opiru njegovoj volji. One su plemenite ili niske prema urođenoj snazi u vršenju djela koja ih približavaju Stvoritelju ili djela koja koriste čovjeku, glavnom božjem stvorenju.

Kružno kretanje zvijezda bolje je i plemenitije od nesređenog kretanja čovjekova zato što je stalno, ravnomjerno i uronjeno u božansku svjetlost. Nepokretnost zemljina središta, gdje sve teži Sotoni, tom nepokretnom robu vječne noći, opaka je i odvratna. Ipak zlo nije toliko neka sila ili aktivna supstancija, koliko nedostatak i odsutnost dobra. Svi izvori energije svode se na jedan — ljubav koja izvire iz Boga prema njegovim stvorenjima i ljubav stvorenja prema Bogu.

Ta skladna, jedinstvena i simetrična slika u sebi suvislog i svrhovitog svemira razjašnjava nam zašto su filozofi XIII stoljeća moćni mislioci, a rastreseni promatrači, Za njih prava znanost nije u kvantitativnom odnosu specifičnih pojava, već u kvalitativnom vrednovanju i koristi svake stvari. Njihovo temeljno znanstveno pitanje nije »kako i koliko«, već »u kakvoj namjeri«. Na to pitanje — ali samo na to — gotovo uvijek imaju odgovor.

Dubljim ispitivanjem danas smo otkrili i nepomućene izvore energije o kojima srednji vijek nije ni sanjao, a koji nas sile da se odreknemo traženja uzroka prirode. Bilo bi uzaludno nastojanje da se vratimo u izgubljeni raj jednog svijeta koji teži Bogu i koji se organizirao oko čovjeka. Nije sigurno ni da je naša zebnja pred zagonetkom svemira mnogo okrutnija od zebnje onih koji se, naziruć u svemiru božanski plan, svaki čas plaše da mu ne poremete poredak. Danas smo sposobniji za život, ali osamljeniji pred smrću.

2.

Slobodne i mehaničke vještine

Kao ni feudalizam, tako ni skolastika (tj. filozofija koja se poučavala u srednjovjekovnim školama, usko povezana s teologijom i znanosti) nije bila na dobru glasu. Nastojanja suvremenih neoskolastičara da joj ponovo vrate dobar glas ne mogu baciti u zaborav Galilejeve i Molièrove satire i borbu stjegonoša moderne znanosti i eksperimentalne metode protiv konzervativaca koji se pozivaju na Aristotela i sv. Tomu. Ponavljamo, stoga, da je u XIII stoljeću moderna znanost bila upravo tomizam; tadašnji konzervativci bili su zakukuljeni u neoplatonizam i sv. Augustina ili u simplicističko tumačenje dogmi. Iskustvo je bilo osnovica još za Aristotela, pa su ga kasnije ispravila nova opažanja skolastičara.

Unatoč svemu, neosporno je da se sustav sv. Tome morao okameniti u idućim stoljećima. Ništa nije teže nego se odvojiti od nekog savršeno jasnog nazora na svijet. Stigavši na usku platformu, gdje se znanstvena praksa susreće s teološkom intuicijom, skolastička filozofija nije se mogla više uzdignuti. *Summae* su odgovarale na svako pitanja, onemogućavale svaku zamjerku,

logički objašnjavale sve prirodne pojave, ne ugrožavajući vrhovnu istinu vjere. Zašto se onda mučiti sve rigoroznijom analizom činjenica i izložiti opasnosti da se, kao Averroes, suočimo s problemom dvojne istine? »Budi zadovoljan, ljudski rode, s onim što znaš«, jer postoji granica preko koje razum ne može ići a da ne ugrozi svoje vječno spasenje.

Filozofi božanskog svjetla i »eksperimentalna znanost«. Ne prelazeći tu granicu, može se ipak beskonačno raspravljati o zaslugama stare i nove škole, braniti ili napadati neku platonističku postavku sv. Augustina ili aristotelovsku sv. Tome. Augustinovo učenje o božanskom nadahnuću, kao izvoru svake ljudske spoznaje, sačuvalo je svoju draž: ne samo što je sv. Bonaventuri omogućilo polazište za niz nadahnuća koja vode Bogu, nego je s tim učenjem povezana i »Oxfordska filozofska škola«, iako s drugog gledišta; naime, cilj joj je bio ne toliko božanska mudrost koliko božanska moć.

Za oxfordske filozofe svjetlost je zaista »prva tjelesna forma«, izvor kretanja i materijalnih stvari; kako bismo danas rekli — prvotni izvor energije. Zato su se oni odrekli racionalnog objašnjavanja vjerskih istina, ali su nastojali rastumačiti svjetlosne pojave s pomoću indukcije na temelju izravnog opažanja i nekih praktičnih eksperimenata. Posebno ističemo važnost te metode, koju će Roger Bacon u svom *Opus maiusu* (između 1266. i 1268. godine) nazvati »eksperimentalnom znanošću«. Ne dopustimo ipak da nas zavede jedan naziv prije nego što sami razmotrimo što se pod njim skriva. Kakvi su bili ciljevi oxfordske škole? Što je ona ostvarila?

Prvak te škole, Robert Grosseteste, kancelar oxfordskog sveučilišta (umro 1253. godine) preispituje optičke teorije Grka i Arapa te ističe sličnost između širenja svjetlosti i širenja zvuka, proučava odraz i lom zraka svjetlosti. Istraživanja o dugi dovela su ga do formuliranja novog kvantitativnog zakona o lomu zraka »eksperimentalno dokazana« (»zakon« je međutim, netočan). Njegov slavni učenik Roger Bacon ide još dalje i proširuje ispitivanja na anatomiju oka i razne vrste konkavnih zrcala i konkavno-konveksnih leća. Spomenimo na kraju još dvojicu učenjaka koji nisu bili izravno povezani s Oxfordom: Witelo, rođen u Šleskoj oko 1230. godine, i Teodorik iz Freiberga, Saksonac, umro oko 1311. godine. Oni su izvršili mnoge teorijske i eksperimentalne radove o dugi i o drugim optičkim problemima. Napredak je postignut, iako je, s obzirom na ograničeno područje, bio skroman.

Ambicije oxfordske škole daleko su veće nego njezina ostvarenja. »Mogu se izraditi strojevi za plovidbu bez vesala«, tvrdi Bacon, »kola koja neće vući životinje..., strojevi za letenje..., sprave koje se mogu pomicati u moru i rijekama, pačak i na morskom dnu..., mostovi bez stupova i potpornja... i druge neviđene naprave. Te su strojeve izrađivali još u antičko doba... pa i u naše vrijeme, osim možda, sprave za letenje«.

Ovdje, međutim, Bacon napušta prag znanosti i stupa u dvorac sanja. Antički izumitelji, na koje misli, nisu ni grčki učenjaci ni rimski inženjeri, nego je to Aleksandar Veliki iz viteške literature, Aleksandar kojeg su tadašnje minijature prikazivale na kolima koja zrakom vuku četiri vatrena orlolava. Što se tiče izumitelja »naših vremena«, Bacon tvrdi da poznaje jednoga »stručnjaka« koji je »smišljao način« kako da izradi spravu za letenje.

Na području optike »eksperimentalna znanost« ubrzo se zaustavila. Grosseteste sugerira upotrebu leća koje povećavaju i približavaju udaljene predmete, Bacon pak upotrebu konveksnih leća za ispravljanje dalekovidnosti, ali ni jedan ni drugi ne pomišljaju na najjednostavniju »napravu« — naočale.

Njih će napraviti nepoznati talijanski obrtnici koji su, možda, poslušali savjet nekog redovnika koji je pročitao *Opus maius*. Godina 1300. udruženje mletačkih staklara, želeći da trgovački iskoristi taj novi izum, usvaja poseban pravilnik koji se odnosi na »kotače za oči« ..., a ti će »kotači« omogućiti opet filozofima da nastave svoje čitanje.

Znanost, magija, tehika: alkemičari. Netko je rekao da se znanost rodila iz braka matematike s magijom. Bez pomoći iracionalnih pobuda, bez iluzija, mašte, teško bi učenost napustila stari kolosijek. Ne treba se, dakle, skandalizirati što je Bacon tvrdio da se, zahvaljujujić astrologiji, mogu eksperimentalno ispitati osjećaji i namjere optuženih prije presuda, a zbog toga uvjerenja njegove su ga crkvene starješine osudile na vrlo strogu klauzuru. No da posluži onome što mi danas nazivamo znanošću, magija ne smije ostati zaključana u dvorcu snova, ne smije se plašiti da uprlja ruke »dokazujući i ponovo dokazujući« beskrajnim nizom praktičnih eksperimenata. S toga gledišta nagradu ne zaslužuju filozofi svjetlosti nego alkemičari.

Grozničavo tražeći zlato, alkemičari su i u svoje vrijeme bili na zlu glasu. Ipak, ne smijemo zamijeniti varalice, kojih je na tom području, naravno, bilo mnogo, s uglednim učenjacima. Istina je da su i učenjaci željeli »nečiste« metale pretvoriti u čisto zlato, ali to nije bio njihov konačan cilj. Alkemičari su tražili sredstvo kojim će od beznačajnih, nesavršenih i nestalnih stvari, stići do vječnog božanskog savršenstva. Osnovna njihova misao — proizišla iz grčke i arapske znanosti, ali prilagođena kršćanskoj filozofiji — bila je da su sve zemaljske supstancije nečiste kombinacije sumpora i žive, a da su to dvoje opet izopčeni oblici »filozofskog« sumpora i žive. Beskrajnim postupcima, radi izmjene četiriju principa u četiri osnovna elemenat — grijući ih, hladeći, sušeći i vlažeći — alkemičari su se nadali da će odvojiti peti element, srž (kvintesenciju), uklonivši tako nečistoću materije. Prvi će im trijumf biti stvaranje »zapaljive vode«, tj. alkohola od 60° (prvi opis procedure destilacije datira s početka XII stoljeća), a drugi trijumf bit će stvaranje *acqua vitae*, vode života, ili rakije, alkohola od 95°.

Zlato je, međutim, varljivo. Kad je Albert Veliki, jedan od najglasovitijih srednjovjekovnih prirodnjaka i filozofa, učitelj Tome Akvinskoga, iskušao nekoliko uzoraka »kemijskog zlata« na vatri, utvrdio je da su se svi pretvorili u pepeo. Ali i dalje vjeruje u pretvorbu metala: potrebno je samo pronaći pravi način (i, doista, učenjaci našeg doba su ga i pronašli).

Put filozofa svjetlosti doveo je do moderne optike, a put alkemičara zalutao je u slijepu ulicu. Na svom putu alkemičari su, ipak, razvili nove metode analize, izradili mnogo raznovrsnih laboratorijskih instrumenata, destilirali neke biljne esencije, pripremili dušičnu i sumpornu kiselinu. Ti im izumi nisu odmah koristili, ali su koristi imale druge grane znanosti; srednjovjekovna znanstvena prtljaga bila je lagana, ali baš zato nije imala nepropustljivih pregrada. Arnold iz Villanove, alkemičar, astrolog, filozof i liječnik na aragonskom dvoru (umro, možda, 1313. godine), preporučuje rakiju svojim bolesnicima. Nije imao krivo, jer iako nije eliksir dugog života, kako su se nadali alkemičari, rakija je ipak dezinfekcijsko i djelotvorno stimulativno sredstvo.

Veza između neke nauke i tehničke bila je rjeđa nego ona između dviju nauka, ali je ipak postojala. Specifično izražavanje alkemičara, kojim su željeli sakriti svoje formule, nije onemogućilo njihov utjecaj na praktičan

Karta 28. Sveučilišta u srednjem vijeku (granice država oko 1350)

razvoj destilacije, metalurgije i izrade eksploziva. I obratno, iskustvene spoznaje moreplovaca o magnetskoj igli iskoristio je Pierre de Maricourt, 1269. godine, u svojoj važnoj raspravi o magnetizmu. Teorijska algebra Leonarda iz Pise, oko 1200. godine, uklapa se u praktičnu aritmetiku njegova oca, trgovačkog činovnika u Bougieu, u sjevernoj Africi.

Mašta umjetnika prijeći će i preko provalije koja dijeli filozofsku mehaniku — zasnovanu na božanskoj ljubavi i urođenoj sili tjelesa — od jednostavne mehanike graditelja i obrtnika. Dante uspoređuje skladan ples blaženih s preciznim kretanjem mehaničkog sata sa zapinjačom, izumom XIII stoljeća. Ilustrator jednog provansalskog filozofskog priručnika crta dva anđela koji, potaknuti božanskom ljubavi, okreću prvo pokretno nebo s pomoću golema drška na stožeru, drugim izumom toga vremena.

Aristokracija studija. Što sve ne bi mogla stvoriti spretnost ruku i umna dovitljivost nepoznatih pronalazača ujedinjene s duhom sinteze i novom apstraktnom radoznalošću kršćanske filozofije? Možda bi revolucija suvremene znanosti započela već u XIII stoljeću. Ali u ono doba takva suradnja nije bila moguća. Tomu su stajale na putu predrasude »slobodnih vještina« protiv »mehaničkih vještina«, koje potječu još iz antike, a feudalizam ih je još više ojačao.

Zaista, u doba Dantea, kao i u doba Aristotela, smatralo se da su »slobodne vještine« jedini studij dostojan da građaninu pruži intelektualnu, moralnu i socijalnu prednost. Učeni Ciceronov prijatelj Varon nabraja devet takvih vještina: gramatiku, retoriku, logiku, glazbu, aritmetiku, geometriju, astronomiju, medicinu i arhitekturu. U doba carstva dvije posljednje vještine bile su odbačene ,jer su u izvjesnoj mjeri bile zaražene ručnim radom.

Na početku barbarskog srednjeg vijeka Marcijan Capella i Kasiodor navode samo sedam »slobodnih vještina«. Kad su početkom XII stoljeća počele nicati škole (k. 28), jedan mistični filozof, Hugues de Saint-Victor, zalagao se za još sedam specijalnosti koje su »nazakonita« znanost mehanike: odijevanje, naoružanje (u koje spada i vojno građevinarstvo), plovidbu, poljoprivredu, lov, medicinu i kazalište. Ali već je prekasno: jezgru predmeta što su se učili u školama činilo je samo sedam slobodnih vještina. Sve drugo moralo se učiti u radionici majstora-zanatlije ili u nižim tehničkim školama.

Iako osiromašen izostavljanjem tehnike i lijepih umjetnosti, sveučilišni program studija bio je obiman i privlačan .U osnovi tog programa bile su tri književne vještine ili »trivij«: latinska gramatika (pismeno i usmeno izražavanje), stilistika prilagođena sastavljanju latinskih pisama, dokumenata i katkada poezije (retorika), metodičko rasuđivanje, govornička raspravljanja i, u širem smislu, filozofska propedeutika (logika i dijalektika). Nakon »trivija«, tj. početnog tečaja, dolaze četiri znanstvene vještine ili »kvadrivij«: aritmetika, geometrija, astronomija i »muzika« ili bolje »muzikologija« (matematička teorija frekvencija i intervala, a kao uvod opća razmišljanja o harmoničnosti sfera). Nakon toga student je bio spreman da stupi pred kraljicu znanja — teologiju. Ako pak želi studirati božansku pravednost u njezinu blijedom odrazu na zemlji, može se usavršiti u kanonskom i civilnom pravu. Mogao je student od spasa duše okrenuti pogled na tijelo, pa se opredijeliti za medicinu, ali u tom slučaju nije vrijedilo pravdati se vjerskim razlozima, a taj ga je studij približavao »mehaničkim vještinama«.

Nijedna druga specijalnost, koju bismo mogli nazvati intelektualnom, nije mogla dosegnuti sveučilišni rang: ni arhitektura, vrlo nužna u doba izgradnje crkava i tvrđava, ni govornička ili bilježnička nauka, unatoč nekim poznatim školama za *ars dictaminis* i *ars notaria,* ni alkemija, iako je obećavala bogaćenje i dug život. Takva diskriminacija povlačila je za sobom i društveni ostracizam. I sam branilac »mehaničkih vještina«, Hugues de Saint-Victor, smatra da su te vještine samo za »plebejce«.

U strožim sredinama ostracizam je neumoljiv pa se proteže čak i na previše konkretne »slobodne vještine«. Na pariškom sveučilištu prestiž teologije i filozofije nastoji ugušiti razvoj drugih predmeta. »Kvadrivij« je žrtvovan »triviju«, i u tome je retorika podređena dijalektici. Medicina je zanemarena, a kononsko pravo ne ide zajedno sa civilnim pravom.

Istina, pariški je slučaj izuzetak. Neka sveučilšta u Engleskoj i mediteranskim zemljama vrlo cijene »kvadrivij« i prvo mjesto daju medicini i pravu.

Još u XII stoljeću Italija je sablaznila jednog Nijemca, Otona iz Freisinga, jer je na najviši društveni položaj uzdigla »čak i radnike mehaničkih vještina, koje drugi narodi odbijaju kao kugu od časnog i slobodnog studija«. Ali i u Italiji strogo odvajanje teorijskih od tehničkih disciplina otežava razmjenu metoda i ideja, snižava intelektualnu razinu praktične obuke onih koji pohađaju školu ili izučavaju neki zanat i navodi manjinu čistih znanstvenika da umuje »u prazno«.

Ne treba, međutim, biti prestrog prema tim znanstvenicima. Kad pomislimo da godine 1284. Pariški fakultet vještina nije imao više od sto i dvadeset profesora, a možda manje od dvije tisuće studenata, onda se s razlogom čudimo što su iz tako male grupe ljudi potekle tako raznovrsne i duboke misli. Naravno, to što se nisu bavili utilitarističkim naukama pogodovalo je duhovnom poletu. Uostalom, pravičan sud o praktičnoj vrijednosti srednjovjekovnog studija ne može se temeljiti na disciplinama kojima je je predmet rasuđivanje, a cilj — nebo. Zato se radije okrenimo medicini, toj slobodnoj vještini, ali u isto vrijeme i praktičnoj.

3.

Liječnici, astrolozi, čudotvorci

U ranom srednjem vijeku medicina se, kao i druge znanosti, sklonila u samostane i hranila oskudnim štivom. Ali je i prva odatle izišla i prva odatle izišla i prva se priklonila empirijskoj metodi.

Već u X stoljeću učeni redovnici iz Francuske i Lotaringije govorili su sa zavišću o salerskim liječnicima, većinom svjetovanjacima, koji nemaju »književne kulture, ali imaju veliko iskustvo i urođeni talent«. Pomorska luka i glavni grad jedne langobardske kneževine, Salerno je bio otvoren utjecaju islamskog i bizantskog svijeta. Osim toga, bio je blizu slavnoj opatiji Montecassino, koju je utemeljio sv. Benedikt i koja je imala jednu od najboljih biblioteka toga doba. U XI stoljeću opat Deziderije — budući papa Viktor III — opisuje ponosno čudesa njezina utemljitelja: ukazavši se u snu bavarskom vojvodi, Benedikt mu je odstranio žučni kamenac i stavio mu ga u ruku, a da ga nije ni probudio. To, međutim, nije spriječilo Deziderija, kad se razbolio, da ode na liječenje u Salerno.

U početku XII stoljeća duševnu su medicinu proglasili nespojivom s tjelesnom medicinom. Crkva je zabranila redovnicima da budu profesionalni liječnici, i tu je zabranu ponovila 1219. godine, proširujući je na legalnu profesiju i na svjetovni kler. Međutim, bolničarska služba ostala je gotovo potpuno u rukama svećenika i koludrica. U početku zamišljene kao utočišta sirotinje i putnika — zdravih i bolesnih — bolnice su se umnožile i bavile isključivo nemoćnima. Naravno, svećenicima nije bilo zabranjeno pisati medicinske rasprave ili liječiti druge svećenike.

Od Salerna do Bologne. Salernska medicinska škola postala je u XI i XII stoljeću sasvim svjetovna; ona je znala uskladiti praksu s teorijom. Pismene rasprave iz te škole bile su mnogobrojne. Najstariji srednjovjekovni pisac za kojega znamo, Garioponto ili Guarimpoto (prije 1050), plagira Galena i nadahnjuje se Hipokratom: bolesnika treba odmah staviti u krevet i pustiti da priroda ide svojim tokom. Kasnije se salernska škola obogatila novim spoznajama bizantskih, arapskih i židovskih autoriteta, ne zaboravljajući ni

neizbježnog Aristotela. Od ginekološke rasprava izvjesne Trotule, pa preko *Anatomije svinje nekog* Cafa i *Kirurškog priručnika* Ruđera Frugarda, sve do glasovite pjesničke mješavine *Regimen sanitatis salernitanum*, čiji se aforizmi citiraju još i danas — najbolja djela salernske škole puna su svježine i zdrava razuma kakva može dati samo svakodnevna praksa.

Teorija i praksa skladno se isprepleću u *curriculumu studiorumu* što ga je Fridrik II (oko 1240. godine) propisao za sve medicinske kandidate sicilijanskog kraljevstva: tri godine logike, pet godina medicine (zajedno s kirurgijom i anatomijom), jednu godinu prakse kod diplomiranog liječnika. Diploma je bila potrebna još u vrijeme normanskih kraljeva, ali je Fridrik prvi odredio da kraljevski službenici mogu dodijeliti diplomu tek nakon suglasnosti salernskih profesora. Prvi je i zatražio da škola za studente izvrši autopsiju ljudskog tijela barem jednom svakih pet godina.

U XIII stoljeću, međutim, slavu stare salernske škole potamnila su mlađa sveušilišta s raznovrsnijim nastavnim predmetima: Montpellier, Padova, osobito Bologna, u kojoj je pragmatičnost pravnog fakulteta pomagala empirizmu medicinske škole. Dok se Salerno zadovoljavao studiranjem na životinjama i iz knjiga, u Bologni su studenti morali prisustvovati seciranju ljudskog tijela barem jednom godišnje. Svojim profesionalnim iskustvom predavači su obogatili svoja predavanja na sveučilištu. Kao što su pravnici sabirali svoj katalog »odgovora« za klijente i sudove, tako su i bolonjski liječnici objavili svoje »savjete« ili mišljenja za svaki klinički slučaj. U svom *Izmiritelju filozofskih, a osobito medicinskih razlika* Pietro d'Abano (1250—1313) primijenio je na višoj razini metodu Pietra Lombarda i Graziana (»usporediti različite tvrdnje stručnjaka i onda iznaći rješenje«). Na nižem stupnju, a često i izvan sveučilišta, pisane su rasprave koje su pridonijele popularizaciji medicine. Kao što je Vacario u svojoj *Knjizi siromaha* sažeo svo civilno pravo, tako je Pietro iz Lisbone (»Petrus Hispanus«, koji je 1276. godine postao papa Ivan XXI) u svome *Blagu siromašnih* sabrao upute za liječenje svih bolesti.

Je li to doista bilo blago? Jezgra tog »blaga« bila je grčko-rimskog i arapsko-židovskog podrijetla, mješavina istinskog bisera i lažnog dragog kamenja: naime, anatomija je, uglavnom, ispravna, ali izobličena potpunim neshvaćanjem sustava optoka krvi, fiziologija intuitivno bogata, ali opsjednuta idejom »četiriju tekućina«, patologija vrlo vješta u opisivanju i razlikovanju simptoma bolesti, ali ne i u otkrivanju njezinih uzroka i lijekova, farmakologija primjerna što se tiče upotrebe raznih trava, ali potpuno nesposobna da upotrebljava kemijske sastojke. Salernski i bolonjski liječnici uvelike su zaslužni što su sabrali sve to znanje, ali su i krivi što su ga prihvatili u cjelini i neprovjereno. Tako je u svojoj sjajno raspravi iz anatomije (1316. godine) Bolonjac Mondino dei Liuzzi vlastitim seciranjem uspio dokazati točnost Galenovih zapažanja, ali nije znao, ili se nije usudio, ispraviti njegove najočiglednije zablude. Još gore je s ilustracijama: u priručniku Guida da Vigevana, što ga je poklonio svome kraljevskom pacijentu Filipu VI Francuskom (1345. godine), nacrti su vrlo nezgrapni i neprikladni da vode ruku nekog početnika.

Međutim, ti liječnici, koji su imali takvo strahopoštovanje prema antičkim teorijama, pokazali su izvanrednu sposobnost u praktičnoj kirurgiji i vanjskoj medicini. Anestezija, šivanje rana, smione operacije — omogućuju velikim kirurzima XIII stoljeća da u svojim priručnicima lucidno opišu svoje eksperimente i svoja studijska dostignuća. Prvi koji je ustao protiv Galena bio je Ugo Borgognoni, liječnik u Lucchi i profesor u Bologni, križar u Egiptu, u

Crna kuga (1346—1350). Stanovnici Tournaia pokapaju svoje mrtve (iz *Annales de Gilles le Muisis*)

Bitka kod Crécyja 1346 (minijatura iz Froissartovih *Chroniques*)

»Luđak« (drvena skulptura iz XIV stoljeća na jednom sjedištu u kelnskoj katedrali)

prvoj polovini toga stoljeća: umjesto da se masnim oblozima dovede rana do gnojenja, kako to učitelj propisuje, potrebno je — tvrdi on — raskužiti ranu vinom. Bolonjski profesor iz 1269. godine, Guglielmo da Saliceto, ustaje protiv paljenja rana, kako to rade Arapi, i preporučuje kirurški nož. Možemo raspravljati o vrijednosti ove ili one srednjovjekovne novotarije, ali je očito da znanost ide naprijed.

Napredak interne medicine i higijene nešto je skromniji, a znamo i razlog. Bez mikroskopa, bez kemijske analize, bez točnog poimanja biologije, liječnici XIII stoljeća — kao i Grci i Arapi prije njih — tapkali su u mraku. Zna se da su neke bolesti zarazne, ali se jedino u slučaju gube primjenjuje efikasna, dapače drakonska izolacija. U XII stoljeću guba je bila najraširenija epidemija u Evropi, zatim je počela lagano opadati. No, bilo je teško razlikovati rezultate profilakse i liječenja od kolektivne imunizacije. Uostalom, još ni danas nemamo sigurna lijeka protiv gube, iako smo identificirali njezin mikrob, a najčešće primjenjivani lijek, chaulmoograško ulje, upotrebljavali su još u srednjem vijeku.

Utjecaj zvijezda. Liječnici su nastojali što su bolje mogli, ali nisu bili jedini. Jedna mala pjesma Pietra d'Ebolija, dvorjanina sicilijanskog kralja i vjerojatno pisca kratkog djela o termalnim izvorima Pozzuolija, ukrašena je minijaturnom slikom koja prikazuje Vilhelma II na samrtnoj postelji (1189); pokraj njega je jedan liječnik i jedan astrolog. Unatoč očekivanju da ćemo u takovoj prilici vidjeti liječnika iz Salerna, uz bolesnika je Arapin ili Židov

(Achim medicus). Na glavi nosi turban, a u ruci mu je mala posuda za analizu (ono što je danas kemijska analiza u srednjem vijeku je bila analiza s pomoću njuha i oka, no, tekućina je uvijek ista). I astrolog ima turban na glavi, a u ruci astrolab, dok se ispred njega nalazi velika zloslutna zvijezda (ne komet). Doista, drugi prizor na minijaturi prikazuje mrtvog kralja okružena narikačama, i praznu kapelicu: više nema smisla moliti za njegovo ozdravljenje, a preporučiti mu dušu Bogu — još je rano.

Prisutnost astrologa ne smijemo tumačiti kao praznovjerje, već, naprotiv, kao dokaz da je pacijent liječen prema najsuvremenijim znanstvenim metodama toga doba. U srednjovjekovnom antropocentričnom svemiru misao da bi se zvijezde mogle kretati po nebeskom svodu ne vodeći računa o čovjeku bila bi besmislena, baš kao i tvrdnja da je Bog slučajni tvorac svijeta, bez unaprijed određena plana. Jedine su sumnje još postojale u okviru stare nerješive dileme predestinacije i slobodne volje. Ako priznajemo sveznanje i svemoć Boga, kako se onda čovjek može oteti utjecaju zvijezda? Dante izražava opće mišljenje kad veli (Čistilište, XVI, 73): »Pregnuća su vam s neba podsticana, ... al' ... svjetlost za dobro i zlo vam je dana, i s njome volja slobodna« (prev. M. Kombol).[1] U početku se ljudi moraju ogorčeno boriti protiv neba, ali, na kraju, svladavaju sve zapreke.

Smatrati, dakle, da čovjek ne može nadvladati utjecaj zvijezda, značilo je herezu. Zato što je tvrdio suprotno, profesor astrologije u Bologni i Danteov oštri kritičar, Cecco d'Ascoli, bio je 1327. godine živ spaljen. No, nijekati utjecaj zvijezda na sudbinu duše i tijela čovjeka bilo je preuzetno i lakomisleno.

U društvu XIII stoljeća astrolog je imao položaj sličan položaju suvremenog psihoanalitičara. Da bi se čovjek mogao koristiti njegovim uslugama u svakoj prilici, morao je biti vrlo bogat. Osobe skromnih sredstava mogle su od njega dobiti kakav horoskop, koji bi on brzo izračunao svojim astrolabom (za sunce i zvijezde) i *equatoriumom* (za planete). Ali i onaj koji nije tražio savjet astrologa poznavao je ponešto njihov profesionalni jezik i opće principe njihove znanosti. Ako astrolog nije točno predvidio, to nije škodilo njegovu prestižu, kao što ni pogrešna dijagnoza liječnika ne škodi cijeloj profesiji. Prirodne proturječnosti, kao na primjer različite sudbine blizanaca, dadu se lako objasniti: zvijezde koje istovremeno sjaju na nebeskom svodu utječu na ljude različito, a slobodna volja se opire, surađuje ili trpi na tisuću raznih načina, tako da se iz nebeskog svoda mogu izvući razni proturječni zaključci i prognoze. Koliko li samo ima primjera što su ih potvrdile činjenice! Sjetimo se samo onog na glasovitom sagu iz Bayeuxa: blijeda, zlokobna Halleyeva repatica iz 1066. godine nagovijestila je dramatične događaje te godine — bitku kod Hastingsa i pad anglosaske monarhije.

Premda je njegova nauka isprazna, astrolog je ipak po svom temperamentu učenjak. On nije protiv liječnika, nego ga pokušava voditi i sugerira mu pogodan trenutak za djelovanje na »vlažno, suho, toplo ili hladno« stanje bolesnika, kako bi mu dao propisane lijekove u najpogodnijim uvjetima. Kao i svaki dobar liječnik, dobar astrolog će promijeniti svoje upute prema učinku koje imaju ili mu se čini da imaju na tok bolesti.

[1] »Lo cielo i vostri movinemti inizia.. ma.. lume v' è dato a bene e a maliza, e libero voler.«

Nada u čudo. Daleko opasniji protivnik liječniku od astrologa može biti vjera sa svojim nepopustljivim ili naivnim formama. Kad je crkva prepustila svjetovnjacima profesiju medicine, to nije učinila samo s razloga što ga je javno objavila — da svećenicima ne da priliku za zaradu i prljanje ruku krvlju pacijenta — nego i zato što je sumnjala, više ili manje svjesno, da je bolest, u mnogim slučajevima, kazna božja protiv koje vrijedi samo molitva i pokora.

Evo i jednog primjera takva mišljenja, odabranog nasumce iz ilustrirane pjesničke zbirke *Cantigas*, pjesnika i učenjaka kralja Alfonsa X Kastilijskog: neka žena naumila ukrasti brašno hodočasnicima koji su u nje molili gostoprimstvo, ali je pomutnjom — ili točnije, božjom kaznom — zarinula sebi nož u grlo. Liječnici uzalud pokušavaju da joj ga izvuku. Obuzeta grižnjom savjesti, žena se pomolila Gospi i obratila svome ispovjedniku koji je izvršio operaciju bez ikakvih teškoća.

Naravno, to je samo legenda, ali koliko se takvih »grešnica« radije obratilo ispovjedniku nego liječniku? Koliko je ozdravljenja bilo zaslugom čudotvoraca? Nema ni jednog redovnika kojega su držali svecem a da nije pozivan k postelji kroničnog bolesnika, nema župnika od kojega ne zahtijevaju da izagna đavla, nema svetišta koje ne privlači gomile bolesnika što vape za zdravljem. Bolest koju danas nazivamo »skrofule«, a u srednjem vijeku se zvala »kraljevska bolest«, mogla se izliječiti samo kraljevskim dodirom, pa čak i dodirom njegova posvećenog plašta. Ima šarlatana i čarobnica; magične formule idu od usta do usta, zapisi iz ruke u ruku, recepti vračarica iz kuće u kuću. To su, inače, jedini lijekovi što ih mogu nabaviti siromašni ljudi, a koji nisu bez izvjesne psihosomatske vrijednosti.

Što je s pravom medicinskom znanošću? Tek koji tračak što nekako osvjetljuje plemićke dvorce i palače bogatih građana jedva prodire u bolnice, a većinu ljudi ostavlja u mraku.

4.

Poznavanje svijeta

Ako želimo odati priznanje duhu opažanja i novatorskom talentu srednjega vijeka, moramo napustiti područje teorije i spustiti se do samog korijena manuelne i mentalne tehnike. Tu se stvaraju prvi skromni pronalasci koji su omogućili ratarima, trgovcima i obrtnicima da poboljšaju svoje životne uvjete. Na osnovi tih izuma katolička je Evropa uspjela stvoriti društveni poredak, za koji je Aristotel rekao da je nemoguć i protuprirodan — poredak bez robova. U Italiji komuna, u nekim francuskim pokrajinama, u Belgiji i u drugim naprednim zemljama postiglo se još i više — svijet bez kmetova.

Zacijelo, danas kao i onda, lakše shvaćamo ljepotu jedne katedrale nego ljepotu normanskog seljačkog pluga s kotačima ili razboja s pedelama kakva brabantskog tkalca. Skladna pjesma privlači nas više nego registar kakva genovljanskog bilježnika ili engleskog knjigovođe. No, kad praktična dostignuća prijeđu svakidašnji horizont, kad se radi o nautičkim kartama, dalekim putovanjima, onda se čovjek, još i danas, lako zanese.

Doba nejasnoća i obmana. I u ranom srednjem vijeku bilo je hodočasnika koji su odlazili u Jeruzalem i Rim, ambasadora koji su odlazili u Carigrad i Cordobu, bilo je pustolova, vojnika, trgovaca i putnika koji nisu pažljivo promatrali ni točno izvještavali. Doduše, godine 550. neki Cosma »Indicopleuste« (koji je plovio u Indiju) priča ponešto novo i zanimljivo o Aziji i osobito o Etiopiji, ali mu je glavni cilj pobijanje bezbožne teorije da je Zemlja okrugla. Zar je Biblija ne uspoređuje sa svetohraništem, dakle s pravokutnikom koji je natkriven nebeskim svodom i zasjenjen planinama iza kojih se noću skriva sunce?

Putovanja Iraca i Friza, a kasnije i smjelih Skandinavaca po sjevernim morima, prema Americi i Rusiji, mogla su potpuno revolucionirati geografiju. Ali mršavi podaci do kojih su došli učeni krugovi vrlo su neodređeni i pomiješani s legendama da bi mogli biti dragocjeni. Dok se Vinland (vjerojatno Nova zemlja) tek naslućuje, dotle se otok Sv. Brandana, mitsko sjedište zemaljskog raja, diže usred Atlanskog oceana i toliko je bogat pojedinostima da ga nautičke karte neće brisati sve do XIX stoljeća. Finska pak graniči sa zemljom amazonki i napučena je čarobnjacima koji »mornarima prodaju vjetar«, a Skandinavija se smatra otokom.

Uostalom, što će nam točnost kad su geografske karte samo obični dijagrami bez veze s razmjerima i stvarnim oblicima? To je doba alegorija i sinbolike broja: budući da postoje tri kontinenta okružena oceanom i odijeljena Sredozemnim i Crvenim morem (ili Nilom), mnogi su se kartografi zadovoljavali da ih shematiziraju slovom T upisanim u slovo O.

Ipak treba reći da se geografija prije XIII stoljeća nije uvijek zadovoljavala tim aproksimativnim svijetom. Ne mareći mnogo za doslovni smisao Svetog pisma, najveći mislioci, od Bede pa dalje, uspoređuju Zemlju, koja se nalazi u središtu svemira, sa žumancom jajeta, a to znači da je Zemlja okrugla. Vrlo mala kugla, napominje Boetije, jedan od najčitanijih pisaca srednjeg vijeka, »ako je usporedimo sa svemirom, nije veća od točke«. Norvežanin Ohther, koji je koncem IX stoljeća oplovio Bijelo i Baltičko more, i anglosaski kralj Alfred, koji je njegov izvještaj dao unijeti u jedan rukopis opće povijesti, očito su obuzeti znanstvenom radoznalošću, iako tek u začetku. Ako prijeđemo preko dijagrama i usredotočimo pažnju na rijetke pokušaje da se napučene zemlje prikažu onakvima kakve stvarno jesu, onda nam se i kartografija čini mnogo točnijom. Na »anglosaskoj karti Cotton« (X ili XII stoljeće?) tri su kontinenta doduše na smiješan način izobličena, ali nisu puka geometrijska apstrakcija. Osjeća se nastojanje da se ostavi nešto prostora i za sjeverne zemlje koje su se tek odnednavna pripojile evropskoj zajednici.

Ako pak usporedimo »kartu Cotton« s Herefordovim i Ebsdorfovim kartama svijeta (1284), čini nam se gotovo nemogućim da su se u tom vremenskom razdoblju mogle dogoditi križarske vojne, ekonomska ekspanzija Evrope i objavljivanje prijevoda Ptolomejeva *Almagesta*, te mnogih drugih arapskih djela iz astronomske geografije; toliko su, naime nove karte bile pune grešaka iz stare »Cottonove karte«. Tu sve vrvi zbrkanim dekoracijama fantastičnih nemani iz Plinija i srednjovjekovnih zbirki priča o životinjama, ljudskih nakaza koje sjede na zemlji, s glavom u sjenci jedne jedine svoje nožurine. Mnogo je bolja, međutim, karta Velike Britanije, koju je 1250. godine izradio ljetopisac i ilustrator Matthew Paris. No, ona je fantastičnih razmjera. »Da je list bio veći«, napominje nehajno autor, »cijeli bi otok bio duži«. Matthew Paris bio je prvi Englez koji je, vidjevši slona što ga je sv. Luj poklonio Henriku III, nastojao stvarno prikazati slona nacrtavši uza nj čovjeka, kako bi čitalac uzmogao »predočiti sebi veličinu te životinje«.

Što je, dakle, nedostajalo učenjacima i umjetnicima iz vremena Matthewa Parisa? Nikako tehnička vještina, već uvjerenje da je »fotografska« i statistička točnost važnija od sugestivnosti simbola ili epiteta.

Ugledavši nepoznati i neprijateljski Carigrad, križar Villehardouin uzvikuje: »I najodvažniji čovjek zadrhti kad ga ugleda«. Slika je doista zanosna; ali kad je ušao u nj kao pobjednik, isti taj Villehardouin opisuje ga neodređenim i otrcanim izrazima. Dakako, on pripada ono soju surovih vojnika o kojima jedan sirijski plemić, Usāma, govori da su »životinje koje imaju samo ratničku hrabrost i ništa više«. Nema sumnje da su svi zapadnjaci toga vremena bili prilično ograničenog duhovnog horizonta. Čak i u samoj Evropi kude razlike u običajima između jednog grada i drugog, između jedne pokrajine i druge; sude o bizantskoj ili o islamskoj kulturi prije nego što su je i pokušali shvatiti. Vrijeđa ih ono što ne razumiju, a da ih to i ne zanima. Ali zato u svakoj nepoznatoj zemlji zamišljaju zlatna i kristalna brda, ili, poput Joinvillea, biografa Luja IX, vide kako Nilom plove mirodije pale s rajskih stabala.

Tako se i objašnjava uspjeh najsenzacionalnije laži nakon Konstantinove darovnice — pisma svećenika Ivana carigradskom caru. Kao što je poznato, taj Ivan bio je mudri svećenik-vladar »triju Indija«, poglavar sedamdeset kraljeva, vlasnik neizmjernog bogatstva. Kao gorljiv kršćanin željno je iščekivao trenutak da podijeli svoje blago evropskim istovjernicima. Izjednačavali su ga s kanom jednog nestorijanskog turskog plemena iz središnje Azije, a katkada i s etiopskim negusom. Ovaj neusporedivi i nepristupačni vladar mnogo će stoljeća simbolizirati sve ono što je Evropa očekivala od nepoznatih zemalja.

Geografija postaje zrelijom. Praksa će uskoro dati novu, zreliju geografiju. Zahvaljujući kompasu i astrolabu, srednjovjekovni će pomorci malo-pomalo napraviti takve geografske karte da će njihovu preciznost nadmašiti tek one iz XIX stoljeća. Prvi put se takve karte spominju godine 1270: kad ga je brat uvjerio da se Tunis nalazi na putu za Jeruzalem, sv. Luj se pitao je li Sardinija baš na putu za Tunis. U to su ga uvjerili Genovljani, koji su služili u njegovoj mornarici, pokazvši mu pomorsku kartu. Najstariji primjerak te karte koju imamo, stariji je deset, dvadeset godina: u žarištu se nalazi Sredozemno i Crno more, dok su obale sjeverne Evrope tek skicirane. No, već oko 1325. godine Genovljanin Angelino Dall'Orto vjerno će nacrtati obrise Britanskih otoka i Danske. Kartografi Majorke napravit će jedan mali reljef kraja senegalskih zlatonosnih rijeka, mnogo stvarnijeg Eldorada nego što je zemlja svećenika Ivana.

Osim geografskih karata ne smijemo zaboraviti ni posebne vodiče kroz luke i morske putove. Ništa slično nemamo za unutrašnjost zemalja. Ipak moramo spomenuti jednu dobru kartu engleskih cesta (Gough Map) i upute Francesca di Balduccia Pegolottija kako treba putovati od Azovskog mora do Pekinga volovskim zapregama, na konju, brodom, kolima s devinom vučom, magarcem, pa opet na konju. Istim tim i drugim putovima kroz središnju Aziju i Kinu, u kojoj je vladao novi mongolski poredak (dok je u Indiji kraljevao delhijski sultan), sretali smo već i prije trgovce sa Zapada u potrazi za mirodijama i svilom i misionare u potrazi za dušama. Ali još nismo imali prilike ukazati na golemo značenje njihovih putovanja za upoznavanje Zemlje.

Strast za Kinom. Kao i kasnije, u XVIII stoljeću, Kina je u kasnom srednjem vijeku za evropske trgovce koji su je počeli upoznavati bila prava strast. Čak i oni zapadnjaci koji nisu htjeli da ispitaju i upoznaju donekle već poznati Bliski istok bili su obuzeti velikom žudnjom za upoznavanjem potpuno nepoznata Dalekog istoka. A ta žudnja — kvasac je za svaki istinski znanstveni napredak.

Početak nije mnogo obećavao. Mongoli, koje su godine 1220. još uvijek smatrali sljedbenicima svećenika Ivana, već su se pročuli svojim haranjem po Rusiji, Poljskoj i Mađarskoj, munjevitim osvajanjima i ultimativnim pozivima na predaju ili na potpuno uništenje. Priča se da je Fridrik II, dobivši godine 1238. sličan ultimatum, ironično predložio kanu da ga uzme za svoga sokolara. Ali s kanom nije bilo šale: tri godine kasnije, porazom šleskog vojvode i teutonskih vitezova kod Legnice i porazom mađarskog kralja na obali Saja, opasnost od Mongola postala je tako velika da je natjerala Fridrika II da moli za pomoć kraljeve na Zapadu, »kako bismo otjerali Tatare i Tartar«.

Novi papa Inocent IV predlagao je križarski rat protiv Mongola, ali je u isto vrijeme poslao fra Ivana dal Pian del Carpinea i još nekoliko misionara da ispitaju planove velikog kana, ne bi li ga se moglo nekako obratiti na kršćanstvo. Misionari su nosili sa sobom kratku papinu poslanicu u kojoj se kan optužuje da je »izgubio svaki osjećaj ljudskog bratstva« i prijeti mu božjom osvetom. Veliki kan odgovorio je drugim ultimatumom.

Srećom, dijalog je mijenjao ton kako su se Mongoli civilizirali, a samim time i više slabili. U toku stotinjak godina njihovo se apokaliptično carstvo raspalo u četiri manje-više uređena i dobrohotna kraljvestva (Kina, Turkestan, Perzija i Zlatna Horda ili Kipčak), u kojima je kasnije zavladala anarhija. Preokret je bio prebrz a da bi Evropa od toga mogla izvući neku korist, ali ipak ne tako prebrz da joj onemogući barem privremeni vojni, vjerski i trgovački savez.

Savez protiv egipatskog sultana, zajedničkog neprijatelja il-kana (pokrajinskog kana) Perzije i baruna u Svetoj zemlji, mogao je spasiti jeruzalemsko kraljevstvo na umoru. Taj savez je prvi, uvijeno, predložio Inocent IV godine 1243, otvoreno su ga zagovarali armenski kraljevi Cilicije, zatim dugo raspredali kraljevski emisari Francuske i Engleske, pa se tek počeo ostvarivati između 1299. i 1301. godine kad se »kraljevstvo« preselilo na Cipar, a Perzija već bila u punom propadanju. Vojnici su često vrlo spori.

Franjevački i dominikanski misionari nisu, međutim, gubili vrijeme. Izbjegavajući teološke rasprave, koje su onemogućile suradnju sa grčkom crkvom, oni su uspostavili odnose s nestorijancima i drugim kršćanskim otpadničkim sektama Azije. Nisu isticali prvenstvo kršćanstva samo da bi mogli bolje iskoristiti snošljivi deizam velikoga kana, koji je različite religije uspoređivao s prstima ruke: svi su jednako vrijedni ako se njima pošteno služimo. Ako nisu uspjeli u masovnim obraćenjima, ipak su pridobili dosta pristalica i tako na Istoku umnožili broj crkava i samostana. Njihove misije obogatile su se novčanom pomoći i moralnom podrškom mongolskih vladara, kao i darovima zapadnih trgovaca.

Crkve i samostani morali su nestati prije konca XIV stoljeća, ali »ljudsko bratstvo«, što su ga tu stvarali, još uvijek zrači iz mnogih misionarskih putopisa. Najobjektivniji od tih izvještaja možda je onaj Giovannija dal Pian del Carpinea, koji Mongole još uvijek smatra bičem božjim, ali je njihov način života opisao tako točno i trijezno da ga njegovi nasljednici nisu u tome nad-

visili. Najučeniji je izvještaj Guillaumea de Rubruquisa, svećenika iz francuske Flandrije, koji je prvi ukazao na srodnost turskog kumanskog i ujgurskog jezika, zatim mađarskog i baškirskog i, najzada, iščezlog krimsko-gotskog i njemačkog jezika; takva sličnost postoji i između slavenskih jezika, a ukazuje i na karakteristične razlike između pisama kineskog, tibetskog, tangutskog i ujgurskog. Najdirljivije su stranice Giovannija di Montecorvina, koje opisuju tegobno napredovanje njegova apostolata, a najživlje pripovijedanje Oborica da Pordenonea. Najznačajnije proročanstvo je ono što ga je Jourdain de Séverac pripisao Hindusima: »Doći će dan kad će Evropljani osvojiti svijet«. Ukratko, ima mnogo podataka koji nas bolje obavještavaju o ondašnjoj Kini i Indiji nego o mnogim evropskim zemljama.

Ali od svih tih izvještaja najzanimljiviji je *Milione* mletačkog trgovca Marka Pola koji je, ako mu se može vjerovati, postao povjerljiva osoba Kublaj-kana. I najpoučniji je, unatoč nedostacima. Očaran svojim carskim zaštitnikom, pisac prihvaća ideje osvajača i zanemaruje osjećaje pobijeđenih Kineza. Možda ga je pisac, kojem je diktirao svoju priču, u svojoj osrednjosti i prevario, jer ističe samo ono što je veličanstveno i upadljivo. Trebalo je da otputuje jedan drugi trgovac, Pegolotti, pa da nam pokaže i drugu stranu medalje: dok stigne u Evropu, kineska svila, koja se putom oštetila, vrijedi manje nego turkestanska. Osim najfinije platnene robe, nijedna evropska tkanina ne vrijedi transportnog troška do Pekinga. Sve je to točno, ali Evropa može u Zemlju čuda izvoziti i svoja čuda, bilo da su ona mletački kristali ili posljednje čudo tehnike — mehanički satovi. Kineska svila razmjerno je jeftina, a ima je toliko da će svilari iz Lucche, radi veće proizvodnje, učiniti prije 1273. godine malo revolucionarno čudo tehnike — iskoristiti vodenu energiju za pokretanja svilarskih strojeva.

Šutljivi putnici. Dva su zapadna kanata Perzije i južne Rusije (Zlatna Horda) otvorili Evropljanima vrata svoga teritorija mnogo šire nego Kina, ali njihov ne toliko egzotičan ambijent nije ostavio takav utisak na maštu pisca. Jedino više ili manje važno književno svjedočanstvo koje nam se odatle sačuvalo jest latinsko-perzijsko-kumanski rječnik, što ga je sastavio, vjerojatno, neki genovljanski trgovac 1303. godine. Taj rječnik je plod proniclji-vosti o kojoj obilno svjedoče drugi neknjiževni izvori: mnogobrojne i cvatuće genovljanske trgovačke kolonije, genovljensko brodovlje što je plovilo po Kaspijskom moru i Perzijskom zaljevu, jedan genovljanski astronom u opservatoriju Hūlāgūkana u Marāghi, mješoviti brakovi, običaj genovljanske aristokracije da svojoj djeci daje mongolska imena, kao što su Hūlāgū, Abagha ... Neki trgovac iz Pise poklonio je, čini se, perzijskom ministru Rašid ad-dīnu kratak pregled povijesti Evrope, kojemu je to trebalo za povijesnu enciklopediju u kojoj se nalazio i kratak pregled povijesti Kine. Oba ta djela su suhoparna, pa nam je žao što tako izvanredno približavanje naroda nije dalo i kojeg izvanrednog povjesničara.

Najjedinstveniji pothvat XIII stoljeća bio je upravo onaj koji nije uspio. Godine 1291. braća Ugolino i Guido Vivaldi uputili su se iz Genove prema Gibraltaru i Dalekom zapadu, s namjerom da stignu »preko oceana u Indiju i da odatle donesu korisne robe«. Je li to put Vasca da Game ili Kristofa Kolumba? Uzaludno nagađanje, jer dokumenti to ne govore, pa nikad nećemo ni doznati: posljednji put su galije Vivaldijevih viđene na Atlantiku, pred Marokom, i od tada im se zameo svaki trag.

Ali nisu nestale uzalud, ako je istina, kako se čini, da je Dante spojio legendu o otoku Sv. Brandana, azilu blaženih usred oceana, s mračnom zbiljom o putovanju Vivaldijevih, pa tako zamislio posljednju Odisejevu avanturu. Tako je i po Danteovu i po našem shvaćanju baš u istraživanju svijeta srednjovjekovna svjetovna znanost iskušala svoj najveći napor.

5.

Drugi putovi znanja

Govoriti moramo i o drugom putu znanja, putu što ga sv. Franjo veliča u svojim *Ammonimenti:* »Zamislite da ste toliko oštroumni i mudri pa da znate sve, da znate sve jezike, putanje zvijezda i sve ostalo. Što ima u tome zbog čega bismo se imali razloga hvastati i kočoperiti? Jedan jedini vrag zna više nego svi ljudi zajedno! Ali ima nešto što vrag ne može, a čovjeka uzdiže iznad njega — odanost Bogu.« Ili kad razgovara s bratom Mazzeom u *Fiorettima:* »Želiš li znati zašto svi ljudi idu za mnom? Taj dar su mi dale one oči Svevišnjega koje su, među svim grešnim ljudima, ugledale najnižeg, najslabašnijeg, najvećeg grešnika među grešnicima — mene. I, eto, da napravi čudo koje namjerava, nije mogao na zemlji naći kukavnijeg stvorenja od mene. Izabrao je mene da u meni pomiješa plemenitost, ponositost, ljepotu, snagu i mudrost svijeta«.

Čovjek koji je ovako govorio jedini je kršćanin kojega su njegovi sljedbenici mogli uspoređivati s Kristom, bez straha da će učiniti svetogrđe. Ne mislimo uopće da u nekoliko redaka dajemo moralnu sliku XIII stoljeća, ali nikakva moralna klima toga doba ne može mimoići franjevački pokret. Suprotno bujnom, svjetovnom, društvenom životu, teokratskim i filozofskim tendencijama i u samom krilu crkve, franjevačke pobjede dokaz su nedirnute snage prvobitnog ideala — mistične žeđi čovjeka za Bogom. A franjevački porazi, ili točnije ustupci svijetu, dokaz su da se i najčistiji ideali moraju prilagoditi zahtjevima suvremena života.

Evanđeoski život. U svakoj objavljenoj vjeri svaka se reforma mora prikazati kao obnavljanje staroga reda što se iskvario u toku vremena. Ali franjevački pokret tako je korjenita odnova da nam se čini revolucionarnom. On se ne zadovoljava time da bude novi izdanak na starom benediktinskom stablu, kao što su bili clunyjevci, cisterciti, premonstratisti i drugi, već mu je cilj kršćanski preobraziti cijelo društvo.

Prve direktive sv. Franje bile su originalna mješavina nepopustljivosti, ustupaka i praštanja. Nepopustljivost za »malu braću«, te prave apostole koji propovijedaju »evanđeoski život«. Njima ništa ne treba, sve očekuju od Boga: mudrosti, hranu, hrabrost, vedrinu i savršenu radost. Drugih starješina nemaju osim svojih »ministara«, tj. slugu (a ne opata ili priora) nemaju druge discipline osim bratskih uzajamnih savjeta, nikakva imanja osim onoga što im je najpotrebnije da pokriju svoju golotinju i da mogu vršiti bilo kakav fizički posao (a poželjno je da bude najniži), nemaju drugih knjiga osim psaltira, a ako je riječ o klericima — teksta službe božje. Ustupak »pokajničkoj braći« (budući treći red), koja teže evanđeoskom životu, ne odričući se svoje obitelji, zanata, profesije i običaja svjetovnog života. Ne moraju se trapiti asketskim životom. Dovoljno im je da budu jednostavni u odijevanju i hrani, da pomažu sirotinju i bolesnike, da se odreknu nošenja oružja, sudskih

parnica i bilo kakva nasilja. Praštanje onima koji ni to temeljno pravilo ne uspijevaju održati, ali se, nakon grijeha, pokajnički obraćaju Bogu.

Žene su potpuno ravnopravne muškarcima. I one imaju svoj asketski red, svoje svjetovne bratovštine i udio u oprostu. I životinje, pa čak i beživotne stvari, imaju svoje određeno mjesto u kršćanskoj zajednici. U svom uzvišenom *Cantico di frate Sole* Franjo poziva sva stvorenja da slave Gospodina, jer će u svemu, i u smrti, naći istu ljepotu. Ako neko stvorenje misli da je bolje od drugoga, to je zato što ne zna.

Ponavljamo, to je originalna mješavina, ali je ipak imala svoje prethodnike, osobito među onim heretičkim (ili zbog hereze sumnjivim) pokretima koji su se razvijali onda kad je službena crkva bila utonula u svakodnevne probleme, tako da su čak i reformistički benediktinski redovi izgubili svoj početni zanos. Franjevačko razlikovanje između »male braće« i »pokajničke braće« podsjeća na katarsko razlikovanje između »savršenih« i »vjernika«: prvi su apostoli, obvezni na najstroži asketizam, ali posvećeni i okrijepljeni *consolamentumom*, tj. obrednim polaganjem ruku. Drugi su obični »vjernici«, koji ne prekidaju odnos sa svjetovnim, iskvarenim društvom, već prave ustupke njegovim običajima, pa će *consolamentum* dobiti tek u času smrti. Utjeha i savršena radost »male braće« sastoji se u tome da budu još ponizniji i da se ne uzdižu među odabrane. Dok katari vide u Ljudskoj državi opasnu zamku, a u Rimskoj crkvi instrument vraga, sv. Franjo se divi božjem djelu na zemlji, a crkvu poštuje kao djelitelja euharistije i drugih božanskih milosti.

Mnogo bliže franjevačkim shvaćanjima (ipak manje nego što to misle neki povjesničari) bila su shvaćanja kalabreškog opata Gioacchina da Fiorea (umro 1202. godine), koji nagovješta dolazak trećeg kraljevstva: nakon Oca (ili zakona) i nakon Sina (ili milosti), dolazi kraljevstvo Duha svetoga ili slobode. U tom kraljevstvu svi vjernici težit će ka savršenstvu, a vodit će ih samostanski red koji će obuhvatiti i svjetovnjake, pa će crkvena hijerarhija postati suvišna. Kao stari cistercit i daleki učenik sv. Bernarda, Gioacchino također misli da je »istina skrivena mudracima, a otkrivena djeci«, da je »dijalektika majka ispraznih razgovora, međusobnog suparništva i bogohuljenja«. No, da bi mogao govoriti priprostima, njemu nedostaje genijalnost sv. Franje. Unatoč njegovu sanjarenju o društvenom otkupljenju, on je samo asketski samotnik kao i sv. Nilo, još jedan kalabreški asket, koji je živio dva stoljeća prije njega.

Vrlo bliske sv. Franji bile su mnoge grupe koje su prije njega propovijedale masama evanđelje poniznosti, uzdizale mudrost božju iznad ljudske, preporučujući siromaštvo kao ključ svetoga života. Bili su to valdisti, lombardijski siromasi, poniženi, i mnogi drugi. Njihova nauka, ako se tako može zvati, ortodoksna je, a njezino praktično vršenje ne može sablazniti doba koje se naviklo na mnoge mistične nastranosti. Ali njihova propaganda protiv bogatstva koje kvari ljude i protiv iskvarenog svećenstva, iako daleka od svakog nasilja, gotovo je izazvala novu krizu, koju je papa smatrao definitivno završenom svojom pobjedom nad svećenicima-simonistima. Godine 1179. Aleksandar III nehotično je uzbunio valdiste kad im je zabranio propovijedanje bez prethodnog odobrenja biskupa. Pet godina poslije Lucije III proglasio je hereticima gotovo sve apostole avenđeoskog siromaštva. Iako je podržavao osudu, Inocent III nastojao je, s nekoliko posebnih ustupaka, popraviti ono što se još dalo popraviti. Tako je godine 1201. privco stadu većinu lombardijskih poniženika, dopustivši im javnu propovijed svake nedjelje, bez biskupskog upletanja, ali uz uvjet da ne raspravlja o člancima vjere. Poniženi

žive kao najsiromašniji gradski proleteri, tkajući prosto sukno. Organizirani su poput franjevaca: za muškarce i za žene postoje samostanski redovi i svjetovne bratovštine. Jedan bivši pripadnik valdista dobio je papinsku dozvolu za osnivanje reda »siromašnih katolika« u Aragoniji. Ali vrijeme hita, jer su već 1205. godine u Viterbu, po veličini drugom gradu Lazija, došli na vlast heretici.

Pravila na kušnji. Godine 1210. Franjo Asiški podnio je Inocentu III svoj prvi izradak pravila na odobrenje. Papa je spreman na popuštanje, a svetac na poslušnost: najveći papa i najveći svetac XIII stoljeća! Unatoč tome trebalo je još trinaest godina i posredovanje kardinala Ugolina (budućeg vrlo vrijednog pape Grgura IX) da jedan drugi papa definitivno odobri pravila (1223) koja su se mnogo razlikovala od izvornih.

Pravila iz godine 1223. zadržala su temeljne principe početnog programa, ali su tako ublažena da mirnu revoluciju pretvaraju u umjerenu reformu. Nema više apsolutne jednakosti svih članova reda, niti definiranja milostinje kao »baštine siromaha i pravičnog odnosa prema siromasima«, nema više bezuvjetne dužnosti prema radu, zabrane opiranja nevoljama i posjedovanja knjiga. Ustrajan u poslušnosti, ali od »apostola radosti« pretvoren u samotna asketu, Franjo umire 2. listopada 1226. godine, šapćući riječi iz psalma: *Me expectant iusti*«. Na njegovu izmučenu tijelu učenici će ugledati rane Isusove, pa se može vjerovati da je uzrok tome čudu u uvjerenju sveca da su ga napustili i izdali kao i njegova Učitelja.

Je li to uvjerenje opravdano? Dà, ako imamo na umu razliku između ideala svima dostupnog evanđeoskog života i stvarnog života jednog reda zakukuljenog u formalističku disciplinu; ako imamo na umu da su učenici onoga koji je svakom znanju pretpostavljao »viteško vjernost« Kristu i siromaštvu — postigli slavu i bogatstvo, poučavajući na teološkim fakultetima; ako pomislimo na paradoksalnu sudbinu onih koji su se od propovjednika neopiranja zlu — pretvorili u suce Inkvizicije. Ali zar nije suđeno da velikani budu uvijek usamljeni? Nakon Krista — sveti Franjo! Nitko se drugi ne bi dugo održao na njegovoj visini.

Ograničeni u svome djelovanju, a ipak potpomognuti pravilima iz 1223. godine, franjevci su, kao ni jedan drugi samostanski red toga doba, služili crkvi svojim poučavanjem, propovijedanjem, pomaganjem bolesnika, misijama, radom u diplomaciji i papinskoj administraciji. Ni jedan drugi — osim dominikanskog reda, osnovanog iste godine na temelju dvaju uzora: pravila sv. Augustina i franciskanskog primjera, suglasnog od godine 1216. s praktičnim potrebama rimske crkve. Ta suglasnost bila je, u ovom slučaju, prilično laka, jer su nastojanja sv. Dominika već u početku bila u skladu s prijašnjim samostanskim tradicijama.

»Stega rađa izobilje, a izobilje — ako najstrože ne pazimo na nj — ruši stegu; nestankom stege nestaje i izobilja«. To je, prema cistercitskom redovniku Cesariju iz Heisterbacha, krug u kojem se kreću svi samostanski redovi. Da se ne iskvarimo, treba biti isposnik ili osnovati neki drugi red.

Sto godina poslije smrti sv. Franje u njegovu su redu nastali sukobi oko središnjeg problema: braniti siromaštvo protiv izobilja. U toku sukoba suprotnih mišljenja utvrdile su se dvije tendencije, a svaka je isticala jedan od dvaju temeljnih vidova franjevačkog ideala: nasljedovanje Krista i pučki apostolat. »Lassi«, laksisti (popustljivi — kasnije će se nazvati konventualci) bili su

spremni da se odreknu usavršavanja evanđeoskog života kako bi što više povećali svoj utjecaj, šireći što više svoju nauku. Žrtvujući životnim prilikama načelo jednostavnosti duha, tako drago Kristu, oni će postati učeni da bi mogli propovijedati učenima, a neće zazirati ni od bogatstva ako im ono služi za širenje vlastitih ideja. Ali pristaše »siromaštva«, ili »spiritualisti«, sa zgražanjem će odbijati zemaljska dobra, uporno ističući činjenicu da Krist i apostoli nisu ništa imali. U toj polemici nisu sudjelovali kontemplativci koji žive samo s Bogom, i cinici, koji bez opiranja primaju ono što im svijet nudi.

U očekivanju Duha svetoga i evanđeoskog pape. Pape nisu smjele dugo oklijevati između »popustljivih« i »spiritualista«. Iako je čestitost prvih zaslуživala svako poštovanje, ipak su djelatnost i poslušnost drugih mnogo više koristile vjerskim i političkim ciljevima crkve. Sv. Klara je jedva jedvice uspjela spriječiti Grgura IX da ne poništi njezin zavjeta na bezuvjetno siromaštvo, a sv. Franjo da očuva osnovni princip pravila iz 1223. godine, koji fratre obvezuju da se ne smatraju vlasnicima, nego skromnim gostima svojih siromašnih samostana i crkava.

No, samostani i crkve ubrzo su postali manje skromni. Inocent IV dopustio je godine 1245. franjevačkom redu kupovinu nekretnina, odredivši da papa bude njihov vlasnik, a franjevci samo korisnici. Zaista dovitljivo rješenje, ali ono nije odgovaralo administrativnim zahtjevima »popustljivih«, niti neslomljivoj savjesti »spiritualista«. Ovi potonji uzalud su prigovarali, zajedno sa svojim »generalnim ministrom« reda. Protiv poplave časti, povlastice, darova kojima su preplavljeni redovi i time podrovana pravila, »spiritualistima« su kasnije pružile izvjesnu pomoć pape Nikola III, 1279. godine, i Klement V, 1312. godine, ali to je bila djelomična i slaba zadovoljština. Potpuna »propast« »spiritualista« nastala je 1322—1323. godine kada su dvije odluke pape Ivana XXII proglasile heretičkom nauku o bezuvjetnom siromaštvu Krista i apostola, a franjevcima dale u vlasništvo sva njihova dobra.

Razočarani zbog odluka Svete stolice, udaljeni s rukovodećih položaja, a često i proganjani od svojih starješina, mnogi su spiritualisti tražili odmazdu u apokaliptičkim proročanstvima Gioacchina da Fiorea. I manje gorljivi među njima vidjeli su u sv. Franji anđela iz Apokalipse »koji na sebi ima znakove Boga živoga« (stigmate). U franjevcima koji su ostali dosljedni pravilima i siromašnom životu vidjeli su red koji čovječanstvu priprema siguran dolazak Duha svetoga. U moralnoj i materijalnoj krizi papinstva i u kršćanskim porazima u Svetoj zemlji vidjeli su najavu smaka svijeta. Neki su čak i određivali točan dan Posljednjega suda, koji će, prema Gioacchinovu računu, biti 1260. godine. Te su godine gomile flagelanata (bičevalaca) žurno prolazile gradskim i trgovačkim putovima Italije. Za neke je to bila opomena, a za druge prizor tragikomičnog bjesnila.

Prošla je, međutim, i ta užasna godina, ali nije prošla napetost: računanje je, naime, moglo biti pogrešno! No, sad se očekivalo nešto drugo — dolazak »anđeoskog pape« koji će dovršiti djelo sv. Franje i očistiti crkvu prije Posljednjeg suda. I zaista, taj anđeoski papa došao je 1294. godine. Bio je to Celestin V, stari pustinjak s abruceških planina, utemeljitelj jednog reda sličnog spiritualistima i već za života smatran svecem. Gomile, zanesene nadom, prisustvovale su njegovu posvećenju u lijepoj crkvi (i prelijepoj za pustinjaka!) Santa Maria de Collemaggio u Aquili. Novi papa pokazao je odmah svu svoju bezazlenu i prostodušnu dobrotu, dijeleći povlastice svakome tko

ih je tražio, i svoju mudrost kad je jednoj grupi spiritualista dopustio osnivanje posebnoga reda u kojemu će živjeti prema svojoj savjesti. Međutim, ne snalazeći se u rješavanju svjetovnih problema što ih je nametao njegov položaj, on se, prije nego što se navršila godina dana, odrekao svoje časti i postao tako jedini papa koji je do kraja proveo u djelo tradicionalnu rečenicu svih papa — »Vrhovni svećenik, iako nedostojan!«

Bila je to prava katastrofa za one koji su u nj vjerovali. Njegov nasljednik Bonifacije VIII imao je sasvim suprotan temperament — bio je više vladar nego pastir duša. Odmah je poništio sve koncesije spiritualistima, a osigurao se i protiv eventualnog kajanja Celestinova zatvorivši ga u jedan dvorac, gdje je starac uskoro i umro. Vjerski i politički protivnici Bonifacija optužili su ga da je umorio anđeoskog papu, poričući valjanost Celestinove abdikacije i izbor novog pape, tražeći saziv koncila koji će suditi »nezakonitom« papi. No, Bonifacije ih je »križarskom vojnom« porazio i rastjerao kod Palestrine, a vođu urotnika, fra Jacoponea da Todija, pjesnika siromaštva i protivnika znanosti, bacio u zatvor.

Uzalud su spiritualisti uspoređivali iskvarenu crkvu s babilonskom prostitutkom. I tada je, kao i za vrijeme gregorijanske reforme, većina vjernika prešla preko osobne nedostojnosti svećenika samo da im svećenstvo i dalje dijeli sakramente i moli se Bogu za njihove duše. Kad je Bonifacije VIII, potaknut vjerskom osjetljivošću toga vremena, objavio poseban oprost svima koji u jubilarnoj 1300. godini dođu u Rim, hodočasnika je bilo toliko da se njihovo kretanje po mostu Sant' Angelo moralo regulirati tako da su se prolaznici morali držati desne strane — prvi poznati primjer reguliranja prometa. Bio je to bučan, zanosan uspjeh, ali upravo zbog toga i opasan, jer je papi odvratio pažnju ne samo od prigovora koji su mu upućivali s mnogih strana Evrope nego i od prešutnog udaljavanja onih koji su u sve većem broju tražili Boga u neposrednom mističnom iskustvu, a također od nevjerovanja koje se počelo javljati nakon toliko stoljeća jedinstvene vjere. Tada još nije bio napisan pamflet *O trojici varalica* (Mojsiju, Muhamedu i Kristu), kako se to mislilo u kasnijim stoljećima, ali taj naslov izražava mišljenje koje se javilo već u drugoj polovini XIII stoljeća. Među vjernicima bilo je sve više pristaša jednostavne i neposredne pobožnosti, intimne i kućne, kakvu su vršili bogomoljci i bogomoljke u Belgiji i sjevernoj Francuskoj, a u Njemačkoj sljedbenici Elzašanina Johannesa Taulera, koji je vidio nazočnost božju »u unutarnjem plamenu duše«.

Rješenje izvan crkve? Ako se izjalovila nada u anđeoskog papu, možda će spasenje doći od kakva cara ili nekog drugog svjetovnog vladara, koji će obnoviti crkvu? Tako je neko vrijeme mislio i Dante, koji je upravo 1300. godine bio na vrhuncu svoje kratke političke karijere — bio je predstojnik u svojoj Firenci — i odmah zatim upoznao gorčinu progonstva i osude. No, čišćenje nije mogao provesti ambiciozni kralj kao što je bio Filip Lijepi, a poniženje Bonifacija VIII ipak se činilo bezbožnim djelom prema Kristovu namjesniku »makar i bio nedostojan«. A kada se, nakon izbivanja od pedeset godina, jedan car spustio u Italiju, najavljujući mir bez ikakvih osveta — Hemrik VIII Luksemburški, po jeziku Nijemac, a Francuz po odgoju (1307—1313) — raspršile su se i posljednje iluzije. Nema plemenitih ciljeva bez upotrebe sile, a gola sila nije pomogla carstvu ni onda kada je bilo najjače. Previše inteligentan da ne opazi kako se stari poredak raspada, ali previše konzervativan da prihvati novi poredak, Dante je svojim djelima povjerio svoj utopistički plan

jednog boljeg svijeta koji neće biti stvoren ni za sadašnjost ni za doglednu budućnost, već za vječna vremena: svijeta u kojem će crkva i carstvo biti pravedni i složni suci miroljubivoj zajednici nezavisnih država. *Divina Commedia* je srednjovjekovna duhovna oporuka, po formi savršeno simetrična i trojstvena — tri spjeva sa trideset i tri pjevanja u tercinama, posvećena trima prekogrobnim carstvima, a svako podijeljeno na tri puta po tri dijela, s trima značenjima (književno, alegorično, mistično); u njoj je sakupljeno sve znanje toga vremena.

Crkva se, međutim, povukla iz Italije, kao i nekoć carstvo. Godine 1305. jedan papa, Francuz i prijatelj Filipa Lijepog, nije htio napustiti sigurnost u svojoj zemlji i poći u vjerolomni i nemirni tuđinski grad kao što je Rim. I tako su zaredale pape iz Avignona, mjesta dobrovoljnog progonstva, što su ga kasnije nazvali »babilonskim sužanjstvom«. Nema sumnje da su »babilonske« pape imale vjere, zanosa i administrativnog talenta; možda su talenta imale i previše. Ali prestiž koji su izgubili u Rimu, gradu posvećenom krvlju apostola i određenom vjekovima da bude sjedište papa i vjerska metropola svijeta, nije se mogao postići u zabačenom kraju Francuske. Još u XIII stoljeću mnogim se vjernicima činilo da je papa previše vezan za svjetovne interese jednog uskog područja. U XIV stoljeću nezadovoljstvo posebnih crkava, laičkih kneževa i naprednih naroda brzo je nabujalo, ne samo u Italiji, koju je papa napustio, nego i u monarhijskoj i galikanskoj Francuskoj.

Sad je došao red na Ludviga Bavarskog, kojega je većina njemačkih izbornika izabrala godine 1314. za »kralja rimskoga«, da zaigra posljednju kartu univerzalnog carstva u borbi s univerzalnim papinstvom. Kad ga je avignonski papa Ivan XXII izopćio, on se u Rimu dao okruniti od nekog svjetovnog plemića, koji se proglasio predstavnikom rimskog naroda. Kralja su podržavali neki od najvećih umova toga vremena: politički filozofi Marsilio da Padova i Jean de Jandun, teolog-filozof William d'Occam, general franjevačkog reda Michele de Cesena (koji se pobunio protiv papinske naredbe kojom osuđuje siromaštvo). Ali kralj je imao malo vojnika, novaca još manje, a kredita nikako. U Italiji nije uspio pokrenuti ni one gibelinske vlade koje su privremeno podržavale Henrika VII. U Njemačkoj je opće negodovanje protiv pape, mnogo više nego poštovanje prema carskom kandidatu, nagnalo izborne kneževe i Zemaljski sabor da izjave kako carska moć i dostojanstvo dolaze izravno od Boga i da »kralj rimski«, kojega je narod propisno izabrao, nema potrebne papinske potvrde (1336).

Ta izjava *(Licet Juris)* poslužila je kao polazište za novi carski ustav što ga je Karlo IV objavio godine 1356: *Zlatnu bulu*. Njezin praktični cilj bio je da i formalno ograniči sastav izbornog tijela i carske vlasti samo na Njemačku (kao što su stvarno i bili ograničeni. Godine 1347. morala se ponovo potvrditi ideja o carskoj suverenosti rimskog naroda, ali ne u prilog njemačkog vladara. Ona je dala privid stvarnosti političkim snovima jednog neznatnog rimskog građanina velike mašte — Cola di Rienza, »pučkog tribuna i oslobodiltelja Svete Rimske Republike«.

Bilo je nečeg novog u zraku Evrope. Iako se evropska svijest još nije formirala, tradicionalna imena, baštinjena od antičkih vremena i usvojena u srednjem vijeku, više nisu koristila. Podijeljeni na različito organizirane države, ali zbliženi istom kulturom i načinom života, narodi katoličkog svijeta postali su evropski a da to nisu ni znali. Njihovo grozničavo traženje nove ravnoteže bilo je otežano dubokom krizom o kojoj ćemo govoriti na posljednjim stranicama ove knjige.

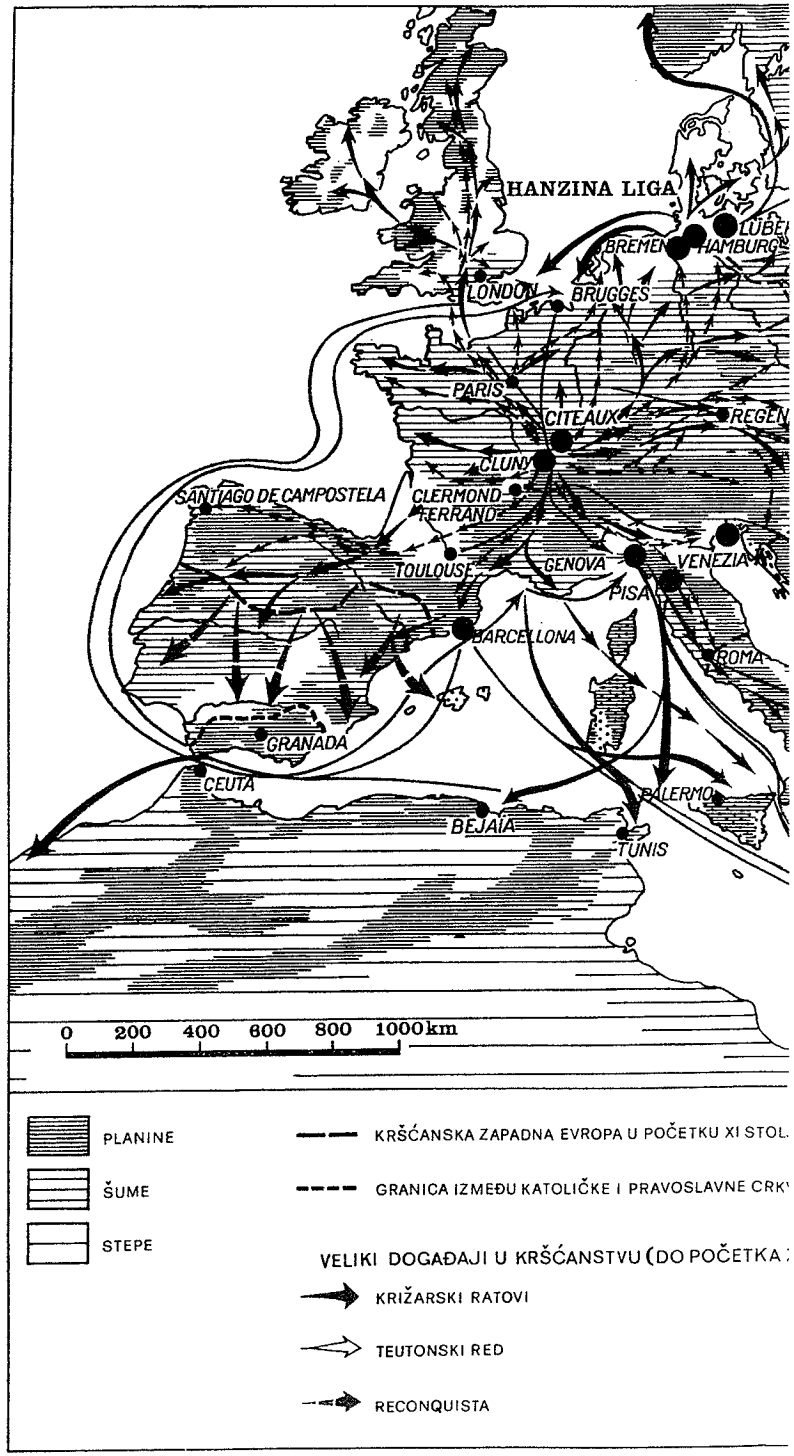

Karta 30. Evropa od X do XIV stoljeća

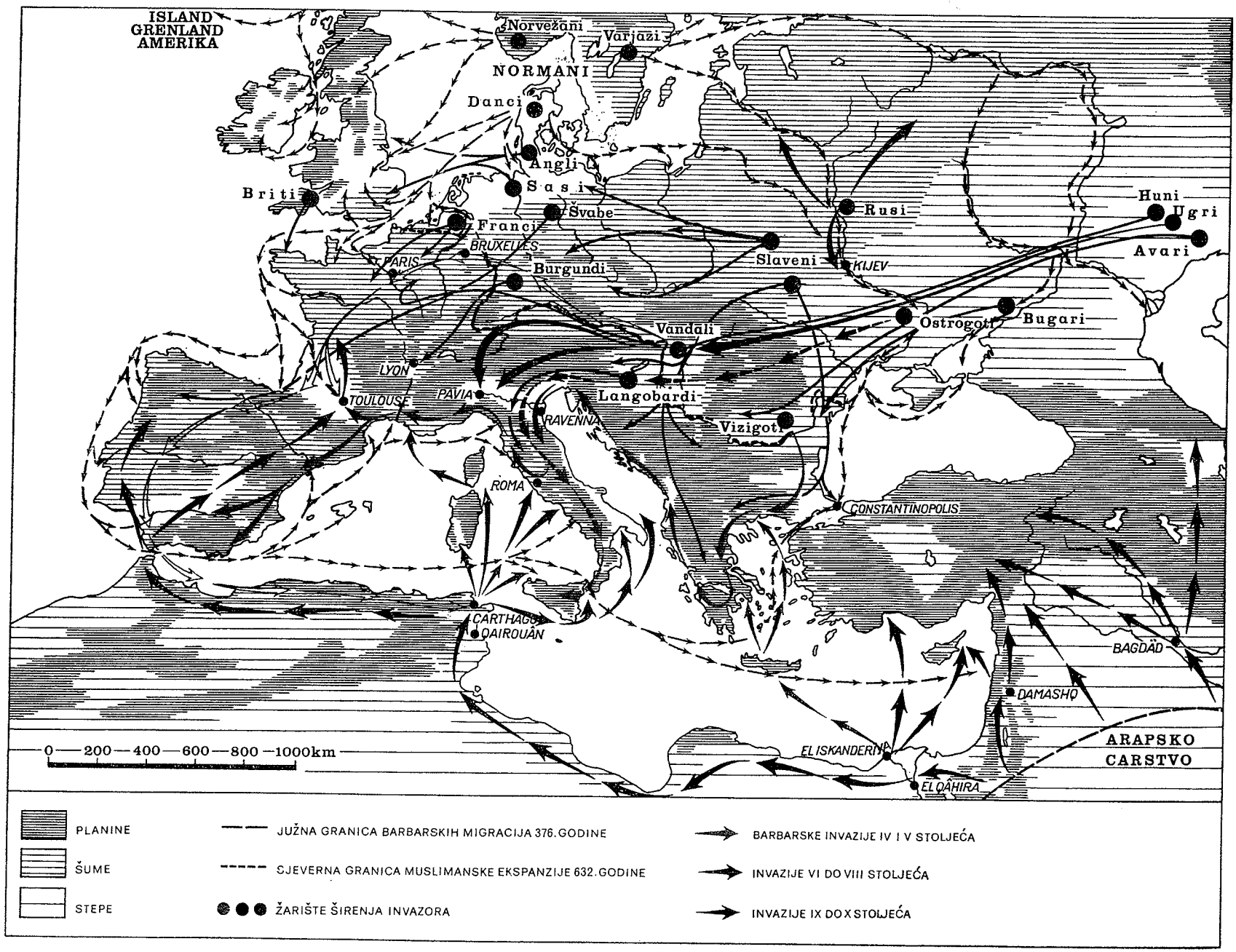

Karta 29. Invazije u Evropi od IV do X stoljeća

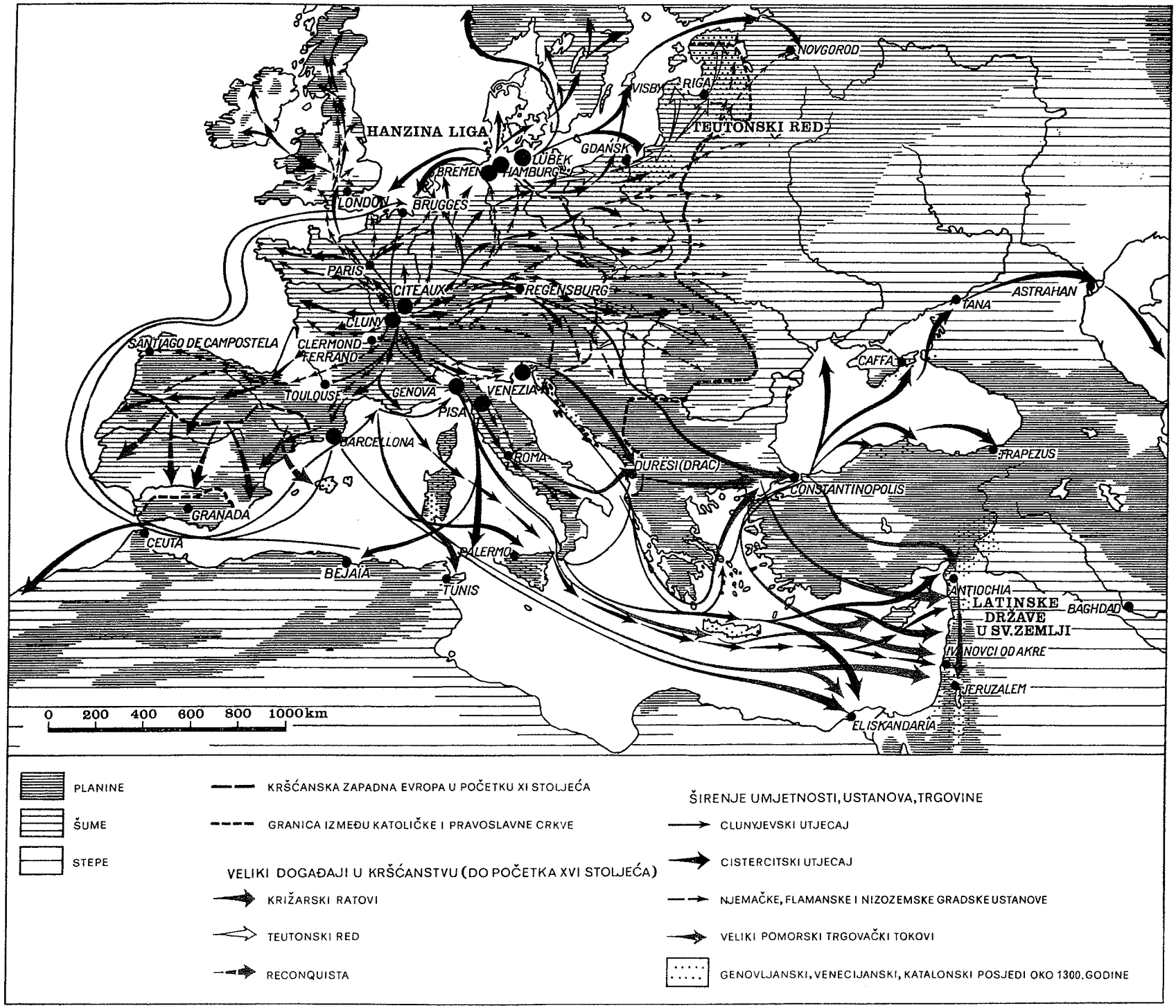

Karta 30. Evropa od X do XIV stoljeća

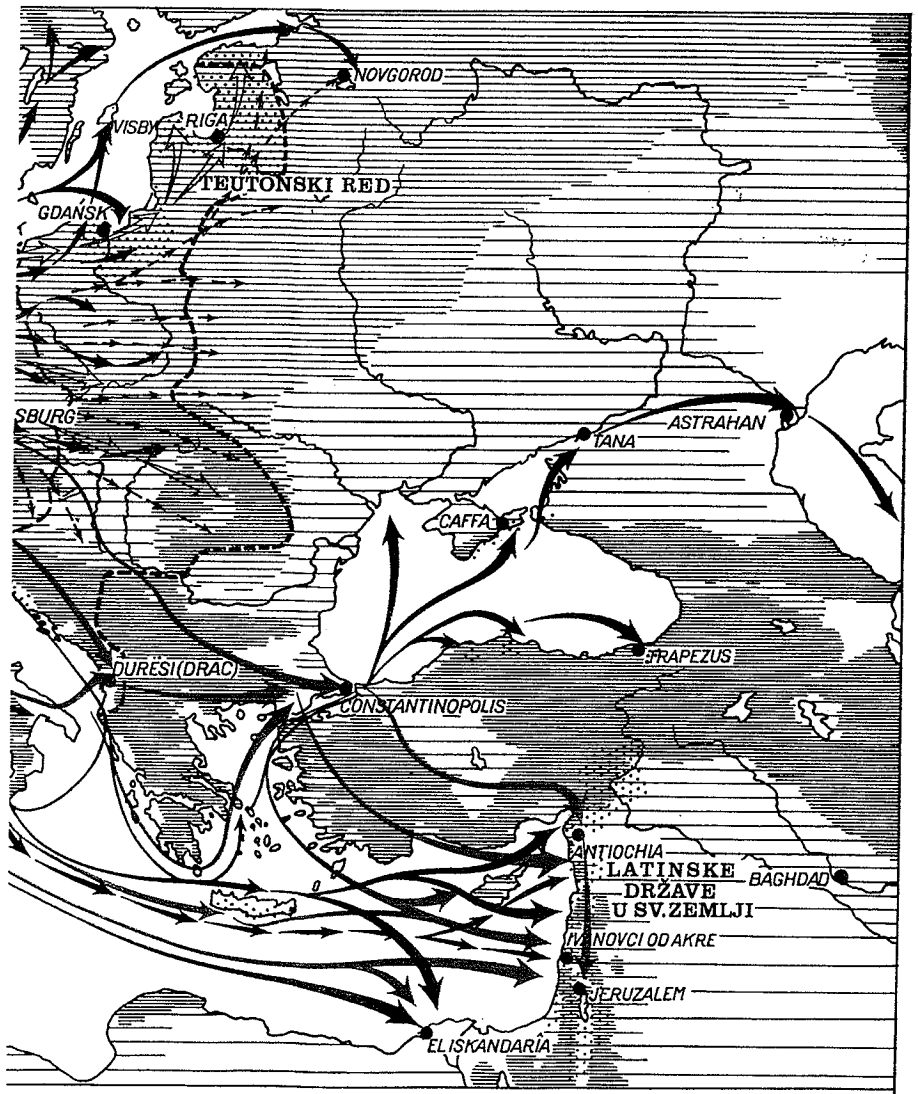

Epilog

U susret novoj ravnoteži

1.

Zasićenost, grčenje, kriza

»Oslobodi nas, Gospodine, gladi, kuge i rata!« To prizivanje ponavljalo se svake godine u svim crkvama Istoka i Zapada, ali je za vrijeme procvata i prosperiteta izgubilo svoju potresnu snagu, da bi, u toku XIV stoljeća, opet postalo dramatično stvarnim.

Problem prehrane, koji sirotinja nikad nije uspjela potpuno riješiti, nametnuo se svom žestinom u doba velike gladi 1315—1317. godine. Ni najplodniji krajevi Evrope nisu bili pošteđeni. Čak ni Ypres, bogat grad na domaku mora, nije mogao prehraniti stanovništvo i spriječiti da, za šest mjeseci, ne pomru od gladi tisuće ljudi, otprilike petina njegova stanovništva. Kuga, gotovo zaboravljena poslije velike epidemije od 747 do 750. godine, ponovno je buknula, točno poslije šest stotina godina, i pokosila, možda trećinu evropskog pučanstva, od toga po gradovima više od trećinu. Rat, međutim, nikako nije prestajao. U XIV stoljeću rasplamsao se novom žestinom i okrutnošću u borbama između Turaka i Bizanta, u bitkama između teutonskih vitezova i Litvanaca, Francuza i Engleza i u borbi za krunu napuljskog kraljevstva.

Nazadovanje stanovništva. Kad bi se to odnosilo samo na osamljene slučajeve, kakvih je bilo i za najjačeg ekonomskog procvata, bila bi dovoljna i jedna generacija da ispuni nastalu prazninu. Ali katastrofe su se obnavljale, produžavale, utjecale jedna na drugu. Rat je zapalio nove požare u raznim dijelovima Italije, u iberskim zemljama, oko Baltika, po feudima i gradovima, među klasama i strankama u svim velikim kraljevstvima Zapada. Budući da je u tim ratovima sudjelovao mnogo veći broj vojnika nego prije, to je ponegdje stalo radne snage, zemlja se nije obrađivala, a kapitali se nisu korisno ulagali. Kuga se javljala u gotovo pravilnim vremenskim razmacima (1348—1350, 1360—1363, 1371—1374, 1381—1384. itd.), a u isto to vrijeme iznenadna malarija kosila je oko Siene, Pise, Narbonnea, Aiguesmortesa, dok su skandinavska naselja na Grenlandu umirala od zime i gladi.

Zgrčeni kosturi, nedavno pronađeni na grenlandskom groblju u Herjolfsnesu, i lagano umiranje te krajnje točke Evrope žalosni su dokaz tog izuzetnog fenomena. I u Njemačkoj, istočno od Labe, u kojoj su ranije vrvjeli koloni u potrazi za bogatstvom, bilo je u XIV stoljeću mnogo napuštenih sela. Na Iberskom poluotoku kraljevi su naredili vjerskim i vojničkim redovima Alcantare i Aviza da obnove pustoš koju je za sobom ostavila *reconquista*, ali više nije bilo moguće napučiti poharana područja, pa su ih morali pretvoriti u pašnjake. Ovce su zamijenile ljude i na širokim područjima francuskog i talijanskog juga. Zemljoradnja propada čak i u naprednim i plodnim zemljama. Premda je kuga smanjila broj seljaka, u Engleskoj su cijene žitaricama palc

tako nisko da se je vlastela nastojala osloboditi zemlje, a seljak nije imao dovoljno prihoda da plati porez i najamninu ili da štogod kupi na gradskoj tržnici.

Gubitkom stanovnika i obrađenih polja gradovi su bili dvostruko pogođeni. Prilično opremljeni da se suprotstave lokalnim ili povremenim krizama, ali nemoćni protiv silovitih udaraca i dugotrajnijih nesreća, gradovi su se u početku nastojali oporaviti. Kao i uvijek, iz seoskog stanovništva crpu radnike koji će uskoro postati šegrti, a kasnije bogati građani. Ali i selo se brzo iscrpilo pa je gradovima davalo samo prosjake i razbojnike. Da bi nadoknadili pad masovne potrošnje, gradovi su se bacili na luksuznu industriju. I bilo je, doista, sretnika koji su iskoristili opću bijedu ljudi i podigli svoj životni standard. Ali industrija luksuzne robe nije mogla dati svima posla i zarade. Malopomalo »otvoreni horizonti« će se zatvoriti, staro malodušno građanstvo utvrdit će se na svojim položajima, a useljavanje i šegrtovanje bit će ograničeno. Nema više novih gradova, nema više širenja gradskih zidina, nema ni naseljavanja unutar proširenih gradskih površina za posljednjih optimističkih godina.

Teško je brojkama prikazati to opadanje. Malo ih imamo, a neke od njih kao da proturječe tim tvrdnjama. Ali, kao što je to bilo u IV stoljeću, tako i u XIV stoljeću opća depresija nije spriječila da se ostvari i pokoji uspjeh ili djelomično oporavljanje. Statistike iz XV stoljeća pokazuju, na primjer, da je Rouen u punom razvoju. Istina, između 1150. i 1350. godine Rouen je tri puta širio svoje gradske zidine, ali zato za četiri iduća stoljeća nije izgradio gotovo ništa. Za Luja XV nije još ispunio ni prostor oko zidina građenih prije 1350. Firenca, koja je u Danteovo doba imala 100 000 stanovnika, izgubila ih je oko 50 000 nakon kuge 1348—1350, tako da je za Lorenza Veličanstvenog i Michelangela neće imati više od 75 000. Zürich, grad srednje veličine i bez slavne prošlosti, past će (nakon kuge) sa 12 375 stanovnika u godini 1350. na 4 713 u godini 1468.

Osim za Englesku, nemamo vjerodostojnih podataka za cjelokupno stanovništvo (grada i sela) pojedinih zemalja. Engleska je prije »crne kuge« imala 3 700 000 stanovnika, godine 1377. 2 200 000, a oko godine 1550. — 3 200 000 stanovnika. U Francuskoj, prema vrlo nesigurnim podacima, broj »ognjišta«, popisanih godine 1789. tj. na kraju XVIII stoljeća, u kojoj je porast stanovništva brzo napredovao, premašio je samo za 10% broj »ognjišta« iz 1328. godine. Samo se za Provencu može brojkama dokazati pad pučanstva za posljednjih stoljeća srednjega vijeka. U Kataloniji, gdje imamo podataka tek nakon epidemije »crne kuge«, pučanstvo se nešto povećalo između 1359. i 1369. godine (sa 86 895 »ognjišta« na 95 258), ali to ne traje dugo (77 973 »ognjišta« u 1379. godini, a manje od 60 tisuća u 1497. godini).

Cijela hemisfera u krizi. Srednji je vijek započeo i završio krizom. Čitav evroazijski kontinent je pogođen. Mogli bismo reći »cijeli svijet«, budući da je u XIV stoljeću došlo i do pada »novog carstva« Maya u centralnoj Americi i preinkaških država Južne Amerike.

U Bizantu, Egiptu, Perziji, Turkestanu, Mongoliji i Kini bilo je također mnogo napuštenih sela, gradova u opadanju. Rat se širio i bjesnio po cijelom nekadašnjem mongolskom carstvu, u Maloj Aziji, Siriji i sjevernoj Africi. Kuga se začela, kao i uvijek, na Dalekom istoku, a u Evropu je stigla nakon što je preorala Aziju, ne poštedjevši Egipat ni zapadnu Afriku. Što se gladi tiče, kako uočiti njezine katastrofalne posljedice u zemljama gdje mase inače trpe

od kronične neishranjenosti? Indija, ljudski mravinjak, gdje je svaki poremećaj u godišnjoj redovitosti monsuna dovoljan da uništi milijune ljudi, doživjela je, kako se čini, najstrašniju sušu u svojoj povijesti baš u XIV stoljeću. Priča se o čitavim beskišnim godinama, o nerodici koja traje i po dvanaest godina za redom! Kažu da katkada ni sami kraljevi nemaju što jesti!

Mnogobrojniji nego u početku srednjega vijeka, ali još uvijek nedovoljno proučeni, podaci o klimatskim prilikama XIV stoljeća kao da pokazuju u isto vrijeme vrhunac »pulsiranja« (spore viševjekovne fluktuacije) i silnih skokova koji narušavaju osnovnu tendenciju. Naravno, klima se ne mijenja na čitavoj zemaljskoj površini na isti način; ali u krajevima istog klimatskog pojasa promjene teže ujednačenosti. U Indiji XIV stoljeća posvuda vlada suša, a čini se da ni u Americi nije bilo dovoljno kiše. Sjevernije, međutim, zime su mnogo kišovitije i hladnije.

O ostalim kontinentima malo znamo, pa ćemo se, stoga zaustaviti na nekim činjenicama koje se odnose na Evropu. Morski put Vikinga od Islanda do Grenlanda bio je neupotrebljiv zbog ledenih santi, a Baltičko je more 1296, 1306. i 1323. godine bilo potpuno zaleđeno. Nekako u istom vremenskom razdoblju obale Frizije i Nizozemske zahvaćaju katastrofalne poplave. U zapadnoj Njemačkoj rijeke su se izlile iz svojih korita, a alpski ledenjaci sve se više šire. U najvećem dijelu Norveške nikako da dozrije žito, a ni grožđe u Engleskoj.

Evropskom jugu ne škode preoštre zime i obilne oborine, ali mogu poremetiti sustav obrađivanja polja, pogodan za toplo i suho podneblje. Ali u tom području najteži je problem — sječa šume, neizbježna posljedica četiriju stoljeća blagostanja. Krčenja, paša, požari, sve to uništava ionako skromne površine šuma mediteranskih predjela. Teško osakaćene grčko-rimskim iskorištavanjem, djelomično obnovljene u ranom srednjem vijeku, te šumske površine nisu mogle udovoljiti sve većim zahtjevima trgovinske revolucije. Budući da su se željezo i čelik vrlo malo upotrebljavali, drvo je dugo bilo najvažniji industrijski materijal, a služilo je i kao jedino (ili gotovo jedino) gorivo.

Nestašica drva, teža u izvanevropskim područjima Sredozemlja nego u katoločkoj Evropi, otežavala je razvoj arapske vojne i trgovačke mornarice još prije početka križarskih ratova. U XIII stoljeću počele su se prorjeđivati i apeninske šume. Genova je, prije nego što je prihvatila ponudu Luja IX za izgradnju njegove križarske mornarice, zatražila od francuskog kralja drvo. Čak i Venecija, koja je tako blizu Alpa, teško je, u XIV stoljeću, opskrbljivala svoja brodogradilišta drvom. Premda je tvrdnja da je pustošenje šuma glavni uzrok propadanja pomorske snage islama i Venecije pretjerana (jer jedna bogata i jaka nacija može uvijek kupiti ili osvojiti ono što nema na svome teritoriju), ipak je za mediteransku poljoprivredu sječa šuma imala katastrofalne posljedice. Bez šumovitog zaštitnog sloja otjecanje voda postaje problematično čim oborine prijeđu normalnu razinu. Bujice odnose plodnu zemlju s visina, a ono što ostane, suši se, razjeda i ruši. U nizinama vode se pretvaraju u močvare, a riječna ušća pune se pijeskom.

I na sjeveru postoji problem sječe šuma, osobito u gusto naseljenim i više ili manje industrijskim krajevima Nizozemske i Engleske, tako da će se u XIII stoljeću iskorištavati površinski slojevi fosilnog ugljena u Liègeu i Newcastleu, unatoč nečistoći ugljena, dimu i neugodnom mirisu. U drugim krajevima ima dosta šuma, ali to su bogatstva zaostalog gospodarstva, gdje razvoj industrije ne prati zemljoradnju, a rijetko naseljeno pučanstvo nije

još osvojilo prašume. Ta su gospodarstva bila prepuštena milosti i nemilosti klimatskih promjena i demografskih fluktuacija.

Zastoj nedovoljno razvijenog gospodarstva. Termini »zaostao« ili »nerazvijen«, »napredan« ili »razvijen«, relativni su pojmovi. Ekonomski napredak katoličke Evrope u toku četiri stoljeća ekonomske revolucije bio je golem, ali ga ne smijemo mjeriti mjerilom kojim se mjeri moderna industrijska revolucija. No, da bismo shvatili uzroke stagnacije oko polovine XIV stoljeća potrebno je imati na umu da srednjovjekovno gospodarstvo ni na svom vrhuncu nije prešlo razinu onoga što bismo danas nazvali zaostalom ili nerazvijenom zemljom. Smetnje koje najviše udaraju u oči jesu slaba mehanizacija, loše komunikacije i kulturna nerazvijenost, ali te smetnje možda nisu i najozbiljnije. Bitna karakteristika ekonomskog napretka je neprestano poboljšanje svakoga od navedenih sektora. Poput industrijske revolucije, iako sporije, i trgovinska je revolucija stvorila nove strojeve, nove ceste i transportna sredstva, nove škole i istraživačke metode, a mogla ih je i dalje stvarati. Jer, pronalazački duh nije se zaustavio pred krizama; sjetimo se samo geografskih otkrića i štampe.

Najteža smetnja bila je, sigurno, demografske prirode. Prosječno trajanje ljudskog života oko dvadeset i pet godina (prema rimskim pravnicima i nadgrobnim natpisima) produžilo se u Engleskoj XIII stoljeća na trideset i pet, a u nekim krajevima Italije i Belgije još i više. Taj koeficijent jedva odgovara kineskome iz 1946. godine (točno trideset i pet godina) i ne nadmašuje mnogo egipatski iz 1948. godine (trideset i jedna godina). Samo je manjina stizala do zrele dobi; mali broj odraslih morao se mučiti da uzdrži velik broj djece i mladića. Društvom je upravljalo iskustvo malog broja ljudi. U XIV stoljeću prosjek trajanja života pao je ispod dvadeset i pet godina, a odrasla manjina svedena je na uznemirujuću mjeru.

Istina je da je i trideset i pet godina dovoljno da se jednoj ekonomiji, koja se temelji isključivo na zemljoradnji, navali na vrat veliko breme ljudstva. U XIII stoljeću englesko selo Taunton udvostručilo je broj svojih stanovnika, a Lincolnshire, bez trgovine i industrije, morao je hraniti svoje, gotovo isto toliko brojno stanovništvo koliko je imao industrijski Lincolnshire XIX stoljeća. Možemo li iz tog zaključiti da je opadanje stanovništva u drugoj polovini XIV stoljeća donijelo veliko ekonomsko olakšanje? Neki suvremeni povjesničari ukazuju na sniženje cijena žitu u to doba kao dokaz ponovnog blagostanja nakon nekoliko generacija nehotičnog maltuzijanizma.

Možda je to za neka mjesta i točno. No, ne smijemo zaboraviti da je to tobožnje blagostanje također i doba narodnih buna, koje su u Flandriji, na Balkanu, na Majorki, u Lübecku i Londonu ugušene u krvi. Naravno, svaka pobuna ima svoje specifične razloge, ali činjenica da su sve buknule u isto doba zahtijeva i općenito razjašnjenje. Što imaju zajedničko *tuchini* s polja Languedoca se *ciompima* firentinskih radionica, ili solunski mornari sa seljacima »lollardima« Češke i Engleske, ako ne nagli prestanak društvenog razvoja i duboke klasne razlike, koje austrijski pjesnik Petar Suchenwirt izražava jednostavnim, ali snažnim riječima: »Bogataši imaju pune škrinje, siromasi prazan želudac«?

Trgovinskoj revoluciji potrebni su ljudi. Pokrenuta prvim skromnim viškovima stanovništva u X stoljeću, ona je nešto kasnije uspjela uspostaviti ravnotežu, a to je opet omogućilo stvaranje novih viškova. Dok je trajala ta

lančana reakcija — komercijalizacija, industrijalizacija, uvođenje novih materijalnih i intelektualnih sredstava, traženje novih tržišta — poboljšavao se životni standard i ritam proizvodnje. Kada toga viška nije bilo, i napredak je bio zaustavljen.

Izvjesno usporavanje pokazalo se tu i tamo već u XIII stoljeću. Spomenuli smo zakržljalost kulture sjevera koje su predugo čekale da se razviju: baltičke, polapskih Slavena, a donekle skandinavske i keltske. Nasuprot njima, na jugu, najizloženiji su opasnosti oni krajevi koji su se prvi razvili: južna Italija, južna Francuska, južna Španjolska, a da ne govorimo o Bizantu. Osim toga, mnoge su rano razvijene gradove, kao što su Pisa, Regensburg, Tournai i Sigtum, pretekli aktivniji suparnici. No, to još ne znači da je trgovinska revolucija stigla na mrtvu točku, jer u društvu koje se brzo razvija i trvenja u kojima slabiji, posustali i nesretniji konkurent zaostaje, sasvim su normalna pojava.

U XIV stoljeću najveći gradovi doživljavaju i najteže udarce. U Ypresu već od godine 1320. opada proizvodnja sukna. Isto tako i u Firenci, gdje su štrajkaši 1378. godine uzalud nastojali prisiliti poslodavce da se obvežu proizvoditi najmanje 25 000 truba sukna godišnje; pedeset godina prije proizvodili su 70 000, a samo ta razlika odgovara cjelokupnoj proizvodnji Engleske, jedine zemlje gdje je vunena industrija uzela maha usred opće depresije: prosječno 43 000 truba sukna godišnje izvezenih u toku 1392—1395 godine.

A trgovina? Godine 1293. taksa na izvezenu i uvezenu robu iz genovljanske luke iznosila je gotovo četiri milijuna lira, godine 1334. dva milijuna manje, a taj će iznos biti rijetko dostignut ili premašen u drugoj polovini XIV stoljeća. Opadanje nam se čini mnogo većim ako uzmemo u obzir naglu devalvaciju genovljanske lire u toku toga stoljeća. Uza sve to Genova i Venecija ostale su i dalje dvije najprometnije evropske luke. U Marseilleu, gdje su opću krizu otežavale lokalne teškoće, prihod od poreza daleko je manji. Što se tiče luke sjevera, o njima nemamo podataka iz doba prije polovine XIV stoljeća, ali bismo po nekim statistikama mogli zaključiti o njihovoj stabilnosti procvatu. Jedini podatak kojim bismo se mogli koristiti (na žalost ne toliko važan) odnosi se na skladišta žita u Lübecku: u godini 1300. ima ih trideset i četiri, a u 1350. dvadeset i sedam.

A banke? Nakon velikog bankrota sijenskih bankara XIII stoljeća došao je red i na firentinske kompanije. Krah Peruzzija, Acciaiuolija i Bardija, tih »stupova kršćanstva« (1343—1346), mimoići će samo neke drugorazredne kompanije. Tek u XV stoljeću kompanija Medici dosegla je veličinu jedne (samo jedne) od triju kompanija propalih prije sto godina. Siena se više nikad nije oporavila; nedovršene arkade nove katedrale ostat će tužnim svjedokom nade u bolja vremena koja nikad neće doći. Naravno, postoje banke i izvan Italije, ali one nisu od osobita značenja. Tako će biti sve do XVI stoljeća.

Ekspanzija preko granica? Zapadnim trgovcima zatvaraju se redom vrata Kine, središnje Azije i Perzije. Svršeno je s *pax mongolica*. Bizantsko Carstvo je na umoru, a njegovi baštinici, Turci, skupo naplaćuju povlastice za kupoprodaju na svome teritoriju. I Egipat podiže cijene i carinske tarife, a strancima pravi tisuće teškoća; i sama zemlja je na rubu propasti. Naglo se prekida velika knjiga kršćanskih osvajanja u Evropi, nakon što su u XIII stoljeću ispisana posljednja dva poglavlja: Granada je i dalje ostala muslimanska, a Litva poganska.

2.

Evropa svladava krizu

Srednji vijek će, ipak, završiti mnogo bolje nego što je započeo. Iako demografska i ekonomska kriza otežavaju i zamršuju probleme toga nervoznog vremena koje obično, prema određenom gledištu, nazivaju »mrakom srednjega vijeka« ili pak »zorom preporoda«, ipak to nije njegova bitna karakteristika. Bitno je to da je Evropa svladala krizu. Nakon 1350. godine ne javlja se više barbarsko doba kao tisuću godina ranije.

Točnije rečeno, neka vrsta barbarskog doba ipak je polovinom XIII stoljeća zahvatila s mongolskim hordama Rusiju; Turci su se, od XIV stoljeća, obarali na Bizant i arapski istok, a Eskimi su doprli čak i na Grenland. Samo su ovi potonji pravi primitivci. Premda su u vrijeme svojih osvajanja bili mnogo krvoločniji negoli Eskimi, Turci i Mongoli su ipak bili sposobni organizatori; znali su se prilagoditi idejama i tehnici pobijeđenih. Štoviše, njihove pobjede na Istoku otklonile su opasnost invazije Zapada. Grci i Latini izmijenili su uloge: za prve barbarske ere seoba naroda preplavila je Zapad, a na površinu je izbilo Bizantsko Carstvo kao nedostupan vrh; za druge barbarske ere bilo je Bizantsko Carstvo preplavljeno, ali je tako sačuvan Zapad.

Na izmaku srednjega vijeka katolička Evropa nije imala drugoga neprijatelja do vlastite djece. Zaokupljeni svojim problemima, crkva i carstvo razočarali su svoje pristaše. Ambiciozni kraljevi, kneževi, tirani i agitatori iskorištavaju i tlače svoje podanike. Veliki kolektivni pothvati i intelektualne sinteze prošlih vjekova raspadaju se. Propadaju i nastojanja da ponovo ožive križarski ratovi, ruši se i sustav sv. Tome Akvinskoga. Katedrala se, doduše, još grade, ali sada tako da se na zastarjelim arhitektonskim uzorcima gomilaju samo suvišni kićeni ukrasi. Sjeta i satira zamjenjuju optimizam, pjesnici pjevaju o ispraznosti života, a prozaici pišu o cinizmu ljudi. Prvi put u srednjem vijeku Petrarca osuđuje svoje doba i prijašnja kršćanska stoljeća: ne doba obasjano Otkupljenjem, kakvi god bili njegovi nedostaci, nego barbarsko doba koje, poslije najvećih dostignuća Grka i Rimljana, znači propast.

Ništa za to! Glavno je da ljudi ne klonu duhom! U sumraku srednjega vijeka nema ni traga mračnoj rezignaciji ili raspadanju ličnosti, što je obilježavalo rani srednji vijek. Ako još uvijek ima proroka nesreća i flagelanata, većina onih koji zamjeraju porocima svoga vremena ne odriču se ovozemaljskog života, već traže put kreposti u intimnoj pobožnosti, u misticizmu, ili samo u čestitom životu. Ako pobune sirotinje nemaju uspjeha, ako gradski demokratski organi propadaju, a kraljevske predstavničke institucije gube odlučan utjecaj, ti otpori protiv zloupotrebe vlasti označavaju granice koje nisu poznavali ni kraj antičkoga doba ni početak srednjega vijeka. Da bismo se u to uvjerili, dovoljno je da usporedimo nečovječan financijski sustav posljednjih rimskih careva ili neposredno utjerivanje poreza barbarskih osvajača s porezima francuskih i engleskih kraljeva, koji su porezi, doduše, teško padali, ali su bili podnošljivi i najčešće u sporazumu s kojim od poreskih obveznika, ili s komunalnim taksama koje su pogađale svakoga jednako, osim onih koji nisu ništa imali, i koje su, barem u onim pravičnijim komunama, bile razmjerne imovnom stanju ljudi.

Kolektivno umjetničko izražavanje, istina, slabi, ali se zato sve više potvrđuje ličnost umjetnika. U XIV stoljeću je bezimenost slikara i kipara izuzetak

(dijelom je već nestaje u XIII stoljeću), portreti nisu više idealizirani simboli, nego teže fotografskoj sličnosti. Tradicionalna crkvena koralna glazba prelazi u instrumentalnu polifoniju i stječe se oko snažnih ličnosti kao što je Guillaume Machaut. U XIV stoljeću jedan francuski profesor, Jean Buridan, danas poznat po svome magarcu o kojemu nema spomena u njegovim djelima, nazreo je princip inercije, temelj moderne mehanike.

Doba individualizma? Teško je tako nazvati epohu nakon sv. Franje i Dantea. U srednjem vijeku bilo je doista velikih ličnosti, ali krize što su pratile njegov zalazak nisu rastakale, već kalile karaktere i pripremale čovječanstvo na veliki udar koji će ga iz središta stvaranja baciti na jedan mali planet što se kotrlja u nekom mračnom kutku svemira.

Literatura

Popis monografija ne iscrpljuje listu mnogih vrlo vrijednih povijesnih monografija koje, više ili manje, obrađuju isti sadržaj. Ovdje je naveden samo po jedan primjer za svaki značajniji sadržaj o kojemu postoje opširnije i kraće studije. Uglavnom su odabrana djela na talijanskom ili prevedena na talijanski u posljednjih nekoliko desetljeća, pa djela na francuskom, engleskom, a iznimno na njemačkom i španjolskom jeziku. Nije bilo moguće uključiti biografije i municipalne ili lokalne povijesti.

E. AUERBACH, *Lingua letteraria e pubblico nella tarda antichità e nel medioevo,* Milano 1960.
R. H. BAINTON, *The Medieval Church,* Princeton 1962.
CH. BALLY, *Linguistique générale et linguistique française,* Bern 1944.
G. BARRACLOUGH, *Le origini della Germania moderna,* Firenze 1959.
U. BERLIÈRE, *L'ordine monastico,* Bari 1928.
E. BESTA, *Avviamento allo studio della storia del diritto italiano,* Milano 1946.
M. BLOCH, *La società feudale,* Torino 1965[3].
— *Mélanges historiques,* 2 voll., Paris 1963.
— *Seigneurie française et manoir anglais,* Paris 1960.
B. BLUMENKRANZ, *Juifs et chrétiens dans le monde occidental. 430—1096,* Paris - La Haye 1960.
G. P. BOGNETTI, *Note per la storia del passaporto e del salvacondotto,* Pavia 1933.
R. BOUTRUCHE, *Seigneurie et féodalité,* I, Paris 1959.
P. BREZZI, *Roma e l'impero Medievale,* Roma 1947.
J. BRØNDSTED, *The Vikings,* London 1960.
C. BROOKE, *Europe in the Central Middle Ages, 962—1154,* London 1964.
E. BUONAIUTI, *Storia del Cristianesimo, Evo Medio,* Milano 1946.
R. CAGGESE, *L'alto medio evo,* Torino 1935.
H. CAN, *England before Elizabeth,* Londra 1950.
J. CASTELNAU, *La vie au moyen âge d'après les contemporains,* Paris 1949.
C. M. CIPOLLA, *Moneta e civiltà mediterranea,* Venezia 1951.
M. V. CLARKE, *The Medieval City State,* London 1926.
N. COHN, *I fanatici dell' Apocalisse,* Milano 1965.
E. COORNAERT, *Les Corporations en France avant 1789,* Paris 1949.
C. CURCIO, *Europa: storia di un'idea,* I, Firenze 1958.
E. R. CURTIUS, *La littérature européenne et le moyen âge latin,* Paris 1956.
C. DAWSON, *La nascita dell'Europa,* Torino 1959[2].
E. DE BRUYNE, *Etudes d'esthétique médiévale,* 2 voll., Bruges 1949.
H. DELEHAYE, *Les légendes hagiographiques,* Bruxelles 1927.
G. DE RUGGIERO, *Storia della filosofia,* Bari 1934.
R. DOEHAERD, *L'expansion économique belge au moyen âge,* Bruxelles 1946.
PH. DOLLINGER, *La Hanse,* Paris 1964.
A. DOPSCH, *Economia naturale ed economia monetaria nella storia universale,* Firenze 1949.
G. DUBY, *L'economia rurale nell' Europa medievale,* Bari 1962.

G. DUBY e R. MANDROU, *Histoire de la civilisation française,* I, Paris 1958.
F. DVORNIK, *The Making of Central and Eastern Europe,* London 1949.
E. C. EAST, *Géographie historique de l'Europe,* Paris 1939.
A. FANFANI, *Storia delle dottrine economiche,* Milano-Messina 1955.
R. FAWTIER, *Les Capétiens et la France,* Paris 1942.
H. FICHTENAU, *L'impero carolingio,* Bari 1958.
A. FLICHE, *La Querelle des Investitures,* Paris 1946.
H. FOCILLON, *L'An Mil,* Paris 1952.
R. FOLZ, *L'Idée d'Empire en Occident,* Paris 1953.
P. FRANCASTEL, *L'Humanisme roman,* Rodez 1942.
F. L. GANSHOF, *Histoire des relations internationales: le moyen âge,* Paris 1953.
L. GENICOT, *Les lignes de faite du moyen âge,* Tournai 1952.
E. GILSON, *History of Christian Philosophy of the Middle Ages,* New York 1955.
R. GROUSSET, *Histoire des Croisades, 3 voll.,* Paris 1934—36.
L. HALPHEN, *Charlemagne et l'empire carolingien,* Paris 1949.
C. H. HASKINS, *The Renaissance of the Twelfth Century,* Cambridge (Mass.) 1927.
A. HAUSER, *Storia sociale dell'arte,* Torino 1964.
F. HEER, *The Medieval World: Europe 1100—1350,* London 1962.
G. HEYD, *Histoire du Commerce du Levant, ristampa:* Leipzig 1926.
Histoire de l'Eglise, curata da A. Fliche e V. Martin, II—V, Paris 1945.
History of the Crusades, curata da K. Setton, I—II, Philadelphia 1955.
R. HOLTZMANN, *Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit,* München 1941.
S. D'IRSAY, *Histoire des Universités françaises et étrangères,* I, Paris 1933.
G. H. T. KIMBLE, *Geography in the Middle Ages,* London 1935
E. R. LABANDE, *L'Italie de la Renaissance: XIIIe—XVe siècles,* Paris 1954.
P. LAMMA, *Comneni e Staufer,* Roma 1955—57.
P. LAVEDAN, *Histoire de l'Urbanisme,* I, Paris 1959.
J. LE GOFF, *La civilisation de l'Occident médiéval,* Paris 1964.
P. S. LEICHT, *Storia del diritto italiano,* Milano 1939—48.
J. LESTOCQUOY, *Les Villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens,* Paris 1952.
G. S. LEWIS, *The Allegory of Love,* Oxford 1936.
S. LILLEY, *Storia della tecnica,* Torino 1951.
R. (S.) LOPEZ, *Storia delle colonie genovesi,* Bologna 1938.
F. LOT, *L'Art militaire et les armées au moyen âge, 2 voll.,* Paris 1946.
— *La fin du monde antique et le début du moyen âge,* Paris 1951.
E. LOUSSE, *La Société d'Ancien Régime,* Louvain 1952.
G. LUZZATTO, *Storia economica d'Italia, il Medioevo,* Firenze 1963.
— *Dai servi della gleba agli albori del capitalismo,* Bari 1966.
R. MANSELLI, *L'eresia del male,* Napoli 1963.
C. H. MCILWAIN, *Il pensiero politico occidentale dai Greci al tardo medioevo,* Venezia 1959.
R. MENÉNDEZ PIDOL, *La España del Cid,* Madrid 1929.
H. MITTEIS, *Der Staat des höhen Mittelalters,* Weimar 1940.
C. G. MOR, *L'età feudale,* 2. voll., Milano 1954.
R. MORGHEN, *Medioevo Cristiano,* Bari 1951.
L. MUSSET, *Les Peuples scandinaves au moyen âge,* Paris 1951.
F. OLIVIER-MARTIN, *Précis d'histoire du droit français,* Paris 1945.
A. PASSERIN D'ENTRÈVES, *La filosofia politica del medio evo,* Torino 1934.
E. PATZELT, *Oesterreich bis zum Ausgang der Babenbergerzeit,* Wien 1946.
G. PEPE, *Il medio evo barbarico d'Italia,* Torino 1959.
— *Il medioevo barbarico in Europa,* Milano 1949.
C. PETIT-DUTAILLIS, *La Monarchie féodale en France et en Angleterre,* Paris 1933.
— *Les Communes françaises,* Paris 1947.
H. PIRENNE, *Histoire économique et sociale du moyen âge,* riveduto da H. van Werveke, Paris 1963.

— *Les Villes et les institutions urbaines*, 2. voll., Paris-Bruxelles 1939.
E. POWER, *Medieval People, riveduto*, New York 1963.
H. RASHDALL, *Universities of Europe in the Middle Ages*, riveduto, Oxford 1936.
L. SALVATORELLI, *L'Italia medioevale; L'Italia comunale*, 2 voll., Milano 1938—40.
C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Estampas de la vida en León durante el siglo x*, Madrid 1926.
A. SAPORI, *Studi di storia economica*, 2 voll., Firenze 1955.
G. O. SAYLES, *The Medieval Foundations of England*, London 1948.
F. SCHNEIDER, *Rom und Romgedanke im Mittelalter*, München 1926.
G. SCHNÜRER, *L'Eglise et la civilisation au Moyen Age*, 3 voll., Paris 1933—38.
E. SESTAN, *Stato e nazione nell'alto medioevo*, Napoli 1952.
E. SERENI, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Bari 1961.
R. W. SOUTHERN, *The Making of the Middle Ages, 918—1272*, London e New Haven 1953.
Storia d'Italia, curata da N. Valeri, I (G. Arnaldi, C. Violante, P. Lamma, E. Cristiani): 875—1450, Torino 1962.
Storia letteraria d'Italia, edita da F. Vallardi, 3ª revisione, Milano 1936—47.
R. TATON e altri, *La Science antique et médiévale*, Paris 1957.
H. O. TAYLOR, *The Medieval Mind*, New York 1925.
G. TELLENBACH, *Church, State and Christian Society at the Time of the Investiture Contest*, Oxford 1940.
G. M. TREVELYAN, *Storia d'Inghilterra*, Milano 1938.
A. S. TURBERVILLE, *Mediaeval Heresy and the Inquisition*, London 1923.
G. VAJDA, *Introduction à la pensée juive du Moyen Age*, Paris 1947.
L. DE VALDEAVELLANO, *Historia de España*, I, Madrid 1955.
CH. VERLINDEN, *L'Esclavage dans l'Europe médiévale*, I, Bruges 1955.
L. VENTURI, *Il gusto dei primitivi*, Bologna 1926.
J. VICENS VIVES, *Manual de historia económica de España*, Barcelona 1959.
G. VOLPE, *Medioevo italiano*, Firenze 1923.
D. P. WALEY, *The Papal State in the Thirteenth Century*, London 1961.
L. WHITE, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1962.
D. WHITELOCK, *The Beginnings of English Society (Anglo-Saxon Period)*, London 1952.
PH. WOLFF e F. MAURO, *Histoire générale du Travail*, I, Paris 1961.

Sadržaj

Roberto S. Lopez (B. Lukić) 5

Predgovor 13

KNJIGA PRVA

Od rasula do obnove carstva

I. Tragovi rimskog iskustva

1. *Sredozemne zajednice: granice i susjedstva* 17
Civilizirana područja i barbarski svijet 17
Države, dar Mediterana 19
Jedinstvo i različnost 20

2. *Tradicionalne snage* 21
Republikanski imperij 21
Seljačka vojska 22
Civilizacija dolazi od riječi »civitas« 22

3. *Nove zategnutosti* 24
Kriza gradova 24
Zakon ljudski i zakon božanski 25
Vlast i sloboda 26

4. *Carstvo na glinenim nogama* 27
Nesmiljene dažbine 27
Poljoprivreda bez zaliha 28
Trgovina bez ugleda 31
Zanatstvo bez opreme 32
Zlatna sredina 32

5. *Epilog*

II. Prema dubini ponora

1. *Cijela hemisfera u krizi* 34
Od Rima do Kine 34
Nasilna smrt je isključena 35
Dokazi sv. Ciprijana 36

2. *Barbarske države na Zapadu* 37
Teško zbližavanje između barbara i Rimljana 38
Svjetla i sjene gotskog pokušaja 40
Pojava Franaka na svjetskoj pozornici 41

3. *Novi aspekti rimske veličine* 42
Novo lice »novog Rima« 42
Papa, vladar i protiv svoje volje 43

4. *Siromaštvo duha* 45
Samostani: velik uspjeh 45
Crkva: velika sila 46
Priprosti stil 47

5. *Germanska nezrelost* 48
Nestalni vladar 48
Slabost ustanova 49
Očitovanje kulture 50
Elementi prava 51

6. *Rimska oronulost* 52
Kruta i bezimena umjetnost 52
Umjetnost prožeta simbolima 55
Izidor i početak nove Španjolske 57

7. *Neznanci* 57
Razina bijednoga života 58
Prorijeđeno pučanstvo 58
Rimska nazočnost u agrarnoj i urbanoj geografiji 59
Revolucija bez potresa: pojava kmetstva 59
Neuspjeh ili obećanje? 63

III. Raskid između Istoka i Zapada

1. *»Imperator Romanorum, Vasilevs Romeon«* 64
Stare i nove predrasude 64
Pitanje jezika 65
Vjersko pitanje 65

2. *»Aduti« Istoka* 66
Bizant preživljuje jer se prilagođuje 69
Srednji vijek — da, barbarsko doba — ne 70
Bizant, mješavina naroda 70

3. *Bizantska civilizacija ranoga srednjeg vijeka* 71
Jedina država dostojna toga imena 71
Monasi i ikonoklasti 72
Pokrajine i lokalne samouprave 72
Mornari i zemljoradnici 73
Književnost i umjetnost 74
Privredna politika 75

4. *Pojava Arapa* 76
Izvornost arapske sinteze 76
Nova vjera nasuprot staroj 77
»Hemisferski rat« i nova ravnoteža 78

5. *Arapi i Evropa* 79
Tri razine, tri kulture 80
Jarci i mostići 81
Trgovačka razmjena 82
Nastavlja se demografska kriza 82

IV. Karolinška država — div na glinenim nogama

1. *Od majordoma kraljevskog dvora do gospodara Evrope* 84
Lik Karla Velikoga 84
»Aduti« Franaka 85
Uspon Karolinga 85

2. *Od uprave nad Rimom do tutorstva nad Zapadom* 86
Papa između Grka i Langobarda 88
Tragedija Langobarda 89
Krunidba Karla Velikoga: rezultat različitih želja 90

3. *Nagovještanje Evrope ili pogrešno polazište?* 90
Evropski okvir 92
Povratak univerzalizmu 92
Zapadna kršćanska republika 95

4. *Pečetak feudalizma i prvi tračci narodnosti* 96
Kako vladati? 97
Prva iskustva početnog feudalizma 98
»Narod« potječe od »roditi se« 98
Od tourskog crkvenog koncila do verdunske podjele: odvajanje jezika 99

5. *Bilanca karolinške civilizacije* 100
Književni preporod: njegove granice 100
Umjetnički preporod: njegova složenost 102
Trgovina: mali opseg, ali osjetan utjecaj 102
Pravo značenje karolinške obnove 104

KNJIGA DRUGA

Obnova odozdo

I. Evropska zora

1. *Tisuću godina unatrag: »Tama se rastvara«* 107
Opustošena Evropa 107
Otpor na lokalnoj osnovi 108
Proširena Evropa 109
Evropa u zavjetrini: trijumf partikularizma 110

2. *Kraljevstva i carstva* 112
Željezne pape za željezno doba 112
U znaku oponašanja: druga »obnova« carstva 112
U smjeru Zapada: najtrajnije su države i najmanje 113
Misao na carstvo održava i širi svoju čar 114
Preopterećenje otonskoga carstva 114

3. *Demografska obnova i početak Evrope* 115
Uzroci obnove 116
Uspjeh Evrope 116
Osnovne tendencije 117

4. *Napredak poljoprivrede* 118
Sretno ukrštanje dvaju suprotnih sustava 118
Neobična ekspanzija Skandinavaca 121
Masovno iseljavanje preko granica 121
Unutarnja kolonizacija i zasićenost zemlje 122

5. *Početak trgovinske revolucije* 123
Pojava trgovca-plemića 124
U Italiji: obnova pomorske trgovine 125
Obnova prodire u unutrašnjost 126
Obnova u drugim zemljama 128

6. *Nove tehnike* 128
Demografske promjene i praktični pronalasci 129
Poljoprivredna tehnika 129
Pomorska tehnika 130
Spor i mračan put razvoja industrijske opreme 133
Primjer: vodenica 134

7. *Inicijative i privatna udruživanja* 134
Obnova privatne inicijative 135
Trgovački ugovori 135
Profesionalna udruženja 136
Ropstvo i društveno previranje 138

II. Trojno društvo

1. *Kristalizacija staleža* 140
Početna neodredivost klasa, ustanova, prava 140
Razrađivanje običajnog prava 141
Četvrti stup društva 142

2. *Sveprisutnost crkve* 142
Klerici i laici: svijet prožet bogom 143
Nemogućnost apsolutnog skepticizma 143
Sotona odasvud vreba 144
Posrednici 145

3. *Problemi svećeničkog reda* 146
Sveci i grešnici 147
Nikolaiti i isimonisti 147
Svjetovnjaci, pokretači reforme 148
Pape pritežu uzde 150

4. *Feudalizam — sustav vladanja i način života* 150
Usporedbe, prijašnji primjeri, postanak i razvoj 151
Aristokracija stručnjaka 152
Feudalni stil 153
Put u viteštvo 154

5. *Problemi feudalnog poretka* 155
Od zemljišne do novčane privrede 155
Zamršenost feudalnih obveza 156
Krhka feudalna piramida 159

6. *Sloboda i slobode* 160
Sputavanje i rastakanje apsolutne slobode 161
Gradski zrak 162
Obrati relativne slobode 163

7. *Problemi seljačkog svijeta* 164
»Uzorno« poljoprivredno dobro 165
Sjever i jug: solidarnost sela 166
Moć tradicije 166
Napredovanje prema ekonomici razmjene 168

III. Novi polet misli

1. *Istina dokazana razumom* 169
Drski Abelard i razvoj dijelektike 169
Širenje znanja i stvaranje općinstva 170
Borba za dušu: heretici, učenjaci, tradicionalisti 172

2. *Ljubav prema zakonu* 173
Od rimskog do »romanskog« prava 173
Širenje romanskog prava: privlačnost i otpori 175
Druge pravne tradicije 176

3. *Strast građenja* 177
Uloga simbolizma 177
Uloga materijala 178
Širenje i razvoj romaničke arhitekture 180
Trijumf gotike: racionalizam ili ukrašavanje? 182

4. *Zadovoljstvo pisanja* 185
Povijest, životopisi svetaca, kazalište 185
Epski junak 186
Lirska junakinja 187
Roman i pastirsko pjesništvo 188
Realizam i »antiepopeja« 189

5. *Babilonska kula* 190
Germanska prodiranja i otpori latinskih temelja 191
Životnost latinskog književnog jezika 191
Jednostavnost, gipkost: usporedni razvoj srednjovjekovnih jezika 192
Iz anarhičnog partikularizma u sređeni pluralitet 193
Prema jezičnome nacionalizmu 194

IV. Mijenjanje kraljevstva

1. *Veličina i slabost germanskog carstva* 197
Prividna veličina i spokojstvo 197
Njemačka tvrđava i prodiranje prema Istoku 198
Širenje carske hegemonije 201
Početak velikog dvoboja 201
Carstvo na licitaciji 203

2. *Snaga i nemoć talijanskih papa* 203
Oružje papa 204
Pape na čelu svetog rata 205
Papinstvo — talijanska sila 206
Fridrik Barbarossa i Savez lombardijskih gradova 209
Sukob skreće u slijepu ulicu 210

3. *Spontani preporod Francuske* 211
Francuski jug — drugi narod 212
Veliki feudi na sjeveru 214
Kraljevi — domaćini 215
Francuska postaje jača 216
Filip August 217

4. *Engleska — prva nacionalna monarhija* 218
Anglosasi i Danci 218
Od Stamford-Bridgea do Hastingsa: Engleska na prekretnici 219

Usavršavanje administracije 220
Sretna sudbina Engleske 222
Od vrhunca do pada, od pada do ravnoteže 223

5. *Sile drugoga reda* 224
Kraljevina Sicilija 225
Skandinavska kraljevstva 226
Iberski poluotok — »povijesna zagonetka«? 227
Početni zamah i kasnije usporavanje 227
Dugotrajan rat 228

6. *Sukob Zapada i Istoka* 229
Izbježiva, ali neizbjegnuta mržnja 229
»Narodni križarski rat« i »barunski križarski rat« 223
Srednjovjekovna Amerika? 233
Neuspjeh u Jeruzalemu, uspjeh na Cipru 234
Navala na »bolesnog čovjeka« 235

KNJIGA TREĆA

Vrhunac srednjovjekovne Evrope u XIII stoljeću

I. Otvorena obzorja

1. *Svijet obilja* 239
Pokazatelji veličine gradskog stanovništva 239
Grozničava djelatnost velikih gradova 240
Radinost manjih centara 242
Ekonomija i arhitektura: primjer Beauvaisa 242
Građani protiv gospode 244

2. *Država — unosan posao* 247
Od privremenog i privatnog udruženja do stalne političke ustanove 247
Komunalne institucije — napredna demokracija? 248
Politička nesigurnost 250
Nova iskustva i nova razočaranja 252
U cijeloj Evropi: gdje je života, tu je i borbe 254

3. *Sloboda siromaha* 254
Na talijanskim poljima — porast mobilnosti, početak blagostanja 255
Gradovi i sela u ostalom dijelu Evrope 256
Razvoj i problemi vunarske industrije 256
Izrabljivanje radnika 257
Netko životari, a netko se uzdiže 259

4. *Po raznim krajevima svijeta* 261
»Prosta« i »fina« roba 261
»Ilijada« baruna, »Odiseja« trgovaca 262
Zapad kuca na vrata Azije i Afrike 263
Od Pekinga do Londona: vrhunac talijanske trgovinske vladavine 264
Rađanje njemačke trgovinske vladavine 266
Gradska civilizacija na Baltiku 268

5. *Unutrašnja trgovina* 271
Prosječna većina, golema manjina 271
Nekoliko brojki 272
Duž cesta: roba i ideje 274
Sajmovi — baza mira i pokusni teren 275

6. *Tijelo i duh* 277
Opsjednutost kamatama 277
Apsolutna i kompromisna vjera 278
Umjetnost, znanost, korist 279
Najava renesanse? 279

II. Mladi narodi

1. *Put po Evropi: kraljevi, jezici, narodi* 281
Od Portugala do Katalonije 282
Češka 285

Keltske zemlje 286
Od Islanda do Finske 287
Dva velika vladara: skeptik i serafin 287

2. *Drama univerzalnih monarhija* 288
Papa trijumfira posvuda, osim u vlastitoj državi 289
Opadanje carstva u razjedinjenoj Njemačkoj 290
Iluzije talijanskog carstva 291
Oblaci na nebu kastilijske države 292

3. *Francuska — najjača evropska država* 293
Pariz — »evropska Atena« 293
Francuski kraljevi u borbi za osvajanje svoga kraljevstva 294
Od ratničke perjanice do guščjeg pera 295

4. *Rat i njegova cijena* 298
Viteštvo okamenjeno u vlastitim tradicijama 298
Pješadija ne priliči kralju 299
Mirovni i ratni budžet 300
Porezi — cement nacije 301

5. *Kraljevska zajednica i njezine predstavničke ustanove* 303
Od feudalnog do predstavničkog parlamenta 303
Različiti postanci — različita rješenja 304
Englesko iskustvo 305
Ostala Evropa 307

6. *Nemjerljivi elementi nacionalizma i »interni« društveni slojevi* 307
Patriotizam pobijeđenih: u Walesu 308
Patriotizam u krilu univerzalizma: Italija i Njemačka 308
Što misle seljaci? 310
Na što misle žene? 311

7. *Neprilagodljivi: heretici, Židovi* 312
Tolerirati ili silom ugušiti — vjerski problem 313
Ekonomski interesi i politička solidarnost 314
Sustavno proganjanje 316
Geto — zatvor i kamen kušnje 319

III. Od mikrokozma do makrokozma

1. *Svemir usmjeren prema Bogu* 320
Veliki filozofski sustavi XIII stoljeća 320
Realizam i alegorija 322
Čovjek u središtu stvaranja 323
»Moralizirani« svemir 324

2. *Slobodne i mehaničke vještine* 324
Filozofi božanskog svjetla i »eksperimentalna znanost« 325
Znanost, magija, tehnika: alkemičari 326
Aristokracija studija 328

3. *Liječnici, astrolozi, čudotvorci* 329
Od Salerna do Bologne 329
Utjecaj zvijezda 332
Nada u čudo 334

4. *Poznavanje svijeta* 334
Doba nejasnoća i obmana 334
Geografija postaje zrelijom 336
Strast za Kinom 337
Šutljivi putnici 338

5. *Drugi putovi znanja* 339
Evanđeoski život 339
Pravila na kušnji 341
U očekivanju Duha svetoga i evanđeoskog pape 342
Rješenje izvan crkve? 343

Epilog

U susret novoj ravnoteži

1. *Zasićenost, grčenje, kriza* 347
Nazadovanje stanovništva 347
Cijela hemisfera u krizi 348
Zastoj nedovoljno razvijenog gospodarstva 350

2. *Evropa svladava krizu* 352
Literatura 354